

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫСЫ

«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ

КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN

OF KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES “PHILOLOGICAL SCIENCES”

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

I (72) 2024

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS
AND WORLD LANGUAGES

1 (72) 2024

ISSN 2411-8745 (Print)

ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2024

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж

Бас редактор

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан

Жауапты редактор

Курманбаева Д.Т., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

Редакция алқасының мүшелері

Рысалды Қ.Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Ахатова Б.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Темирболат А.Б., филология ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Красных В.В., филология ғылымдарының докторы, профессор,
М.В.Ломоносов атындағы ММУ, Мәскеу, Ресей

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор,
А.С.Пушкин атындағы орыс тілі мемлекеттік институты, Мәскеу, Ресей

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, АҚШ

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы
ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет № 674, 18.05.1999 г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор,
академик НАН РК, Алматы, Казахстан

Ответственный редактор

Курманбаева Д.Т., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

Члены редакционной коллегии

Рысалды К.Т., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Ахатова Б.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ
им. Гумилева, Астана, Казахстан

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им.
Гумилева, Астана, Казахстан

Темирболат А.Б., доктор филологических наук, профессор, КазНУ
имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Красных В.В., доктор филологических наук, профессор, МГУ им.
М.В.Ломоносова, Москва, Россия

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор,
Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина,
Москва, Россия

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, США

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

© Scientific Journal “Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages”. Series “Philological sciences” of JSC “Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages” is registered in Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Chief editor

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Almaty, Kazakhstan

Executive Editor

Kurmanbayeva D.T., PhD, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Editorial board members

Rysaldy K.T., Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Akhatova B.A., Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Zagidullina A.A., Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Mizamkhan B., Candidate of Philological Sciences, KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Karibayeva B.E., PhD, KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Satenova S.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Duysekova K.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Temirbolat A.B., Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Krasnykh V.V., Doctor of Philological Sciences, Professor, Moscow State University named after M.V. Lomonosov, Moscow, Russia

Karasik V.I., Doctor of Philological Sciences, Professor, Pushkin State Russian Language Institute, Moscow, Russia

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS.

1 Бөлім.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1.

CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Абдикарим Н., Ысқақ Б.Д., Махсуд О.Ж. Бинарлық терминдердің формалдық-құрылымдық модельдері	14-30
Абдикарим Н., Ысқақ Б.Д., Махсуд О.Ж. Формально-структурные модели бинарных терминов	14-30
Abdikarim N., Iskak B.D., Mahsud O.J. Formal structural models of binary terms	14-30
Авакова Р.А., Айтқұлова Г.А., Розиева Д.С., Алибекова М.Е. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі паремиялардың лингвомәдени ерекшеліктері	31-45
Авакова Р.А., Айтқұлова Г.А., Розиева Д.С., Алибекова М.Е. Лингвокультурные особенности концептуального анализа паремий в английском и казахском языках	31-45
Avakova R.A., Aitkulova G.A., Rosiyeva D.S., Alibekova M.E. Linguo-cultural features of conceptual analysis of paremias in English and Kazakh languages	31-45
Атабаева Ф.К., Атабаева Г.К., Толегенов Т.К., Жагипарова М.М. Қазақстандағы тілдік жағдаят: ағылшын тілдің қызметі	46-59
Атабаева Ф.К., Атабаева Г.К., Толегенов Т.К., Жагипарова М.М. Языковая ситуация в Казахстане: функция английского языка	46-59
Atabayeva F.K., Atabayeva G.K., Tolegenov N.K., Zhagiparova M.M. Language situation in Kazakhstan: function of the English language	46-59
Berkinbayeva G.O., Salpebayeva S.T., Altynbayeva K.B. The functions of syntagmas in the sentence structure and text.....	59-71
Беркинбаева Г.О., Салпебаева С.Т., Алтынбаева Қ.Б. Мәтін мен сөйлемдегі синтагмалардың қызметі	59-71
Беркинбаева Г.О., Салпебаева С.Т., Алтынбаева Қ.Б. Функции синтагмы в структуре предложения и текста	59-71

Dautuly T., Tumabaeva M. B., Kozhagulov S. K., Shukenai G. T. Linguistic and cultural description of the structure and semantics of tongue twisters	71-82
Даутұлы Т., Тумабаева М. Б., Кожажулов С. К., Шүкенай Г. Т. Жаңылтпаштың құрылымы мен семантикасының тілдік-мәдени сипаттамасы	71-82
Даутұлы Т., Тумабаева М. Б., Кожажулов С. К., Шүкенай Г. Т. Лингвокультурологическое описание строения и семантики скороговорок	71-82
Chukaeva T.K., Zhumagulova B.S. Literary and linguistic approaches to the study of fictional plots	83-96
Чукаева Т.К., Жумагулова Б.С. Әдеби шығарма сюжетін зерттеуге әдебиеттанымдық және тілтанымдық көзқарастар	83-96
Чукаева Т.К., Жумагулова Б.С. Литературные и лингвистические подходы к анализу литературных сюжетов	83-96
Ерназарова З.Ш., Ерназарова Г.Ш. Қазақ тіліндегі «таза» концептісі семантикасын фреймдік талдау	97-111
Ерназарова З.Ш., Ерназарова Г.Ш. Фреймовый анализ семантики концепта «таза» в казахском языке	97-111
Yernazarova Z.Sh., Yernazarova G.Sh. Frame analysis of the semantics of the concept «pure» in the Kazakh Language.....	97-111
Жусубалина Ж.М., Карабаева Л.К., Керимбаева С.Е., Карабаева А.А. Әлеуметтік желілер мен ғаламтор сайттарындағы англицизмдер	111-129
Жусубалина Ж.М., Карабаева Л.К., Керимбаева С.Е., Карабаева А.А. Англицизмы в социальных сетях и интернет-сайтах	111-129
Zhussubalina Zh.M., Karabayeva L.K., Kerimbayeva S.Ye., Karabayeva A.A. Anglicisms on social networks and internet sites	111-129
Iskakova N.S., Noruzova G.B. The concept “welfare” in British social media discourse	129-141
Искакова Н.С., Норүзова Г.Б. Британдық әлеуметтік медиа дискурстағы “әл-ауқат” концепті	129-141
Искакова Н.С., Норүзова Г.Б. Концепт «благосостояние» в британском социальном медиа дискурсе	129-141

Kakimova M.E., Sabieva E.V., Dobromirova Ya.V. The new content of the concept of "neologism" at present stage in the development of linguistic science	141-150
Какимова М.Е., Сабиева Е.В., Добромирова Я.В. Лингвистика ғылымының қазіргі даму кезеңіндегі «неологизм» концепциясының жаңа мазмұны	141-150
Какимова М.Е., Сабиева Е.В., Добромирова Я.В. Новое содержание понятия «неологизм» на современном этапе развития лингвистической науки	141-150
Kaldybekova N.B., Duisekova K.K. The complex nature of political discourse: language and political goals in President Tokayev's speech	151-163
Қалдыбекова Н.Б., Дүйсекова К.К. Саяси дискурстың күрделі сипаты: Президент Тоқаевтың сөзіндегі тілдік және саяси мақсаттар	151-163
Калдыбекова Н.Б., Дуйсекова К.К. Сложная природа политического дискурса: язык и политические цели в речи Президента Токаева	151-163
Kamesheva Yu.O., Zhumabekova V.K. Hedging as a communication strategy in American television discourse.....	164-174
Камешева Ю.О., Жумабекова Б.К. Американдық теледидарлық дискурстағы коммуникативті стратегия ретінде хеджирлеу	164-174
Камешева Ю.О., Жумабекова Б.К. Хеджирование как коммуникативная стратегия в американском телевизионном дискурсе	164-174
Құлманов С., Бүркітбай Г. В.В. Радлов сөздігінің лексикалық құрамы: араб, парсы кірме сөздері және олардың қазіргі кездегі терминдену үдерісі	174-191
Кулманов С., Буркитбай Г. Лексический состав словаря В.В. Радлова: арабо-персидские заимствования и процесс их терминологизации в настоящее время	174-191
Kulmanov S., Burkitbai G. Lexical composition of V.V. Radlov's dictionary: Arab-Persian borrowings and the process of their terminologization at the present time	174-191
Мусатаева М.Ш., Какимова А.М. Языковая идентичность как интериоризуемое свойство	191-204
Мусатаева М.Ш., Какимова А.М. Тілдік сәйкестілік интериоризацияланатын қасиет ретінде	191-204

Mussataeva M.Sh., Kakimova A.M. Linguistic identity as an interiorizable property	191-204
Paizullayev Ye.N., Sak S.T. The influence of social networks on the word formation of neologisms in the English language (on the example of Facebook, Twitter and Instagram)	204-218
Пайзуллаев Е.Н., Сақ С.Т. (Facebook, Twitter және Instagram мысалында) ағылшын тіліндегі неологизмдердің сөзжасамына әлеуметтік желілердің әсері	204-218
Пайзуллаев Е.Н., Сақ С.Т. Влияние социальных сетей на словообразование неологизмов английского языка (на примере Facebook, Twitter и Instagram)	204-218
Салжанова Л.Е., Бактиярова Р.М. Медиакеңістіктің дискурсивтік тұлғаны қалыптастыруға әсері (Сара Вагенкнехт тұлғасын сараптау материалдары негізінде).....	219-232
Салжанова Л.Е., Бактиярова Р.М. Влияние медиапространства на формирование дискурсивной личности (на основе исследования личности Сары Вагенкнехт)	219-232
Salzhanova L.E., Baktiyarova R.M. The influence of the media space on the formation of a discursive personality (based on the analysis of Sarah Wagenknecht’s personality).....	219-232
Srailova A.B., Bazarbayeva Z.M. The representation of nonverbal communication methods in the poetic discourse.....	232-245
Сраилова А.Б., Базарбаева З.М. Бейвербалды коммуникация әдістерінің поэтикалық дискурста көрініс табуы	232-245
Сраилова А.Б., Базарбаева З.М. Репрезентация методов невербальной коммуникации в поэтическом дискурсе.....	232-245
Stepanov E. N., Stepanova S. E. Markers of social status in Russian-Chinese diplomatic documents of the 17th-19th centuries	246-254
Степанов Е.Н., Степанова С.Е. XVII-XIX ғғ. Ресей-Қытай дипломатиялық құжаттарындағы әлеуметтік мәртебе маркерлері	246-254
Степанов Е.Н., Степанова С.Е. Маркеры социального статуса в российско-китайских дипломатических документах XVII-XIX вв.	246-254
Tayeva R.M., Kenis A.E. Linguistic means of creating the image of a doctor in the media	255-270

Таева Р.М., Кенис А.Е. Бұқаралық ақпарат құралдарында дәрігердің бейнесін жасаудың тілдік құралдары	255-270
Таева Р.М., Кенис А.Е. Языковые средства создания образа врача в СМИ	255-270
Yessirkeпова Т., Karibayeva В.Е. The linguistic representation of the issue of finite existence in "Book of words" by Abai Kunanbaiuly	270-284
Есіркепова Т.Ж., Карибаева Б.Е. Абай Құнанбайұлының «Қара сөзіндегі» болмыстың шектілігі мәселесінің тілдік репрезентациясы	270-284
Есіркепова Т.Ж., Карибаева Б.Е. Языковая репрезентация проблемы конечности бытия в «Словах назидания» Абая Кунанбаева	270-284

2 Бөлім.

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Раздел 2.

ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

Part 2.

RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Абдрасил Н.С., Жапарова А.Ж. Б. Сокпақбаевтың «Менің атым Қожа» повестіндегі реалиялардың тәржімеленуі (түпнұсқа және аударма нұсқалары негізінде)	285-301
Абдрасил Н.С., Жапарова А.Ж. Перевод реалии в повести Б. Сокпақбаева «Меня зовут Кожа» (на основе оригинала и переводных версий)	285-301
Abdrassil N.S., Zhaparova A.Zh. Translation of realia in B. Sokpakbayev's novel «My name is Kozha» (based on the original and translated versions)	285-301
Aldaberdikyzy A., Ayazbayeva A.M., Avazvakiyeva F.R., Yessenova N.B. The translation and terminologisation issues of euphemisms of sociolinguistics in Kazakh linguistics	301-315
Алдабердіқызы А., Аязбаева А.М., Авазвакуева Ф.Р., Есенова Н. Б. Қазақ тіл біліміндегі әлеуметтік лингвистика эвфемизмдерін аудару және олардың термин ретінде қалыптасу мәселелері	301-315

Алдабердикызы А., Аязбаева А.М., Авазбакиева Ф.Р., Есенова Н. Б. О проблемах перевода и терминологизации социолингвистических эвфемизмов в казахском языкознании	301-315
Kozhbayeva G., Mizamkhan B., Karimova K. Translation adaptation of linguocultural components in American multicultural literature	315-330
Қожбаева Г., Мизамхан Б., Каримова К. Американдық көпмәдениетті әдебиеттегі лингвомәдени компоненттердің аудармалық бейімделуі	315-330
Кожбаева Г., Мизамхан Б., Каримова К. Переводческая адаптация лингвокультурных компонентов в американской мультикультурной литературе	315-330
Smagulova A.S., Muratbek N.M., Murzagaliyeva M.K., Shokhayeva K.N. Errors in real-time translation during international conferences and public political addresses.....	331-345
Смагулова А.С., Мұратбек Н.Д., Мурзагалиева М.К., Шохаева К.Н. Халықаралық конференциялар мен қоғамдық саяси баяндамалар кезіндегі ілеспе аударма кәтелері	331-345
Смагулова А.С., Мұратбек Н.Д., Мурзагалиева М.К., Шохаева К.Н. Ошибки при переводе в режиме реального времени во время международных конференций и публичных политических выступлений	331-345

3 Бөлім.

ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3.

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Абнасырова Ж.Р., Искакова Ж., Ескермесова Г.А. , Сатбекова А.А. Қазақ тілін оқытудағы инновациялық тәсілдер: ашық білім беру платформаларының тіл үйретуге әсері	346-364
---	---------

Абнасырова Ж. Р., Искакова Ж., Ескермесова Г. А., Сатбекова А.А. Инновационные подходы в преподавании казахского языка: влияние открытых образовательных платформ в обучении языку	346-364
Abnassyrova Zh., Iskakova Zh. , Yeskermessova G., Satbekova A. Innovative approaches to teaching the Kazakh language: impact of open educational platforms on language teaching	346-364
Кушегенова И.Т., Саяхмет С.С., Туманова А.Б. Формирование терминологической составляющей профессионального дискурса будущего учителя-словесника в Казахстане	365-386
Кушегенова И.Т., Саяхмет С.С., Туманова А.Б. Қазақстандағы болашақ тіл мұғалімінің кәсіби дискурсының терминологиялық компонентін қалыптастыру	365-386
Kushegenova I.T., Sayakhmet S.S., Tumanova A.B. Formation of the terminological component of the professional discourse of the future language teacher in Kazakhstan	365-386
Orazbayeva A.S. Organization of public speaking and public presentations, practical tips to practice public presentation skills	386-399
Оразбаева А.С. Көпшілік алдында сөз сөйлеу мен презентация беруді ұйымдастыру, көпшілік алдында сөз сөйлеу дағдыларын шындау	386-399
Оразбаева А.С. Организация публичных выступлений и презентаций, практические советы по практике навыков публичных выступлений	386-399
Утегулова З. Н., Оразбаева Ф. Ш., Оразалиева Э. Н., Шалқарбек Ә. Тілдік коммуникация: ұстанымдар мен құзыреттіліктер	400-416.
Утегулова З. Н., Оразбаева Ф. Ш., Оразалиева Э. Н., Шалқарбек А. Языковая коммуникация: позиции и компетенции	400-416
Utegulova Z. N., Orazbayeva F. S., Orazalieva E. N., Shalkarbek A. Language communication: attitudes and competences	400-416

4 Бөлім.

ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Раздел 4.

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Part 4.

LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

- Амренов А.Д., Саурбаев Р.Ж., Сарыбаева Б.Ж.** Абайдың философиялық өлеңдерінде қолданылған арабтілді «қаул» терминінің түсінігі 417-432
- Амренов А.Д., Саурбаев Р.Ж., Сарыбаева Б.Ж.** Толкование арабо-исламского термина «каул», использованного в философских произведениях Абая 417-432
- Amrenov A.D., Saurbaev R.Zh., Sarybaeva B.Zh.** The concept of the Arabic term «kaul» used in Abai's poem.....417-432
- Балтымова М.Р.** Қазақ балалар фольклорының қалыптасуы 432-448
- Балтымова М.Р.** Формирование казахского детского фольклора 432-448
- Baltymova M.R.** Formation of Kazakh children's folklore 432-448
- Есембеков Т.У., Баязитов Б.Б.** Парадигмы образа колодца в произведениях Х. Мураками и А. Кекильбаева 448-475
- Есембеков Т.У., Баязитов Б.Б.** Х. Мураками мен Ә. Кекілбаев шығармаларындағы құдық образының парадигмалары 448-475
- Esembekov T.U., Bayazitov B.B.** Paradigms of the image of the well in the works of H. Murakami and A. Kekilbayev.....448-475
- Ибрайханова А., Әлтай А.** Сапарғали Бегалин поэмаларындағы тарих тағылымы 476-492
- Ибрайханова А., Алтай А.** Уроки истории в поэмах Сапарғали Бегалина 476-492
- Ibraikhanova A., Altai A.** History lessons in the poems of Sapargali Begalin 476-492
- Момбек А.А.** Қазақ әдебиетіндегі “соғыс” концептісі (М.Мақатаевтің шығармашылығы негізінде) 493-508
- Момбек А.А.** Репрезентация концепта “война” в казахской литературе (на материале творчества М.Мақатаева) 493-508
- Mombek A.A.** Representation concept of “war” in Kazakh literature (on M.Makatayev's work) 493-508

Оразбек М.С., Сагидуллиева С.С. Көркем прозадағы магиялық реализм (қазақ және шетел әдебиетіндегі бойынша)	509-523
Оразбек М.С., Сагидуллиева С.С. Магический реализм в художественной прозе (по казахской и зарубежной литературе)	509-523
Orazbek M.S., Sagidulliyeva S.S. Magical realism in fiction (based on Kazakh and foreign literature).....	509-523
Сұлтанғалиева Р.Б., Рысқалиева Б.Д. Қазіргі қазақ прозасындағы әдеби интерьер және сәндік қызметі	523-538
Султанғалиева Р. Б., Рысқалиева Б. Д. Литературный интерьер в современной казахской прозе и его декоративная функция	523-538
Sultangaliyeva R. B., Ryskaliyeva B. D. Literary interior and decorative activities in modern Kazakh prose	523-538
Шахманова Г.Ш., Тлеубердина Г.Т., Нуржаксина М.К., Каналина Г.М. Қазіргі айтыстың әлеуметтік сипаты (А.Қалиев, Р.Зайытов, Б.Имашев, А.Бердалин айтыстары негізінде)	539-552
Шахманова Г.Ш., Тлеубердина Г.Т., Нуржаксина М.К., Каналина Г.М. Социальная значимость современного айтыса (по айтысам А.Калиева, Р.Зайтова, Б.Имашева, А.Бердалина)	539-552
Shakhmanova G. Sh., Tleuberdina G. T., Nurzhaksina M. K., Kanalina G.M. The social significance of modern aitys (based on the aitys of A. Kaliyev, R. Zaitov, B. Imashev, A. Berdalin)	539-552
Zhunussova A. K., Turysbek R.S. The function of monologue and dialogue in the works of Kemel Tokayev	552-563
Жунусова А.К., Тұрысбек Р.С. Кемел Тоқаев шығармаларындағы монолог пен диалогтың қызметі	552-563
Жунусова А. К., Тұрысбек Р.С. Функции монолога и диалога в произведениях Кемеля Токаева	552-563

**1 БӨЛІМ.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
PART 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH**

ӘОЖ 81-114.4

ҒТАХР 16.31.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.001>

**БИНАРЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ
ФОРМАЛДЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ**

*Абдикарим Н.¹, Ысқақ Б.Д.², Махсуд О.Ж.³

***¹ф.ғ.к, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығының жетекші ғылыми қызметкері,
Астана, Қазақстан**

e-mail: nursana@yandex.ru

**²ф.ғ.к, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығының
Терминология басқармасының басшысы,
Астана, Қазақстан**

e-mail: bakytgul.iskakova@mail.ru

**³п.ғ.м., Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығының ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан
e-mail: orazgul-astana@mail.ru**

Аңдатпа. Мақалада IT-технологиялардың, компьютерлік лингвистиканың мүмкіндіктерін терминологияда пайдалану үшін тілдік материалды құрылымы бойынша компьютер түсінетіндей етіп формалдаудың қажеттілігі сөз болады.

Мақаланың мақсаты – бинарлық терминдік тіркестердің сөз табы, синтаксистік тіркестерге ұйысудағы морфологиялық тұлғаларын есепке алып, олардың формалдық-құрылымдық модельдерін анықтау.

Қазақ тілін формалдаудың тарихына қысқаша шолу жасалады. Терминдік тіркестер лексика-синтаксистік категория болғанымен, сөздердің өзара қатынасқа түсе отырып, белгілі бір ұғымның атауы

болуына морфология да елеулі қызмет атқаратындығы; оның тілдік бірліктерді формалдық-құрылымдық жағынан модельдеу барысында айқын көрініс табатындығы баяндалады.

Зерттеменің негізгі нәтижесі мен талдаулары ретінде мыналарды атауға болады: «Жасанды интеллект» саласының екікомпонентті терминдік тіркестерінің морфосинтаксистік құрылымы есепке алынып, оларды формалдауға қажетті шартты белгілер таңдалған; аталған саланың барлық терминдері EXCEL кестесіне енгізіліп, оларға сәйкес келетін модельдермен таңбаланған; терминдік тіркестерді парадигмалық-дистрибутивтік әдіспен талдау барысында олардың өнімді модельдері іріктеліп, типтендірілген және негізгі грамматикалық сипаттары көрсетіліп, мысалдар келтірілген.

Бір ғана саланың терминдері зерттеу материалы ретінде алынуы сөз таптарының термин жасаудағы белсенділігін, тіркесімділік қабілетін, сипатталатын терминдердің лексикасының қамтылу толықтығын айқындауға және т.б. нақты мәліметтерге қол жеткізуге мүмкіндік берген.

Авторлардың пікірінше, осы зерттеменің негізінде басқа да салалардың терминдік тіркестерін модельдеуге, жиі қолданылатын типтерін анықтауға және оларды арнайы мәтіндерден автоматты түрде танытын лексика-синтаксистік шаблон әзірлеуге болады.

Мақаланың практикалық маңыздылығы терминдік тіркестердің парадигмалық түрленуін талдауға, жүйелеуге және қазақ тілінің заңдылығына сай келмейтін терминдік тіркестерді анықтауға септігін тигізеді. Сонымен қатар зерттеу барысында мәлім болған фактілерге сүйене отырып, терминдер орфографиясы бойынша кейбір даулы мәселелерді шешуге және шеттілдік терминдердің аударылуына оң ықпал етуге болатындығы нақты мысалдар арқылы көрсетілген.

Тірек сөздер: термин, бинарлық терминдер, корпустық лингвистика, тег, Лейпциг ережесі, морфосинтаксистік модельдер, шартты белгілер, терминдерді автоматты тану, лексика-синтаксистік шаблон

Негізгі ережелер

Қазіргі заманауи IT технологиялар мүмкіндіктерін терминология саласында мәліметтер базасынан ақпарат іздестіруге қажетті тіркестерді жүйелеу, сөздіктер мен тезаурустар әзірлеу, терминдерді концептуалдық талдау, автоматты түрде референция жасау, терминдер онтологиясын кеңейту, тілдік корпус ресурстарын пайдалану және т.б. мақсатында пайдалануға болады. Сонымен қатар құрылымдалған терминдердің,

нақтырақ айтқанда, терминдік тіркестердің типтік модельдерін анықтаудың да терминология үшін өзіндік маңызы бар. Мәселе бірнеше сөздің тіркесуі (кейбір мәліметтерге сүйенсек, қазақ тілінде терминдік тіркестің құрамындағы сөз 7-ге дейін жетеді) арқылы жасалған күрделі терминдік тіркестер, соның ішінде екіқұрамды терминдік тіркестер жайында болмақ. Жалпы терминдік тіркестердің қазақ тіл білімінде ғана емес, әлемдік лингвистикада табиғаты толық ашылып, лингвистикалық мәртебесі айқындалмаған, терминдік атауы әлі де болса тұрақталмаған. Мысалы, қазақ терминологтары мұндай құрылымдарды *күрделі терминдер* (Ә. Қайдар) *сөз тіркесі түріндегі терминдер* (Ө. Айтбаев), *тіркесті терминдер*, *терминологиялық сөз тіркесі* (Ш. Құрманбайұлы), *терминологиялық тіркес* (С. Әлісжанов), *сөз тіркесі арқылы жасалған терминдер* (Ә. Әміров) және т.б. атап жүр.

Терминдік тіркестер еркін сөз тіркестерінің үлгісіне тәуелді болғанымен, грамматикалық емес, белгілі бір ғылым саласының тұжырымдалған ұғымының формуласы іспеттес, тұтасқан күйінде бір ғана лексикалық бірлік болып табылатын функционалдық қызметтегі *лексика-синтаксистік категория* екені белгілі. Оларды ғылыми мәтіндер мен ғылыми дискурста қайталанатын әрі туындатуға болатын құрылымдалған жүйе тұрғысынан қарастыруға болады. Мұндай жағдайда терминдік тіркестердің синтаксистік қана емес, морфологиялық белгілерінің де есепке алынуы шарт. Соңғысы сөз таптарының топтастырылуымен тығыз байланысты әрі сөздің жалпы категориалды (лексикалық және грамматикалық мағыналардың бірлесуінен пайда болған) мағынасы, синтаксистік белгілері бойынша ажыратылады. Ал синтаксистік белгісі бойынша терминдердің сөйлем мүшесі болу қызметіне емес, олардың тіркесу қабілетіне баса назар аударылуы керек. Сөз тіркестері көбінесе морфологиялық тұлғалар арқылы жүзеге асырылатындықтан, терминдік тіркестерді морфосинтаксистік тұрғыдан қарастыруға болады. Бұл синтаксистік тәсілмен жасалған терминдік тіркестердің құрамындағы сыңарлардың жалпы категориалды мағынасын, сөз таптарымен байланысын, оны қамтамасыз ететін морфологиялық тұлғалар т.б. элементтерді есепке алып түгендеуді және оларды құрайтын элементтерді шартты белгілермен тегтеуді қажет етеді.

Синтаксистік тұрақты тіркестер ретіндегі терминдік тіркестер корпустық лингвистикада «коллакация» деген терминмен аталады. Лексикалық бірліктердің тіркесімділігін анықтаудың ең қарапайым әдісі – статистикалық зерттеулер нәтижесі бойынша сөз тіркестерінің жиілік тізімін құру болса, қазіргі кезде коллакацияларды статистикалық аппараттың көмегімен танитын жалпыға қолжетімді сервистер де бар:

мәтінді автоматты өңдеу сайтынан биграммды іздеу сервисі; корпус-менеджер CQP; Sketch Engine жүйесі және т.б. Мәліметтерді анықтаудың мұндай әдісімен қатар лексика-синтаксистік шаблондар арқылы да іздеп табатын әдіс қолданылады. «Лексико-синтаксический шаблон определяется как «структурный образец языковой конструкции, который отображает ее лексические и поверхностно-синтаксические свойства» [6] Басқаша айтқанда, лексика-синтаксистік шаблон дегеніміз тіркесімдегі көптеген лексемалардың маңызды грамматикалық сипатын көрсететін тілдік конструкциялардың моделі немесе құрылымдық үлгісі. Осындай үлгілерді алдын ала әзірлеп, терминдік тіркестердің мүмкін болатын модельдерін анықтау, оны компьютер «оқи алатындай» болу үшін арнайы шартты белгілер қажет болады. Алғашқы болып қазақ тілінің деректерін формалдау, статистикалық өңдеумен айналысқан ғалымдарымыздың еңбектерінде мынадай шартты белгілер қолданылған: З – зат есім, Г – етістік, С – сын есім, У – үстеу, А – сан есім, Е – есімдік, О – одағай, К – көмекші есімдер, Л – еліктеуіш, Д – модаль сөз. [2, 22 б.].

Типологиялық лингвистиканың және компаративистиканың дамуының нәтижесінде тілші ғалымдарға кез келген тілдің материалын «оқып, тануға» мүмкіндік беретін, тіл фактілерін грамматикалық категориялары бойынша қысқартып тегтеуге арналған халықаралық Лейпциг ережесі (барлығы 11 ереже) немесе морфологиялық глостау [7] тәртібі әзірленгені белгілі. Корпустық лингвистика да осы Ережені басшылыққа алады. Аталған Ереже тілдік бірліктерді сипаттау стандартын ғана белгілейтіндіктен, оны әр тіл өзінің заңдылықтарына ыңғайластырып, оған барынша жуықтастырып жасақтауға тырысады. Мысалы, орыс тілінің терминдік тіркестерінің лексика-синтаксистік шаблондарында септік тұлғалары сандармен (N_1 (именительный падеж), N_2 (родительный падеж), ... т.б.) белгіленген. Қазақ лингвистикасында арнайы бекітілген шартты белгілер жүйесі жоқ болғандықтан, біз төл тіліміздің Ұлттық корпустарында, түркі тілдерінің корпустарында қолданылып жүрген және жоғарыда аталған Ережеге сүйене отырып, терминдік тіркестердің құрылымын сипаттап шықтық. Шартты белгілермен таңбалау барысында грамматикалық тұлғаларды барынша айқын көрсету үшін біршама нақтылықтар енгіздік: сөз таптары бас әріптермен, ал грамматикалық көрсеткіштер кіші әріптермен қысқартылып, латын қаріптерімен белгіленді.

Кіріспе

Тілдік бірліктерді құрылымына қарай талдау формалдық грамматика мектебі өкілдерінің еңбектерінен бастау алып, америкалық

дескриптивтер тілдік элементтерді *дистрибутивтік талдау және тікелей құрастырушылары бойынша талдау, синтаксистік трансформация* әдістерін қалыптастырды; бұл үрдіс арқылы машинаның адамды түсінуін қамтамасыз ететін қолданбалы лингвистика мәселелерінің шешімі табылғаны белгілі. Тікелей құрастырушылары бойынша талдауда тілдік жүйенің бірліктері бір-бірімен сан түрлі әрі күрделі қатынастармен байланысқан деген уәж басшылыққа алынады. Ал трансформациялық әдіс бойынша синтаксистік жүйелердің бірі түпкі ядролық, басқасы туынды бірнеше кіші жүйелерге бөлінеді, кез келген синтаксистік тип белгілі бір ядролық типтердің түрленген комбинациясы болып табылады. Алдыңғы екі әдіс тілдік материалдарды бақылау арқылы тілдік модельдерді анықтау, олардың типтері, жасалу жолдарын түсіндіруді мақсат етті. Ал барлық тілдерге ортақ модель ұсынууды көздеген туындатушы грамматика өкілдерінің пікірінше: «... грамматика дегеніміз белгілі бір тілдегі сөйлемнің дұрыс («белгіленім жасалған») сөйлемдерін туындататын өзіндік механизм. Сол тілді тұтынушылар лингвистер жасаған туындатушы модельдердің дұрыстығын тексеріп отырады» [1, 161 б.]. Туындатушы грамматика өкілдері берілген тілдік жүйенің элементтерінен туындау, орналасу және синтезделу картинасын көруді көздейді. Осы әдістердің қай қайсысы да табиғи тілді автоматты өңдеу, машиналық аударма жасау, ауызша сөйлеу тілін тану, ақпараттық іздеу және т.б. көптеген прагматикалық сұраныстарды қанағаттандыруға пайдасын тигізді

Қазақ тіл білімінде тілдік материалдарды математикалық әдіспен өңдеу «... был произведен Х.К. Жубановым вместе с сотрудниками программно-методического сектора Наркомпроса республики в период создания нового казахского латинизированного алфавита и выработки орфографических правил. Ученый сознательно придерживался принципа количественного подхода к исследованию порядка построения синтаксических величин, позиционных отношений слов ... и т.д.» [2, 13 б.] Одан кейін сандық-статистикалық әдісті пайдаланған ғалымдарымыз қазақ тілі буындарының типтерін (С. Кеңесбаев), ең көп жұмсалатын синтаксистік қатынастарды (М. Балақаев), қазақ фонетикасы мен фонологиясын (Ж. Аралбаев) осы бағытта зерттеп, айтулы нәтижелерге қол жеткізді. 1980 жылдары ҚазССР ҒА Тіл білімі институтында «Автоматизация лингвистических работ и статистика речи» деп аталатын топ құрылып, электрондық есептеуіш машинаның (ЭВМ) көмегімен құман-қазақ тілдерінің, Абай тілінің, М. Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағының, ертегі мәтінінің, кейбір оқулықтардың және т.б. стильдік мәтіндердің жиілік сөздігін жарыққа

шығарды. Мұндай сөздіктер негізінен қазақ тілін үйренушілер үшін лексикалық минимум белгілеуге пайдаланылды. Сол кездегі еңбектерде құрылымдық лингвистиканың негізгі нысанасына синхрондық тұрғыдан тілдің ішкі бірлігін зерттеу, лингвистикалық талдауларды формалдау, оның құрылымдық қабаттары (стратификация) мен тілдік деңгей ұғымдары т.б. қамтылған. Зерттеушілер структурализмнің түрлі бағыттарының әдіснамалық негіздерін сыни тұрғыдан талдай келе, оның әдістерінде тілдік бірліктерді нақты және дәлдікпен сипаттау, тілдік фактілерді жүйелеу тәрізді көптеген жаңашылдық пен құндылық бар екендігін атап өтеді [3, 5]. Демек қазақ ғалымдары есептеуіш техника мүмкіндігін пайдаланып, формалды-құрылымдық зерттеулер жүргізуден қалыс қалмады деуге болады. Оның маңыздылығы жайында А.Жұбанов былай дейді: «... формалды грамматика қазақ тілін терең игеруге бағыттталып, жалпы филологиялық дәстүрлерге негізделіп, оның мүмкін болатын барлық формалары туралы ақпараттар есепке алынған жағдайда, қазақ сөздері туралы энциклопедиялық ақпараттар мен нақты лингвистикалық (лексика-семантикалық, сөзжасамдық, тұлғаландырушы және т.б.) модельдерін құруға болады» [4, 51 б.]. Зерттеуіміздің нысанасына ілініп отырған терминдер тіркесіндегі «... бағыныңқы сыңарлар толықтауыштық та, анықтауыштық та мәнге ие емес, тек қана негізгі тірек сөздің мағлұматын толықтырып, ақпараттық жағынан айқындай түсуге қызмет етеді [5, 19 б.]. Осы жағынан алғанда, терминдік тіркестерді дәстүрлі құрылымдық синтаксис тұрғысынан емес, формалдық грамматика тұрғысынан зерделеу маңызды. Қазіргі IT-технологиялар, компьютер лингвистикасы, оның бір саласы ретіндегі корпуслық лингвистиканың дамуы бұрынғыдан да үлкен мүмкіндіктерге жол ашты. Әлем лингвистикасында терминдік тіркестерді мәтіннен іздеп табу, анықтауды теориялық және практикалық аспектіде қарастыратын көптеген еңбектер жарияланып, зерттеу нәтижелері қолданысқа енгізіліп жатыр. Егер біз қазақ тіл білімінің де заманауи тенденциялар көшінен қалмауын қадағалап, үлесімізді қосқымыз келсе, мәтінді автоматты тануды жүзеге асыруға септігін тигізетін амал-тәсілдерін, жолдарын қарастыруымыз керек.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

ҚР Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясының 2021 жылғы 30 сәуірдегі I отырысында және аталған жылдың 3 қыркүйегіндегі II отырысында Назарбаев университетінің ұсынысымен бекітілген жасанды интеллект саласының 933 термині зерттеу материалы ретінде пайдаланылды. Мақалада көтерілген мәселені

жан-жақты ашу үшін осы бағыттағы қазақ тіл білімінің зерттеулеріне шолу жасалып, анализ, синтез әдістері пайдаланылды; терминдік тіркестердің типтік модельдерін жүйелеу үшін топтастыру, ал қазақ тілінің табиғатына жат кейбір тіркестердің дұрыстығына көз жеткізу үшін орыс тілімен салғастыру әдісі; терминдік тіркестер жасалатын сөз табы мен грамматикалық формаларды есепке алу мақсатында статистикалық және деривациялық талдау; оларды формалдық-құрылымдық жағынан модельдеу, формалдау, тікелей құрастырушыларға бөлу және ұқсас тіркестерді пайдаланып, ұсыныстар беру үшін парадигмалық-дистрибутивтік талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер

Нысанаға ілінген саланың барлық терминдері шартты белгілермен таңбаланып, EXCEL кестесіне енгізілді және олардың сандық мөлшері анықталды. Мысалы, төменде екі зат есімнен құралған, бағыныңқысы **-лық** типіндегі жұрнақпен тұлғаланған, **Nat_r+N** моделіне (қатыстық сын есімнің зат есіммен қабыса байланысуы) сәйкес келетін атрибутивтік қатынастағы терминдік тіркестердің жалпы саны 71 екендігін EXCEL кестесі көрсетті.

№	Морфологиясы	Матер. жалған к. қалған терминдер	Бір сөзден тұратын терминдер	Екі сөзден тұратын терминдер	3 және одан көбі сөзден тұратын терминдер	Түрлі өзгерткішпен және жалған терминдер	Гибридтер	Морфологиялық белгілеулер
338	шектің ажыратылып							Nat+N
339	жөйілеу сөзінде							Nat+N
343	салмақтық ақсабра							Nat+N
343	салмақтық интентившілік							Nat+N
344	салмақтық регрессия							Nat+N
390	инксонанс флексия							Nat+N
400	векторлық қосынды							Nat+N
490	триггерлік жұбе							Nat+N
500	адоранс сөйлеу							Nat+N
518	нүктелік шығарды							Nat+N
521	процессуалық синтагма							Nat+N
526	қалыратын эволюция							Nat+N
532	функционалды генератор							Nat+N
548	инварианттық құрылым							Nat+N
550	грамматикалық жетек (субстантивтік)							Nat+N
560	гидравликалық жетек							Nat+N
571	интервалдық сөз							Nat+N
580	адоранс ұран							Nat+N
597	адронс флексия (меморикалық)							Nat+N
600	логикалық вектор							Nat+N
607	логикалық жұбе							Nat+N
608	логистикалық регрессия							Nat+N
627	векторлық жұбе							Nat+N
638	индик. жұбе							Nat+N
713	инварианттық синтагма							Nat+N

Сурет 1 – **Nat_r+N** типіндегі бинарлық терминдік тіркестердің Excel кестесіндегі көрінісі

Терминдердің формальдық-құрылымдық сипатын анықтауға негіз болып отырған жасанды интеллект саласының 933 терминінің 353 термині бір сөзден жасалған жалаң термин болса, 335 термин екі сыңарлы, 224 термин үш сыңарлы, 16 термин төрт сыңарлы, ал 5 термин бес сыңарлы екендігі анықталды. Яғни жалаң терминдерге қарағанда, толық мағыналы 2-5 сөзге дейін тіркескен терминдер көп (353<580).

Бір сөзден жасалған жалаң терминдердің 153-і төл сөздерімізден немесе материалдық калька зат есімнен, 22-сі – қимыл есімінен, 22-сі – зат есімнен, субстантивтенген сын есімнен (өткізгіштік, көбейтіндік, ондық, оналтылық), 5-еуі – біріккен сөзден, 3-еуі – иелік формадағы зат есімнен (асинхронды, фракталды) және есімше, үстеу, көптік жалғаулы зат есімнен жасалған жалаң терминдер 1-1-ден кездеседі. Мұндағы бір назар аударатын мәселе – *-дық* және *-ды* тұлғалы сын есімдердің субстантивтік қызмет атқаруы, яғни осы формалар арқылы бұл сөздер атауыштық мәнге ие болған.

Тіркесті терминдердің көпшілігі N+N моделімен (зат есім+зат есім) жасалған субстантивтік тіркестер екендігі анықталды. Екікомпонентті терминдік тіркестердің тірек сөз табы – зат есім және қимыл есімі, ал бағыныңқы сыңарда зат есім, адъективтенген зат есім, сын есім, есімше, үстеу жұмсалады. Төмендегі кестеден бинарлық терминдердің формалдық-құрылымдық сипатын көрсететін ең өнімді (3-тен жоғары қайталанған) модельдердің статистикасын мысалдарымен қоса көруге болады:

Кесте 1. Бинарлық терминдердің модельдері және жиілігі туралы мәлімет

№	Типтік моделдері	Саны	Мысалдар
1	Natr+N	80	гармоникалық жетек
	Npf+N	32	тізбекті доңғалақ, шектеулі кіріс
	FUSWatr+N	6	уақытаралық камера
	Natr+INF	10	векторлық талдау
2	NgenØ+Npp3	92	қоспа моделі
	Npl,genØ+Npp	14	деректер жиыны, құралдар панелі
	Ngen+Npp3	4	шығыстың басқарылуы
	N+N	8	планшет компьютер, іздеуіш робот
3	Nacc+INF	37	бағчты нормалау, қозғалысты жоспарлау
	Npl,acc+INF	9	белгілерді айрықшалау
	NaccØ+INF	3	тойгарма тойтару, монета лақтыру
4	ADJ+N	33	жасырын папка
5	ADV+N	19	сирек матрица
	ADV+INF	38	қатаң бақылау, жылдам прототиптеу
6	PCP+N, PCPnf+N, PCP+Npl	14	бағытталған жарық, анықталмаған жүйе, қиылыспайтын жиындар, күтілетін пайдалылық
	PCP+INF	3	тұйықталған басқару
7	CVB+INF	3	тереңдете оқыту, мөлшерлеп оқыту

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғанымыздай, екі компонентті терминдердің басым бөлігі – NgenØ+Npp3 моделіне сәйкес келетін түркі изафетінің 1-ші заңдылығы бойынша жасалған 92 термин; одан кейін Natr+N моделіне сәйкес келетін атрибутивтік қатынастағы терминдер – 80 термин; 3-ші орында ADV+N, ADV+ INF модельдеріне сәйкес келетін 57 термин анықталды, олар үстеудің зат есіммен немесе қимыл есімімен қабыса байланысуы арқылы жасалған; ал Nacc+INF моделіне сәйкес келетін табыс септігіндегі зат есімнің қимыл есіміне немесе күрделі етістікке меңгерілуі арқылы жасалған терминдердің саны – 37. Бұл модельдерді тек қана тізіп көрсетіп қоймай, оларды басыңқы және бағыныңқы сыңарларының тұлғаларын есепке ала отырып, топтастырдық.

Талқылау

Жасанды интеллект саласының бинарлық терминдері бойынша ең өнімді тәсіл ретінде 7 түрлі типтік модель анықталды және олардың морфосинтаксистік тұлғалары төмендегідей (Кесте 1-дің түсіндірмесі):

1) Natr+N, Npf+N, FUSWatr+N, Natr+INF модельдерінің типтік ерекшелігі мынадай: қатыстық формадағы (-лық (atr)), иелік формадағы (-лы (pf)) зат есімдер немесе біріккен зат есім, зат есіммен, кейде қимыл есімімен қабыса байланысқан;

2) N+N, NgenØ+Npp3 (Npl,genØ+Npp3), Ngen+Npp3 модельдеріне тән типтік ерекшелік – түркі изафетінің үлгісінде жасалуы: бағыныңқы-басыңқы сыңарларда зат есім түбір тұлғаларымен қабысу немесе зат есімдердің ілік септігінің ашық, жасырын түрінде матасуы арқылы жасалған; мұндай терминдік тіркестердің түркі изафетінің II заңдылығы бойынша жасалғандары I, III заңдылығына қарағанда әлдеқайда көп;

3) Nacc+INF, NaccØ+INF, Npl,acc+INF, NaccØ+CMPL, Nacc+CMPL модельдері зат есімнің жекеше, көпше түріне табыс септігінің жалғауы ашық және жасырын жалғанып, қимыл есіміне немесе күрделі етістікке меңгерілуі арқылы жасалғандығы тағы бір типтік қатарды құрайды;

4) ADJ+N, ADJ+ INF модельдерінің бағыныңқы компоненті сын есім, басыңқысы зат есім немесе қимыл есімімен жасалып, қабыса байланысқан;

5) ADV+N, ADV+INF модельдері үстеулердің зат есім немесе қимыл есіммен қабыса байланысуы арқылы жасалған;

6) PCP+N, PCPnf+N, PCP+Npl, PCP+INF модельдері адъективтенген есімшелердің (бұрынғы және ауыспалы өткен шақтық) болымды немесе болымсыз формасы зат есімнің жекеше, көпше түрімен, кейде қимыл есімімен қабыса байланысқан;

7) CVB+INF моделі онша өнімді болмағанымен, көсемшенің қимыл есімімен тіркесіп келуі арқылы жасалған терминдік тіркестер де кездеседі.

Осылайша терминдік тіркестердің формалдық құрылымдарын шартты белгілермен көрсетіп, типтік түрлерін анықтаудың заманауи зерттеулер мен мәтінді автоматты өңдеу үшін теориялық әрі практикалық маңызы бар. «Химиялық формулалар химияда қандай рөл атқарса, синтаксистік құрылымдарды бейнелейтін формальды және абстракт құралдар, грамматикада дәл сондай рөл атқарады» [8, 64 б.]. Мұндай құрылымдардың әрбір элементі есепке алынуы үшін сөз болып отырған тіркестердің грамматикалық қатынастағы қызметі, сөз таптарының категориалды мағынасына қарай шартты белгілері нақтылануы шарт. Қазақ тілінің Ұлттық корпусында функционалды қосымшалар ретінде салыстыру (CF (-дай/дей)), ұқсату (AF (-ша/ше)), иелік (PF-лы/лі), субстантив (SF (-лық/лік), атрибут анықтауыш (ATR -лық/лік)) формалары көрсетіліп, тиісті шартты белгілерге [9] басыбайлы етілген. Біз де зерттеу барысында грамматикалық тұлғасы бірдей болғанымен, мағынасы басқа *-лық/лік* жұрнақтарын екі түрлі шартты белгілермен (sf, atr) көрсеттік. Осылайша саралап көрсету өзіндік мәнге ие. Мысалы, төмендегі тіркестерде табыс септігі мен иелік формадағы функционалдық жұрнағының кейбір графикалық бейнесі (-ды/ді, -ты/ті) бірдей болғанымен, грамматикалық мағынасы басқа; осындай түсініксіздікті болдырмас үшін табыс септігін – ACC (acc), иелік формасын – PF (pf) түріндегі шартты белгілермен таңбаладық: Npl, acc+INF (сәулелерді трассалау), Natr+Npf+Npl (механикалық роликті бұрандалар) және т.б.. Нәтижесінде Npf+N моделі бойынша 32, ал Nacc+INF моделіне сәйкес келетін 29 терминдік тіркес анықталды. Біріншісі «бар» деген мағынаны білдіретін функционалдық жұрнақпен тұлғаланған зат есім мен зат есімнің тіркесі, мысалы, терминалды ахуал, зиянды бағдарлама, бұрамалы түйрегіш және т.б.; екіншісі табыс септігіндегі зат есімнің қимыл есіміне меңгеріле байланысуы арқылы жасалған тіркестер: *сөзді тану, бейнені қалпына келтіру, онтологияны оқыту* және т.б. Сонымен қатар формалдық тұлғасы бойынша Npf+INF немесе Nacc+INF құрылымдық моделінің нақты қайсысына сәйкестендіруге болатындығы қиындық тудыратын 8 терминдік тіркес анықталды. Бірақ *аффективті есептеу, инкрементті оқыту, бейімді басқару, визуалды бағдарламалау, стандартты ауытқу* тәрізді тіркестердің қазақ терминжасамына сәйкестігі күмән тудырады. Өйткені қазақ тілінде Npf+N моделіне сәйкес келетін тіркестер болғанымен, Npf+INF моделі, яғни «бар» мағыналы сын есім жұрнағымен тұлғаланған есім сөздің қимыл есіміне сабақтаса

байланысуы қазақ тілінің табиғатына жат. Сондықтан бұл тіркестерді орысша баламасымен салыстырып көрдік: *аффективные вычисления* – *аффективті есептеу*; *двунаправленный поиск* – *қосбағытты іздеу*, *пограничные вычисления* – *шектесімді есептеу* және т.б. Көріп отырғанымыздай, мұнда бағыныңқы сыңар иелік формадағы *-ды* жұрнақтары (PF (pf)) емес, субстантивтік формадағы *-дық* жұрнақтары (SF (sf)) немесе басқа тұлғалар екендігі белгілі болды. Бұл тіркестер *добыча данных* – *деректерді алу*, *распознавание лица* – *бетті тану* сияқты табыс жалғаулы емес. Олай болса, басыңқысы қимыл есімі, бағыныңқы сыңары табыс септігінен болмаған жағдайда оны *бейімді басқару* (*адаптивное управление*) емес, *бейімдеп басқару* ретінде аударылғаны дұрыс. Өйткені тілімізде бағыныңқысы көсемшемен тұлғаланған *мөлшерлеп оқыту* (*пристрелочное обучение*) деген терминдік тіркестер бар. Сондай-ақ бағыныңқысы иелік формаға ұқсас мынадай тіркестер де кездеседі: *тогыспалы тексеру* (перекрестная проверка); мұны *тоғыстыра тексеру*, *тоғыстырып тексеру* ретінде; *стандартное отклонение* – *стандартты ауытқу* емес, *стандарттық ауытқу* ретінде аударған дұрыс деген ойдамыз. Сонымен, Npf+INF немесе Nacc+INF моделінің қайсысына сәйкестігін олардың құрамындағы тіркестердің категориалды мағынасын саралап, осыған ұқсас құрылымдарға дистрибуциялық талдау жасай келе, жоғарыда аталған 8 терминнің Nsf+INF, CVB+INF, Natr+Nsf модельдеріне сәйкес келетіндігін (субстантивтің немесе көсемшенің қимыл есіміне бағынатындығын, атрибутивтің субстантивке бағынатындығын) көруге болады. Яғни тіркестердің бағыныңқы сыңарларындағы ұқсас элементтердің грамматикалық тұлғаларын ажыратып белгілеудің әрі олардың басыңқысының өзіне тәуелді элементті меңгеру қабілетінің тіліміздің заңдылығына сәйкестігін саралау шетгілдік терминдерді игеру барысында ескерілуі тиіс. Терминдік тіркестерді модельдеу барысында өте аз қолданылатын модельдер де кездеседі. Олар, бір жағынан, өнімсіз модельдер, екінші жағынан, қазақ тілінің тіркесімділік заңдылығына сәйкес келетіндігі күмән тудырады. Мысалы, Ndat+INF және Npl,ins+ N модельдері бойынша 1-1 тіркес (ұсыныстарға оқыту, символдармен операциялар) анықталды. Бұл терминдердің орысша нұсқасы – *обучение представлениям*, *операции над символами*, біздің ойымызша, *ұсыныстар бойынша оқыту*, *символдар операциясы* ретінде аударылғаны дұрыс. Орыс тілінде септеулік шылаулар да, түркі изафеті де жоқ екендігін ескерсек, басқа тілдің ықпалымен жасанды тіркестердің қатарын көбейтудің маңызы жоқ.

Қорытынды

Жасанды интеллект саласының терминдік тіркестерінің сыңарларының грамматикалық бейнесі анықталып, екіқұрамды терминдік тіркестердің морфосинтаксистік модельдері жайында мәліметтер алынды: мұндай тіркестердің жасалуына қатысатын сөз таптары мен грамматикалық формалары шектеулі; олардың бағыныңқы сыңарларында зат есім, сын есім, үстеу, өткен шақ есімшесінің (-ған, -атын тұлғалы) болымды, болымсыз формасы, көсемше (-п, а тұлғалы), басыңқы сыңарында зат есім мен қимыл есімі; ал грамматикалық тұлғалардан атау, ілік және табыс септіктерінің ашық, жасырын түрлері, көптік жалғауы және субстантив, иелік формадағы функционалдық жұрнақтар жиі қолданылады.

Терминдік тіркестерді формалдық-құрылымдық жағынан әрбір элементіне маңыз бере отырып талдау арқылы грамматикалық тұлғалары бірдей болғанымен, семантикасы басқа тұлғалар шартты белгілердің көмегімен ажыратылып таңбаланды, бұл тілді автоматты өңдеу кезінде омонимияның алдын алуға көмектеседі.

Бинарлық терминдердің өнімді және өнімсіз модельдері анықталды; өнімді модельдердің негізінде шеттілдік терминдерді аударуда қазақ терминжасамының заңдылығына сәйкестігін тексеруге болады; ал өнімсіз модельдерің (көбінесе 1 ғана модель болған жағдайда) қазақ тілінің тіркесімдік заңдылығына қайшы келетіндігі немесе сәтсіз аударылған терминдік тіркестер екендігі анықталды; олар нақты мысалдармен пайымдалып, ықтимал нұсқалары берілді; бұл болашақта осындай олқылықтарды болдырмауға септігін тигізеді.

Қазақ тіліндегі терминдерді автоматты өңдеуге қажетті модельдер анықталды; ғылым тілінің корпусын жасау үшін морфологиялық тегтеуге қажетті шартты белгілердің қатары (сөз болып отырған саланың терминдеріне қатысты) айқындалды (Қараңыз: қысқартылған шартты белгілер). Мұндай белгілерді қазақ тілінің деректерін заманауи компаративистикалық зерттеулерде халықаралық стандарттаға сай глостау практикасында пайдалануға болады.

Қазақ терминжасамында белсенді қолданылатын бірқатар функционалдық жұрнақтар анықталғанымен, олар қазақ тілінің корпусарында арнайы белгімен берілмеген. Мысалы, іс-әрекеттің орындаушысын білдіретін, зат есімдердің қабысуы арқылы, яғни түркі изафетінің I заңы бойынша жасалған *іздеуіш робот*, *болжауыш модельдер*, *шектеуші көлем* және т.б. тіркестер жиі кездеседі. Татар тілі корпусында мұндай тұлғалар осы шақ есімшесінің *-учы*, *-уче* тұлғасы – PCP_PR, башқұрт тілінде – SUP ретінде белгіленген. Және де осындай формаларды ажырату *болжағыш*, *болжауыш*, *болжаушы* сөздеріндегі

мәндес жұрнақтарды нақты тану үшін де қажет. Бұл қазақ тілінің терминжасамында жиі қолданылатын жұрнақтарды да (-малы, -ғыш және т.б.) есепке алып, түркі тілдерінің тәжірибелерін ескере отырып, тегтеуді жетілдірудің қажеттілігін көрсетеді. Сондай-ақ терминдік тіркестердің құрамында күрделі етістіктер, лексикалық біртұтас бірліктер де кездеседі, оларды да шартты белгілермен таңбалаудың жолдарын іздестіру керек.

Қысқартылған шартты белгілер

N – зат есім	gen (GEN) – ілік септік
ADJ – сын есім	dat (DAT) – барыс септік
ADV – үстеу	acc (ACC) – табыс септік
INF – тұйық етістік	atr (ATR) – атрибут анықтауыш форма
PCP – есімше	pf (PF) – тәуелдік форма
Ø – нөлдік тұлға	pp3 (PP3) – III жақ тәуелдік жалғауы
CVB – көсемше	pl (PL) – көптік жалғауы
FUSW – біріккен сөз	nf (NF) – болымсыздық формасы
POSS – «бар» модаль сөзі	

ӘДЕБИЕТ

[1] Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов по спец. №2010 «Рус.яз и лит.». – М.: Просвещение, 1979. – 224 с.

[2] Джубанов А.Х. Квантативная структура казахского текста (опыт лингвистического анализа на ЭВМ). – Алма-Ата: Наука, 1987. – 147 с.

[3] Аралбаев Ж.А. Вокализм казахского языка (Очерки по экспериментальной фонетике и фонологии), Алма-Ата: Наука, 1970. – 179 с.

[4] Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы, 2002. – 250 с.

[5] Русская грамматика Том 2. Синтаксис. / Ред. Шведова Н.А., Арутюнова Н.Д., Бондарко А.В. и др. – М.: Наука, 1980. – 717 с.

[6] Захаров В.П. , Хохлова М.В. Автоматическое выявление терминологических словосочетаний . – 2013. – URL: <https://www.academia.edu/8587168> (дата обращения: 13.01.2023).

[7] The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses. – URL: <https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf> (accessed: 12.10.2021).

[8] Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис.: учеб. пособие. – РГГУ, 2001. – 805 с.

[9] Қазақ тілінің ұлттық корпус. – URL: <https://qazcorpus.kz/about/4/> (жүктелген күні: 22.02.2023).

REFERENCES

- [1] Kondrashov N.A. (History of linguistic doctrines). *Istoria lingvističeskikh ýcheni: Ýčeb. Posobie dlá stýdentov ped. in-tov po spes. №2010 «Rýs.iáz 1 lit.»*. – M.: Prosveshenie, 1979. – 224 s. [in Rus.]
- [2] Djýbanov A.H. *Kvantativnaia strýktýra kazahskogo teksta : opyt lingvističeskogo analiza na EVM (Quantative structure of the Kazakh text: experience of linguistic analysis on a computer)*. – Alma-Ata: Naýka, 1987. – 147 s. [in Rus.]
- [3] Aralbaev J.A. *Vokalizm kazahskogo iazyka: Oчерkы po eksperimentalnoi fonetike 1 fonologii (Vocalism of the Kazakh language (Essays on experimental phonetics and phonology)*. – Alma-Ata: Naýka, 1970. – 179 s. [in Rus.]
- [4] Jýbanov A.K. *Osnovnye prinsypy formalizatsii soderžaniia kazahskogo teksta (Basic principles of formalization of the content of the Kazakh text)*. – Almaty, 2002. – 250 s. [in Rus.]
- [5] *Rýsskaia gramatika. Tom 2. Sintaksis (Russian Grammar Volume 2. Syntax)*. / Red. Shvedova N.A., Arýtúnova N.D., Bondarko A.V. 1 dr. – M.: Naýka, 1980. – 717 s. [in Rus.]
- [6] Zaharov V.P., Hohlova M.V. *Avtomaticheskoe vyivlenie terminologičeskikh slovosochetani. – 2013 (Automatic detection of terminological phrases)*. – URL: <https://www.academia.edu/8587168> (accessed: 13.01.2023). [in Rus.]
- [7] *The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses*. – URL: <https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf> (accessed: 12.10.2021).
- [8] Testeles Ia.G. *Vvedenie v obshii sintaksis.: ýčeb. Posobie (Introduction to General Syntax: Proc. Allowance)*. – RGGÝ, 2001. – 805 s. [In Rus.]
- [9] *Qazaq tiliniñ últtyq korpus. – URL: https://qazcorpus.kz/about/4/ (accessed: 22.02.2023)*. [In Kaz.]

ФОРМАЛЬНО-СТРУКТУРНЫЕ МОДЕЛИ БИНАРНЫХ ТЕРМИНОВ

*Абдикарим Н.¹, Ысқақ Б.Д.², Махсуд О.Ж.³

*¹к.ф.н., ведущий научный сотрудник Управления терминологии
Национальный научно-практический центр им. Ш. Шаяхметова
Астана, Казахстан, e-mail: nursana@yandex.ru

²к.ф.н., руководитель Управления терминологии,
Национальный научно-практический центр им. Ш. Шаяхметова
Астана, Казахстан, e-mail: bakytgul.iskakova@mail.ru

³м.п.н., научный сотрудник Управления терминологии,
Национальный научно-практический центр им. Ш. Шаяхметова
Астана, Казахстан, e-mail: orazgul-astana@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о необходимости формализации языкового материала, чтобы компьютер мог понимать его структуру и давать возможность использования IT-технологий и компьютерной лингвистики в терминологии.

Цель статьи – определить формально-структурные модели бинарных терминосочетаний с учетом частей речи и их морфологических признаков в составе синтаксических словосочетаний.

В статье дан краткий обзор истории формализации казахского языка. Несмотря на то что терминосочетания являются лексико-синтаксической категорией, морфология также играет значительную роль в образовании названий определенных понятий, вступая в связь между словами. Также сообщается о том, что это отчетливо проявляется в процессе моделирования языковых единиц с формально-структурной точки зрения.

В качестве основных результатов и анализов исследования можно отметить следующее: учитывалась морфосинтаксическая структура двухкомпонентных терминосочетаний области «Искусственный интеллект», а также подобраны условные знаки, необходимые для их формализации. Все термины этого поля включены в таблицу EXCEL и помечены соответствующим им моделям. При анализе терминосочетаний парадигматико-дистрибутивным методом были отобраны, типизированы их продуктивные модели, показаны основные грамматические характеристики и приведены примеры.

Использование в качестве исследовательского материала терминов только одной области позволяли получить доступ к конкретной информации, которые помогают определить активность части речи в создании терминов, способность сочетания, полноту охвата лексики описываемых терминов и т.д.

По мнению авторов, на основе проведенного исследования возможно моделирование терминосочетаний других отраслей, определения наиболее часто употребляемых типов и разработка лексико-синтаксического шаблона, автоматически распознающего их в специальных текстах.

Практическая значимость статьи заключается в анализе, систематизации парадигматической трансформации терминосочетаний, в выявлении терминосочетаний, не соответствующих правомерности казахского языка. В то же время на основе фактов, которые стали известны в ходе исследования, на конкретных примерах показано, что можно решить некоторые спорные вопросы, касающиеся правописания терминов и оказать положительное влияние на перевод иноязычных терминов.

Ключевые слова: термин, бинарные термины, корпусная лингвистика, тег, правило Лейпцига, морфосинтаксические модели, условные знаки, автоматическое распознавание терминов, лексико-синтаксический шаблон

FORMAL STRUCTURAL MODELS OF BINARY TERMS

*Abdikarim N.¹, Iskak B.D.², Mahsud O.J.³

*¹Cand. of Phil. Sc., leading researcher of the Department of Terminology
National scientific and practical center named after Sh. Shayakhmetov
Astana, Kazakhstan, e-mail: nursana@yandex.ru

²Cand. of Phil.Sc., Head of the Department of Terminology, National
Scientific and Practical Center named after Sh. Shayakhmetov
Astana, Kazakhstan, e-mail: bakytgul.iskakova@mail.ru

³Master, Researcher, Department of Terminology, National Scientific
and Practical Center named after V.I. Sh. Shayakhmetov
Astana, Kazakhstan, e-mail: orazgul-astana@mail.ru

Abstract. The article deals with the issue of the need to formalize the language material structure to be clear for the software, so this makes it possible to use IT technologies and computational linguistics in terminology.

The purpose of the article is to determine the formal structural models of binary term combinations, taking into account the parts of speech and their morphological features as part of syntactic phrases.

A brief review of the history of formalizing the Kazakh language is presented in the article. The term combinations are a lexico-syntactic category, morphology also plays a significant role in forming the name of a certain concept, entering into a connection between words; it is reported that this is

clearly manifested in the process of modeling language units from a formal structural point of view.

As the main results and analyses of the study, the following can be noted: the morphosyntactic structure of two-component term combinations in Artificial Intelligence (AI) was taken into account, and the conventional signs necessary for their formalization were selected. All terms in this field are included in MS Excel and tagged with their respective models. When analyzing term combinations by the paradigmatic-distributive method, their productive models were selected, and typified, the main grammatical characteristics were shown, and examples were given in detail.

The use of terms of only one area as research material made it possible to gain access to specific information that helps to determine the activity of a part of speech in creating the terms, the ability to combine, the completeness of the coverage of the vocabulary of the terms described, etc.

The authors consider that on the basis of the study, it is possible to model term combinations in other industries, determine the most commonly used types, and develop a lexico-syntactic template that automatically recognizes them from special texts.

The practical significance of the article lies in the analysis, and systematization of the paradigmatic transformation of term combinations and the identification of term combinations that do not correspond to the legitimacy of the Kazakh language. At the same time, based on the facts that became known in the course of the study, specific examples show that it is possible to resolve some controversial issues regarding the spelling of terms and have a positive impact on the translation of foreign terms.

Keywords: term, binary terms, corpus linguistics, tag, Leipzig rule, morphosyntactic models, conventional signs, automatic term recognition, lexico-syntactic pattern

Статья поступила 11.04.2023

ӘОЖ 81'42(075.8)

ҒТАХР 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.002>

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Авакова Р.А.^{1,*}, Айтқұлова Г.А.², Розиева Д.С.³, Алибекова М.Е.⁴

¹Фил. ғыл. докторы, профессор, әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: r_avakova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4631-1755>

*²³ курс докторанты, мамандығы «8D02310 Филология» М. Әуезов

атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті Шымкент, Қазақстан

e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4975-4746>

³PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы

ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан.

e-mail: rsdilfuza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1581-9513>

⁴Орталық азия инновациялық университетінің аға оқытушысы

Шымкент, Қазақстан

e-mail: manshuk_alibekova@mail.ru,

<https://orcid.org/0009-0007-8054-898X>

Аңдатпа. Мақалада ағылшын, қазақ паремияларының когнитивтік ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада паремиялардың танымдық, тілдік ерекшеліктері зерттеліп, қолданыстағы мысалдары келтіріледі. Концептіні тануда паремияларды талдаудың маңыздылығы сол мақал-мәтелдердің әр халықтың негізгі құндылық бағдарларын беруімен, олардың ықшамдалған ұлттық-мәдени мәтіндердің бір түрі ретінде көрінуімен байланысты. Ағылшын, қазақ мәдениетінде ұлттың тарихы мен мәдениетінен, күнделікті тіршілігінен, салт-дәстүрінен ақпарат беретін мақал-мәтелдер халықтың тәрбие құралы ретінде тіл қолданысында ерекше маңыздылыққа ие. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі алтын\gold компонентті паремиялар когнитивті кеңістікте, концептіде этномәдени, лингвомәдени ақпараттар басым түрде жинақталған кодталған лингвомәдени таңба болып табылады. Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты қазақ, ағылшын тіл білімінде концептуалды талдаулардың ұлттық-мәдени және танымдық сипатын ашу болып табылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі алтын\gold компонентті паремиялардың когнитивтік сипатын ашуда барысында екі мәдениетіндегі жағымды, жағымсыз тіл бірліктерінің танымдық негізін ашу болып

табылады. Зерттеудің жаңалығы ағылшын, қазақ тіліндегі алтын\gold компонентті паремиялар когнитивті кеңістікте алғаш рет зерттелуін жатқызуға болады. Мақалада қазақ лингвомәденитанымы мен ағылшын ұлттық болмысындағы алтын\gold компонентті паремиялардың лингвоконцептология парадигмасы аясында зерттеу арқылыәлемнің тілдік бейнесіндегі екі ұлттың мәдени сипатты анықтаушы мәдени маркілі лингвомәдени бірліктердің когнитивті сипаты анықталды. Мәтін түзуші ұлт мәдениеті мен өркениетінен мағлұмат беретін тілдік бірліктерге лингомәдени танымдық талдау жолында концептуалдық талдау әдісі пайдаланылды. Сонымен қатар, мақаланың тұжырымдарын жасауда, когнитивтік лингвистика нысаналарындағы өзекті мәселелерді айқындауға сипаттама жасау, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу мен жіктеу әдістері талданатын материалдардың когнитивтік-лингвистикалық, лингвомәдени, этномәдени тұрғыдан сипаттама беруде пайдаландық.

Зерттеудің ғылыми құндылығы мен практикалық маңыздылығы елтану, когнитивтік лингвистика бағытында әдістемелік құрал ретінде және «Ағылшын, қазақ лингвомәдени танымын салғастыра зерттеу» атты лекция курстарында қолдануға болады.

Тірек сөздер: паремия, концепті, фрейм, мәдениет, мақал-мәтелдер, коннотация, семантика, ұлттық дүниетаным, мәдени таңба

Негізгі ережелер

Мақалада алтын\gold компонентті паремиялардың когнитивтік сипаты ашылып, концептілік өрісі аясында фразеологиялық сөз тіркестерінің танымдық ерекшеліктері зерттелді. Ғылыми мақаланың мақсатқазақ, ағылшын тіл білімінде алтын\gold компонентті паремиялардың ұлттық-мәдени және танымдық сипатын ашу болып табылады. Мақаланың нәтижесінде ағылшын, қазақ тілдеріндегі паремиялар мен фразеологиялық тіркестердегі семантикалық мазмұнын ашқанда концептілік өрістерді анықтау арқылы ментальдық модельдері көрсетілді.

Кіріспе

Қазақ, ағылшын тіліндегі концептілік құрылымдардың вербалдану ерекшеліктерін танытуда паремиялогиялық тіл бірліктерінің маңызы зор. Екі тілдегі әлемнің тілдік бейнесін талдау арқылы паремиялардың мағынасы бояуы қанық, астарлы, символдық мағынадағы тілдік бірліктерді қолдана білуінен көрінеді. Қазақ, ағылшын халықтарының ғасырлар бойы жинақтаған дүниетанымдық білімін сол халық үніне орай

образды салыстыруларда мақал-мәтелдердің бейнелілік сипаттамасы ретінде кең тараған тіл бірліктері ретінде белсенді пайдаланылады. Халық танымындағы алтын\\gold сөздерінен жасалған сөз оралымдары халықтың тарихы мен мәдениетінен хабар бере отырып, тілдің сөз байлығын дамытуда үлкен маңыздылыққа ие. Г.Л.Пермякованың пайымдауынша, мақал-мәтелдер әртүрлі тұрмыстық жағдайлардың белгісі ретінде ғана емес, сонымен қатар әртүрлі жағдайларды елестете алады. Жағдаятты немесе оған деген көзқарасты білдіретін мақал-мәтелдер кез келген уақытша тәжірибенің, білімнің, көзқарастың, мінез-құлықтың модуляторы болып табылады, яғни дүниенің паремиологиялық бейнесінің бөлігі деп санауға болатын барлық құбылыстардың бейнеленетін менталитеттің бір бөлігі. [1, 90 б.]. Мақал-мәтелдерде күнделікті өмірде болған оқиғалар мен жалпы бақылаулар қысқаша жинақталған бейнелі сөздер арқылы мыңдаған жылдар бойы жасалып, қолданылып келеді даналық пен шындықтың көрінісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа өттіп келе жатқан әмбебап құбылыс.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Салыстырмалы когнитивтік лингвомәдениеттану ұлттық тілдер мен ұлттық мәдениеттердің біртұтас лингвоментальді құрылымдар ретінде тілдік және тілдік емес (мәдени) мазмұнының бірлігінде қалыптасуын, дамуын когнитивтік талдау призмасы арқылы өзара әрекеттесу және өзара байланыс процестерін зерттейді. Осы орайда ағылшын, қазақ ұлттық мәдени құндылықтар жүйесіне тереңірек үнілу үшін паремиялардың қызметі орасан. Қос тілдегі мақал-мәтелдер адам ойлауының ерекшеліктеріне назар аудара отырып қызмет етеді. Сонымен қатар, бұл бізге салыстырылатын тілдердің құрылымы туралы ғана емес, сонымен қатар әлемнің жалпы бейнесін одан әрі көрсету үшін халықтардың мәдени және рухани жағдайы туралы материал бере алатын құнды ақпарат болмақ.

Салыстырмалы когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану салаларының зерттеу әдістері арқылы ұлттық тілдер мен ұлттық мәдениеттердің өзара әрекеттесу және өзара байланыс процестерін біртұтас ретінде зерттеуге жол ашады. Салыстырмалы когнитивтік лингвомәдениеттану лингвоментальдық құрылымдар негізінде лингвистикалық және экстралингвистикалық (мәдени) мазмұнды қалыптастыруға, когнитивтік талдау арқылы ұлттық-мәдени құндылықтар жүйесі мен адам ойлауының ерекшеліктеріне назар аудара отырып, әртүрлі мәдениеттердің ұлттық болмысын сипаттауға мүмкіндік береді. Осылайша, алтын концептінің салыстырмалы когнитивтік

лингвомәдениеттану аясында талдау лингвокогнитивтік категориялар мен ерекшеліктердегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Паремияларды түрлі мәдениет контексінде зерттеу халықтардың мәдени-рухани жағдайы, ұлттың жеке көзқарасын көрсететін және сол немесе басқа адамға жататын жеке алынған әлемнің тілдік бейнесін тануға негіз болады.

70-жылдардың ортасынан концептуалдық талдау табиғи тілдердің семантикалық құрылымын синхронды аспектіде сипаттау үшін қолданыла бастағаны мәлім [2]. Біз зерттеу мақаламыз барысында осы әдісті екі ұлт мәдениетіндегі концептуалдық құрылымдардың когнитивті сипатын ашу барысында, паремиялардың дүниенің тілдік бейнесін жасаудағы семантикалық мағыналарын ашуда қолдандық.

Мәтін түзуші ұлт мәдениеті мен өркениетінен мағлұмат беретін лингомәдени бірліктерді талдау жолында концептуалдық талдау әдісі пайдаланылды. Сонымен қатар, мақаланың тұжырымдарын жасауда, когнитивтік лингвистика нысаналарындағы өзекті мәселелерді айқындауға сипаттама жасау, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу мен жіктеу әдістері талданатын материалдардың когнитивтік-лингвистикалық, лингомәдени, этномәдени тұрғыдан сипаттама беруде пайдаландық[3].

Талқылау

Н. Бичуриннің пайымдауынша, қытай жазбаларында біздің Алтай тауы ‘Алтын тау’ мағынасымен берілгендігі және қазақ жерінің сай саласы мен тау тасының түгелі алтынға толы екендігі айтылған [4, 247 б.]. «Алтын» сөзі көркем мәтінде астарлы мән жүктейтін теңеу арқылы адамның көркем ойлауының нәтижесінде халық ауыз әдебиетінде де, әдеби кейіпкерлердің бейнесін ашуда да, табиғат көріністерін суреттеуде кеңінен қолданылады. Сөз құдыретінің бір ұшы теңеу арқылы ойды бейнелі, көркем жеткізуде когнитивті құбылыс концепт жасауда таптырмайтын құрал болып табылады. Халық тілінде қалыптасқан «алтын» сөзімен байланысты теңеулерге мыналарды жатқызамыз: *ақ алтындай шалқу, алтындай асыл, алтындай бағалау, алтындай жалтылдау, алтындай жарқырау, алтындай сақтау, алтындай сары* және т.б.

Махаббаттың символы болған Қыз Жібек жырында ару қыздардың бейнесін: *Патшаның алтын тонындай. Сөйлеген сөзі сыңғырлап, Әпзәмзәмнің суындай. Аузынан шыққан сөздері, Сары алтынның буындай,* [5, 281 б.] – деген тіркестерден қыздарды суреттеуде қолданылған образ өте сәтті шыққан. Қыздың тәтті, шешен, ділмәр сөйлеуін сары алтынға

тенеген жырдың көркемділігін арттырады. *Сары алтынның буындай – Аузынан шыққан лебізі сары алтынның буындай* [6, 244 б.].

Алтын сүйек Төлеген, Алланың салған қорлығы-ай, Иттердің қылған зорлығы-ай, Толықсып аттан құлады [5, 301 б.] – деген үзіндіде Төлегеннің тазалығын, батырлығын жеткізуде «алтын» сөзінің әсерлілігі халық жүрегінен орын алғандай. Алтын сөзі мағыналық жағынан бейне дәрежесіне көтерілуі осы сөздерден байқау қиын емес. Адам мінезін сипаттауда қолданылатын «алтын» сөзінің астарлы мағынасы кісі есімдерінде жұмсалыуы Н.Ө. Асылбекова былайша түсіндіреді: *Алтын сөзі сөзжасамдық себепші негіз ретінде бірнеше жаңа туынды сөздің жасалуының уәжі бола алады. Алтын асыл тасының металдық қасиеттері сарылығы, тоқ өткізгіштігі және т.б. адам атына берілерде бұл қасиеттер ескерілмейді. Тек оның сирек кездесетін қыбаттығы атаудың негізгі мағынасын жасайды* [7, 18 б.]. Мұндай кісі аттарына – *Алтынкүл, Алтынбек, Алтыниаш, Алтынай* және т.б. есімдерді жатқызуға болады.

Көш алдында бәйбіше Сары алтыннан жабдығы. Екі жүз түйе қазине, Қызыл алтын сандығы [5, 285 б.]. «Көріктеу құралдарының бірі – теңеулер. Қазақ тілі ұйқасты, ырғақты, әдемі тіл сөз орамдарын жасауға келгенде, дәстүрі мол, аса бір икемді тіл екендігі белгілі. Ол байлықты халық даналығы болған паремия, фразеологизм сынды тіл ерекшеліктерінен де табамыз [8, 7 б.]. Әйел сұлулығы мен ажарын сан салалы қолданыстарды *алтындай жарқылдау* теңеуі арқылы сезімге әсер етеді, қызықтырады, тамсандырады. Мәселен, *Көп еңбек көркіменен қосылған соң, Алтындай ақ маңдайы жарқылдайды* деген сөздерден әдемі қыздың әсем бейнесін танимыз, әсерленеміз. «Алтын» сөзіне байланысты айтылатын теңеулер көбінесе жағымды эмоционалды-экспрессивті мәнде адамға оң ықпалын тидіретін мағына үстейтінімен ерекшеленеді.

Көркем мәтін жасаудағы тіл бірліктерін саралағанда «алтын» концептісі көбінесе заттың түр-түсін сипаттауда жиі қолданылатыны рас. Мәселен

Ұзаққа, ұшан теңізге созылып жатқан қалың таудың биік жоталарын күн сәулесі бір сәтте алтынга малғандай қып рең берді [9, 61б.]. *Түр-түс атауларын өз мағынасында немесе образды бейне жасау жолында ауыспалы мағынада халықтың әдет-ғұрпы мен салт-санасына, этнографизмдік және қоғамдық символика мәнінде пайдалану тағы бар* [10, 117 б.]. Ә. Қайдардың бұл пікіріне дәлел ретінде М. Әуезовтың Абай жолы эпопеясындағы мына үзіндіні келтіре кетсек: *Ылғи бір түрілген қазы, төңкерілген жас құйрық, сары алтындай*

балқыған жал, желін майлар... Әрбір екі табақтың бірінде, әлгінің үстіне бір-бір қоңыр бас орнапты [9, 120 б.].

Ағылшын тіліндегі «алтын» компонентті фразеологиялық тіркестердің семантикалық мағынасы ізгілік, зұлымдық «алтын азат ету құралы» және «күл ету құралы» ретінде, «алтын у ретінде» және «алтын дәрі ретінде» қолданылатыны рас [11]. «Алтын» сөзінің контекстік бейнелі мағыналарын талдау жағымды-жағымсыз коннотацияларды жасау ерекшеліктерін сипаттауға, түсті лексемалардың берілу түрлілігін қайта анықтауға, олардың символикалық мағыналарын жалпылай сипаттауға мүмкіндік береді [12]. Паремиялық тілдік берліктердің метафора концепциясына ұқсас тұстары: әрбір сөйлеу қауымы үшін танымның психологиялық негізі болып табылады [13]. Олардың қатарына қазақ паремияларындағы ұлттық ділдің көрінісі түркі тілдеріне ортақ паремиялар салыстырыла зерттелген және паремиялар арқылы түркі халықтарының ұлттық-мәдени ерекшеліктері айқындаған Ө. Чербоноглу, К. Аширханов, Б. Динаеваның «Қазақ паремияларындағы ұлттық ділдің көрінісі мен олардың түркі тілдеріндегі паремиялармен мағыналық ортақтығы» [14] атты еңбегін жатқызуға болады.

Ағылшын тілінде *gold* лексемасы арқылы айтылатын паремиялардың семантикалық тобы көбінесе «алтын құдыретті күш» мағынамен ұштасып жатады. Бұл жерде көбінесе билікке, байлыққа қатысты мақалдар тарайды. Мәселен, *Can Wisdom be put in a silver rod, or Love in a golden bowl. Gold is proved with fire, friendship in need.* Ағылшын ұлтының танымында *gold* концепті адамзат үшін алып күштің символы. *Gold* ұғымымен байланысты ағылшын тіліндегі тұрақты тіркестердің мағыналық мәні байлық пен билік түсініктеріне негізделген. Дегенмен, алтынға қатты құмарлық құндылықтарды жояды, сондықтан алтынды жақсы көрудің өзіндік шектік интервалын ұсынады. *Мәселен, Freedom; it cannot be bought with gold (money) , Gold and goods may be lost; a good name endures forever.*

Gold and goods may be lost; a good name endures forever. Gold is proved with fire, friendship in need. There is no better friend in misfortune than gold. That is all well and good, but gold is better. Бұл паремиялардан байқағанымыз «алтын» лексемасы адамды рухани ұмыттыратын қасиеттер тудырушы мағынаны білдіріп тұр. *Gold is a good doctor* алтын ем ретінде «адам ағзасын сауықтырушы дәруіш» сынды мағыналары бар.

Ағылшын тілінде *Good fame is better than gold, A drop of wisdom is better than a sea of gold* атты паремиялардың мағына жағынан қазақ тілінде кездесетін *алтын алма, алғыс ал, алғыс алтын емес ne!* сынды мақал-мәтелдермен де қатар айтылып жатады. Немесе, адамзатқа еткен

қызметінің нарқын алтынмен (материалдық құндылық) емес, алғыспен қайтуын тілеген бабалар тәжірибесінде алғыс алудың да, алғыс айтудың да қайтарымы тек жақсылық болған. Дүниеде бағаланбайтын зат, бағасын алмайтын құбылыс болмайды. Бағалауыш –сөйлеушінің өз тарапынан құбылыс пен затқа, іс-әрекет атауына берген бағасы, көзқарасы, оған деген қарым-қатынасы [15].

Chains of gold are stronger than chains of iron. Алтын тізбектер темірден күшті. Even a golden bed won't help a sick person. *Ауру адам үшін алтын төсек ынғайсыз.* Бұл паремиялардан байқағанымыздай, «алтын» лексемасы қос тілдер мәдениетінде бірде жағымды, бірде жағымсыз мағына үстей отырып, бейнелі ойды, астарлы мағынамен жеткізудің ерекше құралы екендігін тағы да айтқымыз келіп отыр.

Қазақ тілінде *Алтын, жоғалтпайды нарқын.* Ағылшынша баламасы: *What is gold is worth gold.* Тура мағынасында алтын жинаған адамның еш уақытта ұтылмайтындығын меңзеп тұрса, ауыспалы мағынада алтын мінезді, тұла бойында жаманды қасиеттерден ада адам уақыттың қай межесін де болса да өз тұлғасына тән адами мінездерден ауытқымайтындығын айғақтап тұр.

Кестешінің бізі — алтын, Кемеңгердің сөзі — алтын, Көрегеннің көзі — алтын. Ағылшын тілінде Chains of gold are stronger than chains of iron. Еңбекқор адамның қолындағы еңбекке жарап тұрған, сол арқылы маңызды іс тындырып отырған еңбеккердің құралын алтынға теңеу арқылы халықтық педагогиканың керемет үлгісін құрастырған бұл мақалда халқымыз тігіншіні, ақын-жазушыны, ойшыл-ғалымды алдыңғы қатарға шығарып отыр.

Мәселен, gold лексемасы арқылы айтылатын паремиялардың бір тобы алтынды қайғы, реніш, өшпенділік сынды жағымсыз эмоцияларды білдіру жолында қолданылады. Gold begets in brethren hate, Gold in families debate, Gold does friendship separate, Gold does civil wars create сынды тілдік бірліктер осының дәлелі. Сонымен қатар, ағылшын мәдениетінде «алтын» лексемасы арқылы эмоционалды тұлғаны сипаттайтын бағалау лексикасы бар мазмұны жағынан ерекшеленетіні рас. Айталық, Where there is gold, there the devil dwells. Gold is the devil's fishhook. Gold is an unseen tyrant. Gold is the snare of the soul атты паремиялар эмоционалды адам көңіл күйін білдіретін жағымсыз коннотаттық мағынадағы мақал-мәтелдер болып табылады. Зерттеу мақаламыздың негізгі материалы қазақ, ағылшын тілдеріндегі алтын\gold лексемасы бар мақал-мәтелдер болғандықтан, біз көбінесе екі тілдегі семантикалық мағыналары ұқсас паремияларды қарастырдық. Біріншіден, ағылшын тіліндегі gold лексемасы түр-түстер қатарында бағалауыштық қызмет атқарса,

жағымды және жағымсыз көңіл-күйді білдіретін адамның эмоциялық көңіл күйін сипаттаудың керемет құралы болып табылады.

Тіл білімінде осы терминмен бірге «эмотивтік компонент» және «эмоционалдылық» да қолданылады. «Алтын» ұғымының фольклорлық және әдеби дәстүрдегі бай метафорациясы оның мәдени-тарихи болмысының ерекшеліктерімен байланысты оның астарында алыс тарихи-психологиялық көзқарас, метафоралардың, салыстырулардың жинақталуы жатыр. Бұл ұғымның астарында эмоциялық көңіл күйге негізделген пайдалы және қалаулы идеялардан сұлулық ұғымын бөлуге дейінгі сезімдерді жеткізуші ақпараттар жатыр.

Нәтижелер

Зерттеуіміздің нәтижесінде ағылшын тіліндегі паремиялардың ауқымды бір тобы қасиетті кітап Інжілге байланысты қалыптасқанын және ұлттық тілдегі ақын-жазушылардың шығармашылығынан туындаған нақыл сөздер болып табылады. Бұлай болуының себебіқасиетті кітап Інжілдің халық арасындағы өміршендігі мен ақын-жазушылардың тарапынан айтылатын паремиялары мағына тұтастығымен, тиянақтылығымен және халық дүниетанымына негізделгенімен түсіндіруге болады. Сонымен қатар, зерттеу барысында қазақ тілінде мақал-мәтелдер күнделікті өмір қажеттілігінен туындаған болса, ағылшын тілінде мақал-мәтелдер өзге тілдерден кіріккен, қасиетті кітаптан алынған не болмаса танымал ақын-жазушылардың жазбаларынан алынғандығын байқадық. Батырлар жыры мен ғашықтық жырларда адам образын бейнелеуде «алтын» мен «күміс» сөздеріне қатысты айтылатын теңеу сияқты аса пәрменді, көркемдеу, бейнелеу тәсілінің семантика, стилистикалық ерекшелігі ашылды. Әсіресе әйел сұлулығын суреттеудегі тұрақты теңеулер тілде әбден сіңіп кеткен образдық конструкциялар ретінде көркем әдебиетте мәнерлеу тәсілінің ең озық үлгілері болып табылады.

Алтын концептісі тілімізде эмоциялық реңкте айтылатын *алтын күрек* –жел атауы, *алтын жүректі* адам-кісінің жақсы қасиеттеріне байланысты айтылатын эмоциялық-экспрессивті сөздер қатарына жатады. Концептіні таңуда және адамның сөздік қорының бай болуына эмоциялық қабілеттердің тигізер үлесі зор.

Ағылшын, қазақ тілдеріндегі *алтын* \\gold концептілері фразеологиялық тіркестердегі семантикалық мазмұнын ашқанда концептілік өрістерді анықтау арқылы ментальдық модельдер көрсетілді.

Бейнелік, мұғымдық, құндылық өлшемдерін бойына жинаған фразеологизмдік концептілер *алтын*, *күміс* ұғымын түсіндіруде

лингвокреативтік, прагматикалық және лингвомәдени факторларға байланысты өзгешеліктері анықталды.

Қорытынды

Қорытындылап айтар болсақ, бүгінгі зерттеуіміздің нәтижесінде *алтын*\\gold концептілерінің поэтикалық, көркем мәтіндердегі мәдени коннотациясы айқындалды. Халықтың рухани, материалдық мәдениетінен ментальді-когнитивті түрде таңбаланған *алтын*\\gold концептілерінің дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық мәдени сипатты анықтаушы лингвомәдени бірліктер ретінде алғаш зерттеліп отыр.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі *алтын*\\gold концептілерін сипаттайтын тілдік бірліктер анықталып, лингвомәдени тұрғыдан талдау жасалынды.

Қазақ және ағылшын тілдерінің *алтын*\\gold лексикасында сол халықтардың ұлттық ерекшеліктері, тарихы, тұрмысы, сонымен қатар этникалық және әлеуметтік өзгешеліктері айқын байқалады. Бұл осы салғастырып отырған халықтардың мәдени және этнографиялық өзгешеліктерінің болуымен сипатталады.

Ойымызды қорытындылайтын болсақ, ағылшын, қазақ тіліндегі *алтын*\\gold тақырыбындағы паремияларда ұлттық болмыс, дүниетаным, ұлттық сана, ұлттық өзгешелік, салт т.б. туралы көрініс береді. Зерттеу жұмысында қазақ және ағылшын тілдері мен мәдениетін салғастыру арқылы *алтын*\\gold концептілерін қамтитын паремияларға талдау жасалынды. Генетикалық және типологиялық жағынан сәйкес келмейтін қазақ және ағылшын тілдеріндегі *алтын*\\gold концептілерін қамтитын паремияларға салғастырмалы тұрғыда талдауда төмендегідей қорытындыларға келдік:

Ағылшын лингвомәдениетіне ой-өрісіне, дініне, тұрмыс-тіршілігіне сай *алтын*\\gold ұғымы әртүрлі мағынада; адам мінезін сипаттауда, түр-түстерді білдіретін эмоциялық қатынастарда, байлық пен билікті насихаттауда, метафоралық ойды түйіндейтін сөз тіркестерінде, астарлы ойды білдіретін коннотаттық мағыналық мәнде жұмсалатынын байқадық. Қазақ мәдениетінде *алтын*\\gold мағыналы паремиялар ұлттың болмыс-бітімін, дүниеге көзқарасын, рухани-мәдени құндылықтарын ұлттық таным қорында жинақталған таңбалар. Демек, адам санасында қалыптасқан ақиқат дүниенің бейнесі арқылы сақталатын тілдік қорды зерттеп, зерделеуде, мақал-мәтелдердің танымдық ерекшеліктері мен тілдік табиғатын ашу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Қазақтың танымында *алтын*\\gold концептуалдық рәсімі – ұлттық мәдениеттің айқын белгілері болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 236 с.
- [2] Плотников, Е. Е. Сенцов А. Э. К вопросу лингвистических парадигмах и методах исследования языка // Молодой ученый. –2015. – № 5 (85). – С. 661-663. – URL: <https://moluch.ru/archive/85/16042/>
- [3] Алимов Т.Э. Анализ семантики эвфемизмов. Компонентный анализ (на материале правительственных блогов Российской Федерации) // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. – 2023. – № 01 (93). – URL:
- [4] Бакеева А. Қазақ тіліндегі тау-кен терминологиясының қалыптасуы және ағылшын, орыс тілдеріне аударылу ерекшеліктері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. –Астана, 2021. – 163 б.
- [5] Қазақ эпостары. – Алматы: Көшпенділер баспасы, 2006.– 416 б.
- [6] Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі.– Алматы: Арыс баспасы, 2007. –480 б.
- [7] Асылбекова Н.Ө. Кісі есімділігінің уәжділігі және танымдық сипаты: ф.ғ.к. ... дис. автореф. 10.02.02. – Алматы, 2006. – 29 б.
- [8] Ахметжанова Ф.Р. Қазақ тіліндегі мағыналас теңеулер. – Оскемен: ШҚМУ баспасы, 2002. – 80 б.
- [9] Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап.–Алматы: Жазушы, 2004. – 368 б.
- [10] Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі.– Алматы: Ана тілі, 1992. –160б.
- [11] Batitskaya V., Gurin V., Obletsova E. Phraseological units with the lexical component ‘gold/golden’ in English linguoculture // The International Scientific and Practical Conference “Current Issues of Linguistics and Didactics: The Interdisciplinary Approach in Humanities and Social Sciences” (CILDIAH-2019)69, 00048. – 2019. – URL: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196900048> CILDIAH-2019
- [12] Yanlei G. The cultural concept gold/golden in the poetic works of A.S.Pushkin // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2023. – №1. – P.124-133.
- [13] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
- [14] Çobanoğlu Ö., Aşırhanova K., Dinayeva B. Kazak Paremlerindeki Ulusal Anlayış Ve Onların Türk Dillerindeki Paremlerle Anlam Ortaklığı // Ясауи университетінің хабаршысы. –2022. – № 4(126). – Б. 29–42. –

URL: <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.03>

[15] Амичба Д.П. Культуротворческая константа «цвет» – «общечеловеческий» конструктор смысла и значения // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2012. – Том 25 (64). – С. 214-220. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturotvorcheskaya-konstanta-tsvetobshechelovecheskiy-konstruktor-smysla-i-znacheniya>

REFERENCES

[1] Permyakov G.L. Osnovy strukturnoj paremiologii (Fundamentals of structural paremiology). – Moskva: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», 1988. – 236 s. [in Rus.]

[2] Plotnikov, E. E. Sencov A. E. K voprosu lingvisticheskikh paradigmat i metodah issledovaniya yazyka (To the question of linguistic paradigms and methods of language research). Molodoj uchenyj. – 2015. – № 5 (85). – S. 661-663. – URL: <https://moluch.ru/archive/85/16042/> [in Rus.]

[3] Alimov T.E. Analiz semantiki evfemizmov. Komponentnyj analiz (na material pravitel'stvennyh blogov Rossijskoj Federacii) (Analysis of the semantics of euphemisms. Component analysis (on the material of government blogs of the Russian Federation) // Filologicheskij aspekt: mezhdunarodnyj nauchno-prakticheskij zhurnal. – 2023. – № 01 (93). – URL: <https://scipress.ru/philology/articles/analiz-semantiki-evfemizmov-komponentnyj-analiz-na-materiale-pravitelstvennykh-blogov-rossijskoj-federatsii.html>. [in Rus.]

[4] Baekeeva A. Qazaq tılındeǵı tau-ken terminologiasynyń qalyptasuy jáne aǵylsyn, orys tilderine audarylu erekшелikterı (Formation of mining terminology in the Kazakh language and features of translation into English and Russian languages): filosofia doktory (PhD) дәреjesin ... dissertasiya. – Astana, 2021. – 163 b. [in Kaz.]

[5] Qazaq epostary (Kazakh epics). – Almaty: Köşpendiler baspasy, 2006. – 416 b. [in Kaz.]

[6] Qoñyrov T. Tūraqty teñeuler sözdıǵı (Dictionary of Regular Equations). – Almaty: Arys baspasy, 2007. – 480 b. [in Kaz.]

[7] Asylbekova N.Ö. Kısı esımdılıǵınıń uájdılıǵı jáne tanymdyq sipaty (Motivational and cognitive nature of personal pronouns): f.ǵ.k. ǵylymi дәrejesin alu úşın daiyndalǵan disertasiyanıń avtoreferaty. 10.02.02. – Almaty, 2006. – 29 b. [in Kaz.]

[8] Ahmetjanova F.R. Qazaq tılındeǵı maǵynalas teñeuler (Meaningful similes in the Kazakh language). – Öskemen: ŞQMU baspasy, 2002. – 80 b. [in Kaz.]

[9] Äuezov M. Abajoly: Roman-epopeia. Bırınşıkitap (Part of Abay: epic novel). – Almaty: Jazuşy, 2004. – 368 b. [in Kaz.]

[10] Qaidarov Ä., Ahtamberdieva Z., Ömirbekov B. TÜR-tüsterdiñ tildegi körinisi (Representation of colors in language). –Almaty: Anattılı, 1992. – 160 b. [in Kaz.]

[11] Batitskaya V., Gurin V., Obletsova E. Phraseological units with the lexical component ‘gold/golden’ in English linguoculture // The International Scientific and Practical Conference “Current Issues of Linguistics and Didactics: The Interdisciplinary Approach in Humanities and Social Sciences” (CILDIAH-2019) 69, 00048. – 2019. – URL: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196900048> CILDIAH-2019.

[12] Yanlei G. The cultural concept gold/golden in the poetic works of A.S.Pushkin // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2023. – №1. – P.124-133.

[13] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

[14] Çobanoğlu Ö., Aşırhanova K., Dinayeva B. Kazak Paremilerindeki Ulusal Anlayış Ve Onların Türk Dillerindeki Paremilerle Anlam Ortaklılığı (Reflection of the National Mentality in Kazakh Preamias and Their Semantic Commonality With Preamias in Turkic Languages) // YA saui universitetiniñ habarshysy. – 2022. – № 4(126). – P. 29-42. – URL: <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.03>. [in Turk]

[15] Amichba D.P. Kul'turotvorcheskaya konstanta «cvet» – «obshchechelovecheskij» konstrukt smysla i znacheniya // Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo Seriya «Filologiya. Social'nye kommunikacii». – 2012. – Tom 25 (64). – S. 214-220. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturotvorcheskaya-konstanta-tsvet-obshchechelovecheskiy-konstrukt-smysla-i-znacheniya>. [in Rus.]

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛИЗА ПАРЕМИЙ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Авакова Р.А.¹, *Айткулова Г.А.², Розиева Д.С.³, Алибекова М.Е.⁴

¹д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби Алматы, Казахстан

e-mail: r_avakova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4631-1755>

²докторант 3 курса, специальность «8D02310 Филология»

Южно-Казахстанский Университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4975-4746>

³PhD, асоц.профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

e-mail: rsdiluza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1581-9513>

⁴старший преподаватель Инновационного университета
Центральной Азии, Шымкент, Казахстан

e-mail: manshuk_alibekova@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0007-8054-898X>

Аннотация. В статье рассматриваются когнитивные особенности английских и казахских паремий. Кроме того, в статье исследуются когнитивные и лингвистические особенности паремий, связанных с концептом «золото», и приводятся актуальные примеры. Важность анализа паремий в распознавании концепта связана с тем, что рассматриваемые пословицы и поговорки представляют основные ценностные ориентации каждого народа, они являются одной из разновидностей национально-культурных текстов. В английской, казахской культуре особое значение в использовании языка как средства воспитания населения имеют пословицы, передающие информацию об истории и культуре нации, ее повседневной жизни, обычаях и традициях. Паремии с компонентом золото\gold в казахском и английском языках представляют собой закодированные лингвокультурные символы, в которых этнокультурная и лингвокультурная информация в основном собирается в когнитивном пространстве и концепте.

Предметом исследования является раскрытие познавательной основы позитивных, негативных языковых единиц в культуре двух стран в процессе раскрытия когнитивного характера паремий золото\gold компонента. Новизна исследования заключается в том, что впервые в когнитивном пространстве изучаются паремии золотого\gold на английском, казахском языках. В статье когнитивная природа культурно

маркированных языковых единиц, определяющих культурный характер двух народов в языковой картине мира, определена путем изучения компонента золото\gold в казахской лингвокультурологии и английской национальной идентичности в рамках лингвоконцептуальной парадигмы паремий. Метод концептуального анализа был использован при исследовании лингвокультурных единиц, дающих информацию о культуре и цивилизации народа. Кроме того, при составлении выводов статьи мы использовали методы описания, систематизации, контроля, сравнения, обобщения и классификации для определения актуальных проблем в объектах когнитивной лингвистики

Научная ценность и практическая значимость исследования могут быть использованы в качестве методического пособия в направлении страноведения, когнитивной лингвистики и в лекционных курсах английской и казахской лингвокультурологии.

Ключевые слова: паремия, концепт, фрейм, культура, пословицы и поговорки, коннотация, семантика, национальное мировоззрение, культурный символ

LINGUO-CULTURAL FEATURES OF CONCEPTUAL ANALYSIS OF PAREMIAS IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Avakova R.A.¹, *Aitkulova G.A.², Rosiyeva D. S.³, Alibekova M.E. ⁴

¹Doctor of Phil. Sc., Professor, al-Farabi Kazakh National University
Almaty Kazakhstan,

e-mail: r_avakova@mail.ru<https://orcid.org/0000-0003-4631-1755>

*²3d-year doctoral student, specialty «8D02310 Philology» M. Auezov
South Kazakhstan University Shymkent, Kazakhstan

e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru<https://orcid.org/0000-0003-4975-4746>

³PhD, Associate Professor, Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan

e-mail: rsdifuza@mail.ru<https://orcid.org/0000-0003-1581-9513>

⁴Senior Lecturer, Innovation University of Central Asia, Shymkent,
Kazakhstan e-mail: manshuk_alibekova@mail.ru<https://orcid.org/0009-0007-8054-898X>

Abstract. The article discusses the cognitive features of the concept of alтын\gold in English, Kazakh paremiology. At the same time, the article explores the cognitive, linguistic features of the paroemias associated with the concept of alтын\gold, and provides existing examples. The importance of analyzing paremias in the cognition of the concept is due to the fact that these proverbs convey the basic value orientations of each nation, expressing them as a kind of tamed national-cultural texts. In English, Kazakh culture,

proverbs and sayings that convey information about the history and national culture, everyday life, customs and traditions of the nation are of particular importance in the use of language as a means of national education in the Kazakh social society. Altyn\\gold component paremias in Kazakh, English are a coded linguocultural symbol in which ethnocultural, linguocultural information prevails in the cognitive space concept. The main purpose of the research article is to reveal the national-cultural and cognitive nature of the conceptual analysis in Kazakh, English linguistics.

The relevance of the research article lies in the disclosure of the cognitive basis of positive, negative connotative linguistic units in the culture of the two countries in the process of revealing the cognitive nature of the altyn\\gold component paremias. The novelty of the research article lies in the fact that for the first time in the cognitive space, the altyn\\gold paremias are studied in English, Kazakh. The article reveals the cognitive nature of the linguistic and cultural units of the cultural marker that determine the cultural character of the two nations in the linguistic picture of the world by studying the Kazakh linguoculturological research and the paradigm of linguoconceptology of the Altyn\\gold component of the paremia in the English national identity. The method of conceptual analysis was used to study linguistic and cultural units that provide information about the culture and civilization of the people. In addition, when drawing up the conclusions of the article, we used methods of description, systematization, control, comparison, generalization and classification to identify current problems in the objects of cognitive linguistics.

The practical significance of the research with scientific value can be used as a methodological guide in the direction of regional studies, cognitive linguistics and in lecture courses on English, Kazakh linguoculturology.

Keywords: paremia, concept, frame, culture, proverbs and sayings, connotation, semantics, national worldview, cultural symbol

Статья поступила 16.10.2023

ӘӨЖ 81'27

ҒТАХР 16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.003>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЯТ: АҒЫЛШЫН ТІЛДІҢ ҚЫЗМЕТІ

*Атабаева Ф.К.¹, Атабаева Г.К.², Толегенов Т.К.³, Жагипарова М.М.⁴

¹п.к.ғ., профессор, Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: a_farida@inbox.ru

²магистр, әл Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: atabaeva_g@mail.ru

³ф.ғ.к., доцент, Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: t_tolegenov@mail.ru

⁴магистр, Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: maira_zhagipar@mail.ru

Аңдатпа. Қазақстандағы этнолингвистикалық жағдаят біркелкі емес. Республикамызда орын алған көптілдік елдің этномәдени дамуының қазіргі кезеңінде шешуді қажет ететін проблемаларды тудырады. Бұл мақаланың сөйлеу әрекетінің өзекті мәселелерінің бірі – әлеуметтік лингвистикадағы Қазақстан тұрғындарының қазіргі тілдік жағдаятын ағылшын сөздерінің қаншалықты енгенін анықтауға арналған.

Елдегі коммуникативті ортаның айрықша белгісі көптілділіктің болуы. Тілдік жағдай, үштілділік, тілдік кодтың ауысуы сияқты әлеуметтік лингвистикада зерттелетін құбылыстардың қазіргі көпэтносты Қазақстандағы тілдік ортадағы қалпы талқыланды. Бұл мақала мемлекетіміздегі қазіргі кезеңдегі тілдік жағдаятты зерттеу барысында ана тілінде сөйлеушілердің коммуникативтік мінез-құлқы, зерттеулердің мақсатты мен жүйелілігі, сондай-ақ белгілі бір кеңістіктегі тілдік жағдаяттар туралы синхронияда да, диахронияда да шынайы ақпарат қалай алынатына сараптама жасауға арналған. Ғылыми және практикалық маңыздылығы: елімізде орын алған көптілділікпен бірге ағылшын сөздерінің қолданыста болуын зерттеп, оның қоғамдағы рөлін қарастыру арқылы ғана тілдік жағдайды түсінуге және бағалауға болады. Тілдік жағдаятты зерттеуде респонденттің тілдік санасындағы тілдің мәртебесін анықтауға ғана емес, оның тілге деген көзқарасын ашуға, сонымен қатар тілдің өміршеңдік деңгейін анықтауға осы мақала арналды. Мақаланың зерттеу объектісі - Қазақстан Республикасындағы қазіргі тілдік жағдаятта бейімделудің әртүрлі дәрежесімен сипатталатын

ағылшын сөздерінің орны. Мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасының қазіргі тілдік жағдаятындағы ағылшын тілінен енген сөздердің қаншалықты қолданыста қалыптасуын және рөлі мен орнын анықтау. Зерттеудің теориялық базасы лингвистердің еңбектеріне шолу жасап, тілдік жағдаяттың теориялық негіздері қарастыру. Зерттеудің құндылығы тілдік жағдаяттарды зерттеу нәтижелері әлеуметтік лингвистика саласы бойынша теориялық мәселелерді толықтырады, дамытуға өзіндік үлес қосады. Практикалық құндылығы-зерттеу барысындағы нәтижелерді дискурстарда, этнолингвистикада, әлеуметтік зерттеулерде қолдануға болады. Жұмыста жүйелеу, кешенді талдау, салыстырмалы-типологиялық, жүйелік-сипаттау, құрылымдық және дискурсивті талдау ғылыми зерттеу әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: әлеуметтік лингвистика, қостілділік, тілдік жағдаят, тілдік корпус, тіл мәртебесі, респондент, этномәдениет, тілдік құзіреттілік

Негізгі ережелер

Қазақстандағы тілдік жағдай көпкомпонентті, өйткені бұл аумақта екі тіл - орыс және қазақ тілдері белсенді әрекет етеді. Этникалық тілдердің саны бойынша көпкомпонентті біртілді және көпкомпонентті қостілді (үштілді, төрттілді,) болып ажыратады. Біз зерттеп отырған аумақ этникалық құрамының алуан түрлілігімен ерекшеленеді, сондықтан ол көпкомпонентті қос тілді болып саналады.

Қазақстандағы тілдік жағдаяттың бір мезгілде объективті - тілдік, мәдени-тарихи, демографиялық, географиялық, экономикалық, әлеуметтік-тарихи және субъективті - социологиялық және саяси, көптеген факторлардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде дамитынын және өзгеретінін уақыт пен кеңістіктегі оның құрамдас элементтерінің динамикалық қатынасы деп түсінеміз. Тілдік жағдаяттың қалыптасуы мен өзгеруі объективті және субъективті факторлардың күрделі тоғысуы мен өзара әрекеті арқасында қалыптасады.

Қазақтар бірнеше тілде сөйлеуге, ана тілінен айтарлықтай айырмашылығы бар екінші тілді үйренуге мәжбүр. Осындай күрделі лингвистикалық жағдайда қостілділік Қазақстанға тән, қазақтар өздерінің ана тілімен қатар орыс тілін, сондай-ақ тұрғылықты жерінде кең таралған ұлтаралық қатынас тілдерін пайдаланады. Республика тұрғындарының ағылшын тілін меңгеру деңгейі төмен болып қалуда.

Қазақстандық әлеуметтанушы ғалымдардың пікірінше, Қазақстанда жүргізіліп жатқан тіл саясаты орталықтандырылған, себебі ол мемлекет тарапынан жүзеге асырылады және міндетті шаралар жүйесін қарастырады, келешегі зор - бар тілдік жағдаятты өзгертуге

бағытталғандықтан, демократиялық жағынан қалың бұқараның мүддесін ескере отырып, халықаралық мақсаты - негізгі даму қазақ тілі, орыс тілі және ағылшын тілі, сонымен қатар барлық басқа этностардың тілдері стратегиялық бағыт ретінде таңдалғандықтан, конструктивті - өйткені қазақ әдеби тілінің қызметін, қолданыс аясын, әлеуметтік-коммуникативтік рөлін кеңейтіп, өміршеңдігін дамытуға бағытталған.

Кіріспе

Қазіргі әлем – өз заңдарымен өмір сүретін жаһандық заман. Теріс салдардың бірі төл мәдениеттерді, ұлттық тілдерді ұмыту болуы мүмкін. Алайда, бірігуге ұмтылу да, тіл талғамы да, біздің ойымызша, ұлттық санаға түбегейлі әсер етпеуі керек. Өйткені, біздің әрқайсымыз өзімізді белгілі бір мәдениетке, тілге қатысты сезінеміз.

Ұлттық өзіндік сананың ең өткір мәселелері, ұлттық мәдениеттерді сақтау мәселелері көпұлтты мемлекеттерде өте өзекті. Осы ретте айта кететін бір жайт, бүгінде жер шарында көпұлтты болмайтын жер жоқ шығар. Егер айналадағылардың бәрі әртүрлі болса, қалай өмір сүру керек? Жеке тұлғанызды сақтай отырып, қалай бір қауымдастықта өмір сүруге болады?

Бұл сұрақтың жауабы анық: өз тіліңді, мәдениетіңді сүй, қадірле. Осыны бағалай алмаған адам өзге ұлттың өкілдерін, олардың қайталанбас мәдениетін құрметтей алмайды.

Әлеуметтік лингвистиканың негізгі алғышарттары тілдің өзгермелі және үнемі өзгеріп тұратындығы. Осының нәтижесінде тіл біркелкі немесе тұрақты емес. Керісінше, ол жеке пайдаланушы үшін де, бір тілді қолданатын сөйлеушілер тобының ішінде де, арасында да әртүрлі және сәйкес келмейді [1].

Әлеуметтік жағдайлар тілдің іс жүзінде қызмет ететін және дамитын сыртқы жағдайлар кешенін білдіреді: берілген тілді қолданатын адамдар қоғамы, осы қоғамның әлеуметтік құрылымы, ана тілінде сөйлейтіндердің жасы, әлеуметтік жағдайы, мәдениеті мен білім деңгейі, тұрғылықты жері, сондай-ақ қарым-қатынас жағдайына байланысты олардың сөйлеу әрекетіндегі айырмашылықтары.

Әлеуметтік лингвистика өзіне тән белгілі бір ұғымдар жиынтығымен әрекет етеді: тілдік қауымдастық, тілдік жағдаят, әлеуметтік-коммуникативтік жүйе, тілдік әлеуметтену, коммуникативті құзыреттілік, тілдік код, код алмасу, қостілділік (қос тілділік), диглоссия, тіл саясаты және тағы басқалар[2].

Жұмыстың өзектілігі қазақстандық қоғамның белгілі бір микроәлеуметтік топтарында ағылшын лингвистикалық компонентінің даму процесіне әлеуметтік-лингвистикалық зерттеу жүргізу

қажеттілігінен туындады. Тілдік жағдайдың лингвистикалық параметрлері әлеуметтік лингвистикадағы ғылыми-практикалық талдаудың құрамдас бөлігі және пәні болып табылады. ҚР-ның қазіргі тілдік жағдайы ағылшын тіліне қатысты экзоглоссиялық теңгерімсіз деп айқындалады, оның компоненттері қарым-қатынас салалары мен әлеуметтік топтар бойынша бөлінеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазақстан Республикасында ағылшын тілін дамытуға және таратуға мемлекеттік деңгейде ерекше назар аударылады.

Алайда, өткізілген іс-шараларға қарамастан, ағылшын тілі көпшіліктің тілі емес. Әсіресе, аға буын күнделікті өмірде ағылшын тілін қолданбайды. Жастарға келетін болсақ, мұнда біз кері үрдісті байқаймыз. Білім беру кеңістігінің өзгеруіне және ағылшын тілі (CLIL) арқылы пәндерді оқуға ерекше назар аударылатын көп тілді білім беру мәселесінің көтерілуіне байланысты ағылшын тілін қолданысқа қосуға үлкен талпыныстар жүріп жатыр [3]. Кәсіби салада ағылшын тілін білетін мамандарға да үлкен сұраныс бар. Осыған байланысты қазіргі уақытта әртүрлі әлеуметтік салаларда ағылшын тілін қолданудың оң үрдісі байқалады. Демек, жастар арасындағы ағылшын тілі ана тілімен (қазақ және орыс) бірге қолданылатын қарым-қатынас құралы, ресурс, қосымша тілге айналады.

Тіл саясаты деңгейінде ағылшын тіліне көп көңіл бөлінеді, бұл өз кезегінде ағылшын тілін қолданудың тетіктерін қозғалысқа келтіреді. Соңғы кезеңде қазақстандықтар арасында ағылшын тілі көп қолданыста болып табылады. Жас ұрпақ, ең алдымен, ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренуге ұмтылады. Олар ағылшын тілін дамыған батыс елдерінің тілі ретінде қабылдайды. Батыс өмір салты, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы көрсетілетін мәдениет теледидар бағдарламалары, танымал музыка, фильмдер сияқты ағылшын тіліне деген қызығушылықтың артуының факторларының бірі болып табылады. Әлеуметтік желілер, Интернет арқылы басқа елдердің адамдарымен байланыс ағылшын тілін қолдануға да ықпал етеді. Қазіргі заманда жалақысы жоғары беделді жұмысқа орналасу үшін ағылшын тілін білу қажеттіліктің біріне айналып отыр [4].

Бұқ мақаланың мақсаты - Қазақстан Республикасының қазіргі тілдік жағдаятындағы ағылшын тілінен енген сөздердің қаншалықты қолданыста қалыптасуын және рөлі мен орнын анықтау.

Мақаланың ғылыми жаңалағы:

1) қазақстандық тілдік жағдайда қолданылатын негізгі ағылшын

лингвистикалық компонентін анықтау және олардың тақырыптық және құрылымдық жіктемелерін ашып көрсету;

2) қазіргі қазақстандық қоғамдастықта ағылшын лингвистикалық компонентінің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерделеу;

3) елдің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігінде ағылшын лингвистикалық компонентінің дамуына ықпал ететін процестерді талдау.

Тілдік жағдаятты зерттеудің ең тиімді жолы –эксперимент жүргізу және оның нәтижелерін талдау. Алынған деректер респонденттің тілдік санасындағы тілдің мәртебесін анықтауға ғана емес, оның тілге деген көзқарасын ашуға, сонымен қатар тілдің өміршеңдік деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Мысал келтірейік. Қазақстан Республикасы аумағында тұратын ұлт өкілдері қостілділік түрлеріне жататын сөйлейтіндердің басқа мәдениетке бейімделе отырып, әрқашан өз мәдениетінің негіздерін сақтауға тырысады, екі тілділердің өз халқының тіліне деген сүйіспеншілігін ғана емес, сонымен бірге туған тілдердің өміршеңдігін дамытуға тырысады [5].

ҚР-дағы қазіргі тілдік жағдайды тіл саясатына сәйкес трансформациялану үрдісі бар жұмыс істеп тұрған тілдер комбинаторикасының базасында осы лингвомәдени ауқым шегінде жұмыс істеп тұрған тілдердің әлеуметтік-коммуникативтік жүйесі ретінде қарастыру заңды. Белгілі бір тілдік қоғамдастыққа қызмет ететін әлеуметтік-коммуникативтік жүйенің тұжырымдамасы мен құрамдас бөліктері ретінде қарастырады. Әлеуметтік-коммуникативті жүйенің компоненттері арасындағы функционалдық қатынастар белгілі бір қоғамдастыққа тән тілдік жүйені құрайды, өйткені іс жүзінде тілдік жағдай-бұл белгілі бір кезеңдегі әлеуметтік-коммуникативті жүйенің сипаттамасы болып табылады [6].

Әдебиетке шолу

Қазақстандағы тілдік жағдайға қатысты бірқатар зерттеулерді атап өтуге болады: Э.Д. Сулейменова, А.Е.Карлинскийдің, М.М. Копыленко, Б.И. Рақышева, Ж.С. Смағұлова, Н.Ж. Шаймерденова және тағы басқаларының жұмыстарынан көруге болады. Қазақстандық социолингвистердің пікірінше, Қазақстанда жүргізіліп жатқан тіл саясаты орталықтандырылған (мемлекет жүргізетіндіктен және жалпыға міндетті іс-шаралар жүйесін көздейтіндіктен), перспективалы (қазіргі тілдік жағдайды өзгертуге бағытталғандықтан), демократиялық (бұқараның мүдделерін ескеретіндіктен), интернационалдық (негізгі стратегиялық бағыттар ретінде қазақ тілін, орыс тілін және қазақ тілін дамыту таңдалғандықтан) ретінде сипатталады. барлық басқа

этникалық топтардың тілдері), конструктивті (өйткені ол функцияларды, қолдану аясын кеңейтуге бағытталған, қазақ әдеби тілінің әлеуметтік-коммуникативтік рөлі мен өміршендігін дамыту) [7].

Білім беру саласында ағылшын тілінің жұмыс істеуі өзінің ерекшеліктерімен сипатталады, олардың арасында шет тілдерін оқыту процесінде кодтарды ауыстыру проблемасы үлкен резонанс тудырды, бұл әртүрлі теориялық және практикалық зерттеулерге серпін берді. Кодты ауыстыруды, екі тілді жүйелі түрде кезектесіп қолдануды, сөйлеуде немесе сөйлеуде екі тілді сөйлеудің ажырамас қасиеті ретінде қарастырылатын сөйлеуді зерттеу кезінде оқу дискурсына сәйкес үш бөлек бағытты анықталды [8].

1) оқыту тілінің балалардың дамуына және оқу жетістіктеріне әсері;

2) оқу дискурсының құрылымы және кодты ауыстыру функциялары;

3) оқу аудиториясындағы кодтарды ауыстыру және символдық үстемдік.

Ғалымдар қарастырылып отырған құбылыстар кодты ауыстыру бойынша зерттеулердің дамуына сәйкес хронологиялық тәртіпте бір-бірін ұстанады деп санайды. М. Мартин-Джонстың пікірінше, оқу іс-әрекетіндегі кодты ауыстыруды зерттеу 1980 жылдардың басында сабақ кезінде аудиожазбаларды қолдану арқылы мүмкін болды, бұл осы құбылыстарды мұқият талдауға мүмкіндік берді. Бұл зерттеулердің дамуындағы маңызды сәт болды және лингвистикалық зерттеулерді тереңірек түсінуге жаңа мүмкіндіктер ашты [7].

Шет тілін, атап айтқанда ағылшын тілін меңгеру кезінде кодтарды ауыстыру мәселесі бойынша зерттеулерді Ли Вей, М. Мартин-Джонс, В. Кук (V. Cook), Э. Макаро (E. Macaro), Е. Юстюнель (E. Üstünel), П. Сидхаус (P. Seedhouse) және т. б. шетелдік ғалымдар жүргізді.

Нәтижелер мен талқылау

Республиканың халқының қазіргі тілдік жағдаятында ағылшын тілін меңгеру мен жалпы даму үрдісін тексеруді орынды деп ұйғардық.

Біз Алматы қаласының тұрғындары арасында әр түрлі жастағы топтардың ағылшын тілін меңгеру деңгейін анықтау үшін зерттеу жүргіздік. Зерттеу ағылшын тілін білудің әртүрлі деңгейлері бар тұрғындар арасында жүргізілген сауалнамаға негізделген. Әр түрлі жас топтарына деген қызығушылық жас өзінің әлеуметтік, этникалық, саяси, идеологиялық идеяларының қалыптасуымен және қоғамның мақсатты және тез дамып келе жатқан бірлігі болып табылатындығымен сипатталады.

Сауалнамаға 100 адам қатысты. Сауалнамаға қатысушылардың барлығы қазақтар болып табылады және Астанада тұрады. Респонденттердің орташа жасы 18 - ден 55 жасқа дейін. Респонденттерді қамту біркелкі бөлінген: 18 жастан 25 жасқа дейін 25%, 26-35 жастан 25%, 36-45 жастан 25%, 46-55 жастан 25%. Барлық қатысушылардың Ана тілі-қазақ / орыс тілі. Әр түрлі жас санаттары арасында жеке алынған ағылшын сөздерін қолдануға қатысты сауалнама нәтижелері 1-кестеде көрсетілген. Респонденттердің 62% - ы « иә » деп жауап берді, респонденттердің 32% - ы оларды сирек пайдаланады, ал тек 6% - ы мүлдем пайдаланбайды.

Респонденттерге келесі сұрақтар қойылды:

Сіздер орысша немесе қазақша сөйлегенде ағылшын тілінен шыққан сөздермен араластырастырып сөйлейсіз бе?

Бұл сөздер сіздің күнделікті сөйлеуіңізге қандай көздерден келді?

Ағылшын сөздерін қандай жағдайларда қолданасыз?

Сөйлеуде ағылшын тілінен шыққан сөздерді қандай мақсатта қолданасыз?

Ағылшын тіліндегі сөздерді қолданбай сөйлей аласыз ба?

Ағылшын тілінен шыққан сөздерді қосып сөйлеудің қаншалықты қажеттілі бар?

Сауалнамадан Алматы қаласының тұрғындары ағылшын тілдерін қалыпты меңгергенін көріп отырмыз. 18-35 жас аралығындағы адамдар жоғары деңгейге ие, орта жастағы адамдар жеткілікті деңгейге ие, орта жастан жоғары адамдар өте жоғары емес.

Қазақстандықтар әлемдік қоғамдастыққа баулу үшін ағылшын тілін білудің маңыздылығын және мансап сатысы бойынша одан әрі ілгерілеу перспективасын түсінеді

Сұлбеде ағылшын тілдік компоненттерін халыққа енгізу көрсетілген. Негізінен ағылшын тілін жас адамдар жақсы біледі. Егде жастағы адамдарға ағылшын тілін білу қиынырақ.

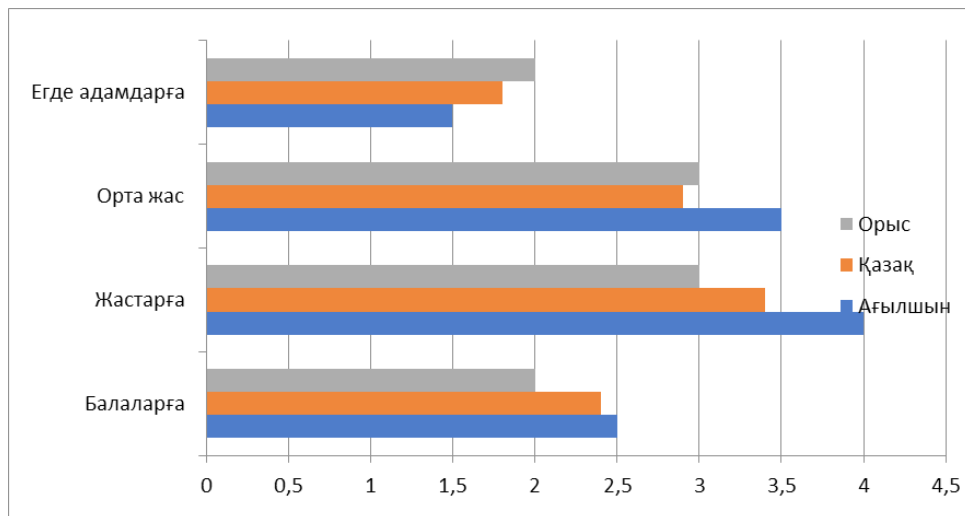

Диаграмма 1 - Ағылшын тілін жергілікті халыққа енгізу
 (Дереккөз: автор)

Респонденттердің басым көпшілігі қазақстандық әлеуметтік коммуникациялық кеңістікте ағылшын тілінің таралуына өздерінің оң көзқарастарын білдірді: ағылшын тілін одан әрі үйренуге, оның ішінде бірінші кезекте кәсіби өсу үшін қажетті мамандандырылған игеруге деген ұмтылыс айтылды. Алайда, ағылшын тілін жетік білмейтін респонденттер оны қолдануда екіұшты. Олардың пікірінше, Қазақстанда ағылшын тілінің таралуы басқа да жұмыс істейтін тілдердің, бірінші кезекте мемлекеттік қазақ тілінің, сондай-ақ азшылық тілдерінің дамуына теріс әсер етуі мүмкін.

Тіл үнемі қозғалыста және дамуда, соның арқасында ол өз міндетін орындайды - ақпаратты өңдейді, қарым-қатынастың ең маңызды құралы болып табылады және қарым-қатынасқа қатысушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырады. Ағылшын тілі сөздерін қолданудың негізгі мағынасы - кез келген әлеуметтік топтың немесе субмәдениеттің жақтаушысы болуға ұмтылу және сол құндылықтар мен көзқарастармен серіктестік білдіруге ұмтылу. Бүгінгі таңда ағылшын сөздерінің орны: адамдар бір-бірімен байланыс орнататын көптеген әртүрлі халықаралық қызмет салалары; Интернет жүйесі, Интернет-коммуникация мүмкіндіктерінің үнемі ұлғаюымен байланысты ағылшын сөздерін қолданудың белсенді динамикасы пайда болып, ағылшын сөздерін қолданудың қажеттілігі артады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеулер мен эксперименттердің нәтижесінде біз ағылшын тілін қолдану мен пайдалануда коммуниканттың әлеуметтік сипаттамасымен және сөйлеу жағдайымен тікелей байланысты деген қорытындыға келдік. Біздің зерттеуімізде әлеуметтік лингвистикаға сүйене отырып, күнделікті қолданыста жүрген ағылшын сөздерін респонденттердің жасына, жынысына, әлеуметтік жағдайы мен ортасына, білім деңгейіне, коммуниканттардың мәдени негізіне қатысты қарастырадық.

Мақалады қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеру қажеттілігі трилингвизмді қалыптастыру үшін негіз құратынын көрсетілді. Алайда, тілдік жоспарлау кезінде Қазақстан Республикасындағы қос тілділік – бұл жасына, ұлтына қарамастан республиканың бүкіл халқы арасында өтетін табиғи процесс, ал трилингвизм – бұл сөзсіз болып жатқан жахандану үрдісімен енгізілетін құбылыс екенін ескеруді ұмытпауымыз керек. Қазіргі елімізде орын алып отырған тілдік жағдаятта ағылшын тілінен енген сөздер аға буын өкілдері арасында көп байқалмайды, өйткені болашақта оны қолданудың перспективасыздығына байланысты ағылшын тілі талап етілмейді, бұл әлеумет өкілдері арасында өткізілген сауалнама деректерімен де расталады. Алайда, тәжірибе көрсетіп отырғандай, мемлекеттік (қазақ) тілді білмейтін Қазақстан Республикасының жас ұрпағы өкілдерінің бір бөлігі ағылшын тілін қазіргі заманда неғұрлым перспективалы және сұранысқа ие деп санап, қазақ тілінің орнына ағылшын тілін еркін меңгеруге ұмтылады. Сонымен қатар, сөйлеу айналымында ағылшын тілінен енген сөздерді белсенді қолданулары байқалады.

Осындай әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің нәтижелері халық санағы материалдарына, статистикалық мәліметтерге негізделуі керек. Тілдік үдерістердің тенденцияларын зерттеуге тек қана бір қала шеңберінде емес, бүкіл республика өңірлерін тарту керек, тағы бір айта кететін бұл зерттеулер салыстырмалы түрде аймақтарды қамтыса, сонда біз мониторинг арқылы қай жерде ағылшын тілі сөздерінің қаншалықты қолданысты болуы жайла мағлұмат алатын боламыз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Швейцер А.Д. К разработке понятийного аппарата социолингвистики // Социально-лингвистические исследования / под ред. Л.П. Крысина и Д.Н. Шмелева. – М.: Наука, 1976. – С. 31-41.

[2] Амалбекова М.Б. Феномен билингвальной личности в этноязыковом ландшафте Казахстана. – Астана, 2009. – 122 с.

[3] Салехова Л.Л. CLIL-интегрированное предметноязыковое обучение: концептуальная идея, преимущества, модели / Л.Л. Салехова, А.В. Данилов // Казанская наука. – 2015. – № 12. – С. 226-229.

[4] Чакликова А.Т. Научно-теоретические основы формирования межкультурно-коммуникативной компетенции в условиях информатизации иноязычного образования: дис. ...док.пед. наук: 13.00.02. – Алматы, 2009. – 272 с.

[5] Алтынбекова О.Б. Языковая ситуация в Казахстане: макро - и микро социолингвистическая парадигма: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: Специальность: 10.02.19. – Алматы: Б.и., 2006. – 41 с.

[6] Авронин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л.: Наука, 1975. – 274 с.

[7] Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 344 с.

[8] Akynova, D., Zharkynbekova, S., Agmanova, A. & Kuzar, Z. Conversational aspect of code-switching: Using repair in EFL classrooms // Journal of Language and Literature. – 2014. – № 3. – P. 210–218.

[9] Li Wei. «How Can You Tell?» Towards a Common Sense Explanation of Conversational Code-Switching // Journal of Pragmatics. – Vol. 37. – 2005. – P. 375-389.

[10] Martin-Jones M. Code-switching in the classroom: Two decades of research // In One speaker, two languages: Cross-disciplinary perspectives on codeswitching. L. Milroy and P. Muysken (Eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 90-111.

REFERENCES

[1] Shvejcer A. D. K razrabotke ponyatijnogo apparata sociolingvistiki // Social'no-lingvisticheskie issledovaniya (On the development of the conceptual apparatus of sociolinguistics // Socio-linguistic research) / pod red. L. P. Krysina i D. N. SHmeleva. – M.: Nauka, 1976. – S. 31-41. [in Rus.]

[2] Amalbekova M.B. Fenomen bilingval'noj lichnosti v etnoyazykovom landshafte Kazahstana. (The phenomenon of a bilingual personality in the ethno-linguistic landscape of Kazakhstan). – Astana, 2009. – 122s. [in Rus.]

[3] Salekhova L.L. CLIL-integrirovannoe predmetnoyazykovoe obuchenie: konceptual'naya ideya, preimushchestva, modeli (CLIL-integrated subject-language education: conceptual idea, advantages, models) / L.L. Salekhova, A.V. Danilov // Kazanskaya nauka. – 2015. – № 12. – S. 226-229. [in Rus.]

[4] Chaklikova A.T. Nauchno-teoreticheskie osnovy formirovaniya mezhekul'turno-kommunikativnoj kompetencii v usloviyah informatizacii inoyazychnogo obrazovaniya (Scientific and theoretical foundations for the formation of intercultural and communicative competence in the context of informatization of foreign language education): dis. ...dok. ped nauk: 13.00.02. – Almaty, 2009. – 272 s. [in Rus.]

[5] Altynbekova O.B. Yazykovaya situaciya v Kazahstane: makro - i mikro sociolingvisticheskaya paradigm (Language situation in Kazakhstan: macro - and micro sociolinguistic paradigm): avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk: Special'nost': 10.02.19. – Almaty: B.I., 2006. – 41 s. [in Rus.]

[6] Avronin V. A. Problemy izucheniya funkcional'noj storony yazyka (Problems of studying the functional side of the language). – L.: Nauka, 1975. – 274 s. [in Rus.]

[7] Suleimenova E.D., Smagulova ZH.S. Yazykovaya situaciya i yazykovoe planirovanie v Kazahstane (Language situation and language planning in Kazakhstan). – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 344 s. [in Rus.]

[8] Akynova, D., Zharkynbekova, S., Agmanova, A. & Kuzar, Z. Conversational aspect of code-switching: Using repair in EFL classrooms // Journal of Language and Literature. – 2014. – № 3. – P. 210–218.

[9] Li Wei. «How Can You Tell?» Towards a Common Sense Explanation of Conversational Code-Switching // Journal of Pragmatics. – Vol. 37. – 2005. – P. 375-389.

[10] Martin-Jones M. Code-switching in the classroom: Two decades of research // In One speaker, two languages: Cross-disciplinary perspectives on code switching. L. Milroy and P. Muysken (Eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 90-111.

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ФУНКЦИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

*Атабаева Ф.К.¹, Атабаева Г.К.², Толегенов Т.К.³, Жагипарова М.М.⁴

¹к.п.н., профессор, Университет Туран, Алматы, Казахстан
e-mail: a_farida@inbox.ru

²магистр пед.наук, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: atabaeva_g@mail.ru

³к.ф.н., доцент, Университет Туран, Алматы, Казахстан
e-mail: t_tolegenov@mail.ru

⁴магистр пед.наук, Университет Туран, Алматы, Казахстан
e-mail: maira_zhagipar@mail.ru

Аннотация. Этнолингвистическая ситуация в Казахстане неоднородна. Сложившаяся в республике полиязычие создает проблемы,

которые необходимо решать на современном этапе этнокультурного развития страны. Данная статья посвящена одной из актуальных проблем речевой деятельности – определению того, насколько английские слова вошли в современную языковую ситуацию населения Казахстана в социолингвистическом плане.

Отличительной чертой коммуникативной среды в стране является наличие многоязычия. В статье рассматривается положение изучаемых в социолингвистике явлений, таких как языковая ситуация, трехязычие, кодовый переход языка в современной языковой среде многоэтнического Казахстана. Данная статья посвящена анализу изучения языковой ситуации на современном этапе в нашей стране и получена достоверная информация как в синхронии, так и в диахронии о коммуникативном поведении носителей языка, цели и последовательности исследований, а также о языковых ситуациях в стране и его роль в обществе. Научная и практическая значимостью является понимание и оценивание языковой ситуации в стране, когда речь многих молодых людей включает английские слова и сочетания в повседневной жизни. Данная статья посвящена не только определению статуса языка в языковом сознании респондента, но и раскрытию его отношения к языку, а также определению уровня жизнеспособности языка. Объектом исследования статьи является английский лингвистический компонент, характеризующийся разной степенью адаптации в современной языковой ситуации в Республике Казахстан. Цель статьи – определить роль и место английского лингвистического компонента в современной языковой ситуации Республики Казахстан. Теоретической базой исследования послужили труды лингвистов и теоретические основы, раскрывающие языковую ситуацию в стране. Ценность исследования заключается в том, что результаты изучения языковой ситуаций могут дополнить теоретические проблемы в области социолингвистики, вносить свой вклад в развитие. Практическая ценность заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы в дискурсах, этнолингвистике, социолингвистических исследованиях. В работе использованы методы научного исследования: систематизация, комплексный анализ, сравнительно-типологический, системно-описательный, структурный и дискурсивный анализ.

Ключевые слова: социолингвистика, двуязычие, языковая ситуация, языковой корпус, языковая потребность, респондент, этнокультура, языковая компетенция

LANGUAGE SITUATION IN KAZAKHSTAN: FUNCTION OF THE ENGLISH LANGUAGE

*Atabayeva F.K.¹, Atabayeva G.K.², Tolegenov N.K.³, Zhagiparova M.M.⁴

¹Candidate of Ped. Sc., Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: a_farida@inbox.ru

²Master of Ped. Sc., al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: atabaeva_g@mail.ru

³Candidate of Phil. Sc., Docent, Turan University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: t_tolegenov@mail.ru

⁴Master of Ped. Sc., Turan University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: maira_zhagipar@mail.ru

Abstract. The ethnolinguistic situation in Kazakhstan is heterogeneous. The polylingualism has developed in the republic and creates problems that need to be solved at the present stage of the country's ethno-cultural development. This article is devoted to one of the urgent problems of speech activity – determining how English words have entered the modern linguistic situation of the population of Kazakhstan in sociolinguistic terms.

A distinctive feature of the communicative environment in the country is the presence of multilingualism. The situation of phenomena studied in sociolinguistics, such as the linguistic situation, trilingualism and the code transition of language in the modern linguistic environment of multiethnic Kazakhstan was discussed in the article. This article is devoted to the analysis of the study of the language situation at the present stage in our state and reliable information has been obtained both in synchrony and in diachrony about the communicative behavior of native speakers, the purpose and sequence of research, as well as about language situations in a certain space. Scientific and practical significance: it is possible to understand and evaluate the language situation only by studying the use of English words in combination with the trilingualism that took place in our country, and considering its role in society. When studying the language situation, this article was devoted not only to determining the status of the language in the respondent's linguistic consciousness, but also to revealing his attitude to the language, as well as determining the level of viability of the language. The object of the article is the English linguistic component, characterized by varying degrees of adaptation in the modern language situation in the Republic of Kazakhstan. The purpose of the article is to determine the role and place of the English linguistic component in the modern language situation of the Republic of Kazakhstan. The theoretical basis of the research was the works of linguists

and the theoretical foundations of the language situation. The value of the research lies in the fact that the results of the study of linguistic situations can complement theoretical problems in the field of sociolinguistics, contribute to the development. The practical value lies in the fact that the results of the study can be used in discourses, ethnolinguistics and sociolinguistic studies. The methods of scientific research are used in the work: systematization, complex analysis, comparative-typological, system-descriptive, structural and discursive analysis.

Keywords: sociolinguistics, bilingualism, language situation, language corpus, language requirement, respondent, ethnoculture, language competence

Статья поступила 14.05.2023

UDC 81'1

IRSTI 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.004>

THE FUNCTIONS OF SYNTAGMAS IN THE SENTENCE STRUCTURE AND TEXT

*Berkinbayeva G.O.¹, Salpebayeva S.T.², Altynbayeva K.B.³

*¹PhD student, Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

e-mail: g_u_l_n_a_z_k_e_n@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-2630-8252>

²Master, Lecturer in the Department of Language Studies, Asfendiyarov
Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: ssandut@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3639-4289>

³Master of Ped. Sc., senior lecturer, Abay Kazakh National Pedagogical
University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: kalima_82@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-8057-0246>

Abstract. The article talks about the significance of syntagma in linguistics and its function in the text and sentence.

The purpose of the study is to determine the function of the syntagma in the text and sentence.

The scientific significance of the study is to determine the role of word, sentence, and syntagma in the process of text formation, its structure, and perception.

The practical significance of the study lies in the fact that the knowledge,

important for the development of word theory and speech practice and syntagma, allowed us to determine which words relate to structural and semantic groups, semantically, intonationally, and grammatically correct sentence constructions. This contributes to solving complex problems in syntactic analysis, and teaching.

The article uses methods of structural-functional, empirical, and theoretical levels, as well as descriptive, typological comparative-historical, controlling, experimental, and generalizing methods.

The results of the study showed that a group of words presented in a syntagmatic refers to a specific speech situation and has situational content, and in writing it is expressed in intonational and intensional variants.

The value of the research is a contribution to the field of linguistics, including structural grammar, teaching the Kazakh language, and pedagogy.

The practical value of the results of the study – structural grammar, contributing to the solution of informative, communicative problems of the effectiveness of teaching the Kazakh language has been established.

Keywords: syntagma, text, sentence, structure, grammar, syntagmatic relations, speech unit, syntagmatic structure of the speech

Basic provisions

The syntagmatic structure of a sentence may be single or multi-component, that is, it includes one minimal elementary unit of speech or several units that act as a sentence. Syntagma is the original unit of speech creation and perception, therefore it is the reference unit in the formation of all types of speech activity and text transmission.

Introduction

A sentence is a speech structure that can be defined as a fragment of text, but it can also be qualified as a minimal text of an extremely concise genre (proverb, proverb, paradox, aphorism, poem, epitaph, etc.) [1, p.14]. The sentence is not built directly from words / or phrases // it is an intermediate speech structure // occupying a position between the minimum speech organizing unit/syntagma / and the text / as a complete unit of speech //sentence structure the text / to facilitate its syntagmatic division and perception /// syntagmas form all speech units / and the text as a whole /// laying brick to brick / a bricklayer builds all the floors / and thus the house // just like the subject of a speech / using syntagm / gradually / one by one / forms all sentences / and at the same time / the text as a completed unit. Sentences and punctuation have disappeared from the text, but when you specify the boundaries between syntagmas with the quality of pauses (longer

and less long), it is unlikely that it has become more difficult to understand. Even despite the novelty of the design. It is formed not from sentences, but as a result of a sequential linear build-up of syntagmas, the perception of which allows you to accurately understand the content. Sentences perform a structuring function in the text. Many people would define the boundaries between them in a particular text in their way, although they would perceive its content quite adequately [2, p.87].

Materials and methods

The American scientists T. Bever, D.Slobin, and J. Fodor studied the structure of speech and showed that speech, and sentences, are «structural sequences consisting of various hierarchical units». Structural sequences are the concept of structure that directly form sentences conveyed by sounds, morphemes, words, and syntagmas. This view is considered unfounded, as no clear differentiation between the linguistic system and the speech domain is expected here, leading to a mixture of linguistic units of different spheres and levels. Neither common sounds, syllables, nor morphemes fulfill the function of speech creation and therefore are not evaluated as direct components of a sentence. From the outset, they have an established character. The basic methods used are structural-functional and comparative approaches to syntagmas. Empirical and theoretical level methods, descriptive, comparative, typological, and comparative-historical methods are used. To overcome some linguistic correlation and language difficulties, the following research methods as observation, experiment, generalization, and survey of the teachers' experience were used to find out more appropriate variants to explain the essence of the sentences and texts.

Syntagma is a phenomenon that allows people to define ways of language communication. Syntagma is the idea that language is made up of groups of words or phrases that interact with each other. These groups are called "syntagms" and they can be used to express complex ideas clearly and concisely. Syntagmas are essential for effective communication. The syntagms defining the author/receiver model also include the concept of the text-message model, which refers to communication through written messages. This model has become increasingly popular in recent years, with the rise of instant messaging and text messaging [3].

It is essential to outline the approach to investigate the syntagmas within Kazakh language sentences and texts while designing the materials and methods for the research. Linguistic resources such as dictionaries, grammar books, and linguistic software were identified to analyze the syntagmas in the Kazakh and English language texts. These resources supported guidelines

and criteria for annotating the syntagmas within the texts. They defined the constituents of a syntagma, helped to identify syntactic functions, and to mark syntactic boundaries.

The following methods were used to develop the research outlines:

– syntactic analysis: to analyze the syntagmas in the Kazakh language texts. This involves traditional syntactic analysis techniques, such as parsing sentences into constituent parts, identifying syntactic roles, and categorizing syntagmas based on their functions;

– functional analysis: it includes examining syntagmas in context to determine their semantic roles, discourse functions, or contributions to text cohesion and coherence;

– qualitative analysis: It focuses on syntagmas contextual meanings, pragmatic functions, and stylistic features. This involves close reading of text excerpts, linguistic interpretation, and discourse analysis techniques.

All these studies contribute to the formation and development of the syntagma theory. While reviewing the literature, we see that syntagma is closely related to psycholinguistics, functional linguistics, lexicology, morphology, syntax, and stylistics. The purpose of speech is to convey thoughts, ideas, and messages to others. As quoted by A. Baitursynuly, “People do not speak about themselves; they speak for others,” [4] emphasizing that speech is social and communicative in nature. As a result, speech is often used to communicate information about others rather than oneself, and it is primarily used to portray oneself in the best light, rather than to convey thoughts and feelings of the speaker.

Results

It is very important to keep in mind that not all syntactically related words are included in the same syntagma. They may refer to different syntagmas. So, keywords are syntactically combined, but they are included in different syntagmas. Their relationship is inter-syntagmatic. By linking keywords, it combines groups of words as independent units, making them sentences, statements, and text, i.e. a single coherent speech. The status of the syntagma is determined by its three main functions: 1) to be a material in the structural and semantic organization of all the constituent speech units; 2) to promote an accurate understanding of speech and 3) to bring clarity to the structure of the sentence, contributing to the adequate qualification of its components [5, p.105]. In some languages, such as English, a part of speech membership of a word is determined not based on indicators, the inherent word as a vocabulary unit of a language system, or the grammatical unit of the system is based on its speech function, taking into account its syntactic position. In English speech,

a grammatical homonym can act as a noun, adjective, or verb. The degree of generalization of the word in English is higher than in Russian or Kazakh. In the position of the subject, the word is qualified as a noun, in the position before the noun it is often perceived as an adjective, and in the position of the predicate – as a verb. In Russian, Kazakh, and other languages, due to their inflectional nature, the partial belonging of a word is already defined in the dictionary system of the language and does not appear to be as hypothetical as in English.

This provision is reflected in dictionaries of the English language, in which nouns, adjectives and verbs are usually presented not as separate articles, but as different semantic and grammatical meanings of the same word. The word and its potential meanings. Grammatical indicators of syntagma are reflected in its intra-syntagmatic and inter-syntagmatic relations. The organization of a speech is carried out with the help of inter-syntagmatic communication between syntagmas in their build-up. In its essence, it is possible to distinguish grammatical, semantic and associative inter-syntagmatic connection, and in its direction – vertical and horizontal [6, p.89].

The theory of syntagma is closely connected with pragmatics of speech. In the native language it is important for formation and development of skills of written summary of the matter while teaching reading with adequate perception of the text. It is effective while studying foreign languages, which successful mastering is possible only with syntagmas, with the comprehension of the syntagmatic structure of the reviewed text, not separate words of a foreign language.

Grammatical and semantic connection is manifested both horizontally and vertically, covering both directions. Associative link functions only horizontally. All types of subordinate relations represent a vertical direction, reflecting the grammatical hierarchy of the combined syntagmas. Predicative and compositional associations represent a horizontal relationship. Associative communication can be qualified as a kind of semantic. Its isolation into a separate type is due to the fact that, in contrast to the actual semantic, associative relationship appears only in the horizontal, when there are analogies, correlation, comparison, and explanation. In general, the semantic relationship appears in such variants as the actual semantic (when syntactically related combined components), mediated (arising between syntactically unrelated components grouped around keywords, based on the relationship between keywords) and associative. Types of communication are realized not separately from each other, but in unity: grammatical and semantic. The associative relationship is represented, for example, in the following speech

fragment: the sentence is not built directly from words / or phrases, // it is an intermediate speech structure, // occupying a position between the minimal speech organizing unit, / syntagma, / and the text / as a complete unit of a speech. // Sentences structure the text / to facilitate its syntagmatic division and perception. /// Syntagmas form all speech units / and the text as a whole. /// Laying brick to brick, / the bricklayer builds all the floors / and thus the house, // just as the subject of speech / with the help of syntagmas / gradually / one by one / forms all the sentences / and simultaneously / the text / as a complete unit.

Discussion

The status of the Syntagma is determined by its three main functions: 1) to be a material in the structural and semantic organization of all constituent speech units; 2) to promote an accurate understanding of speech and 3) to bring clarity to the structure of the sentence, contributing to the adequate qualification of its components [7, p.86]. For example, when figuring out how to transfer the value of predictability-one-part or two-part. For instance: It is necessary to quit smoking and need to quit smoking. A pause in the second version indicates two syntagmas and indicates the ambiguity of the sentence. The proposals have different contents, due in the first case-an impersonal structure, and in the second ratio of action as a fact (quit Smoking) and the highest degree of its obligation (it is Necessary). Speech is made up of syntagmas, and it can be adequately understood only at the level of the same minimal unambiguous speech units. Usually, syntagma is smaller than the sentence, but often it can coincide with it or with a separate predicative unit in a complex sentence. In some cases, depending on the communicative purpose and emotional state of the subject of a speech, it may include several one-part predicative units of the nominative or verb type. Academician L.B. Shcherba was engaged in the problem of syntagma for about thirty years. He went from a phonetic understanding of it to a syntactic one. In his recent speeches and recordings, which unfortunately remain unpublished, he speaks of it as the main speech-producing unit, which fully corresponds to a speech reality [8, p.34]. However, many modern linguists, speaking about syntagma, for some reason rely not on the latest conclusions of the researcher, but on his early views and thus falsify his final qualification for this speech unit. In oral communication, the division of speech into syntagmas is carried out using pauses. There is no division into words and sentences. The boundaries between sentences are not realized either by the subject of the speech or by its listeners. Words are recognized at the level of syntagmas, and thus the specific content of each syntagma is fulfilled. As a result of a sequential

combination of syntagm values, the general content of a speech is formed. The traditional division of a speech in writing into sentences inevitably falls on one of the boundaries between syntagmas (usually with a long pause). Words of a language with their generalizing meaning can relate to any situation. In the language system, the word, reflecting the essential feature of reality (in a broad sense), is generalizing and denotes the reality type. Thus, the essential features of a reality are relevant here. However, in speech it is necessary to reflect a specific reality, highlighting it from all the same type. This is facilitated by the indication of those features that are unique to it. And this is done based on updating its accidental properties and qualities, to reflect what appropriate words are used. Combining into a single structural-semantic group, such a group of words creates a syntagma, which is a minimal speech unit with a specific situational meaning. Syntagmas, combining words grammatically and in meaning, mark their transition to the sphere of speech [9, p.45]. Hence, syntagma is a structure in which generalized language signs are transformed into a single minimal unambiguous speech unit. The group of words presented in syntagma, correlating with a specific speech situation, acquires a situational content. The relevance of a situational meaning for speech is paramount. Earlier I.A. Baudouin de Courtenay distinguished between a word in language and a word in speech, using different terms for their names [10, p.125]. Thus, he clearly distinguished the spheres of language and speech, language and speech units in general.

For example: (1) a boy bought a pen.

The intonational structure of this sentence would be monosemantic. The monosemantic structure consists of different intonational and intonational variants. It is necessary to understand the structure and intonation of the units that make up the sentence. Here we can only determine its context. If the content of the sentence reflects the fact that the girl has bought a book, it consists of only one syntagma [11]. For example: did what?

If the sentence answers the question: who / bought the pen? it consists of two syntagmas and we have to make a mandatory break between them:

(2) the boy / bought the pen.

The emphasis is on the subject and object-oriented activity. The syntagmatic emphasis falls on the syntagmatic meaning of the subject receiving the new information.

If the sentence answers the question: What did the boy buy? It also includes two syntagmas, but both are structured and content-based:

(3) the boy / bought a pen.

Again, there will be a mandatory break between the two. The action now distinguishes between a syntagmatic meaning of the subject and a syntagmatic

meaning of the object. The syntagmatic emphasis is on the syntagma that makes sense to the subject.

Since you can buy a book, give a book, read a book, write a book, give a book, etc., you can ask the following question: what did the child do / with the pen?

The answer is obvious: (4) the boy / bought / the pen.

Hence, the sentence consists of three syntagmas. The first and third syntagmas consist of known facts and the third syntagma provides new information. Therefore, he emphasizes not only pauses but also intonationally. He also has a syntagmatic emphasis.

The structure of a single sentence acquires different content formats with the same lexical content depending on its communicative purpose. The content changes the syntagmatic structure and its intonation each time. Through pauses, melodic and syntagmatic emphasis understanding can help distinguish the most important content from the adequate perception of syntagmatic and content.

Even about the simple sentence mentioned above, a sentence in English consists of syntagmas rather than individual words. The reader must therefore understand the combinations of words and their intonation.

A sentence expresses the unity of structure, intonation, and content. There are different sentences with a similar graphical form. The context helps to understand the syntagmatic structure of a particular variant and determine its intonation.

Speech is a personal creative output. It is created by the unit of speech of each speaker. Therefore, any speech chain must be broken down into its constituent variable speech components. Sound syllables and morphemes do not participate in its organization; therefore, it cannot be divided into these units in the speech aspect. The limit at which a sentence is divided into speech is the syntagmas that the author indicates as the constituent units of its structure and content. For example, a text can be divided into syntagms (because they are made of them) according to their syntagmatic structure, sentences as speech units that structure its content, and complex syntactic units. Words as individual units of the language system do not form generalized direct speech. They can be speech units in a Syntagma, combine with other words, and have mutual situational meaning. The aforementioned scholars first applied the concept of 'direct components' in their research. We think they did so with some inconsistency because they could not separate language and speech domains, language units from language and speech.

«Every text and every sentence consists of minimal and monosemantic components of speech. Consequently, every sentence must have direct

components, that is, units of speech. These are syntagms, and they represent the transition from the linguistic sphere to the speech sphere. They are characterized by minimalism, specificity, one-dimensionality, and specific expression of a fragment of the situation as initial speech structures. The word language reflects the essential feature of being, which makes it possible to unite all realities into one group with a given sign and contrast them with other realities with other meaningful features. The meaning of such a word is generalizable. The word as a part of the syntagma actualises the accidental signs of reality that distinguish it from other similar realities. Hence, syntagma means real reality, without any particular reality. J. A. Baudouin de Courtenay used different terms – lexeme and syntagma – to distinguish words in language and speech. But the term ‘syntagma’ in Baudouin’s sense is not fixed in science. The very relevant fundamental scientific considerations involved in rejecting the use of the term have been left behind» [8].

Each syntagm has its special meaning and contributes to the overall meaning of the sentence. The sentence needs at least one syntagm to be complete, but the number of syntagms can be increased to make the sentence more vivid, precise, or complex. The language competence of the author also influences the number of syntagms used, as certain language structures may require more syntagms than others to convey the same idea.

Conclusion

In linguistics, a syntagma is an elementary segment in a text. This segment can be a phoneme, a word, a grammatical phrase, a sentence, or an event in a larger narrative structure, depending on the level of analysis. The syntagmatic analysis examines the relationships (rules of combination) between syntagmas. At a higher level, narrative structures reflect a true flow based on tension and relaxation; thus, for example, events or rhetorical personalities can be seen as syntagmas of epic structures. Syntagmas do not form new concepts; they concretize and clarify those concepts that designate words in a language system. studying syntagma and syntagmatic structures provides insights that influence how sentences are taught. It recognizes the sentence as more than a sequence of words but as an implementation of a structural scheme where each word, as a lexical distributor, plays a crucial role in shaping the overall syntagmatic structure. This perspective contributes to a more nuanced understanding of language structure and sentence formation. The emphasis on situational meaning and context aligns with the role of words in capturing specific meanings within given situations. Words, as minimal and variable units, can convey situational nuances effectively.

REFERENCES

- [1] Demiankov V. Z. Proizvodstvo ili porozhdenie rechi (The production or generation of speech) // *Materialy Vtoroj mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Moskva, 16-17 oktjabrja 2014 goda. Chast' 1.* – Moskva: FGBOU VPO MGLU, 2014. – S. 14-15. [in Rus.]
- [2] Sovet M. *Lingvisticheskiy jenciklopedicheskiy slovar'* (Linguistic Encyclopedic Dictionary). – Jenciklopedija, 1990. – 447 p. [in Rus.]
- [3] İläsova N.A. Sintagma – komunikativtı gramatikanyñ nysany (Syntagma-form of communicative grammar) // *Qarağandy universitetiniñ habarşysy. Filologia seriasy.* – 2020. – № 98(2). – B. 51-56. [in Kaz.]
- [4] Baitürsynov A. Söileu äuezdiligi (Melodic speech) /A.Baitürsynov// *Aq jol. Aq jol men tärijimalar. Maqalalar jäne ädebi zertteu.* – Almaty: Jalyn, 1991. – 460 b. [in Kaz.]
- [5] Bryzgunova E.A. *Prakticheskaja fonetika i intonacija russkogo jazyka* (Practical phonetics and intonation of Russian language). – M., 1963. – 330 s. [in Rus.]
- [6] Langacker R. Structural Syntax: The View from Cognitive Grammar // *In Sémiotiques.* – № 6-7, December 1994. – P. 69-84.
- [7] Kolobaev B.K. *Podvizhnost' granic sintagmy: sledstvie dlja lingvisticheskogo i metodicheskogo prognozirovanija* (Mobility of the syntagma boundaries: a consequence for linguistic and methodical forecasting). – SPb, 1996-2008. – 378 s. [in Rus.]
- [8] Shherba L.V. *Literaturnyj jazyk i puti ego razvitija* (Literary language and ways of its development) // *Sovetskaya pedagogika.* – 1942. – 267 s. [in Rus.]
- [9] *Russkij jazyk, literatura, kul'tura v shkole i vuze* (Russian language, literature, culture at school and university). – Kiev, 2011. – № 2. – S. 17-26. [in Rus.]
- [10] Baudouinde de Courtenay. *Selected works on general linguistics.* – Tom 2 I.A. – 1901-1930.
- [11] Joachim Nivre. *Dependency Grammar and Dependency Parsing.* – 2005. – 303 p.

МӘТІН МЕН СӨЙЛЕМДЕГІ СИНТАГМАЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

*Беркинбаева Г.О.¹, Салпебаева С.Т.², Алтынбаева Қ.Б.³

*¹PhD докторант, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: g_u_l_n_a_z_k_e_n@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-2630-8252>

²магистр, тілдік пәндер кафедрасының лекторы, С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: ssandut@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-3639-4289>

³пед. ғыл.магистрі, аға оқытушы, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: kalima_82@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-8057-0246>

Аңдатпа. Мақалада синтагманың лингвистикадағы рөлі және мәтіндегі, сөйлемдегі қызметі туралы мәселе қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – мәтіндегі, сөйлемдегі синтагманың атқаратын қызметін анықтау.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы – мәтінді қалыптастыру, оның құрылымы мен қабылдау үдерісіндегі сөз, сөйлем және синтагма рөлінің анықталуы.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – сөз теориясы мен сөйлеу практикасының дамуына маңызды және синтагма туралы білім қай сөздер құрылымдық-мағыналық топтармен сәкес келетінін, сөйлемнің мағыналық, интонациялық, грамматикалық жағынан дұрыс құрылуын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл синтаксистік талдау жасауда, оқытуда күрделі мәселелердің шешілуіне ықпал етеді.

Мақалада құрылымдық-функционалдық, эмпирикалық және теориялық деңгейлердің әдістері, сондай-ақ сипаттамалық, типологиялық және салыстырмалы-тарихи, бақылау, эксперимент, жалпылау әдістер де қолданылды.

Зерттеудің нәтижелері синтагмада берілген сөздер тобы белгілі бір сөйлеу жағдаятымен корреляцияланып, ситуациялық мазмұнға ие болатыны, ал жазбаша түрде интонациялық және интенционалды нұсқаларда көрініс табатыны анықталды.

Зерттеудің құндылығы – тіл білімінің салаларына, оның ішінде құрылымдық грамматика, қазақ тілін оқытуда, педагогикаға қосатын үлесі мол.

Зерттеу қорытындысының практикалық маңызы – құрылымдық грамматика, қазақ тілін оқытудың нәтижелі болуына ақпараттық, коммуникативтік проблемаларды шешуге ықпал ететіндігі айқындалды.

Тірек сөздер: синтагма, мәтін, сөйлем, құрылым, грамматика, синтагматикалық қарым-қатынас, сөйлеу бірлігі, синтагматикалық сөйлеу құрылымы

ФУНКЦИИ СИНТАГМЫ В СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ТЕКСТА

*Беркинбаева Г.О.¹, Салпебаева С.Т.², Алтынбаева К.Б.³

¹PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
e-mail: g_u_l_n_a_z_k_e_n@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-2630-8252>

²магистр, лектор кафедры языковых дисциплин, Казахский национальный медицинский университет имени С.Ж.Асфендиярова
e-mail: ssandut@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-3639-4289>

³магистр пед. наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
e-mail: kalima_82@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-8057-0246>

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о роли синтагмы в лингвистике и ее функции в тексте, предложении.

Цель исследования – определить функцию синтагмы в тексте и предложении.

Научная значимость исследования заключается в определении роли слова, предложения и синтагмы в процессе формирования текста, его структуры и восприятия.

Практическая значимость исследования заключается в том, что знания, важные для развития теории слова и речевой практики и синтагмы, позволили определить, какие слова соотносятся со структурно-смысловыми группами, семантически, интонационно, грамматически правильными построениями предложения. Это способствует решению сложных задач в синтаксическом анализе, обучении.

В статье использованы методы структурно-функционального, эмпирического и теоретического уровней, а также описательные, типологические и сравнительно-исторические, контрольные, экспериментальные, обобщающие методы.

Результаты исследования показали, что группа слов, представленных в синтагме, соотносится с конкретной речевой ситуацией и имеет ситуативное содержание, а в письменной форме выражается в интонационных и интенциональных вариантах.

Ценность исследования – вклад в области языкознания, в том числе структурной грамматики, преподавания казахского языка, педагогики.

Установлено практическое значение результатов исследования – структурная грамматика, способствующая решению информационных, коммуникативных проблем результативности обучения казахскому языку.

Ключевые слова: синтагма, текст, предложение, структура, грамматика, синтагматическая связь, речевая единица, синтагматическая структура речи

Статья поступила 20.02.2023

UDC 82-1/-9

IRSTI 17.71.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.005>

LINGUISTIC AND CULTURAL DESCRIPTION OF THE STRUCTURE AND SEMANTICS OF TONGUE TWISTERS

*Dautuly T.¹, Tumabaeva M. B.², Kozhagulov S. K.³, Shukenai G. T.⁴

¹doctoral student, al-Farabi Kazakh State University

Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanat_2006@mail.ru

²Master of Ped. Sc., teacher-assistant, Zhetysu University named after I. Zhansugirov, Taldykorgan, Kazakhstan, e-mail: bislauka@mail.ru

³Candidate of Phil.Sc., teacher-lecturer, Zhetisu University named after I. Zhansugirov, Taldykorgan, Kazakhstan,
e-mail: nurbeklunara@mail.ru

⁴Candidate of Phil.Sc., teacher-lecturer, Zhetysu University named after I. Zhansugirov, Taldykorgan, Kazakhstan, e-mail: aim_bat@mail.ru

Abstract. The purpose of this article is to consider the specific linguistic mechanisms, techniques and means of tongue twisters, which, when the text is updated, produce a game (usually comic, laughter) effect, indicating that the chosen strategy turned out to be successful and adequately perceived by the addressee (interlocutor).

The theoretical significance of the study lies in the analysis of the tongue twister genre in terms of its linguistic nature, clarification of the features of socially fixed stereotypes in usage of tongue twisters in everyday life, the nature of the structural and compositional organization and the content properties of this folklore genre.

The novelty of research is in that the author addresses the issue of

constructing a cognitive model of a tongue twister. The main components of this model are the stereotypical (basic, invariant) situational scheme and its speech implementation (non-stereotypical linguistic code). The term “a game in a game” is proposed to determine the tongue twister phenomenon and it is explained as a holistic game linguistic complex (game text field) with multi-level game subsystems and elements.

The practical significance of the study is that the results of the analysis could be employed in updating the tongue twisters or creating new tongue twisters in order to meet realities of contemporary language and the needs of the contemporary language learners.

The following methods of the study were applied: study of theoretical literature; comparative analysis of material; morphological, lexical and phonetical analysis of tongue twisters.

The obtained results demonstrate that the existing morpho-derivative, phonetic and phosemantic mechanisms and techniques of a linguistic game (LG) in a tongue twister have a constructive function of modeling the difficult-to-pronounce formal code of a tongue twister with specific linguistic means.

Keywords: folk genre, linguistic mechanisms, cultural description, the structure, semantics, linguistic game, model, tongue twisters

Basic provisions

The tongue twister is one of the most “reverted” genres of folklore due to its competitive game beginning and the utmost attention to the form of a word sign. These properties of a tongue twister are its genre-forming parameters and, at the same time, factors that determine its game linguistic beginning, its game function. Tongue twisters perform as units of cultural and linguistic education and mastery. As a result of learning and practicing them, a child improves articulation and enriches the vocabulary range and becomes familiar with the phenomenon of homonymous nature of some words and their ability to convert into another part of speech just by playing. The tongue twisters are realized by phosemantic and morpho-derivational mechanisms and analyzing these mechanisms enables us classify the types of tongue twisters. Based on this research, a cognitive model may be constructed for further study and development.

Introduction

The term “children’s folklore” is usually understood as a complex whole, including independent children’s creativity, works of traditional adult culture, assimilated by children, and adult creativity for children [1]. Such an interaction of two folklore traditions (adult and child) is natural and explainable for folklore: children’s folk culture, including the culture of children’s play, arose and developed in the bosom of adult culture.

Exploring the nature of the genre, folklorists argue that the tongue twister originated in ancient times, as evidenced by the content of some texts of tongue twisters [2]. It is also assumed that the tongue twister was originally intended for adults, since the texts recorded in the middle of the 19th century are not intended for children's perception in terms of content. The original functions of this genre remain not fully understood, although it can be assumed that the tongue twister solved pragmatic problems [3], had a training function, and served as a means of labor rhythmization. However, according to M.N. Melnikov, adults gradually lost interest in this genre, and the tongue twister, thanks to the competitive, playful beginning, entered the children's environment as one of the most popular genres of folklore [4].

The linguistic features of the tongue twister, noted in the existing definitions of the genre, include a fast pace (as a condition for pronouncing the text of the tongue twister), the difficulty of pronouncing the tongue twister due to the presence of consonant words in its structure and / or the accumulation of words of the same root. These features of the tongue twister allow us to consider it as a kind of word game. We define the definition of a tongue twister proposed by K. Bekbenbetova, according to which a tongue twister is "a harmless and cheerful verbal game of older children", the essence of which is "quick repetition of difficult-to-pronounce rhymes and phrases, including cognate and consonant words" [5].

Correlating these features of the tongue twister with its functions, most researchers focus on pronunciation difficulties associated with the "ultimate compaction" of difficult-to-pronounce elements of the sound range, which in the tongue twister serves the purpose of "working out" articulation skills. So, for example, M.N. Melnikov believes that "the ultimate density of consonants that are difficult to pronounce and far from always achieving euphony" excludes the dominant of the aesthetic function and "cannot be explained nothing else but the desire to develop the articulation of the speech apparatus", i.e. it is the pedagogical, training function of the genre that is recognized by the researcher as the leading one

Zh. Ospanova mentions that the tongue twister as a small genre of oral folk art, along with riddles, counting rhymes, shifting tales, underwear, traditionally functions in the field of children's amusing folklore [6].

The tongue twister is a special genre of folklore and, consequently, a special kind of artistic creativity, albeit minimal in volume, but thirty a complete and artistically modeled text, and both the means of the language organization of the text of the tongue twister (in particular, the mechanisms and techniques of the LG) and the forms of the rhythmic organization of the tongue twister, "a variety of real, unreal and absurd plots" "work" for this [7]. From the point of view of the semantic (dictum) device, a tongue twister, as a rule, is a mono- or polypropositive statement that names a real or

quasi-real situation. Compare, for example, tongue twisters like: The weaver weaves fabric on a scarf (on a dress) to Tanya, where the event proposition of a real (possible in reality) action is presented, and the quail quail swaddled, swaddled, barely swaddled, where the event proposition of the repeated and realized quasi-real is reflected (impossible in reality, but presented as plausible) action.

Nevertheless, the content side of the tongue twister has a secondary character in terms of its perception, and the bright, non-stereotypical, difficult-to-pronounce form remains a priority, dominant feature of the perception of the tongue twister precisely because of the implemented setting of the tongue twister using the phonosemantic and morpho-derivational mechanisms of the latter. We also the point of view of N.L. Uvarova, who, analyzing the logical-semantic types of the language game based on the use of the sign expression plan, comes to the following conclusion: “Attention is drawn to the form of speech by reducing the” transparency “of the sign used for expression. Penetration to signified through the body of the sign becomes more difficult, and attention is partially transferred to the body of the sign itself, to the extent that the body of the sign becomes the only really significant entity” [8].

Materials and methods

The following methods of the study were applied: study of theoretical literature; comparative analysis of material; morphological, lexical and phonetical analysis of tongue twisters.

Before turning to the study of the game linguistic nature of the tongue twister genre and the description of the mechanisms implemented in it and methods of language expression, it should be noted that, exposing the linguistic mechanisms of LG to a dissected description for the clarity of analysis, we take into account the complex nature of the existing mechanisms with the possible dominant role of one of them. In addition, we believe that the functions of the LG in the studied game space and the specific mechanisms and techniques of the latter should correlate with the functions of the tongue twister as a folklore genre.

Results

Since the tongue twister is focused on the creation and playing of an entertaining, difficult-to-pronounce form of a linguistic sign (words, phrases, sentences), then, apparently, the leading mechanisms and techniques of LG in the tongue twister genre will quite naturally be those that use the morpho-derivative, phonetic and phonosemantic potential of the language sign.

The morpho-derivative mechanisms of LG manifest themselves not only as the processes of constructing (generating) a word-formation motivated derivative word, but also as processes (methods) of playing around

with the morphemic structure of ready-made lexical units (when establishing their associative connection with single-structural, single-root, directly and indirectly motivating names) [9].

To the phonetic mechanisms of LG in a tongue twister, we refer to the methods of modeling the hard-to-pronounce formal code of the latter. The phonosemantic mechanisms of LG are based on formal associative rapprochements associated with expressive-emotional-evaluative and sound-like connotations [10].

In the aspect of LG, we have studied about 300 tongue twisters, 11 of which belong to the so-called political tongue twisters and are not recorded in traditional folklore collections.

As already noted, the operational mechanisms and techniques of LG are aimed at modeling an associative context that deautomatizes the perception of a linguistic sign (words, phrases, sentences). "The operational mechanisms of LG, - writes T.A. Gridina, - are "reflected" mechanisms of the functioning of the language system, realizing the trend of deviation from the formal and semantic rules of operating with a word in speech use" [11]. T.A. Gridina refers to the operational linguistic mechanisms that make it possible to use the associative potential of a word: 1) the mechanisms of word generation (nominative technique - principles, methods, means of nomination as onomasiological models fixed in the minds of native speakers); the most important mechanism of this kind is the establishment of motivational connections of various kinds between linguistic signs; 2) the mechanisms of the use of the word, which involve the implementation of a certain aspect of the formal-content structure of the word in a communicative act; 3) mechanisms of formal semantic variation exploiting the property of asymmetry of a verbal sign (the author includes various types of changes in the volume of lexical meaning, changes in the morpho-derivational structure of words, etc.) [11].

Discussion

Our observations on the above tongue-twister texts show that the actualization of derivational relations between the components of the SP is characteristic of the folklore tradition of the genre under study and makes it possible, by establishing a motivational connection between common-root ordinary words, to create appropriate typical contexts that reflect stereotypical everyday situations. So, tongue twisters that contain diminutive derivatives with the meaning "baby of an animal or bird", usually nominate a stereotypical situation, which is based on the proposition of the relationship of a parent (male, female) to his cub. Diminutive derivatives with a diminutive meaning (purchase), tautologically repeated and containing the connotation of evaluation in the lexical meaning, create not only an unpronounceable form of the text, but also emphasize its thematic dominant (for example, the

situation of buying something, typical for the folklore tradition, is played up - either at a fair or a situation of movement (walking, first steps) of the child that is presented).

In tongue twisters containing adjectival derivatives as components of LG, in particular, kinship relations that are relevant to the folklore tradition are explicated.

Everyday situations of economic activity are represented by patter texts that establish motivational relationships between the tool and the action performed with the help of this tool (scythe > mow), and vice versa (revenge ► broom), the action and the performer of this action, a person by profession (furnace—► baker); tongue twisters of this type not only reflect situations traditional for folk life, but also name the realities of peasant life, significant household items, household utensils (scythe, broom, rake, etc.).

Such meaningful “plainness” of tongue-twistering texts is connected, as already noted, with the dominant role of the formal plan of this folklore genre.

In terms of content, the texts of tongue twisters that actualize the motivational relationship between the lexical units of one LG reflect situations that are traditional for works of oral folk art (these can be events related to everyday peasant labor, with activities that are not always productive, bringing the desired results; tongue twisters in a playful way, they talk about the realities of folk life, about various kinds of relationships between participants in a particular typical situation, etc.).

The following semantic relations are observed within the converted pair: the verb turns into a noun, and the noun turns into a verb, which is shown in the examples below:

1. *If you notice this notice, you will notice that this notice is not worth noticing.*

2. *Never trouble trouble till trouble troubles you.*

3. *Tommy Tucker tried to tie Tammy's Turtles tie.*

The game effect in these examples is achieved due to words belonging to different parts of speech: *a notice* (note, announcement, sign) – *to notice* (pay attention), *a trouble* (problem) – *to trouble* (to bother), *a tie* (clothing) – *to tie* (to bind).

Let us consider tongue twisters with lexical homonyms, i.e. containing words with the same spelling and sound, but having no common semes:

1. *How can a clam cream in a clean cream can? (How can an oyster squeeze into a clean creamer?)*

2. *Can you can a can as a scanner can can a can? (Can you preserve canned food like a cannery worker can preserve canned food?)*

As can be seen from the examples given, these two tongue twisters are built on the game of absolute homonyms in one phrase: the verb *can* and the noun *can* (tin can, can, cream can).

The game effect in the second tongue twister is enhanced by the convertible pair a can (tin can) – to can (preserve).

Tongue twisters with homoforms, i.e. with words that coincide only in some grammatical form, in connection with which they are also called morphological homonyms:

A thought came to my mind, but the thought that came to my mind was not the thought I was thinking about. If the thought I was thinking was the thought I was thinking, I wouldn't be thinking so much.

Obviously, the words *thought / a thought* coincide in spelling and sound, but differ in grammatical form (*thought* is the second form of the verb think, *a thought* is a noun), which is obvious from the context.

In general, tongue twisters of this type show a tendency towards maximum saturation of the text form with difficult-to-pronounce lexical complexes, the core of which are the components of the LG.

The consideration of the tongue twister genre undertaken in this research from the point of view of its game linguistic nature allows us to draw the following conclusions:

A tongue twister as a playful folklore genre that has hedonistic (playful, entertaining) and training functions is a constructed linguistic object, the form of which is non-standard in terms of stereotypical normative requirements. The language model of a tongue-twister text is focused on the deliberate violation of the laws of economy of speech efforts and the laws of euphony in order to create articulatory (pronunciation) obstacles for a player playing with a tongue-twister text.

The tongue twister demonstrates the harmonious interaction of many linguistic mechanisms and techniques with the dominant role of any of them, and the result of such interaction is the creation of "game in game", when the tongue twister itself is a holistic game linguistic complex (game text field) that includes multi-level game subsystems and elements (for example, tongue twisters, in which the linguistic techniques of the language, modeling the difficult-to-pronounce formal tongue twister code, interact, giving rise to a game linguistic structure).

Attracting the attention of the player (speaker) to an entertaining (unusual, non-stereotypical) and difficult-to-pronounce form of speech, which is a tongue-twister text, is carried out, in fact, in two ways: by the action of the morpho-derivative mechanisms of the LG and the activation of the mechanisms of the LG, using the phonetic and phonosemantic potential of the language sign. The actualization of word-formation and phonetic mechanisms for modeling a hard-to-pronounce sound sequence is, therefore, a constant feature of the LG in the tongue twister genre.

Various methods of morpho-derivational play in tongue-twister

texts are aimed at bringing together complexes of usual and/or non-usual derivatives in a laconic space, at creating non-stereotypical derivatives, while updating various aspects (aspects) of the word-formation mechanism of the language system. The construction of non-usual derivatives based on a certain language sample (prototype) according to the laws existing in the language system indicates the presence of a link that connects the normal world (stereotypical, linguistically traditional) with the abnormal world (creative, beyond normativity, language standard).

The phonetic techniques of the LG, aimed at constructing an unpronounceable formal tongue twister code, reveal a tendency to saturate the laconic text with lexical units that are minimally phonetically different. The tongue twister includes words whose content parameters depend on the semantic features of one phoneme (the so-called metagram plays [12]).

Conclusion

A tongue twister as a simulated linguistic object is elegant, concise, entertaining and at the same time heavy, rough in form, which is consistent with its genre essence. In a tongue twister, as in a folk laughter element, the “creative” and “destructive” principles combine, conditioning each other: destroying standard (habitual) speech forms, deliberately transgressing the stereotypes operating in the language system (the desire to save speech efforts, observe the laws of euphony and pronunciation, avoiding unjustified tautological repetitions, etc.), the tongue twister is a new, non-standard, playful, emphatically abnormal, funny and necessarily difficult to pronounce construction. Thus, the existing morpho-derivative, phonetic and phonosemantic mechanisms and techniques of LG in a tongue twister have a constructive function, the essence of which is to model the difficult-to-pronounce formal code of a tongue twister with specific linguistic means. The constructive (modeling) function of the LG does not contradict the hedonistic and training functions of the LE that we identified earlier in the tongue twister [13].

By examining the linguistic structure and functioning of a tongue twister in the aspect of the ratio of stereotypical and creative beginnings that is essential for LG, it seems possible to construct a cognitive model of a tongue twister. The main components of this model, from our point of view, are the stereotypical (basic, invariant) situational scheme and its speech implementation (non-stereotypical linguistic code) that create the initial opposition to the modeling of the tongue twister text when deploying the LG strategy [14]. A stereotypical scheme is that component of a tongue-twister text that reflects its usual (non-fiction) denotative-meaningful implicature; it is a situational-propositive basis of the text, capable of explication by various linguistic means. The non-stereotypical linguistic

code is the tongue twister itself in terms of its formal organization; the pattern nominating a stereotyped invariant situation turns out to be constructed in a way that is difficult to pronounce, "overloaded" in a phonetic sense [15]. Awareness of the commonness, stereotype of the situation underlying the tongue twister text, and non-stereotype, artificiality of the linguistic code of representation of this situation (contradictory to the normative methods of explication of the same situational model developed in the process of speech activity and fixed in the usus) produce a game effect of perceiving the tongue twister.

REFERENCES

- [1] Robinson D.H., & Katayama A.D. At-lexical, articulatory interference in silent reading: The "upstream" tongue-twister effect // *Memory and Cognition* 25, 1997. – P. 661-665.
- [2] Rodari G. *The grammar of fantasy: An introduction to the art of inventing stories.* – New York: Teachers' and Writers' collaborative, 1996. – 139 p.
- [3] Hanson V.L., Goodell E.W. & Perfetti C.A. Tongue-twister effects in silent reading of hearing and deaf college students // *Journal of Memory and Language* 30, 1991. – P. 319-330.
- [4] Melnikov N.G. *Anatomiya literaturnogo uspeha. O pervom bestsellere russkoy emigratsii (The anatomy of literary success. On the first bestselling book in the literature of Russian emigration)* // *Voprosy literatury.* – 2023. – № (4). – P. 90-120. – URL: <https://doi.org/10.31425/0042-8795-2023-4-90-120> [in Rus.]
- [5] Bekbenbetova K., Baltabayeva G., Aimbetova U., Smagulova K., Kemberbay R. Social and philosophical research structures of drama and folk narratives: the manifestations of embodied world views // *XLinguae.* – 2022. – № 15(1). – P. 14–22.
- [6] Ospanova Z., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. *Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor* // *XLinguae.* – 2020. – № 13(2). – P. 157–165.
- [7] Levitt A.G. & Healy A.F. The roles of phoneme frequency, similarity and availability in the experimental elicitation of speech errors // *Journal of Memory and Language*, 24. – 1985. – P. 717-733.
- [8] McCutchen D., Bell L.C., France I.M., & Perfetti C.A. Phoneme-specific interference in reading: The tongue-twister effect revisited // *Reading Research Quarterly*, 26. – 1991. – P. 87–103.
- [9] Morrow L.M., O' Connor E.M., & Smith J.K. Effects of a story reading program on the literacy development of at-risk kindergarten children // *Journal of Reading Behavior.* – 1990. – № 3(3). – P. 255-275.
- [10] McCutchen D. & Perfetti C.A. The visual tongue-twister effect:

phonological activation in silent reading // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. Volume 21. – 1982. – P. 672-687.

[11] Protopapas A., Tzakosta M., Chalamandaris A. & Tsiakoulis P. IPLR: An online resource for Greek word-level and sublexical information // Language Resources and Evaluation. Volume 46. – 2012. – P. 449-459.

[12] Keller T.A., Carpenter P.A. & Just M.A. Brain imaging of tongue-twister sentence comprehension: Twisting the tongue and the brain // Brain and Language. Volume 84. – 2003. – P. 189-203.

[13] Kupin J. J. Tongue twisters as a source of information about speech production. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1982. – 132 p.

[14] Ayres T.J. Silent reading time for tongue-twister paragraphs // American Journal of Psychology 97. – 1984. – P. 605–609.

[15] Bradley L. & Bryant P. Phonological skills before and after learning to read / Brady S. A. & Shankweiler D. P. (eds.). Phonological processes in literacy: A tribute to Isabelle Y. Liberman. – 1991. - P. 37–53.

ЖАҢЫЛТПАШТЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН СЕМАНТИКАСЫНЫҢ ТІЛДІК-МӘДЕНИ СИПАТТАМАСЫ

*¹Даутұлы Т.¹, Тумабаева М. Б.², Кожагулов С. К.³, Шүкенай Г. Т.⁴

*¹докторант, КазГУ имени Аль-Фараби, Алматы, Казакстан
e-mail: zhanat_2006@mail.ru

²пед. ғыл.магистрі, оқытушы-ассистенті, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, e-mail: bislauka@mail.ru

³ ф.ғ.к., оқытушы-дәріскері, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, e-mail: nurbeklunara@mail.ru

⁴ф.ғ.к., оқытушы-дәріскері, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, e-mail: aim_bat@mail.ru

Аңдатпа. Берілген мақаланың мақсаты - тілдің нақты лингвистикалық механизмдерін, әдістері мен құралдарын қарастыру, олар жаңылтпаш мәтінін жаңартқан кезде ойын (әдетте күлкілі) әсер етеді, бұл таңдалған стратегияның сәтті болғанын және адресат (әңгімелесуші) жеткілікті түрде қабылдағанын көрсетеді.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы тілдік сипаты тұрғысынан жаңылтпаш жанрын талдауда, күнделікті өмірде жаңылтпашты қолданудың әлеуметтік бекітілген стереотиптерінің ерекшеліктерін, құрылымдық-композициялық ұйымның сипатын және осы фольклорлық жанрдың мазмұндық қасиеттерін анықтауда жатыр.

Зерттеудің жаңалығы ретінде автор жаңылтпаштың когнитивті моделін құру мәселесін қарастырады. Бұл модельдің негізгі компоненттері стереотиптік (негізгі, инвариантты) ситуациялық схема және оның сөйлеуді жүзеге асыруы (стереотиптік емес лингвистикалық

код) болып табылады. Жаңылтпаштың құбылысын анықтау үшін «ойындағы ойын» термині ұсынылады, ол көп деңгейлі ойын ішкі жүйелері мен элементтері бар лингвистикалық кешені (ойын мәтіндік өрісі) ретінде түсіндіріледі.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: талдау нәтижелерін қазіргі тілдің шындығына және қазіргі тіл үйренушілердің қажеттіліктеріне сәйкес келетін жаңылтпашты жаңарту немесе жаңа жаңылтпаштарды шығару кезінде пайдалануға болады.

Зерттеудің келесі әдістері қолданылды: теориялық әдебиеттерді зерттеу; материалды салыстырмалы талдау; жаңылтпаштың морфологиялық, лексикалық және фонетикалық талдау.

Алынған нәтижелер тіл бұралуындағы қолданыстағы морфологиялық туындылар, фонетикалық және фоносемантикалық механизмдер мен лингвистикалық ойын әдістері конструктивті функцияны орындайтынын көрсетеді - нақты тілдік құралдармен тіл бұралуының айтылуы қиын нысандық кодын модельдеу.

Тірек сөздер: фольклорлық жанр, лингвистикалық механизмдер, мәдениетті сипаттама, құрылым, семантика, тілдік ойын, модель, тілдік бұрылыстар

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ СТРОЕНИЯ И СЕМАНТИКИ СКОРОГОВОРОК

*Даутұлы Т.¹

*¹Даутұлы Т.1, Тумабаева М. Б.², Кожаягулов С. К.³, Шукенай Г. Т.⁴

*¹докторант, КазНУимени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

e-mail: zhanat_2006@mail.ru

²магистр пед. наук, преподаватель-ассистент, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдықорган, Казахстан,

e-mail: bislauka@mail.ru

³к.ф.н., преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдықорган, Казахстан, e-mail: nurbeklunara@mail.ru

⁴к.ф.н., преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдықорган, Казахстан, e-mail: aim_bat@mail.ru

Аннотация. Целью данной статьи является рассмотрение специфических лингвистических механизмов, приемов и средств скороговорок, которые при обновлении текста скороговорки производят игровой (обычно шуточный, смеховой) эффект, свидетельствующий о том, что выбранная стратегия оказалась успешной и адекватно воспринята адресатом (собеседник).

Теоретическая значимость исследования заключается в анализе жанра скороговорок с точки зрения его языковой природы, выяснении особенностей социально закрепленных стереотипов использования скороговорок в повседневной жизни, характера структурно-композиционной организации и содержательных свойств этого фольклорного жанра.

Новизна исследования заключается в том, что автор рассматривает вопрос построения когнитивной модели скороговорки. Основными компонентами этой модели, по мнению автора, являются стереотипная (базовая, инвариантная) ситуационная схема и ее речевая реализация (нестереотипный лингвистический код). Для определения феномена скороговорки предложен термин “игра в игре”, который объясняется как целостный игровой лингвистический комплекс (игровое текстовое поле) с многоуровневыми игровыми подсистемами и элементами.

Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты анализа могут быть использованы при обновлении скороговорок или создании новых скороговорок, чтобы соответствовать реалиям современного языка и потребностям современных изучающих язык.

Были применены следующие методы исследования: изучение теоретической литературы; сравнительный анализ материала; морфологический, лексический и фонетический анализ скороговорок.

Полученные результаты демонстрируют, что существующие морфопроизводные, фонетические и фоносемантические механизмы и приемы лингвистической игры (ЛИ) в скороговорке выполняют конструктивную функцию моделирования труднопроизносимого формального кода скороговорки специфическими языковыми средствами.

Ключевые слова: фольклорный жанр, лингвистические механизмы, культурное описание, структура, семантика, языковая игра, модель, скороговорки

Статья поступила 22.02.2023

UDC 811

IRSTI 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.006>

**LITERARY AND LINGUISTIC APPROACHES TO THE STUDY OF
FICTIONAL PLOTS**

*Chukayeva T.K.¹, Zhumagulova B.S.²

*¹MA, teacher, KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan
e-mail: greenrose_98@mail.ru

²Candidate of Phil.Sc., Professor, KazUIRWL named after Ablai khan
Almaty, Kazakhstan
e-mail: youmbs@mail.ru

Abstract. The article is dedicated to outlining the literary and linguistic approaches to studying the literary plots. A plot is generally defined as a sequence of events in a story with character motivations and cause-and-effect relations. The study of plots is being carried out in various fields, including narratology, cognitive narratology, literary criticism and cognitive poetics. The shift in analyzing plots was marked by the theory of M.M. Bakhtin who proposed the idea of chronotope being the center of the events in the story. As M. Bakhtin noted, chronotope has the plot-forming function: the statement which was never fully explicated. In this regard, the aim of the article is to contrast the existing approaches and methods of literary plot analysis in the aspect of utilizing M. Bakhtin's idea in contemporary research. The article also focuses on the different viewpoints of studying the phenomenon of 'eternal plots' and the reasons for their emergence. Based on the analytical review of the contemporary theories of plot, it is concluded that the mentioned approaches to analyzing plot do not fully depict the idea of chronotope as of a plot-forming entity, which points at the necessity of further research in this field. The scientific novelty of the article lies in the statement about the necessity of studying plot as an event component in the conceptual structure of chronotope Space-and-Time-Continuum. Theoretical and practical significance of the study lies in revealing the further perspective of research in this field from the standpoint of cognitive linguistics and cognitive stylistics, along with the possibility of using research results for academic purposes.

Keywords: plot, fabula, narrative, narratology, chronotope, parallelism, eternal plot, cognitive narratology, mind style, space-and-time continuum

Basic provisions

The plot of a literary work is the primary concern of all the literature-related disciplines. Being the core of a literary work, plot unites its events into a meaningful whole, allowing for better understanding and proper conceptualization of what happened in the story. In this regard, plots can be imagined as frames that hold events together. As any unity, plots consist of certain elements, each of them being able to influence the structure of the plot. Levitan and Zilevich, for instance, claim that a single punctuation mark (or its absence) may hint at complex cause-and-effect relations which are realized in a story [1].

During certain periods of literary theory establishment, plots were studied from different viewpoints. Those include the formalist approach, motif analysis approach, narratology, cognitive narratology, and later the method of deconstruction proposed by Jacques Derrida. What unites these approaches is the understanding that plot is not – and has never been – a simple, chronological sequence of events. It is a much larger and complex entity which “binds” the story to the reality, making it possible for the reader to reflect on what has happened. While the question of what plot is seems to have been answered profoundly, this article mainly focuses on how plots were and are being studied, how the theory of M. Bakhtin relates to other ideas, and why plots reoccur.

Introduction

In the history of literary analysis and literary criticism, studying plots and narratives occupy a specific niche. A plot may be defined in a variety of ways, perhaps the first and foremost being its distinction from fabula. I. Silantyev argues that fabula is syntagmatic while plot is paradigmatic [2], while it is generally considered that fabula is the chronological sequence of what happened within the story, while the plot relates to causal relationships between the elements of the narrative. E. Forster, for instance, believes that plots always contain the “cause and effect” structure – one element of the narrative causes the other. To explicate, Forster provides the example of a simple sequence of events: *the king died, and then the queen died*. The scholar calls this sequence fabula, that is, the chronological lineage of the events within a story. To turn this sequence into a plot, cause-and-effect relations need to be added: *the king died, and then the queen died of grief*. Explaining why the queen departed as well makes the story complete.

K. Kukkonen states that plots may be conceptualized by three main axes [3]:

- 1) Plot as a whole (conceptualized at the end of the novel, as usual);

2) Plot as a sequence (conceptualized while reading the novel, progressively);

3) Plot as an element of the author's design.

The first understanding of plot mainly relates to the elements of plots and the way they act to form a whole. This explication also includes the idea that plots (the plural form is used deliberately here) are recurrent. Analyzing them from this perspective, it is possible to create certain lists of plots which have common elements, common structure, common conflict and outcome.

The second understanding mainly includes the dichotomy "plot and fabula", first proposed by Russian formalist school and later utilized by the Western scholars as well. As mentioned earlier, fabula is the chronological sequence, while plot is the causal sequence. However, such a distinction might be oversimplified when applied to complex literary works and those works of fiction which may deviate from the established norm. For instance, considering Dadaist poetry, one may argue that it has no plot, while in E. Forster's understanding, every literary work is based on plot, though it might be difficult to distinguish initially [4].

Eventually, the third understanding of plot is closely connected to how the story is told, i.e. to the narrative. It is obvious that the same event may be viewed from different angles, thus the plot of a literary work will – and must – depend on which angle the author chooses. Unreliable narrators and complex narrative techniques relate to how the author wishes to convey the simple notion of "what happened". In this regard, even the most primitive of fabulae and the simplest of plots may be turned into an enigma. Considering William Faulkner's narrative, for instance, E. Degenfelder argues that most of his works are the so-called baroque literature, meaning they may be based on simple plot structures, but it is the imperfections of narrative that make them unique [5].

Expanding on Kukkonen's outline, we suggest that contemporarily, literary plots are analyzed through the following main approaches:

1) The analysis of what plot is: its distinction from fabula, its main elements, aspects, and structural elements.

2) The analysis of how plots of different literary works may overlap, repeat, and reoccur. This also includes various studies on the initial source of plots and working with the already-compiled plot and motif lists. From the linguistic perspective, intertextual elements are considered, as it is through them that we gain insights into the recurrence of plots.

3) The analysis of how plot and narrative are interrelated and how they influence each other. This area covers main narratological approaches along with such a developing field as cognitive stylistics.

Methods and materials

In the current article, the methods of *theoretical analysis* and *comparative analysis* are utilized. The works of various narratologists, cognitive narratologists and scholars in the field of literary criticism are studied, compared and contrasted.

Results and discussion

I. The general understanding of plot, its distinction from fabula.

It is necessary to mention that, although it is agreed otherwise, the notions of “plot” and “sjuzhet” are not technically the same. In the Western literary and narratological tradition, the term of plot may also include the chronological sequence (known as fabula). In this regard, it is not quite right to distinguish between fabula and plot: the proper distinction, as initially proposed by the formalist school, would be “sjuzhet” and “fabula”. B. Tomashevsky gives the following definition of fabula: “the events which happened in the story and which have certain connections to each other” [6, p. 137]. On the contrary, sjuzhet is defined as the “events which happened in the story and which connect to each other, but in that sequence which the author chose to use, and within those relations that the author wished to show” [6, p. 137]. What we gain from this understanding is the following: sjuzhet is entirely work-bound, it exists within the frame of the literary work and is usually imagined through the prism of how the author chose to narrate it. On the other hand, fabula may exist “outside” the story, showing the events in a more neutral way and only outlining the simplest relations between them. This formalist approach is used nowadays as well.

Turning to the etymology of the word sjuzhet, Levitan and Zilevich explain that it comes from the French “sujet” which, if we look at it closely, is nothing but “subject” or “theme”. Speaking about the predicative, dynamic character of plots, Levitan and Zilevich deny the apparent static character of the word “subject or theme”, claiming that the literature itself, being a dynamic entity, cannot have any static object: all of its themes develop, turning into processes [1, p. 12].

The etymology of “plot” is, however, entirely different. First, it was an Old English word meaning “an area of ground, usually small”. From 1580s, it has been used in quite a different sense, meaning “a secret plan, usually evil”. This definition may root in the fact that areas of lands tend to have maps or plans, hence the dichotomy. Eventually, in 1640s, the word entered the realm of theatre and literature, gaining its contemporary meaning as the set of events in the story [7]. What we see is that the word “plot” initially has a certain frame in it – it is obvious that a plan has stages, elements, a structure.

When it comes to the French *sujet*, no such presumptions can be made. This word is primarily imagined and conceptualized as a whole, contrary to the English "plot" which is an entity consisting of obligatory elements. Logically, "sujet" also consists of certain elements, though they may be facultative.

This brief contrast allows us to understand the apparent distinction between Western and CIS traditions of studying plots. This distinction is not as sharp now as it was in the first half of the XX century, the time when the Russian formalist school, represented by such scholars as B. Tomashevsky, V. Schklovsky, Yu. Tyunanov etc. Apart from distinguishing plots and fabulae, these scholars (mainly V. Schklovsky) proposed the term "estrangement" (*остранение*), which, as Kalinin claims, may relate to *differance* by Derrida [8]. In general, the formalist approach to plot was vastly influenced by the epoch of modernism, the most symbolic representations of it being found in Russian literature. Considering that, it was pretty close to the idea of deconstruction which emerged later.

Turning to a more classic understanding of plot, Aristotle's *mythos* is quite a global explication of what plot is and how it influences the characters of the story. Generally explaining, *mythos* is a set of events and conflicts that shape the character and turn him or her into what they need to become. The description of *mythos* allowed Aristotle to divide the literature of his time into three main categories: drama, lyric, and epic. A close understanding is provided by various scholars from post-formalist field, for instance, L. Timofeyev who claimed that plots usually depict the conflicts of the story, especially if the story is of epic or tragic genre.

II. M. Bakhtin's ideas, plot and chronotope.

Speaking about the ancient plots and their role in character shaping, it is now necessary to turn to the main author on whose works we base our research. It is in 1970s when the revolutionary ideas of M.M. Bakhtin started to get recognized. In his works, M. Bakhtin proposed a set of terms, most of which are used widely nowadays. One of these terms is chronotope, which the scholar defined quite simply: space and time, where and when the story takes place [9]. Analyzing novels, M. Bakhtin claims that chronotope is the center of the story, its main core where everything starts and ends. In this regard, it is worth noting that the main function of chronotope is predication, that is, it binds an otherwise ephemeral story to space (a certain place) and time (a certain period), i.e. to reality.

M. Bakhtin, however, argues that the connection between space, time and the story is quite complex, and plot depends on that connection as thoroughly as chronotope depends on plot. For instance, he analyzes several ancient Greek novels and comes to peculiar conclusions. His initial object

of analysis, the so-called novel of adventure (*avanturnyi roman*), presents unique relations between space, time, characters, and the story. One of the most widespread plots of such novels is when a young man and a young woman overcome struggles to find love. M. Bakhtin, examining this plot, explains that the struggles, the time that passes and the events which take place – none of these takes a toll on the characters. They remain as young and pure as they were in the beginning. In other words, the time of the adventure novel is purely under the control of the story: it expands and shrinks when necessary. Again, no matter how long, the years have no influence on the characters. The same is true about space – vast lands are walked within hours, vast seas are crossed within days. This flexibility of time and space allowed M. Bakhtin to underline the unbreakable connection between chronotope and plot. Chronotope is not just any time and space – it is the time and space specific to the story, bearing its characteristics and shaping its plot while also being shaped by it. This function of chronotope, the fact that it is able to “shape and form plots”, is mentioned loosely at the end of M. Bakhtin’s work. In particular, he lists some of the plot-forming chronotopes, the most important of them being *road, castle, parlor, a town*, etc. In M. Bakhtin’s understanding, when characters find themselves on the *road*, they will act correspondently to the rules proposed by time (the ancient, medieval, Renaissance era) and space (the vastness and endlessness of the road itself). The same is true about historical and gothic castles, about the parlors of Regency era and realistic province towns of Russian classic literature. The scholar suggests that every chronotope, big or small, dictates its own rules and shapes its own story.

The theory of M. Bakhtin gained specific interest thanks to the term of chronotope – in both Western and CIS literary analysis traditions. Up to the day, he is one of the most quoted and discussed scholars in the field. The Western, especially English and American scholars pay close attention to how Bakhtin analyzed ancient, medieval and Renaissance novels, specifically the novel written by Rabelais. For instance, Lily Alexander connects the notion of chronotope to the well-known term of narrative architectonics, while Camilla Ingemark decides to conduct a folkloric analysis of the chronotope of enchantment. Other notable works are dedicated to the novels of Dostoyevsky (J. Andrew), Hugo (J. Best), T. Hardy (S. Tresize) etc. In the Russian segment, the notion of chronotope is viewed generally (E. Pavlov, O. Melnik) and in relation to specific works (S. Burdina, T. Maksimova, S. Ayrapetyan etc.) These works, though profound, lack the above-mentioned idea about the plot-forming power of chronotope; even if it is presented loosely, it is rarely explicated or thoroughly expanded.

In relation to M. Bakhtin's theory, it is necessary to note the works of N. Boldyrev, B. Zhumagulova and D. Kurmanbayeva who first applied the term "space and time continuum" as the conceptual structure of chronotope [10]. What allowed these scholars to use that term is the addition of the element of event in the scope of the chronotope. Event is what happens in space and time, the main action taken and the core of the story. As all the elements of the space-and-time continuum are imagined as concepts, in this and further works they will be capitalized: SPACE, TIME, and EVENT. The scholars used this theory in appliance to the genres of the novel, while our main concern is the plot.

That was, generally speaking, how plots have been addressed in terms of their structure, elements, and possible relations to other aspects of the story. Now it is necessary to turn to another main problem which needs to be discussed: plot parallelism.

III. Eternal plots.

Remembering Kukkonen's three axes, this theory fits the first understanding: plots as global, repetitive structures which can be met in various works of fiction simultaneously. We have defined plot as a causational sequence of events, and we have underlined its close connection to chronotope of the story – the place it happens and the time it occurs.

What interests us, though, is how and why plots become recurrent. The recurrence or repetition of plots was noticed and described by various scholars, for instance, by Jorge Louis Borges who argued that there are "four stories which we tell and retell" [11]. Those four stories are:

- 1) A besieged city: Iliad.
- 2) A god's sacrifice: most of the Biblical plots, including the sacrifice of Jesus.
- 3) A quest: argonauts led by Jason.
- 4) Returning home: Odyssey.

Christopher Booker extends this list, arguing that there are seven eternal plots. His main addition are such plots as comedy, tragedy, and "from rags to riches" [12]. While such limited lists are perfect for describing the recurrence of mythological and folkloric plots, literary parallelism requires a more complex approach. It is also necessary to mention the thirty-three dramatic situations as described by Georges Polti in 1895. Those situations involve an event (for instance, vengeance, love crime, recovery or loss) and the main participants (for example, the criminal and the pursuer, two lovers, the deceived spouse etc.) [13].

It is specifically interesting how Polti addresses the description of plots involving revenge:

Crime pursued by Vengeance (a criminal and an avenger who pursues justice).

Vengeance taken by kin upon kin (for instance, Hamlet: the son takes revenge for his father's death by murdering his uncle).

What this list lacks, though, is the predication. The plots are described, but their main elements are the actants only, no predication involved. This makes the list overly static. Another issue is that not every plot is likely to fit into the narratives proposed by Polti: for instance, the novel by Salman Rushdie, *Shalimar the Clown*, might be considered a combination of several "dramatic situations" – vengeance, love crime, deceived spouse.

Another limitation of Polti's list is the confusion between the notions of *plot* and *motif* which often occurs when compiling such lists.

Why are plots recurrent? This issue was, in various forms, addressed by such scholars as A. Zvezulevich, N. Frye, Ch. Booker. For instance, A. Zvezulevich overviews the functioning of art-related eternal plots in literature and draws the following preliminary conclusions:

1) Eternal plots are frames – blocks of stereotypically presented information.

2) Art-related eternal plots have four main types: ontological, gnoseological, axiological and epistemological *modi*. The author considers ancient narratives and their representation in modern and contemporary Russian literature, summarizing that these *modi* underline the main reasons why plots repeat themselves. Ontological *modus*, for instance, relates to the existence and the meaning of life, while the gnoseological *modus* explains the never-ending quest for knowledge [14].

Viewing plots as frames allows for a more thorough consideration of their elements – characters, narratives, viewpoints, cause and effect relations. At the same time, such a view is also limited to the static character of frames themselves. Plot itself, etymologically, is a frame or a plan. What makes a plan dynamic is adding the stages of its creation and implementation. A plan simply drawn on paper is highly static, and so is frame. While the dynamic version of a plan is the process of its implementation, the dynamic version of a frame is its scenario (or script).

Both Frye and Booker agree that eternal plots root in mythology. A. Zvezulevich adds folklore as another main source of recurrent narratives. Following Yu. Lotman, the scholar argues that myths which we research nowadays are but shadows of what was initially inscribed: time and human activity change myths and folktales, yet they preserve their cognitive-modeling characteristics [14].

Let us attempt to explicate the reason why plots reoccur. Logically, if plots are imagined as occurring within the scope of space-and-time continuums, changing one element of that structure will eventually lead to the changes in plot. For instance, considering the well-known example of *Odyssey* and *Ulysses* by Joyce, one might argue that these works have little in common except for several allusions. At the same time, it becomes evident that the ancient adventure plot, when put into completely different space and vastly distinct time, changes itself almost entirely though still preserving the initial structure. Thinking of *Odyssey* in terms of SPACE, TIME and EVENT, we can imagine the following structure:

1. SPACE – MYTHOLOGICAL LANDS.
2. TIME – POST-WAR.
3. EVENT – QUEST.

In Borges's classic four-story essay, *Odyssey* is mentioned as having the plot of "returning home". Contrasting this to Joyce's *Ulysses*, we may see that TIME and SPACE are entirely different. First, Joyce's novel takes place in Ireland of the first half of the XX century, which does not allow for any fantastic events to take place. We may notice some semblance of time, as Joyce's novel is also taking place right after the WWI. At the same time, the event does not change – Leopold Bloom's journey encompasses a sole day which he spends in various parts of the city, on the beach, and on the road, eventually returning home.

In Joyce's case, obviously, the semblance was deliberate due to the necessity of making allusions. Hence this example quite simply demonstrates how the three elements of space-and-time continuum may be changed at the author's wish.

In certain cases, however, such semblances between plots are beyond the author's design, and this is when noting such differences and explaining them becomes important. The idea of space-and-time continuum expands the theory of plot formation and progression, bringing it outside a certain literary work, outside the wishes and designs of a certain author.

IV. Plot and narrative.

Now let us turn to the last axis of plot analysis – its connection to narrative. While the field of narratology is quite an extended area per se, the emergence and development of cognitive narratology has expanded it even further. As I. Silantyev briefly explains, a narrative is how, from whose viewpoint the story is told [2]. In this case, the difference between the character, the author, and the narrator becomes evident. The narrative side of the novel was also considered by M. Bakhtin, leading to the emergence of such terms as dialogue, carnival, and heteroglossia – the terms which are

widely used in contemporary narratological studies. While our research does not particularly focus on the narratological studies, it is worth noting that certain narrative techniques (and their variation) also influence the recurrence of plots and the way they are presented.

Apart from such well-known terms as first-person narration, third-person narration, and unreliable narrator, one notion is specifically interesting when applied to the study of plot. This notion is *Mind Style*, studied and developed by a Lancashire scholar Elena Semino. Now, we have noted that the third axis of plot analysis relates to how different authorial design techniques influence the progression of plots, and how the author may use, change, and alter plots at his will. What *Mind Style* does, in this case, is to expand the narrative beyond the plotline developed in a single story, focusing on how a character was formed and where his or her development will lead.

Mind Style, simply put, is how characters of different stories think and how it influences their behavior [15]. It is best explained through such characters who have apparent mental disorders, whose mind deviates from the established norm. For instance, a thorough example of how mind style, plot, and the authorial design are connected is the short story by V. Garshin “The red flower”. The plot is quite simple: a man having a mental disorder fixates all his thoughts on a single poppy flower growing in the yard of the asylum. Depending on the stage of the story and as the mental illness progresses, the color red and its various linguistic representations are used more and more frequently, until the character eventually collapses. Another example of how color is used to describe the mental distortion is the novella “The yellow wallpaper” by Charlotte Perkins Gilman, where a young woman observes yellow wallpapers with pictures on them and later becomes obsessed with those images. It is worth noting that *Mind Style* is not the same as the common stylistic devices and their use in the story. It is more complex, it relates to the sphere of cognition, and it aims at explaining why characters behave in a certain way. The theory also unveils the most complex narrative techniques – those utilized by Faulkner, Joyce, Woolf, a contemporary writer Jon Fosse, etc.

Conclusion

Literary plots have been studied from various viewpoint – from Aristotle’s mythos to the formalist approach, from the study of chronotope to *Mind Style*. What unites these approaches is the recognition that plots are complex entities having certain elements, structure, ways of implementation. Plots are bound to the reality through the chronotope – the place where they happen and the time period when they occur. The theories mentioned above

let us draw the following preliminary conclusions about the nature of plots:

1. Plots consist of certain elements realized in space and time. In this regard, plots can be imagined as frames (A. Zvezdich) or scenarios. Plots reflect the motives, causes, effects, conflicts, their resolutions and results (the classical approaches of Aristotle and the views of the scholars of 1960s and 1970s).

2. Plots may be recurrent, and their eternal character allows for creating various lists (four cycles by Borges, thirty-six dramatic situations by Polti, the monomyth of Campbell and even those folkloric motif indexes proposed by A. Aarne and Thompson). The reason why plots reoccur are explained differently: mythology and folklore being their source, art being the main power which revives them, etc.

3. Plots are heavily influenced by chronotope, which allowed M. Bakhtin and some of his successors to argue that plots are formed by chronotopes. However, the mechanism of plot formation in the scope of space-and-time continuum has not been addressed properly in this specific understanding.

4. Plots are also closely connected to and influenced by narrative techniques, i.e. by the ways the author chooses to tell the story. In certain cases, the way characters think impacts their behavior and thus the plot. This phenomenon, called Mind Style, is one of the freshest notions of cognitive narratology and cognitive stylistics.

What we propose is the cognitive approach to the study of plots, the approach tightly linked to the notion and essence of chronotope (space-and-time continuum). It is evident that there is significant shortage of works which would thoroughly address the plot-forming function of chronotope and the reason why plots reoccur from the viewpoint of space-and-time-continuum. Thus, it becomes necessary to continue the studies in the mentioned area from the viewpoint of cognitive linguistics.

REFERENCES

[1] Levitan L.S., Zvezdich L.M. Osnovy izucheniya sjuzheta (Basics of studying plot). – Riga, 1990. – 190 p. [in Rus.]

[2] Silantyev I.V. Sjuzhetologicheskije issledovaniya (Plot studies). – M.: Languages of Slavic cultures, 2009. – 224 p. [in Rus.]

[3] Kukkonen Karin. Bayesian Narrative: Probability, Plot and the Shape of the Fictional World // *Anglia. Zeitschrift für englische Philologie.* – 2014. – №132 (4) – P. 720-739. – URL: doi: <https://doi.org/10.1515/ang-2014-0075>

- [4] Forster E.M. Aspects of the novel. – London: Arnold. – 1958. – 264 p.
- [5] Degenfelder, E. Pauline. Yoknapatawphan baroque: a stylistic analysis of ‘As I lay dying // Style 7. – 1973. – No. 2. – P. 121–156. – URL: <http://www.jstor.org/stable/42945158>.
- [6] Tomashevsky B. Teoriya literatury: Poetica (Theory of literature: Poetics). – L., 1925. – 238 p. [in Rus.]
- [7] Online Etymological dictionary. [Electronic source]. – URL: <https://www.etymonline.com/word/plot> (accessed: 23.12.2023).
- [8] Kalinin I. Formalnaya teoriya sjuzheta. Strukturalistskaya fabula formalisma (Formal theory of plot. Structural fabula of formalism) // New literary review. – № 128. [Electronic source]. – URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/128_nlo_4_2014/article/11024 (accessed: 22.12.2023).
- [9] Bakhtin M.M. Formy vremeni i chronotopa v romane. Ocherky po istoricheskoy poetike (Forms of time and chronotope in a novel. Studies on historical poetics) // Bakhtin M.M. Issues of literature and aesthetics. – M., 1975. – P. 237-404. [in Rus.]
- [10] Boldyrev N.N., Zhumagulova B.S., Kurmanbayeva D.T. Kognitivniye osnovy realizatsii zhanrovyykh priznakov romana (na primere proizvedeniya Kazuo Ishiguro ‘Never Let Me Go’ (Cognitive basics of the realization of genre features of a novel (based on Kazuo Ishiguro’s novel “Never let me go”) // Issues of cognitive linguistics. – 2021. – №3. – S. 5-20. [in Rus.]
- [11] Louis Borges, Jorge. Four cycles. Translated by V. Kulagina-Yarzeva. [Electronic source]. – URL <http://www.serann.ru/text/chetyre-tsikla-9220> (accessed: 23.12.2023).
- [12] Booker Christopher. The Seven Basic Plots: Why We Tell Stories. – London: Continuum, 2004. – 192 p.
- [13] Polti Georges. The thirty-six dramatic situations. – Writer, 1984. – 181 p.
- [14] Zezulevich A.V., Avtukhovich T.E. Funkzionirovaniye vechnykh sjuzhetov ob iskusstve v russkoi literature rubezha XIX-XX vekov [Functioning of eternal plots of art in the Russian literature on the verge of XIX-XX centuries] // Bulletin of I.P. Shamyakin MDPU. – 2012. – №3 (36). – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsionirovanie-vechnyh-syuzhetov-ob-iskusstve-v-russkoy-literature-rubezha-hih-hh-vekov> (accessed: 20.12.2023) [in Rus.]
- [15] Semino Elena. Mind style 25 years on // Style. –2007. – No. 41, 2. – P. 153-203.

ӘДЕБИ ШЫҒАРМА СЮЖЕТІН ЗЕРТТЕУГЕ ӘДЕБИЕТТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ТІЛТАНЫМДЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

*Чукаева Т.К.¹, Жумагулова Б.С.²

*¹ф.ғ.м., оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан
e-mail: greenrose_98@mail.ru

²ф.ғ.к., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан
e-mail: youmbs@mail.ru

Аңдатпа. Мақала көркем әдебиеттегі сюжеттерді зерттеудің қазіргі әдеби-лингвистикалық тәсілдерін талдауға арналған. Сюжет кейіпкерлердің мотивациялары мен себеп-салдар байланыстарын қамтитын оқиғалар тізбегі ретінде анықталады. Сюжеттік зерттеулер нарратология, когнитивтік нарратология, әдеби сын, когнитивтік поэтика сияқты әртүрлі салаларда жүргізілді және жүргізілуде. М.М. Бахтиннің хронотопты шығарманың оқиға орталығы ретінде қарастыру туралы идеясы сюжетологиялық зерттеулердегі ерекше өзгерісті көрсетті. М.Бахтин хронотоптың сюжет құрушы қызметін көрсетті, бірақ бұл ойға тиісті көңіл бөлінбеді. Осыған орай, мақаланың мақсаты қазіргі заманғы зерттеулерде М.Бахтин идеяларын қолдану аспектісінде әдеби сюжеттерді талдаудың қолданылып жүрген тәсілдер мен әдістерін салыстыру болып табылады. Мақалада «мәңгілік сюжеттер» феномені және олардың пайда болу себептері туралы әртүрлі көзқарастар талқыланады. Қазіргі сюжеттік теорияларға аналитикалық шолу негізінде сюжетті талдаудың аталған тәсілдері хронотоптың сюжетті құраушы тұлға ретіндегі идеясын толық көрсетпейді деген қорытынды жасалады, бұл осы салада әрі қарай зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Мақаланың ғылыми жаңалығы сюжетті «Кеңістік-уақыт-континуумы» хронотопының концептуалды құрылымында оқиғалық құрамдас бөлік ретінде зерттеу қажеттілігі туралы қорытындыда жатыр. Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы келесіде: берілген мәселені когнитивтік лингвистика, когнитивтік стилистика тұрғыларынан әрі қарай зерттеу және алынған зерттеу нәтижелерін академиялық мақсатта пайдалану мүмкіндігі.

Тірек сөздер: сюжет, фабула, нарратив, нарратология, хронотоп, параллелизм, мәңгі сюжет, когнитивті нарратология, ой стилі (mind style), кеңістік-уақыт-континуумы

ЛИТЕРАТУРНЫЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ ЛИТЕРАТУРНЫХ СЮЖЕТОВ

*Чукаева Т.К.¹, Жумагулова Б.С.²

*¹м.ф.н., преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

e-mail: greenrose_98@mail.ru

²к.ф.н., профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

e-mail: youumbs@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу современных литературных и лингвистических подходов к изучению сюжетов художественной литературы. Сюжет определяется как последовательность событий, включающая мотивы поведения персонажей и причинно-следственные связи. Исследования сюжета проводились и проводятся в различных сферах, включая нарратологию, когнитивную нарратологию, литературную критику и когнитивную поэтику. Теория М.М. Бахтина о хронотопе как о событийном центре произведения ознаменовала своеобразный сдвиг в сюжетологических исследованиях. М. Бахтин указывал на сюжетобразующую функцию хронотопа, однако эта идея не получила должного внимания. В этой связи, цель статьи – сопоставить существующие подходы и методы анализа литературного сюжета в аспекте применения идеи М. Бахтина в современных исследованиях. В статье также рассматриваются различные точки зрения на феномен ‘вечных сюжетов’ и причины их возникновения. На основании аналитического обзора современных теорий сюжета делается вывод, что упомянутые подходы к анализу сюжета не в полной мере отражают представление о хронотопе как сюжетобразующей сущности, что указывает на необходимость дальнейших исследований в этой области. Научная новизна статьи заключается в выводе о необходимости исследования сюжета как событийного компонента в концептуальной структуре хронотопа Пространственно-Временной-Континуум. Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в раскрытии дальнейшей перспективы исследования в этой области с позиции когнитивной лингвистики, когнитивной стилистики и использовании результатов исследования в академических целях.

Ключевые слова: сюжет, фабула, нарратив, нарратология, хронотоп, параллелизм, вечный сюжет, когнитивная нарратология, стиль сознания (mind style), пространственно-временной-континуум

Статья поступила 09.01.2024

ӘОЖ 81

ҒТАХР 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.007>

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ТАЗА» КОНЦЕПТІСІ СЕМАНТИКАСЫН ФРЕЙМДІК ТАЛДАУ

*Ерназарова З.Ш.¹, Ерназарова Г.Ш.²

*¹фил.ғыл. док., профессор, КИМЭП Университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: ezauresh@kimep.kz,

² фил.ғыл. канд., Қорқыт-Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университеті Қызылорда, Қазақстан, e-mail: guliya-09@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі *таза* категориалды концептісі зерттеледі.

Зерттеу мақсаты – категориалды сипатқа ие этникалық *таза* концептісін когнитивті – семантикалық тұрғыдан зерттеу, сипаттау.

Зерттеу әдістері ретінде дефинициялық компонентті талдау, фреймдік-семантикалық талдау, лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. «Таза» сөзінің дефинициялары түсіндірме, синонимдік және фразеологиялық сөздіктерден, Алматы қазақ тілі корпусынан тілдік қолданыстар түрінде жаппай теріліп алынды. Тілдік материалдар ортақ категориалды белгі «таза» семасының көрінісіне қарай сараланды. Өйткені ортақ «таза» семасы «таза» - «лас/кір», «адал»-«адал емес», «әділетті»- «әділетті емес» қарама-қарсы ұғымдары қатысатын тілдік қолданыстарда айқындалады. Зерттеу жұмысында «таза» сөзінің семантикасы еркін және фразеологиялық сөз тіркестер құрамында талданды, синонимдік қатардағы мағыналық ерекшелігі анықталды.

Мақалада ұлттық дүниетаным мәдениетінің көрінісі *таза* концептісінің контекстуалды қолданыстарына баса назар аударылды. Концепт когнитивті құрылым болғандықтан, фреймдерге жіктелді. Сондықтан тілдік қолданыстарға фреймдік талдауға басымдық берілді. Фреймдік – семантикалық талдау жұмыстары таным объектілерін таза/кір/лас/адал деп бағалау қазақ тілінде категориалды этникалық *таза* концептісін қалыптастырғанын нақтылады. *Таза* концептісі антропоэектілік парадигмасында қазақ халқының өмір сүру ортасымен, тұрмысымен, әлеуметтік, философиялық көзқарастарымен тығыз байланыста қалытасқандықтан, күрделі семантикалық құрылымға ие.

Зерттеу нәтижесі тіл иесінің танымында жаңа ақпаратты концептілер жүйесінде категоризациялайтын этникалық таза концептісінің ұлттық сипатын негіздеді.

Зерттеудің теориялық маңызы – қазақ лингвомәдениеттану саласын ұлттық дүниетаным мәдениетінің концептуалды бейнесін сипаттайтын зерттеулермен толықтырды.

Зерттеудің практикалық маңызы тілдік материалдары мен тұжырымдарды лингвомәдениеттану саласы бойынша зерттеулер мен дәріс оқуда, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда қолдануымен анықталады.

Тірек сөздер: таза, мәдениеті, дүниетаным, категориалды концепт, семантика, фрейм, слот, этникалық концепт

Негізгі ережелер

Тіл мен мәдениеттің байланысы әр ұлттың дүниетанымында білім жиынтығы концептілер түрінде бейнеленетіні ғылымда мойындалған тұжырым. Әр ұлттың мәдениетімен, өмір сүру ортасымен байланысты қалыптасқан ерекше концептілер және этникалық концептілер бар. ерекше концептілер тек сол ұлтқа тән әлемді қабылдау мәдениетін бейнелесе, ал этникалық концептілер әртүрлі мәдениеттерде болғанымен, кейбір ұлттық таным мәдениетінде басымдыққа ие құндылық болса, бір ұлттық мәдениетте ондай салмаққа ие болмауы мүмкін.

Қазақ тілінің аксиологиялық құндылықтар жүйесі арнайы зерттеу нысандары болғанымен, әлемді бағалау, ақпаратты қабылдау барысында тірек концептілерді анықтайтын категориялық белгілер тұрғысынан бағалайтын категориалды концептілердің жүйесін, мазмұнын талдау маңызды.

Солардың бірі таза концептісі. Таза концептісі категориалды өлшем ретінде барлық тілде бар деп айтуға болады. Әрекеттің ережеге сай, танымқа қалыптасқан құндылықтарға сәйкестігін анықтау, бағалау барлық халыққа тән. Қазақ халқының таным мәдениетінде әр нәрсені тура атау, шынайы бағалау жоғары бағаланған. «Тура сөзде туған жоқ», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек» жоқ деген мақалдар соның дәлелі деп айтуға болады.

Тілдік тұлғаның әрекетін, ойын бағалауда категориалды этникалық концептілерді зерттеу ұлттық таным мәдениетін реконструкциялаудың міндетті компоненті болып табылады.

Қазақ тіл білімінің лингвомәдениеттану саласында категориалды этникалық концептілерді зерттеу жалпы орта білім беру бағдарламалары мен оқулықтар мазмұны негізделетін рухани құндылықтар жүйесін анықтауға негіз болады.

Кіріспе

Қоғамның дамуына қарай тіл иесінің мақсаты мен қажеттіліктері әр уақытта ұлттық дүниетанымның концептуалды жүйесімен толық үндесе бермеуі мүмкін. Сәйкессіздік пен одан туындайтын қайшылықтарды анықтайтын - ұлттық танымдағы категориалды концептілер жүйесі.

Категоризациялау таным үдерісі тілде *таза сөз, таза адам, таза жұмыс, таза байлық, таза ақша, таза еңбек, таза іс, таза жүрек, таза баға* сияқты концептуалды мазмұндағы тіркестерді қалыптастырған.

Зерттеу нысаны – ұлттық санадағы тірек концептілердің мазмұндық құрылымына объективті шындықтан қабылданған ақпараттың сәйкестігін бағалайтын *таза* категориалды концептісін бейнелейтін тілдік бірліктер.

Зерттеу өзектілігі – ұлттық танымда қалыптасқан категориалды концептілер мен оларды бейнелейтін тілдік бірліктерді анықтау

Концептуалды жүйені реконструкциялаудың қажеттілігінен көрінеді.

Зерттеу мақсаты- *таза- таза емес* бағалаушы категориясының ұлттық дүниетаным мәдениетін құрайтын категориалды концепт екенін дәлелдеу.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

- *Таза* концептісінің мазмұнын құрайтын тілдік бірліктерді анықтау үшін мына әдістер қолданылады: *таза* сөзінің түсіндірме сөздіктерде берілген дефиницияларына компонентті талдау жасау, тірек семаларын анықтау; *таза* концептісінің тұрақты сөз тіркестерін құраушы доминанттық қызметін талдау, квазисинонимдерін анықтау;

- Алматы қазақ тілі корпусынан «таза» сөзі кездесетін қолданыстарды теру, сөз тіркестерін бөліп алу, мағыналарына қарай топтастыру;

- *таза* сөзінің қолданысын сөйлеу жағдаяттарына қарай контекстік талдау жасау, сөйлеу жағдаятының тән типтік белгілерді анықтау үшін фреймдік талдау жүргізу (бинарлы қолданыстар).

Әдебиеттерге шолу

Лингвомәдениеттану саласында концепт ұғымын бірнеше аспектіде: ұлттық дүниетаным мәдениетінің ерекшеліктерін жеткізуші, сақтаушы білім қоры ретінде және ұлтты басқалардан ерекшелейтін белгілер жүйесі ретінде бағалау З.Қ.Ахметжанова, Н.Уәли, Ж.Манкееваның зерттеулерінде ғылыми тұжырымдар ретінде қалыптасты [1; 2; 3]. Концептіні зерттеудің лингвомәдени бағыты тілдің ақпаратты сақтаушы қызметіне сүйенеді. Тіл халықтың даму тарихындағы әлемді тану,

қабылдау тәжірибесін сақтайды, келесі ұрпаққа береді [1, 216.]. В.И.Карасик концепт ұлттық дүниетаным мәдениетін талдайтын тірек ұғым болғандықтан, оған ұғымдық, бейнелеуіштік, бағалауыштық мағыналық компоненттер тән деп көрсетіп, бағалауыштық компоненттің концепт ядросын құрайтынына назар аударады [4, 104 б.]. З.Қ.Ахметжанова лингвомәдени концептіні халықтың ойлау мәдениетінің негізі деп сипаттап, әлемнің тілдік көрінісін халықтың дүниені тануы, өмір салты, сөйлеу әрекеті, аксиологиялық құндылықтары тұрғысынан қарастыру ұлттық дүниетаным мәдениетін құрайтын концептілер жүйесін анықтауға әкеледі деп есептеді [1, Б. 23-25]. Ғалым лингвомәдениеттану саласын ұлттық дамуымен бірге өзгеріп отыратын идеографтық сипаттағы мағыналардың ауысуы деп бағалайтын Ю.С.Степанов, А.Вежбицкаялардың тұжырымдарын қазақ тіліндегі тілдік бай материалдармен дәлелдеді [5; 6]. Ол қазақ халқының аксиологиялық құндылықтары жүйесін негіздеді, тірек аксиологиялық концептілерді анықтаудың әдістемесін қалыптастырады. Біздің зерттеуіміз үшін З.Қ.Ахметжанованың лингвомәдени концептілер мазмұнын құрайтын аксиологиялық құндылықтар пікірлері маңызды. Ғалым қазақтың ұлттық дүниетаным мәдениетінің аксиологиялық концептуалды жүйесін құрайтын намыс, қанағат, қонақжайлық, толеранттылық сияқты концептілерін жан-жақты талдады [1].

Когнитивтік лингвистикада концепт түрлерін топтастыруда, жүйелеуде түрлі аспектілер басшылыққа алынады. Н.Н.Болдырев концептіні құрылымдық аспектіде қарапайым және күрделі, мазмұнына қарай тақырыптық, опрециондық топқа бөледі [7, Б. 20-21]. М.В.Пименова базалық концептілер, релятивті концептілер, дескриптор-концептілер деп бөліп, оларды іштей бірнеше топтарға жіктейді [8, 130]. В.В.Карасик категориялық өлшемдер қызметін атқаратын концептілерді базалық концептілерден ажыратады. Бұл концептілер адамның өмір тәжірибесі негізінде қалыптасқан білім қоры, құбылыстарды, заттарды, оларға тән белгілер мен қасиеттерді танудың, бағалаудың құралдары болып табылады. В.В.Карасик оларды параметрлік (кеңістік, уақыт, белгілік, қозғалыс), экзистенционалды (бақыт, еркіндік, бақыт, махаббат, әділдік), модальді бағалауыштық концептілерге ажыратады [9, 32 б.]. В.И.Карасиктің пікірінше, адамның әрекетін бағалайтын - нақты сөйлеу жағдаяты, ұлттық дүниетаным концептілері мен жеке тәжірибесі. Сөйлеу жағдаяттары қайталанатын, сондықтан оларға типтік белгілері тән. Санада анықталған типтік белгілердің вербалды түрі тілдік бірліктер түрінде көрінеді. Егер зерттеу мақсаты белгілі бір қоғамның даму кезеңінде тілдік тұлғаның әрекетін модельдеу болатын болса,

адам белгілі бір этникалық топтың өкілі ретінде топқа тән этномәдени белгілердің иесі ретінде бағалануы керек.

Адам әлеммен генетикалық жолмен берілген және белгілі бір этникалық топ ішінде өмір сүру барысында жинаған тәжірибесіне сүйеніп байланысады. Адам санасына көпқабатты күрделі байланыстар тән. В.В.Карасик сөз мағынасы мен концептінің арасындағы байланыстың мазмұнын адамның сезім дүниесімен, сөзбен аталатын зат не құбылыспен байланысты қалыптасқан адамның жеке тәжірибесі анықтайды деп есептейді. Ғалымның айтуынша, тітіркендіргіштердің бірдей болуына қарамастан, мәдени құндылыққа ие сөздер әр адамда әртүрлі ассоциациялар тудыруы мүмкін. Алайда олардың арасында ұқсастықтар мен қайталаулар көп кездеседі. Оларды қалыптастыратын, реттейтін құралдар – концептілер жүйесі бар [9, 40 б.]. Сөйлеу жағдаяты, сөздің қолданысы адам санасында қалыптасқан білім қорымен байланысып, ассоциациялар туғызады. Сөйлеу жағдаятындағы өмір шындығы мен концептіні құрайтын мазмұндық элементтер үнемі дәл келе бермеуі мүмкін. Оны анықтайтын адамның сөйлеу жағдаятына қатынасы. Ал бұл қатынас тілдік бірліктер түрінде көрінеді.

Лингвомәдени концептілерге этномәдени сипат, гетерогенділік (әртүрлілік), белгілердің көптігі, мағыналық күрделі құрылымдық сипат, лексикалық қабаттарда көрінуі, парадигмалық қатар құрауы, бай синтагмалық тіркесімдер құрауы, сонымен байланысты ассоциативті мағыналық байланыстардың символ, бейне түрінде көрінуі тән болып келеді [9, 22 б.].

Лингвомәдениеттану саласын дамытқан жетекші ғалымдардың еңбектеріне жасалған шолу бойынша *таза* категориалды концептісін зерттеу барысында басшылыққа алынатын негізгі ұстанымдар:

- ұлттық дүниетаным концептілерін бірнеше топқа ажыратылады. Тіл иесінің бағалаушы қарым-қатынасын білдіретін концепт түрлері категориалды концептілер деп бөлінеді;

- ұлттық дүниетаным концептілеріне семантикалық ерекшеліктер тән. Олардың анықтайтын этникалық топтың әлем туралы көзқарасы мен философиясы, өмір сүру салты;

- *таза* концептісін жеткізетін тілдік бірліктерді жинау, талдауда мына критерийлер басшылыққа алынады: концепті лексикалық күрделі қабатқа ие, оған гетерогендік сипат тән, парадигмалық қатары бар, синтагмалық тіркестерге тұрақты сипат тән, ассоциациялық өріс құрайды, бейне, символдық сипатқа ие.

Талқылау

Зерттеу барысында Алматы қазақ тілі корпусынан «таза» сөзімен тіркескен 300 жуық тілдік қолданыстар анықталды.

1. «Таза» сөзінің сөздіктегі дефиницияларын талдау оның затқа тән әртүрлі сапа мен белгілерді сипаттайтынын байқатады: 1) қоспасыз, қосымша заттарсыз: таза су, таза бұлақ; 2) мүлтіксіз, тап-тұйнақтай, мұнтаздай: таза үстел, таза үй; 3) табиғи, қоспасыз: таза мақта өнімі; 4) өзіне үнемі қарайтын: таза адам; 5) бос, ішінде басқа зат жоқ: таза кесе; 6) көп қолданылмаған: таза құрылғы; 7) басқа жанрмен араласпаған: таза миф/ертегі/әңгіме/ саяхат; 8) арын кірлетпеген адам (ауыс): таза адам; 9) ұрланбаған (ауыс): таза ақша; 10) оңай жолмен табылмаған дүние, байлық (ауыс): таза еңбек; 11) көңілінде қара ойы жоқ (ауыс): таза ниет; 12) басқа тілмен шұбарланбаған; таза тіл, таза қазақша; 13) басқа өмір салтымен араласпаған: таза көшпенділік; 14) өз ісіне адал берілген: таза суретші, таза мұғалім; 15) сезімнің кірлемейі: таза махаббат, таза достық.

2. *Таза* сөзінің қолданысы адам санасындағы қалыптасқан идеалдардың сақталу-сақталмауын анықтаумен, бағалаумен байланысты. Әр заттың, құбылыстың, қасиеттің, әрекеттің адам танымында орныққан идеал нұсқалары бар. Олардың әрқайсысы жеке концептуалды құрылымға ие. Барлық сөйлеу жағдаятында концептуалды құрылым компоненттері тең дәрежеде кездесіп, анықтала бермейді. Оларды анықтайтын, бағалайтын - сөйлеушінің білім қоры мен тәжірибесі. Назар аударылған объект танымдағы идеалды концептіге толық дәл келсе, «таза» сөзімен бағаланады, ал дәл келмесе, қарама - қарсы мағынадағы *лас, кір, қара, надан, нашар, жаман, арам, оңай, шұбарланған, аралас* сияқты сөздермен сипатталады: таза ойлау, таза жүру, таза сөйлеу

3. *Таза* сөзінің синонимдік қатарын тазартылған, мінсіз, тот баспайтын сөздері мен сөз тіркестері құрайды. *Таза* сөзінің квазисинонимдермен қолданысы объектіге тән негізгі қасиетті нақтылап, дәлдікті нығайту үшін қызмет етеді: (*Бәрі де жинақы, таза, ретті болса екен дейді*); *таза / тәрбиелі, жинақы (таза, тәрбиелі бала)*. Екі мысалда негізгі ақпарат жинақы, ретті сөздерімен берілген, ал «таза» сөзі олардың сапалық дәрежесін күшейтіп тұр. Екінші мысалда ақпараттық салмақ *тәрбиелі* сөзінде берілген. Ал *таза* сөзі оның маңызын күшейту қызметін атқарады. Тәрбиелі сөзін алып тастасақ, сөйлемнің ақпараттық салмағы төмендейді.

Таза сөзінің түр-түспен байланысты реңк дәрежесін анықтау мақсатында қолданылуы:

Халықаралық ауқымда алып қарасақ, саясатта ашық көк түсті ту көтерген халық барынша сеніммен, түсіністікпен қабылданады және таза көгілдір түс біздің халықтарымыздың этно-мәдени бірлігін білдіреді әрі бір мезетте мемлекеттің тұтастығын меңзейді.

Таза сөзінің мағынасы сөйлеу жағдаяттарында қарсы мағыналы сөздердің қолданылуымен анықталады: таза-кірсіз (*Баласы кірсіз, таза болғанын қалаушы еді*); таза-усыз нитроқосылыстарды таза күйінде қолдану жарылыс өнімдерінің улылығына байланысты шектелген.

4. Таза сөзінің контекстуалды мағыналарда жұмсалуды жиі кездеседі: 1) әрекетті бағалау, құқықтық нормалардың бұзылуы/сақталуын жеткізу мағынасында қолданылуы: (*Оның үстіне ФИФА-ның шешімімен Өзбекстан құрама командасы ФИФА-ның fair play сыйлығына (футболды дамытуға қосқан үлесі мен таза ойын үшін беріледі, ие болды)*). Сөйлемде таза ойын тіркесі ережелер сақталатын және сақталмайтын ойындарды ажырату үшін қолданылып тұр;

2) таза сөзімен «тек, қанның тазалығы» түсінігі де бар: «көк» (*таза*) қанды: («*тюрки голубой крови*») түркілерді «көк түрк» деп атауы заңды деушілер де (*мәселен, А. Н. Бернштам*) бар.

5. Таза сөзінің номинативті сөз тіркестерін құрауы: таза масса, таза металдар, таза монополия, таза өнім таза пайда, таза себінділер, таза су, таза табыс, таза ұлттық өнім.

Таза сөзінің ұғымдардың номинацияларын беруде қолданылуы жалпы ұлттық дүниетаным мәдениетінің концептуалды жүйесін құрайтын бағалаушы категориалды концепт болып табылатынын негіздейді.

Таза сөзінің денотаттық мағынасының сақталуы-сақталмауына қарай жасалған талдау барысында төмендегідей семантикалық байланыс түрлері анықталды: 1) қоспасыз; 2) әрекеттің нормаға сай келмеуі; 3) қасиет, қабілетке толыққанды ие болу; 4) тұрақты қолданыстар.

Қазақ тіліндегі таза сөзінің әрекеттерді сипаттаушы мағынасын сөйлеу жағдаятымен байланысты білім қорын қатыстырмай түсіндіру мүмкін емес.

Таза жүру, таза жеңу - предикатты тіркестердің қалыптасуы қоғамда қабылданған ержелердің бұзылуы орын алған жағдайды танымда қалыптасқан идеалды ассоциацияларды оларға қарсы қойып, бағалаудан туады. Бұл сөйлеу жағдаяты туралы білім қорымен байланысты. Таза сын есімі барлық әрекет түрлерін атайтын етістіктермен еркін тіркеседі: таза жеу, таза сөйлеу, таза бару, таза келу, таза жүгіру, таза оқу, таза жауап беру, таза шығару және т.б.

Когнитивті лингвистикада фреймдік семантика теориясы сөз мағынасын сөйлеу жағдаяты немесе мәнмәтінмен байланысты анықтауға көмектесетін білім қорын құрылымдауға мүмкіндік береді [10].

Таза сөзінің семантикасын ядролық орталық қосымша заттарсыз құрам деген фрейм құрайды [11].

1. Таза су (көрпе, аула, бұлақ) - физикалық заттар араласпаған (құм, тастан таза)

2. Таза миф (саяхат, әңгіме, сөз) – басқа бір жанр элементтері араласпаған.

3. Таза жүру (моральдік ұстанымдар) - көпшілікпен қабылданған ережелерден аспаған.

4. Таза шебер (пейіл, ой, көшпенділік, қазақы) - идеалды, ассоциациялық бейнелер, символдар.

Фреймдік семантика теориясы белгілі бір сөйлеу жағдаятына тән типтік белгілерді жинақтаған кешенді білім жиынтығы - прототипті анықтап, слоттар түрінде құрылымдайды. Прототипке құрылымдық сипат тән [12, 61 б.]. Кез келген заттың, әрекеттің өту сипатының идеалды моделі ұлттық танымда білім қоры түрінде жүйеленген. Тілдің танымда әлемді концептуализациялауына әрі универсалдылық, әрі ұлттық ерекшелік тән. Ұлттық ерекшелік халықтың өмір сүру салтына, тірлік ететін табиғи ортаға, рухани және материалдық құндылықтарына, ұлттық менталитетпен байланысты туындайды [13, 33 б.]. Оны анықтайтын белгілер мен нормалар бар. Оларға типтік белгілер тән. Типтік белгілері - затқа тән негізгі белгілер, көмекші белгілері, қасиеттері; әрекеттің өту сценарийі, субъектісі, құралы, сипаты, уақыты, объектіге бағытталуы. Олардың әрқайсысы фреймдік семантикалық талдаудың слоттары бола алады. Әр әрекеттің түріне қарай фрейм жекелік сипатта көрінуі мүмкін. Мысалы, *таза жеңу* сөз тіркесін бірнеше деңгейден тұратын фреймдік семантикалық құрылымға бөлуге болады.

1-слот. *Жеңу* етістігі көп мағыналы. Оның айналасына бірнеше мағыналарды жинақтауға болады (соғыста жеңу, жарыста жеңу, байқауда жеңу). Жеңу етістігінің мағынасы оппозициялық қарама-қарсылықта өтетін барлық әрекет түрлерін қамтиды.

2-слот. Ережелердің сақталуы. Жеңу әрекеті топта қабылданған ережелермен байланысты. Бірақ ол ережелерді бұзатын жағдайлар болады. Жеңу әрекетін ереженің сақталу/сақталмауына қарай сипаттауға, бағалауға болады. Жеңіске әкелетін әрекеттер ережеде қаралмаған екінші бір әрекеттердің қабаттасуы мүмкін.

3-слот. Жарыстың аяқталуы. Ойынның ережелері бұзылмады. Төрешілер жарысты таза бағалады. Нақты жағдайда ережені ойыншы

сақтады және жеңіске жетті. Бұл - таза жеңіс. Немесе ережелер толық сақталмай, жеңіс әділетсіз жалған болуы мүмкін.

Н.Н.Болдырев фреймдік семантика теориясы сөз мағыналарын талдауды мәнмәтінді тудырған білім қорымен байланыстырып түсіндіруге мүмкіндік беретінін айтады [14,103 б.]. Таным үдерісіне білім қорын жаңа ақпараттармен толықтыру тән. Білім қорындағы мазмұндық өзгерістер сөздің лексикалық мағынасында бейнеленбей, сөйлеу жағдаятымен, сөздің қолданыс аясымен байланысты көрініс табуы мүмкін. Сөздің жаңа сөйлеу жағдаятындағы қолданысы жаңа контекстуалды мағынамен күрделенеді. Таза жеңу тіркесінде *таза* сөзінің негізгі дефинициясы сақталмады. Оның қолданысын тек контексті қатыстыру арқылы талдауға болады. *Таза жеңу* сөз тіркесінің мағынасын сөйлеу жағдаятының қатысуымен, контекстуалды түрде ғана түсінуге, түсіндіруге болады.

Әрекеттерді сөйлеу жағдаятымен байланысты әрекетті *таза не таза емес* деп бағалау қазақ тіліне тән басты ұлттық семантикалық ерекшелік деп қорытынды жасауға болады. Бұл - әлем туралы, оның бинарлы сипаты туралы ұлттық таным -түсінікпен, дамудың қарама-қарсылықтың күресіне құрылатыны туралы пайымдаулардың нәтижесінде қалыптасып, дамыған білім қоры концепт.

Нәтижелер

Ұлттық дүниетаным мәдениетінде шынайы өмірдегі өзгерістер мен құбылыстарды бағалаудың өлшемдері *жақсы мен жаман, дұрыс пен дұрыс емес, адал мен арам, таза -лас/кір* ұғымдары бинарлы қарама-қарсылықта қалыптасқан.

Таза концептісі бір заттың, қасиеттің, әрекеттің басқа белгі, қасиеттермен, әрекеттермен араласпағанын, оның құрамының өзгерген/өзгермегендігін ұжымдық санада қалыптасқан үлгіге сай не сай еместігін анықтайтын мазмұнға ие категориалды концептілер қатарына жатады. *Таза* категориалды концептісі танымда қабылданған объект туралы үлгі модель мен нақты сөйлеу жағдаятындағы объектінің белгілерін, құрамын, қасиетін салыстыру барысында қалыптасқан білім қоры болып табылады.

Концептіге құрылымдық сипат тән. Құрылымдық аспекті мазмұнымен ерекшеленетін фреймдерден құралады. Фреймдердің жүйесі таза концептісінің когнитивті моделін құрайды.

Таза сын есімі концептінің орталығын құрайды. Таза концептісінің когнитивті моделінің пәндік компонентін «таза» сын есімінің дефинициялық мағыналары құрайды. Тілдік материалдаға жасалған

семантикалық талдау пәндік фреймнің күрделі мазмұнын анықтады: қоқым/бөлшектер араласқан/ лай араласқан/ міні жоқ/мөлдір/ашық/кірі жоқ№

Таза категориалды концептісінің когнитивті моделін ұқсату, салыстыру фреймдік компоненті құрайды. *Таза* концептісінің когнитивті моделі қоспасыз бір субстантан тұратын заттың белгісін анықтаудан бастап, қоғамда қабылданған ереже, нормалардың сақталуын бағалайтын, ұлттық танымның концептуалды жүйесіне нақты сөйлеу жағдаяттарының сәйкес/сәйкес емесін өлшейтін идентификациялау, салыстыру, бағалау, атау фреймдік компоненттерінен құралады. Ұлттық танымда тазалық белгісін табиғи құбылыстармен салыстырумен қатар (*судан таза, сүттен ақ*), қоғамның белгілі бір даму кезеңінде идеологиялық құндылық ретінде қабылданған ұғым түсініктермен салыстыру (таза адам таза ниет, қызметін таза атқару).

Таза сөзінің предикат қызметінде келуі бағалаушытық мағынаға ие: жүрегі таза адам, ісі таза қызметкер, сөзі таза, дәулеті таза және т.б.

Таза концептісінің гетерогендік сипаты оның ұлттық концептуалды жүйеге ортақ жалпылық сипатын дәлелдейді.

Ұлттық танымда *тазаны* тану үшін ойлану, талдау керек. *Таза* бірден көрінбейді, оны сезіп, анықтау керек. *Таза* ұғымы ұлттық танымда ойланумен, еңбектенумен парапар қойылады: таза, мінсіз асыл сөз ой түбінде жатады, таза, мінсіз асыл тас су түбінде жатады.

Таза категориалды концептісі этникалық ойлаудың тілдік көрінісі болып табылады. Ол адамның ойлау, әлемді қабылдау, бағалау әрекеті барысында тілдік және тілдік емес құралдар түрінде көрінеді. Олар ұлтқа тән жалпылық сипаты лингвомәдени концептілерді қалыптастырады. Лингво мәдени концептілердің жүйесі әлемнің ұлттық бейнесін құрайды, этникалық ділді қалыптастырады, тілдік тұлғаның типін ажыратады.

Қорытынды

Таза концептісі белгілі бір эталондық сипатқа ие белгілердің сөйлеу жағдаятында орын алуын нақтылайтын категориалды концепт болып табылады. Ол сөйлеуші танымында қоғамда қабылданған нормаларды белгілейді. Қоғамдық нормаларды танитын да, барын-жоғын атайтын да сөйлеуші адам. Өйткені *таза* сөзі нақты бір белгіні, қасиетті атамайды. Таза сөзі - затты /әрекетті бағалаудың қоғамда қабылданған стереотиптенген моделі. *Таза және кір/лас/қара* (ой) деген бағаны беретін - белгілі бір сөйлеу жағдаятында отырған сөйлеуші адам. Сөйлеуші адамның танымында *таза* сөзімен байланысты қалыптасқан когнитивті модель бар. Бұл модель әр адам үшін жекелік сипатқа ие

болғанымен, ұлттық дүниетаным мәдениетінің ортақтығы *таза* сөзімен байланысты ортақ семантикалық модельдерді қалыптастырған.

Таза сөзі кез келген мазмұнды бағалайтын өлшем ретінде аксиологиялық лингвомәдени концептілермен байланысады (таза ар-ождан, жүрек, намыс, достық, туыстық, адам).

Лингвомәдени категориалды концептілерді когнитивті-семантикалық аспектіде талдау, аксиологиялық мәнге ие тілдік бірліктердің ассоциативті семантикалық өрісін анықтау ұлттық дүниетанымның мәдени кодтарын түсінуде маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Ахметжанова З.К., Ерназарова З.Ш. Казахская лингвокультура: язык, человек, этнос. – Алматы: Елтаным, 2016. – 286 б.

[2] Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

[3] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дисс, авторефераты. – Алматы, 2007. – 23 б.

[4] Карасик В.И. Модельная личность как лингвокультурный концепт. – Тамбов: ТГУ, 2001. – 102 б.

[5] Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 б.

[6] Вежбицкая А. Язык. Культура, Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 б.

[7] Болдырев Н.Н. Типология концептов и языковая интерпретация. – URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/42885>

[8] Пименова М.В. Типы концептов и этапы концептуального исследования // Вестник КемГУ. Т 2. – 2013. – №2(54). – С.127-130

[9] Карасик В.И. Языковые ключи. – М.: Гнозис, 2009. – 406 с.

[10] Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. – 1988. – 320 с.

[11] Печникова В., Резникова Т. Чистая типология: олексикализации семантики чистоты в славянских языках. – URL: <https://srl.si/ojs/srl/article/view/3892>

[12] Заседателева М.Г. Семантическое моделирование фрейма концепта иноязычная компетенция // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 54. – 2001. – №13(228). – С. 60-65.

[13] Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы: автореф. дис... докт. филол. наук. – Алматы, 2010. – 47 с.

[14] Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Введение в когнитивную лингвистику. – Тамбов: Издательский дом ТГУ, 2014. – 236 с.

REFERENCES

[1] Ahmetzhanova Z.K., Ernazarova Z.Sh. Kazahskaya lingvokultura: yazyk, chelovek, etnos (Kazakh linguistic culture: language, people, ethnos). – Almaty.: Eltanym, 2016. – 286 s. [in Rus.]

[2] Mankeeva Zh. Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanyndyk negizderi (Cognitive bases of ethnocultural names in the Kazakh language). – Almaty.: Zhibek zholy, 2008. – 356 b. [in Kaz.]

[3] Uali N. Kazak soz madenietinin teoriyalyk negizderi (Theoretical foundations of Kazakh word culture): dissertation abstract prepared for obtaining the scientific degree of Doctor of Philological Sciences. – Almaty, 2007. – 23 b. [in Kaz.]

[4] Karasik V.I. Modelnaya lichnost kak lingvokulturnyj koncept (Model personality as a linguistic and cultural concept). – Tambov: TGU, 2001. – 102 s. [in Rus.]

[5] Stepanov Yu.S. Koncepty. Tonkaya plenka civilizacii (Concepts. Thin film civilization). – Moscow: Yazyki slavyanskih kultur, 2077. – 248 s. [in Rus.]

[6] Vezhbickaya.A. Yazyk. Kultura, Poznanie (Language. Culture, Knowledge). – Moscow: Russkie slovari, 1996. – 416 s. [in Rus.]

[7] Boldyrev N.N. Tipologiya konceptov i yazykovaya interpretaciya (Typology of concepts and linguistic interpretation). – URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/42885> [in Rus.]

[8] Pimenova M.V. Tipy konceptov i etapy konceptualnogo issledovaniya (Types of concepts and stages of conceptual research) // Vestnik KemGU. T 2. – 2013. – №2 (54). – S. 127-130 [in Rus.]

[9] Karasik.V.I. Yazykovye klyuchi (Language keys). – Moscow: Gnozis, 2009. – 406 s. [in Rus.]

[10] Fillmor Ch. Frejmy i semantika ponimaniya (Frames and semantics of understanding) // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vyp. 23. – 1988. – 320 s. [in Rus.]

[11] Pechnikova V., Reznikova T. Chistaya tipologiya: oleksikalizacii semantiki chistoty y slavyanskih yazykah (Pure typology: semantic purity of lexicalization in Slavic). – URL: <https://srl.si/ojs/srl/article/view/3892> [in Rus.]

[12] Zasedateleva M.G. Semanticheskoe modelirovanie frejma konepta inoyazychnaya kompetenciya (Semantic modeling of the frame in foreign language competence) // Vestnik Chelyabinskogo goudarstvennogo

universiteta. Filologiya. Iskusstvovedenie. Vyp. 54. – 2001. – №13 (228). – S. 60-65. [in Rus.]

[13] Alimzhanova G.M. Sopostavitelnaya lingvokulturologiya: sushnost, principy, edinicy (Comparative Linguistic Culture: essence, principle, unit): dissertation abstract ... doctor of philological sciences. – Almaty, 2010. – 47 s. [in Rus.]

[14] Boldyrev N.N. Kognitivnaya semantika. Vvedenie v kognitivnyuyu lingvistiku. (Cognitive semantics. Introduction to cognitive linguistics). – Tambov: Izdatelskii dom TGU, 2014. – 236 s. [in Rus.]

ФРЕЙМОВЫЙ АНАЛИЗ СЕМАНТИКИ КОНЦЕПТА «ТАЗА» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

*Ерназарова З.Ш.¹, Ерназарова Г.Ш.²

*¹ док. фил. наук, профессор, Университет КИМЭП

Алматы, Казахстан, e-mail: ezauresh@kimep.kz

² канд. фил. наук, Кызылординский Государственный Университет
им. Қорқыт-Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: guliya-09@mail.ru

Аннотация. В данной статье исследуется категориальный концепт *таза* (чистота/чистый) в казахском языке.

Целью исследования является анализ и описание категориального концепта *таза* в казахском языке в когнитивно-семантическом аспекте.

Методами исследования являются метод анализа дефиниции, метод фреймово-семантического анализа и лингвокультурный метод. Языковыми данными исследования являются словарные дефиниции ключевой лексемы концепта *таза*, содержащиеся в толковых словарях казахского языка и данные языкового корпуса «Алматы қазақ тілі корпусы». Особое внимание было обращено к контекстуальным выражениям концепта *таза*, позволяющим подчеркнуть важность данного концепта в культуре казахского народа. Общим категориальным признаком языковых материалов является сема *таза*, которая актуализируется при наличии оппозиции: «честный» - «нечестный», «чистый» - «грязный», «справедливый» - «не справедливый». Был проведен семантический анализ слова *таза* в разных словосочетаниях и фразеологизмах и синонимических рядах. Концепт, являясь когнитивной структурой, вербализуется во фреймах, что послужило выбором фреймового анализа в качестве метода исследования.

Результаты исследования позволяют утверждать, что оценивание объектов познания с позиции «таза /таза емес» (чистый/нечистый)

формировал этнический концепт таза в казахском языке. Концепт таза в рамках антропоцентрической парадигмы имеет многогранную сущность, отражающую различные ключевые философские и социально-культурные аспекты бытия казахского народа.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что оно дополняет ряд исследований по описанию концептов казахской языковой картины мира в аспекте лингвокультурологии.

Практическая значимость исследования определяется тем, что результаты анализа категориального концепта *таза* могут быть использованы в лекционных и семинарских курсах по лингвокультурологии, а также при преподавании казахского языка как второго.

Ключевые слова: таза, культура, мировоззрение, категориальный концепт, семантика, фрейм, слот, этнический компонент

FRAME ANALYSIS OF THE SEMANTICS OF THE CONCEPT «PURE» IN THE KAZAKH LANGUAGE

*Yernazarova Z.Sh.¹, Yernazarova G.Sh.²

¹Doctor of Phil. Sc., Professor, KIMEP University,
e-mail: ezauresh@kimep.kz

²Candidate of Phil. Sc., Kyzylorda State University named after Korkyt Ata
Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: guliya-09@mail.ru

Abstract. This article explores the categorical concept of *taza* (purity/pure) in the Kazakh language.

The purpose of the study is to analyze and describe the categorical concept of purity in the Kazakh language from the cognitive-semantic aspect. The research methods are definition analysis method, frame-semantic analysis method and linguocultural method. Dictionary definitions of the key lexeme of the purity concept, contained in explanatory dictionaries of the Kazakh language, and data from the language corpus “Almaty Kazakh Tili Corpusy” were base of linguistic data of the study.

Contextual expressions of the purity concept, provided in the article, allows us to emphasize the importance of the purity concept in the Kazakh culture. A common categorical feature of linguistic materials is the seme of the purity, which is actualized in the presence of opposition: “honest” - “dishonest”, “clean” - “dirty”, “fair” - “unfair”. A semantic analysis of the word *taza* was carried out in different phrases and phraseological units, as well as in synonomic series. The concept, being a cognitive structure, is verbalized in frames, which was the reason for the choice of frame analysis as a research method.

The results of the study allow us to assert that the assessment of objects of cognition from the view of "taza/taza emes" (pure / unclean) formed the ethnic concept of purity in the Kazakh language. The concept of the purity within the anthropocentric paradigm has a multifaceted essence, reflecting various key philosophical and socio-cultural aspects of existence of Kazakh people.

The theoretical significance of the study lies in the fact that it complements a number of Kazakh linguistic worldview concepts studies in the aspect of linguoculturology.

The fact that the results of the analysis can be used in lectures and seminar courses on cultural linguistics, as well as in teaching Kazakh as a second language is practical significance of the study.

Keywords: taza (purity, pure), culture, worldview, categorical concept, semantics, frame, slot, ethnic component.

Статья поступила 27.01.2024

ӘОЖ 81'25; 81'42

ҒТАХР 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.008>

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР МЕН ҒАЛАМТОР САЙТТАРЫНДАҒЫ АНГЛИЦИЗМДЕР

*Жусубалина Ж.М.¹, Карабаева Л.К.²,
Керимбаева С.Е.³, Карабаева А.А.⁴

^{*1} докторант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан
e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

² п.ғ.к., аға оқытушы, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан
педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
e-mail: laura-010@mail.ru

³ ф.ғ.к., аға оқытушы, Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан
e-mail: k.s.e1977@mail.ru

⁴ п.ғ.к., аға оқытушы Академик Ө.Қуатбеков атындағы Халықтар
достығы университеті, Шымкент, Қазақстан
e-mail: assem.karabaevs@gmail.com

Аңдатпа. Мақала барынша даулы лингвистикалық проблемалардың біріне: қазақ медиамәтіндеріндегі шет тілдік кірме сөздердің пайда болуына арналған. Соңғы онжылдықтағы саяси және экономикалық жағдайларға байланысты ағылшын тілі осы неологизмдердің негізгі

қайнар көзіне айналды. Сол себепті бұл мақалада шет тілінен енген кірме сөздері дегенде англицизмдерді айтып отырмыз. Заманауи мәдениеттің медиаорталықтығы медиамәтінді кез-келген лингвистикалық жаңашылдықтың негізгі ортасы болып табылуында. Журналистердің мәтіндерінің лексикалық, стилистикалық ерекшеліктерінің қоғамның тілдік талғамдарын қалыптастырудағы әсері, оның қазақ әдеби тілін үлгілік меңгеру туралы түсініктері тілдік құралдарды сұрыптауға сыни көзқарасты енгізеді.

Зерттеу нысаны ретінде 2006-2023 жж. аралығындағы inform.kz, nur.kz, tengrinew.kz және massaget.kz онлайн басылымдарындағы жарияланымдар алынды. Ақпарат көздерін таңдауымыздың басты себебі – саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік тақырыптардың жан-жақтылығы мен Интернет желісіндегі жаппай таралымның болуында. Мақалада медиамәтіндерде қолданылған англицизмдердің уақытын, саласын, себептері мен сипатын анықтауға әрекет жасалды.

Зерттеу мақсаты – бұқаралық ақпарат құралдарының қазақ тіліндегі мәтіндерде англицизмдерді айқындау және олардың рөлін қарастыру, сонымен қатар, англицизмдердің жаңа классификациясын ұсыну.

Бұл жұмыстың өзектілігі қазақстандық медиакеңістік сыртқы ықпалға ашықтығына және оның тіл ахуалына ғана емес, сонымен бірге мәдениетке де ықпал ететіндігіне негізделген.

Мақалада қазақстандық жаңалық таратушы сайттардағы англицизмдердің кірмелену үдерісі қарастырылады. Зерттеу барысында танымал лингвистердің пікірі келтіріледі, қазіргі заманауи медиамәтіндердегі кірме сөздердің рөлі мен құрамы қарастырылады. Зерттеудің басты әдісі мәліметтерді талдау болды. Зерттеу барысында кірме сөздердің жаңа классификациясы ұсынылады және қорытынды бөлімінде жүргізілген зерттеулер бойынша тұжырым беріледі.

Зерттеуде лингвистер жұмысын зерттеу, сөздік пен интернет-жарияланымдар мәліметтерін, ағылшын тілінің электрондық сөздігі мен қазақ тілінің ұлттық корпусының деректерін талдау, диахроникалық салыстыру әдістері қолданылды.

Бұл зерттеудің практикалық құндылығы - зерттеу нәтижелерін Лексикология, Терминология сияқты пәндері бойынша гуманитарлық бағытта білім беретін университеттердің оқытушылары мен студенттері қолдана алады.

Жинақталған материалдарды талдау нәтижесінде 2010 жылмен салыстырғанда англицизмдер санының артуы байқалды. Англицизмдерді қарастыру лингвисттер үшін ғана емес, мәдениеттанушылар үшін де, социологтар мен психологтар үшін де қызығушылық тудырады.

Тірек сөздер: ағылшын тілі, англицизмдер, масс-медиа, медиа империализм, кірме сөздердің жаңа классификациясы, қазақ тілі, БАҚ, медимәтін

Негізгі ережелер

Тіл дамуына бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы елеулі екендігі даусыз мәселе. БАҚ, күнделікті ақиқатты, шынайылықты сипаттай отырып, көбінесе тілде қалатын жаңа сөз құрылымдарын пайдаланады. Соңғы уақытта жаңа кірме сөздердің пайда болуымен қатар, бұрынғы әдеби тіл материалдарын пайдалану да ұлғая түсуде.

Шет тілдік лексиканың қарсыластары нақ осы газет, теледидар, интернет-дереккөздер арқылы адамдар қазақ тіліндегі баламаларды ұмытып, шет тілі сөздерін пайдалануға әдеттенетіндігі себебінен БАҚ-ты көбінесе айыптайды. Оның үстіне, кірме сөздерді негізсіз пайдалану материалды шет тілдерін үйренбеген реципиенттердің материалды қабылдауы барысында қиындықтар туғыза алады.

Бұл зерттеудің өзектілігі қазақстандық БАҚ-тың кірме лексиканы орынды қолдануының маңыздылығымен түсіндіріледі, өйткені кірме сөздер – қазіргі қазақ тілінің барынша динамикалы үдерістерінің бірі.

Отандық және шет елдік лингвистердің ауқымды саны ағылшын тілді лексиканың кірігу проблемасымен айналысады. Қазіргі әлемде ағылшын тілі латын графикасының баламасыз түрінде көрінеді және халықаралық қарым-қатынастың басты құралы болып табылады. Ағылшын тілінде жазылған масс-медиа мәтіндерінің саны басқа тілдердегі мәтіндер санынан елеулі асып түсуде.

Кіріспе

Қазіргі қазақ тілі – лексикалық қатынаста барынша бай тілдердің бірі бола тұра, онда шет тілден енген сөздердің елеулі пайызы қолданыста екенін жасыра алмаймыз.

Тіл – қоғамдағы өзгерістерге шапшаң жауап қайтаратын жанды жүйе: көнерген сөздер өліп, жаңаларымен алмастырылатындығымен байланысты. Оның байытылуы көп жағдайда сөздердің кірмеленуі, яғни нәтижесінде бір тіл екінші тіл элементін сіңіретін процесс арқылы жүргізіледі [1, 216 б.].

Кірігудің мұндай формасы өмірдің әралуан салаларындағы жаңа құбылыстардың пайда болуымен байланысты. Бұл үдеріс – табиғи жағдай, ал мәдениеттің дамуының бірқатар кезеңдерінде лажсыздан орын алатындығын да ұмытуға болмайды [2, 158 б.].

С. К. Булич пен В. В. Акуленко осы құбылыстың лингвистикалық мәнін қарастырып, сөз кірігуінің келесі факторларын айқындайды:

1. Жаңа заттар, ұғымдар мен құбылыс атауларының (ноутбук, визажист, сканер) қажеттілігі;

2. Сәйкес (барынша анық) атауларының (спонсор, спрей, дайджест, виртуалды) болмауы;

3. Көпмағыналы сипаттамалы сөз құрылымындағы кірме сөздердің көмегімен бейнелеу (пилинг-крем – терінің сыртқы қабатын түсіретін жақпамай) қажеттілігі;

4. Тілдің барынша бейнелеуші құралдармен толығы (имидж – бейне сөзінің орнына, шоу – қойылым сөзінің орнына);

5. Шет тілдік сөзді барынша беделді, әдемі дыбысталатын сөз ретінде қабылдау (презентация – ұсынылым орнына; эксклюзивті – ерекше, таңғажайып орнына);

6. Сөз мағынасын нақтылау қажеттігі (сэндвич – гамбургер, фишбургер, чизбургер, чикенбургер; киллер – кәсіби адам өлтіруші, жалдамалы адам өлтіруші) [2, 132 б.].

Кірме сөздер деген белгілі бір тілге басқа тілдерден ауысқан сөздер мен сөйлемдер, қосымшалар мен дыбыстар. Басқа тілдерден ауысқан кірмелер: фонетикалық (phonetique), жазу арқылы кітаби (visuel) яки грамматикалық (graphique) болады [2, 158 б.]. Ал англицизм - ағылшын тілінен басқа тілге енген кірме сөздер, сөз тіркестер, синтаксистік құрылымдар, сленгтер, терминдер және т.б.айтамыз [3, 18 б.].

Тілді дамытуға БАҚ ықпалды екендігі ешкімге де құпия емес. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы тілге енген әралуан сөз құрылымдары біздің тілімізге берік енгені соншалықты, онда тамырланып жатыр. Осыған байланысты уақыт өткен сайын журналистердің белгілі бір жағдайларда кірме сөздерді пайдалануының мақсатқа сәйкестігі мен орындылығы жөніндегі пікірталас көбеюде.

Т.Г. Добросклонская [4, 225 б.] барлық ағылшын тілді кірме сөздер тілге нақ осы бұқаралық ақпарат мәтіндері арқылы енгендігін дәлелдеу дұрыс бола қоймайтындығын атап өтеді. Дегенмен тілдік үдерістердің қалыптасуы мен жүруіндегі медиамәтіндердің рөлін де жоққа шығарудың қажеті жоқ, өйткені ақпараттық қоғам жағдайларында мәдени-тілдік ықпал ету нақ осы коммуникация арналары бойынша барынша белсенді жүзеге асырылады.

XX ғасыр аяғында британдық лингвист Роберт Филлипсон [5] лингвистикалық империализм концепциясын тұжырымдады. «Лингвистикалық империализм» термині ағылшын тілі көшбасшылық бағыт иеленетін тілдік иерархияның тіршілік ету жағдайларын сипаттайды. Басқа британдық зерттеуші Дэвид Кристалдан айырмашылығында, Филлипсон ағылшын тілінің таралуы басқа

тілдерді ығыстыру мен АҚШ пен Ұлыбританияның ықпал ету аяларын кеңейтудегі мақсатқа бағытталған сипатқа ие деп санайды. Зерттеуші мұнда қатаң лингвистикалық емес, әлеуметтік-экономикалық себептерді де көреді [6].

Лингвистикалық империализм концепциясы мәдени империализм концепциясын құрамдас бөліктерінің бірін ғана сипаттайды. Алғаш рет *cultural imperialism* термині XIX ғасырда Британ империясының колониалды саясатын сипаттау үшін қолданылды. Қазіргі уақытта бұл ұғым барынша кең ауқымды мағынаға ие және саяси және экономикалық факторлардың ықпалымен бір елдің мәдени құндылықтарының екінші бір ел аумағына таралуының механизмдерін сипаттайды. Осыған қарамастан бұл термин көбінесе америкалық мәдениет экспансиясын білдіреді. Экспансия дегенде музыканың, киноның, жастар мәдениетінің, компьютерлік және мобильді қосымшалардың таралуы ғана емес, ғылым мен білім саласына ықпалдастық та ұғынылады. Осы феноменнің әйгілі зерттеушілерінің бірі Герберт Шиллер [7] болып табылады. Өз жұмыстарында ол америкалық масс медиа жұмысының әдістерін сынайды.

Медиа империализм концепциясы мәдени империализм концепциясының логикалық жалғасы болып табылады – яғни мәдени экспансия бұқаралық ақпарат құралдарын пайдаланусыз мүмкін емес. «*Media imperialism*» терминін алғаш рет британдық ғалым Оливер Бойд-Баррет [8] 1970-жылдары енгізді. Медиа империализм ұғымы ағылшын тілді зерттеулерде экономикалық тұрғыдан барынша күшті елдердің масс-медиясы ықпалынан шағын ұлттардың ерекшеліктерінің жойылуы үдерістерін сипаттау үшін пайдаланылады. Кейде бұл термин мемлекет ішінде бір компанияның барлық бұқаралық ақпарат құралдарын бақылау жағдайын сипаттайды. Ағылшын тілді ұлттар мәдениетінің әлемдік медиаға ықпал ету салаларының кеңеюі мен ұлттық бұқаралық ақпарат құралдарының маңыздылығының азаюы сонымен бірге ағылшын сөздерінің ауқымды көлемінің кірігуіне алып келеді.

Осыған қарамастан, лингвистер елдің ішіндегі тілдік бейненің соншалықты көмескі етіп көрмейді. Мысалы, Л.П. Крысин «тілдің «фьючерстерден» оншалықты зардап шекпейтінін: грамматика – оның қаңқасы, оның денесі сақталатындығын және шет тілдік кірме сөздер кейде заттың мәнін өте айқын білдіретіндігін» айтады. Оның пікірі бойынша, англицизмдерді пайдалануды реттестіруді әкімшілік шаралармен емес, тіл мәдениетін насихаттау арқылы жүргізу қажет [9, 291 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалдары: барынша сұранысқа ие және танымал

қазақстандық inform.kz, nur.kz, tengrinew.kz және massaget.kz интернет-сайттарындағы 1000-нан астам мақалаларға талдау жүргізілді және 100 барынша жиі кездесетін англицизмдер айқындалды. Мәліметтерді жинақтау кездейсоқ іріктеу жолымен жүзеге асырылды.

Пайдаланылатын әдістер: тілдік мәліметтер көлеміне байланысты аккумуляциялау, мәнмәтіндік талдау және шет тілдік мәліметтердің мәнін жүйелендіру, ақпараттарды беру сипатымен пайдалану сипатына байланысты дискурсивті талдау әдістері.

Талқылау

Kazinform – халықаралық мәртебеге ие болған Қазақстанның алғашқы жетекші мемлекеттік ақпараттық агенттігі болып табылады. Ресми парақшасы www.inform.kz. Казинформ 20 жылдан астам уақыт бойына саясат, экономика, білім беру, денсаулық сақтау, спорт, мәдениет және Қазақстан өмірінің басқа да маңызды салалары туралы шұғыл және сенімді ақпараттарды таратып келеді. Агенттік Президент Әкімшілігі, Парламент, Үкімет, аймақтық билік, ұлттық қаржылық және өнеркәсіптік құрылымдар қызметі жөніндегі ресми ақпараттарды ұсынады. Казинформ жаңалықтары қазақ, орыс, ағылшын, қытай, өзбек тілдерінде қолжетімді. Бұдан бөлек, шет елде тұратын қазақстандықтар үшін жаңалықтар латын графикасында және Төте жазуда қолжетімді. Агандік бүкіл әлем бойынша 50-ге жуық ақпараттық агенттіктермен ынтымақтастық құрады.

Tengrinews.kz – 2010 жылдан бері тіршілік етіп келе жатқан тәулік бойына жаңартылып отыратын қазақстандық ақпараттық порталдар мен интернет-басылымдардың барынша ірісі болып табылады. Ресми парақшасы www.tengrinews.kz, сондай-ақ барлық танымал әлеуметтік желілерде парақшалары бар және ауқымды оқырман аудиториясына ие болып табылады. Портал елдегі және әлемдегі барлық өзекті оқиғалар жөнінде ақпараттандырады, кең ауқымды оқырмандар тобына барынша жаңа, қызғылықты ақпараттарды жеткізеді. Интернет-басылымды орыс және ағылшын тілдерінде оқуға болады. Портал пайдалануға ыңғайлы, өйткені тақырыптық категорияларға (қаржы, саясат, мәдениет, спорт және т.б.) бөлінген және өз парақшаларына тек сенімді, шынайы ақпараттарды ғана орналастырады.

Zakon.kz – күнделікті аудиториясы 1 млн-ға жуық парақшаларды қарастыратын 150 мыңнан астам бірегей оқырмандары бар ірі қазақстандық ақпараттық агенттіктердің бірі. Қазақстандағы медианарықта жұмыс жасау уақытында агенттік оқырмандардың кең ауқымды тобы – заңгерлер, саясаткерлер, қаржыгерлер, экономистер,

парламент қызметкерлері арасында танымалдыққа ие болды.

Massaget.kz – танымдық, әуесқойлық портал, қазақ, орыс тілін игерген, не болмаса қазақ тілін үйреніп жүрген пайдаланушылар үшін қазақ тілді интернет әуесқойларының дүниетанымын кеңейту мақсатында жұмыс жасайды. Портал 2011 жылдан бастап жұмыс жасайды. Тек қазақ тілінде материалдар ұсынатын бірден-бір портал болып табылады. Порталдың басты міндеті – Интернет арқылы қазақстандық пайдаланушылардың танымдық дүниетанымын кеңейту және интернет көмегі арқылы қазақ тілін дамыту, қазақ тілінің мәртебесін көтеру. Порталдың тағы да бір ерекшелігі қазақ тілін үйреніп жүргендер үшін қазақ тілінің бастапқы деңгейінен бастап үйрететін сабақтар ұсынады.

Жүргізілген зерттеулер негізінде біз өз көзқарасымыз бойынша, қойылған мақсаттарға барынша сай келетін классификацияны ұсынамыз:

1. Кірігу уақыты – топтастырудың бұл пункті сөздердің барынша қарқынды кірмеленуі мерзімін айқындау мақсатында енгізілді. Англицизмдердің дерлік жартысына жуығы 2015 жылдан бастап және осы күнге дейін белгілі бір қарқындылықпен қазақ тіліне ене бастады, бұл қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы басқа ұлттармен тығыз өзара байланыспен түсіндірілуі мүмкін. Саяси, әлеуметтік, ғылыми, мәдени және басқа да салалардағы ұлттар арасындағы қарым-қатынастар тілден көрініс табады, айрықша байқалатыны – оның лексикасында көрініс тауып жатады. Қазақ тілі, кірме сөздермен барынша толыққан, бұл қатынаста ол да тыс қала алмайды.

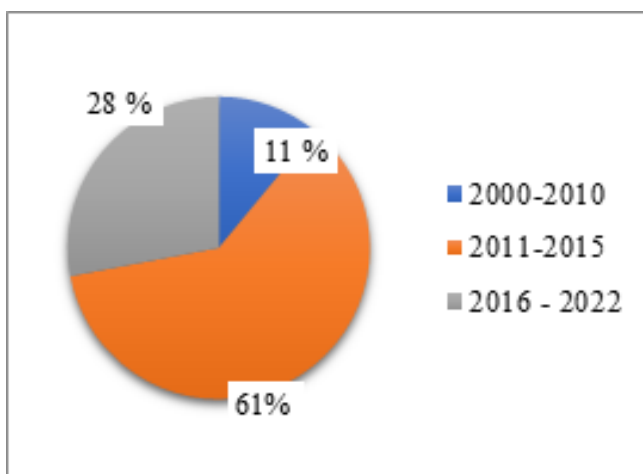

Диаграмма 1 – Кірігу уақыты

2. Қолдану саласы – классификацияның бұл пункті англицизмдердің пайдалану аясын анықтау мақсатында енгізілген болатын. Сөздердің

ауқымды саны интернет-кеңістікпен байланысты екендігін атап өту қажет. Бұл бүкіл әлемдегі интернет-технологияның дамуымен және біздің еліміздегі кеңжақты қолжетімділіктің таралуымен түсіндіріледі.

Диаграмма 2 – Қолдану саласы

3.Кірігу себебі – классификацияның бұл пунктiнiң мақсаты кірігу себептерін анықтау болып табылады. Зерттеу барысында айқындалған англицизмдердің іс жүзінде жартысына жуығы қазақ тіліндегі баламаларына ие болып табылады. Бұл ұғымды сөз тіркесімен емес, бір сөзбен, сәннің ықпалымен белгілеуге ұмтылумен ғана түсіндірілуі мүмкін. Жаңа кірме сөздердің әдеттегіден тыс болуы мәтінге барынша экспрессивтілік дарытып, сонымен бірге синонимдік тізбекті түрлендіруге де мүмкіндік береді.

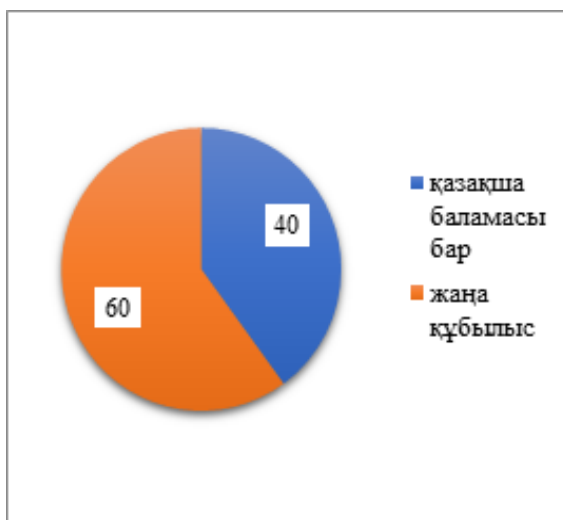

Диаграмма 3 – Кірігу себебі

4. Кірігу сипаты – бұл пункт кіріккен материал сипатын классификацияны жеңілдету үшін енгізілген болатын. Калькалардың кішігірім санының болуы сөздің немесе сөз тіркесінің шет тілдік ықпалдастыққа ұшыраған-ұшырамағандығын немесе туған тілде жүріп жатқан заңды үдерістердің нәтижесі болып табылатын-табылмайтындығын анықтаудың күрделілігімен түсіндіріледі.

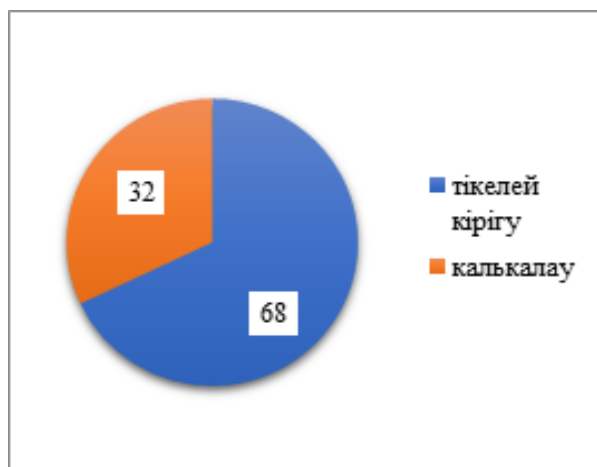

Диаграмма 4 – Кірігу сипаты

Нәтижелер

Төменде бірқатар кірме сөздерді талдау үлгілері келтірілген:

Селфи (ағылшын «self» сөзінен шыққан «selfie» – өзі, өзін) – смартфон немесе фотоаппарат фотокамерасы көмегімен өзінің фототүсірілімін жасау [10].

Қолдану мысалдары:

Үндістанның кейбір жағажайларында селфи жасауға тыйым салынды (Zakon.kz, 25.06.18).

Селфи жасамақ болған: америкалық турист жанартауға құлап кетті (Tengrinews.kz, 13.07.2022).

Селфи үшін 75 елді аралап шыққан саяхатшы (Massaget.kz, 16.07.2014).

Осы англицизмді біз ұсынған топтастыруға сай талдаймыз:

1. Кірігу уақыты – 14ж. ХХІ ғ;
2. Қолдану саласы – жалпылай қолданылатын сөз;
3. Кірігу себебі – ұғымды сөз тіркесімен емес, бір сөзбен белгілеуге ұмтылыс: өзін –өзі фотоға түсіру – селфи; сәннің ықпалы;
4. Кірігу сипаты – тікелей кірігу.

Блогер (ағылшын weblogger сөзінен шыққан blogger, блогты жүргізетін адам) – басқа адамдардың оқуы үшін интернетке

орналастырылатын әлдекімнің идеясын, пікірі мен тәжірибесін тұрақты жазып отыру [11].

Қолдану мысалдары:

Қазақстандық блогерлер бір түнде ондаған мың оқырманынан айырылды (Zakon.kz, 12.10.22)

Блогер Азамат Сәрсенбаев мұз боп қатқан Каспий теңізін видеоға түсірді (Tengrinews.kz, 12.12.22)

Plus-size блогер атақтылардың киім үлгілерін қайталайды (Massaget.kz, 7.09.22)

1. Кірігу уақыты – 14ж. ХХІ ғ;
2. Қолдану саласы – жалпылай қолданылатын сөз;
3. Кірігу себебі – жаңа құбылысты атаудың қажеттілігі;
4. Кірігу сипаты – тікелей кірігу.

Вейп (вейпинг) (ағылшын vaporizing сөзінен шыққан vape, «булану») – никотинді жұту (= темекіде болатын есірткі) немесе түтін емес, бу түріндегі басқа есірткі, әсіресе электронды сигареттерді пайдалану кезінде болады [12].

Қолдану мысалдары:

Қазақстанда вейптарды сатуға және тұтынуға тыйым салынады (Inform.kz, 8.06.22).

Жасөспірімдер мен балалар арасында вейптерді көп тұтынып, елде вейпинг індетіне шалдыққандар көп болғандықтан электрондық темекілерді таратуға, сатуға тыйым салу туралы ережені енгізу ұсынылды (Tengrinews.kz, 18.10.22)

Ғалымдар: Вейп түтінін жұту – ажал жұтумен бірдей (Massaget.kz, 8.10.19)

1. Кірігу уақыты – 16ж. ХХІ ғ;
2. Қолдану саласы – жалпылай қолданылатын сөз;
3. Кірігу себебі – ұғымды сөз тіркесімен емес, бір сөзбен белгілеуге ұмтылыс: электронды темекіні шегу – вейпинг; сәннің ықпалы;
4. Кірігу сипаты – тікелей кірігу.

Ребрендинг (ағылшын rebranding – ұйымның, бизнес-компанияның немесе өнімнің көпшілік алдында ұстауын өзгерту үшін жүзеге асырылатын әрекет) – бизнесті жаңартудың тиімді маркетингтік стратегиясы [10].

Қолдану мысалдары:

Тоқаев: Ребрендинг – бұл партияның атын өзгерту ғана емес (Zakon.kz, 1.03.22)

Альфа-Банк Қазақстанды сатып алғаннан кейін БЦК компанияға ребрендинг жасады (Tengrinews.kz, 1.08.22)

Жақын уақытта «Сбербанк Қазақстанға» ребрендинг жүргізілетін болады (Massaget.kz, 2.09.22)

1. Кірігу уақыты – 12ж. XXI ғ;
2. Қолдану саласы – жалпылай қолданылатын сөз;
3. Кірігу себебі – жаңа құбылысты атаудың қажеттілігі;
4. Кірігу сипаты – тікелей кірігу.

Лайфхак (ағылшын life - өмір, hack - бұзу) – белгілі бір мәселені тиімді шешуге көмектесетін қулық немесе пайдалы кеңес [11].

Қолдану мысалдары:

Табысты қалай арттыруға болады – министр ауыл тұрғындарына бірнеше лайфхак ұсынды (Zakon.kz, 25.04.22)

Қонақүйге жайлы орналасуға арналған 20 лайфхак (Tengrinews.kz, 20.01.22)

Қазақстанда стартапты сәтті бастауға сеп болатын 5 лайфхак (Massaget.kz, 9.11.20)

1. Кірігу уақыты – 16ж. XXI ғ;
2. Қолдану саласы – жалпылай қолданылатын сөз;
3. Кірігу себебі – жаңа құбылысты атаудың қажеттілігі; сәннің ықпалы;
4. Кірігу сипаты – тікелей кірігу.

Кэшбэк (ағылшын cashback – «нақтылай қайтару») – жедел түрде төлем жасағаны үшін ұсынылатын жеңілдік [12].

Қолдану мысалдары:

Қазақстандықтар үшін туристік кэшбэк енгізу ұсынылды (Zakon.kz, 27.01.23)

1XCARD иесі барлық спорт санаттары үшін 5% бастап кепілдік берілген кэшбэк алады (Tengrinews.kz, 29.11.22)

#1 карта мен жаңартылған ATF24-пен бірге максимум кэшбэк (Massaget.kz, 26.11.19)

1. Кірігу уақыты – 18ж. XXI ғ;
2. Қолдану саласы – жалпылай қолданылатын сөз;
3. Кірігу себебі – ұғымды сөз тіркесімен емес, бір сөзбен белгілеуге ұмтылыс: нақтылай қайтару – кэшбэк;
4. Кірігу сипаты – тікелей кірігу.

Челлендж (ағылшын challenge – «сынақ, шақыру») – қандай да бір қиын нәрсені, күлкілі немесе ашулы жайтты әсіресе әлеуметтік желілерде жасауға шақыру, жиі жағдайда игілікті іске қаражат жинау тәсілі ретінде болады [10].

Қолдану мысалдары:

Алматылық оқушылар «Мен - Қазақстанның патриотымын» атты челлендж бастады (Inform.kz, 30.03.21)

TikTok қолданушыларға қауіпті челлендж туралы ескертеді (Tengrinews.kz, 18.11.21)

Bottle Cap Challenge: Жаңа челлендж несімен ерекше? (Massaget.kz, 1.07.19)

1. Кірігу уақыты – 14ж.ХХІғ;
2. Қолдану саласы – жалпылай қолданылатын сөз;
3. Кірігу себебі – жаңа құбылысты атаудың қажеттілігі; сәннің ықпалы;
4. Кірігу сипаты – тікелей кірігу.

Бьюти (ағылшын beauty – «сұлулық») – сұлулыққа қатыстының барлығы [10]. Бьюти-трендтер, бьюти-әдет, бьюти-рекорд, бьюти-шайқас, бьюти-процедура, beauty-индустрия, бьюти-сарапшы, бьюти-империясы, бьюти өндіріс, бьюти-ынтагер, бьюти-сала, бьюти өнім, бьюти құралдар, бьюти эксперттер, бьюти-бренд, бьюти образ, бьюти әлемі, бьюти-блогер, бьюти-үлгісі, бьюти-дауа, бьюти тақырыптар, бьюти-маман, бьюти-ритуал, бьюти-нарық, бьюти-бокс, бьюти-блог, бьюти-дәріхана сияқты әралуан сөз тіркестерінде қолданылады. Көбінесе блоггер сөзімен бірге сөз тіркестерінде қолданылады, яғни beauty-blogger – негізінен YouTube, Instagram желілерінде каналдары бар және онда қалай дұрыс бояну қажеттігін әңгімелейтін жас қыздар.

Қолдану мысалдары:

Бьюти-индустрия бүліктері: Қылтамақ болу кімдерге қажет? (Zakon.kz, 27.07.2015)

Бьюти-рекорд: Шашы 182 сантиметр жасөспірім (Massaget.kz, 24.12.2018)

1. Кірігу уақыты – 12ж. ХХІ ғ;
2. Қолдану саласы – арнайы сөз, сұлулық индустриясы;
3. Кірігу себебі – жаңа құбылысты атаудың қажеттілігі; сәннің ықпалы;
4. Кірігу сипаты – тікелей кірігу.

Флешмоб немесе **флэшмоб** (ағылшын flashmob – flash – ұшқын; сэт, шак; mob – тобыр) – бұл қоғамдық орында қысқа уақыт ішінде бір нәрсені жасау үшін кенеттен кездесу жөнінде телефонмен немесе онлайн келісім жасайтын адамдар тобы [11].

Қолдану мысалдары:

Біз коронавирустан қорықпаймыз! Ирандықтар біртүрлі флэшмоб тарата бастады (Zakon.kz, 2.03.20.)

16 желтоқсанда «Тұран» университеті флэшмоб ұйымдастырады (Tengrinews.kz 14.12.21)

Атыраудағы флэшмобта бензин бағасы сөз болды (Massaget.kz, 6.09.15)

1. Кірігу уақыты – 13ж. XXI ғ;
2. Қолдану саласы – арнайы сөз;
3. Кірігу себебі – жаңа құбылысты атаудың қажеттілігі; сәннің ықпалы;
4. Кірігу сипаты – тікелей кірігу.

Қорытынды

БАҚ тілі, қазақ тілінің әралуан функционалдык түрлерін қамти отырып, қуатты жүйеге айналады. Ол ең әуелі, ұлттық қазақ тілінің лексикалық қабатына ықпал етеді. Шет тілдік сөздердің ауқымды санының пайда болуы мен олардың лексикондағы нығаюы келесі себептермен түсіндіріледі:

- қоғамдық және ғылыми өмірдегі табанды өзгерістермен;
- ақпараттық ағындардың кең ауқымдылығымен;
- Интернет жаһандық компьютерлік желісінің пайда болуымен;
- мемлекетаралық және мәдениаралық байланыстардың кеңеюімен;
- әлемдік нарықтың, экономиканың, ақпараттық технологиялардың дамуымен сипатталатын жаһандану үдерісімен;
- Олимпиадаларға, халықаралық фестивальдарға қатысумен.

Ақпараттық технологиялардың жаһандық дамуы сөздіктің барлық қабаттарын қайта кодтау мәселесін бірінші орынға қояды, яғни лексикалық парадигмалар өзгереді [13]. Нәтижесінде ескі, лексикалық үйлесімді синтаксистік тіркестердің жойылуы мен жаңаларының пайда болуы орын алады. Лексиканың толығыуы, жаңа тілдік бірліктердің пайда болуы тікелей кірігу, сөзбе-сөз калькалау, еркін калькалау, басқа тілден енген бірліктердің мәнін ана тілдегі сөз мазмұнына аудару жолымен жүргізіледі. Бұқаралық ақпарат құралдары жаңа сөздермен қатар тілге жаңа концептілерді, грамматикалық нормаларды енгізеді, кірме сөздерді туған тілге көшірмелейді. Өзгерістер кірме сөздерді айту кезінде де орын алады. Осылайша, ағылшын-америкалық кірме сөздердің қазақ тілінің лексика-грамматикалық, семантикалық және фонетикалық нормаларына бейімделу процесі жүреді.

Қазақ медиамәтіндеріне англицизмдердің ену процесіне арналған зерттеуіміздің негізінде біз келесі тұжырымдарды жасадық: қазақстандық масс-медиа мәтіндерінде шындығында да англицизмдер жиі кездеседі, негізделген және негізделмеген англицизмдер де ұшырасады. Шамамен

айқындалған сөздердің жартысы қазақ тіліндегі баламаларға ие және мағынасын жоғалтастан алмастырылуы мүмкін. Мысалы, бірқатар англицизмдерді олардың қазақ тіліндегі баламаларына алмастыруға болады: фидбэк - кері байланыс, сайт - парақша, паркинг – көлік тұрағы, рефери – төреші, митинг – кездесу, шоппинг – дүкен аралау, менеджмент – басқару, консалтинг – кеңес беру, брифинг – қысқа кездесу, юзер – қолданушы, аккаунт – желі тұтынушының жазбасы, рейтинг – бағалану, репост – ақпаратты тарату және т.б. Англицизмдерді пайдалану себебі ретінде әлемдегі ағылшын тілінің басым сипаттағы рөлі мен Қазақстанда осы тілді белгілі бір шамада қолданатын адамдардың санының шектен тыс көбеюі деп санаймыз. Оған қоса, ағылшын сөзі барынша сәнді және мәртебелі түрде қабылданады. БАҚ-ты англицизмдердің танымалдыққа ие болуына айыптауға болады, дегенмен біз жаһандану тілдік өзара әрекеттестікке лажсыздан алып келеді деп санаймыз, және пуристер көзқарасына қосылмаймыз. Қазіргі әлемде ешбір ел кірме сөзсіз тіршілік етпейтіндігін және барлық тілде де ғылым мен мәдениетте халықаралық терминдерінің үлесі артып отырғандығын атап өту қажет.

ӘДЕБИЕТ

[1] Смағұлова Г.Н., Айтжанова Г.Д. Медиамәтіндерден енген шеттілдік жаңа сөздердің қазіргі қолданыс сипаты // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы журналы. “Филология ғылымдары” сериясы. – 2022. – № 1 (64). – Б. 213-227. – URL: DOI: <https://doi.org/10.48371/PNLS.2022.64.1.017>

[2] Утенкова М. А., Кондрашева Е. В. Использование заимствованной лексики в СМИ // Электронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ» 2016, Том 7. – № 3(2). – С. 131 – 135. – URL: https://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2016/TGU_7_153.pdf

[3] Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

[4] Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов. Опыт исследования современной английской медиаречи. – М.: УРСС Эдиториал, 2005. – 288 с.

[5] Phillipson R. Linguistic Imperialism. – London: OUP, 1992. – 365 p.

[6] Crystal D. English as a Global Language. – London: Routledge, 1997. – 150 p.

[7] Шиллер Г. Манипуляторы сознанием /Пер. с англ.; Науч. ред. Я. Н. Засурский. – М.: Мысль, 1980. – 326 с.

[8] Boyd-Barrett O. Media imperialism: Towards an international framework for the analysis of media systems // *Mass communication and society*. – 1977. – Т. 116. – №. 135. – С. 297-314.

[9] Крысин, Л. П. Статьи о русском языке и русских языковедах: сборник научных трудов / Л. П. Крысин. – 3-е изд., стер. – Москва: ФЛИНТА, 2021. – 576 с.

[10] Oxford Learner's Dictionary. Оксфордский словарь английского языка. – URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

[11] Cambridge Dictionary. – URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/>

[12] Collins Online Dictionary. – URL: <https://www.collinsdictionary.com/>

[13] Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: учеб. пособие / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Филол. фак. ; [отв. ред. М. Н. Володина]. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, Ч. 1. – 2003. – 456 с.

REFERENCES

[1] Smağūlova G.N., Aitjanova G.D. Mediamätinderden engen şettildik jaña sözderdiñ qazırǵı qoldanys sipaty (The nature of the current use of Foreign new words from media texts) // *Ablai han Universitetiniñ Habarşysy jurnaly*. "Filologia ğylymdary" seriesy. – 2022. – № 1 (64). – B. 213-227. – URL: DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.017> [in Kaz.]

[2] Utenkova M.A., Kondraşeva E. V. İspölvovanie zaimstvovannoi leksiki v SMİ (The use of borrowed vocabulary in the media) // *Elektronnoe nauchnoe izdanie «Uchenye zametki TOGU»* 2016, Tom 7. – № 3(2). – S. 131 – 135. – URL: https://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2016/TGU_7_153.pdf [in Rus.]

[3] Qazaq tılıniñ kırme sözder sözdıǵı / Qūrastyǵandar: Ş. Qūrmanbaiūly, S. İsaqova, B. Mizamhan jāne t.b. (Dictionary of foreign words of the Kazakh language). – Almaty: «Ūlttyq audarma bürosy» qoǵamdyq qory, 2019. – 596 b. [in Kaz.]

[4] Dobrosklonskaia T.G. Voprosy izuchenia mediatekstov Opyt issledovania sovremennoi angliskoi mediarechi (Issues of studying media texts. Research experience of modern English media language). – M.: URSS Editorial, 2005. – 288 s. [in Rus.]

[5] Phillipson R. Linguistic imperialism. – Oxford University Press, 1992. – 365 p.

[6] Crystal D. et al. English as a global language. – London: Routledge, 1997. – 150 p.

[7] Şiller G. Manipulätory soznaniem (Mind Manipulators) / Per. s angl.; Nauch. red. İa. N. Zasurski. – M.: Mysl, 1980. – 326 s. [in Rus.]

[8] Boyd-Barrett O. Media imperialism: Towards an international

framework for the analysis of media systems // Mass communication and society. – 1977. – Т. 116. – №. 135. – P. 297-314.

[9] Krysin L. P. Stati o ruskom iazyke i ruskih iazykovedah : sbornik nauchnyh trudov (Articles on the Russian language and Russian linguists: a collection of scientific papers) / L. P. Krysin. – 3-e izd., ster. – Moskva : FLINTA, 2021. – 576 s. [in Rus.]

[10] Oxford Learner's Dictionary. – URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

[11] Cambridge Dictionary. – URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/>

[12] Collins Online Dictionary. – URL: <https://www.collinsdictionary.com/>

[13] Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования (Media language as an object of interdisciplinary research): учеб. пособие / Моск. гос. un-t im. M. V. Lomonosova, Filol. fak. ; [otv. red. M. N. Volodina]. – Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta, Ch. 1. – 2003. – 456 s. [in Rus.]

АНГЛИЦИЗМЫ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ И ИНТЕРНЕТ-САЙТАХ

*Жусубалина Ж.М.¹, Карабаева Л.К.², Керимбаева С.Е.³,
Карабаева А.А.⁴

*¹докторант, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова
Шымкент, Казахстан, e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

² к.п.н., ст.преподаватель, Южно-Казахстанский Педагогический
университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан
e-mail: laura-010@mail.ru

³ к.ф.н., старший преподаватель, Шымкентский университет
Шымкент, Казахстан, e-mail: k.s.e1977@mail.ru

⁴ к.п.н., ст.преподаватель Университет Дружбы народов
имени А.Куатбекова, Шымкент, Казахстан
e-mail: assem.karabaevs@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена одной из наиболее спорных лингвистических проблем: появлению иноязычных заимствований в казахских медиатекстах. В последнее десятилетие основным источником этих неологизмов был английский язык по политико-экономическим причинам. В этой статье речь идет о заимствованных словах иностранного языка, а именно об англицизмах. Медиацентричность современной культуры делает медиатекст основной площадкой для любых лингвистических инноваций. Влияние лексических и стилистических особенностей текстов журналистов на формирование

языкового вкуса общества и его представлений о правильном овладении казахским литературным языком предполагает критическое отношение к выбору языковых средств.

Материалами исследования послужили публикации в онлайн-изданиях *inform.kz*, *nur.kz*, *tengrinew.kz* и *massaget.kz* в период с 2006 по 2023 гг. Основной причиной выбора источников информации является многообразие политических, экономических, культурных, социальных тем и массовое распространение в сети Интернет. В статье делается попытка определить время, область, причины и характер англицизмов, использованных в медиатекстах.

Цель исследования – выявление англицизмов в современных текстах казахстанских средств массовой информации, рассмотрение их роли и представление новой классификации англицизмов.

Актуальность данной работы обусловлена открытостью казахстанского медиaprостранства к внешнему влиянию как на языковую среду, так и на культурную.

В статье рассматривается процесс использования англицизмов в казахстанских новостных сайтах. В ходе исследования приводится мнение известных лингвистов, рассматривается роль и состав заимствованных слов в современных медиатекстах. Основным методом исследования был анализ данных. В ходе исследования предлагается новая классификация англицизмов и формируются выводы по проведенному исследованию.

В исследовании использовались следующие методы: теоретический анализ источников, анализ словарных данных (электронного словаря английского языка и данных Национального корпуса казахского языка) и интернет-публикаций, методы диахронического сравнения.

В ходе анализа накопленного материала установлено увеличение количества англицизмов по сравнению с 2010 годом. Изучение англицизмов вызывает интерес не только у языковедов, но и у культурологов, социологов и психологов.

Ключевые слова: английский язык, англицизмы, масс-медиа, медиа империализм, новая классификация заимствования, казахский язык, СМИ, медиатекст

ANGLICISMS ON SOCIAL NETWORKS AND INTERNET SITES

*Zhussubalina Zh.M.¹, Karabayeva L.K.², Kerimbayeva S.Ye.³,
Karabayeva A.A.⁴

*¹ PhD student, South Kazakhstan University named after M. Auezov
Shymkent, Kazakhstan
e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

² Candidate of Ped. Sc., senior lecturer, South Kazakhstan Pedagogical
University named after Ozbekili Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan
e-mail: laura-010@mail.ru

³ Candidate of Phil. Sc., senior lecturer, Shymkent University
Shymkent, Kazakhstan
e-mail: k.s.e1977@mail.ru

⁴ Candidate of Ped. Sc., senior lecturer, Peoples' Friendship University
named after Academician A. Kuatbekov
e-mail: assem.karabaevs@gmail.com

Abstract. The article is dealing with one of the most controversial linguistic issues: the emergence of foreign language loanwords in Kazakh media texts. In the last decade, the main source of these neologisms has been the English language due to political and economic reasons. Therefore, in this article, we are talking about anglicisms when we say the words of a foreign language. The media center of modern culture makes media text the main platform for any linguistic innovation. The influence of lexical and stylistic features of journalists' texts on the formation of the linguistic taste of society, the formation of its concepts and concepts of model assimilation of the Kazakh literary language implies a critical attitude to the selection of language tools.

The research materials are the online publications on news platforms inform.kz, nur.kz, tengrinew.kz and massaget.kz that were published in the period from 2006 to 2023. The choice of sources of information is due to the fact that they have a variety, especially on political, economic, cultural and social subjects as well as mass distribution via the Internet. The article attempts to determine the time, sphere, causes and nature of anglicisms used in media texts.

The purpose of the study is to identify anglicisms and consider their role in modern texts of the Kazakh mass media, to propose a new classification of anglicisms.

The relevance of this study is explained by the importance of the appropriate use of loanwords by the Kazakh media, since borrowing is one of the most dynamic processes of the modern Kazakh language.

The article considers the process of borrowing of anglicisms in Kazakhstan's news sites. In the process of the research, the opinion of popular linguists is given, the role and composition of loanwords in modern media texts is considered. The main method of research was data analysis. During the study, a new classification of loanwords is proposed and a conclusion is given on the research carried out.

Various methods of research were used as studying the works of linguists, analysis of dictionary data (electronic dictionaries of the English language and data of the National Corpus of the Kazakh language) and internet publications, diachronic comparative analysis.

In consequence of the analysis of the compiled materials, there was observed an increase in the number of anglicisms compared to 2010. The consideration of anglicisms is relevant not only to linguists, but also to culturologists, sociologists and psychologists.

Keywords: English language, anglicisms, mass media, media imperialism, new classification of loanwords, Kazakh language, media, media text.

Статья поступила 01.04.2023

UDC 81'37

IRSTI 16.21.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.009>

THE CONCEPT "WELFARE" IN BRITISH SOCIAL MEDIA DISCOURSE

*Iskakova N.S.¹, Noruzova G.B.²

***¹PhD, Associate Professor, Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan**

e-mail: iskakova_nazira@mail.ru

**²PhD, Associate Professor, Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan
e-mail: gulya_bakrimovna@mail.ru**

Abstract. This article is devoted to the study of the evaluative components of the concept "WELFARE" in British social media discourse. In the process of discursive realization of any concept, both stability and changes in its structural component are observed, since concepts are subject to alteration, modification and saturation in terms of content, enrichment and

overgrowth with new meanings. Accordingly, in the process of saturation of this concept with new meanings due to the emergence of new associations, there is a gradual loss of its original meaning. All these factors associated with functioning of the concept to some extent depend on the consequences of socio-political and socio-cultural development.

The aim of the article is to determine the evaluative and cognitive features of the concept of “WELFARE” in the British social media discourse, as well as to reveal the linguistic means involved in the representation of this concept in the British linguoculture. The methodology of the study is based on linguo-conceptual analysis.

The results of the study indicate the dominance of the concept “WELFARE” in modern British social media discourse. The results of the concept-definition analysis confirm the stability in the content of the concept “WELFARE” throughout its historical development, while the concept-contextual analysis indicates the presence of a negative evaluative connotation in the content of the concept “WELFARE”, expressed using phraseological units, metaphors, idioms and other stylistic devices.

The scientific value and practical significance of the study are determined by the fact that the research results can make a certain contribution to further in-depth analysis of the evaluation theory. The research materials can serve as a methodological guide for developing special courses in the field of media discourse and conceptology.

Keywords: concept, welfare, evaluation, concept-definition analysis, concept-contextual analysis, cognitive features, stylistic devices, social media discourse

Basic provisions

The article is based on the study of cognitive structures and mechanisms that contribute to the formation of appraisal values and evaluative meanings in social media discourse. It should be noted that the cognitive-semantic analysis of the evaluative structures in social media discourse primarily involves the study of the conceptual sphere inherent in this discourse. Therefore, we consider the concept “*welfare*” as one of the specialized concepts forming the subject of this discursive environment and the conceptual space of social media discourse.

Introduction

It is well known that the concept is a fundamental category in cognitive linguistics. In this regard, the main issues of cognitive science, recently considered in many scientific papers related to the complex of issues defining

the notion of a concept. Despite the fact, that concept is widely studied by both foreign and domestic scientists such as R. Jakendoff, M. Johnson, J. Lakoff, A. Vezhbitskaya, R.I. Pavlenis, D.S. Likhachev, Y.D. Apresyan, Y.S. Stepanov, E.S. Kubryakova, M.V. Nikitin, I.M. Kobozeva, I.A. Sternin, Z.D. Popova, N.N. Boldyrev, V.I. Karasik, E.D. Suleimenova, N.J. Shaimerdenova, G.G. Gizdatov, J.A. Mankeeva, A. Islam, V.S. Li., and others, it is still being investigated. Therefore, regardless of the scope and complexity of the study, there is no single and generally accepted opinion concerning the definition of the concept, its structure, essence, linguistic nature, classification and differentiation.

The concept "*welfare*" belongs to a group of social concepts created to characterize state security in the form of monetary payments to citizens in need of material assistance due to various social factors. The concept "*welfare*" is considered as a valuable component of society. Consequently, the origin and formation of the concept "*welfare*" in British society are directly related to extralinguistic factors: socio-political, historical, economic transformations that occurred at the beginning of the 20th century. Therefore, the issues of welfare and new reforms involving the massive reduction of state benefits are topical concerns in modern British society.

Over the past decades, the UK's welfare system has undergone many changes. This has led to a reduction in state benefits for citizens paid in the form of housing allowances, child tax benefits, school meal allowances, student grants, disability benefits, pension programs, income support benefits, employment benefits, unemployment and other government programs aimed at supporting the population. Thus, the changes made within the framework of the social protection system have led to a sharp increase in the use of food banks resulting in a rise of the poverty level of the average population. The consequences of this problem are widely covered in the media today.

In this article, we present the results of a linguo-conceptual analysis of the concept "*welfare*".

Materials and methods

We have studied 5200 discursive segments containing lexical units related to the concept "*welfare*". The total number of media texts analyzed is 600. These data were collected over the past six years from online publications such as "The BBC", "The Independent", "The Guardian" and "The Sky News".

As previously mentioned, social media discourse, like any other form of discourse, possesses its own conceptual space that forms a specialized topic of this discursive environment. The conceptual framework created by these

concepts contributes to the ability to describe key components, including actions, temporal aspects, individuals, objects, and so forth. In general, for further analysis of the concept “*welfare*” in the social media discourse, we used the following steps:

1) Etymological and Historical Analysis.

Etymological analysis serves as a tool for discerning the word’s origin, its original form, basic structure, primary meanings, so on. Historical development involves identifying the fundamental stages of changes and the emergence of new semantic nuances in the word’s semantics.

2) Dictionary-Based Explanations.

Concept-definition analysis of a word is used to ascertain the substantive aspect of the concept. This entails a semantic analysis of dictionary definitions and the determination of all possible meanings, even those with subtle distinctions.

3) Role and Usage of the Concept in Daily Life.

The concept’s role and usage in everyday life are reflected in its relevance, topicality, and representativeness, which are established through conceptual analysis.

4) Description of Cognitive Characteristics and Figurative Structures.

Cognitive and figurative structures of the concept represent a complete characteristic of the integral structure, which are revealed through contextual analysis.

Thus, through the lens of discourse analysis, delving into the concept of “*welfare*” enables us to identify detailed and extensive facets of its structure, as well as the actualization of implicit properties and general potential.

Results and discussion

The concept “*welfare*” in English dates back to the 13th century. The etymological basis of this word is from Old English “*wel faran*” the state of *well - being, well – being + faran – getting along*. Related formations can be traced back to the Old Norse (“*wolware*”), the old Norwegian (“*velferð*”), the German (“*wohlfahrt*”), etc. [1, 2].

Initially, the concept “*welfare*” was linked to notions of happiness, prosperity, travel and visitation. However, it later came to be understood as a food supply [3, p. 332].

The historical development of the concept “*welfare*” in British society is associated with the Poor Laws of 1536. Following various reforms, these laws were eventually replaced by the National Aid Act of 1948 [4].

The primary lexical meanings of the concept “*welfare*” have been elucidated through a concept-definition analysis, drawing upon definitions

from a range of lexicographic and explanatory dictionaries. These include reputable sources such as Online Merriam Webster's Dictionary, Longman's Dictionary of Contemporary English, Online Oxford Dictionary, Collins English Dictionary, Collins Cobuild Online, Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus, Cambridge Dictionary Online, Cambridge Learners Dictionary, Explanatory English dictionary, and others. It is worth noting that the representation of this concept is largely consistent across these dictionaries, with recurring patterns. Consequently, this stage of analysis has also facilitated the identification of the core semantic features, or semas, associated with this concept.

As a result, the analysis has led to the identification of three distinct lexical meanings for the concept of "*welfare*":

1) state of well - being, health, happiness, prosperity:

Welfare – health, happiness, prosperity, and well-being in general [5];

Welfare – the state of doing well especially in respect to good fortune, happiness, well-being, or prosperity [6];

Welfare – the health and happiness of people [7].

2) money for the sick, poor, unemployed or payment system of the state:

Welfare – a system of payments by the government to people who are ill, poor, or have no jobs [8];

Welfare – is money that is paid by the government to people who are unemployed, poor or sick [5].

3) financial or other state assistance to persons in need:

Welfare – help given, by the state or an organization, to people who need it, especially because they do not have enough money [9];

Welfare – financial and other assistance given to people in need [10];

Welfare – help given, especially by the state or another organization, to people who need it, especially because they are poor [11];

Welfare – aid in the form of money or necessities for those in need [6];

Welfare – care provided by the state or another organization for people in need [7].

As we see, the concept "*welfare*" can be construed in a more specific sense as *the overall well-being of an individual*. In a broader understanding, it encompasses *social assistance provided by the state in the form of financial support to those facing need, unemployment, health issues, and similar circumstances*.

The historical development of the concept "*welfare*" indicates its dynamic nature, which has changed over time in terms of measuring happiness as an indicator of personal well-being, depending on certain factors as job, money, health, and so on.

Later in the twentieth century, broader concepts were established when “welfare” began to express the role of the state in providing financial assistance to the population in ensuring a better life. However, the evaluation content of the concept, particularly, its positive or negative connotations emerged through the process of cognitive-semantic analysis.

The results of the concept-contextual analysis of the concept “welfare” reveal the following peculiarities.

The analysis of the British mass media texts indicates that the concept “welfare” “lost its original meaning and become a way to attack those in need of help” (The Guardian, 2013). Consequently, in contemporary discourse the concept “welfare” tends to be associated with a negative evaluative stance rather than a positive one.

The following passage highlights a significant shift in the essence of the concept “welfare” since its inception: “Rather than talk about “the welfare state” or “social security”, politicians now mainly talk about “welfare” – and so do the general public. And in this discourse, the meaning of the word has more or less been turned on its head. It has precious little these days to do with faring well; rather, “welfare” has become almost a term of abuse. To be “on welfare” is to be on Benefits Street or part of the Great British Benefits Handout: somewhere no one in their right mind wants to be” (The Guardian, 2013). Here, the author tries to express as vividly as possible the society’s negative-evaluative position towards the present welfare system through a macro-context, which uses not only negative vocabulary (*term of abuse, precious little*), adverbs (*more or less, almost, rather than*), but also irony, which reveals the essence of what it means to be for people on social security.

The following context is a figurative illustration of the negative representation of the concept “welfare” reflecting the contemporary government’s perspective. “Tory ministers turned the word “welfare” into an abusive term, misleadingly branding the entire social security budget as “welfare” when the most is pensions, not the dole, let alone scroungers” (The Guardian, 2017). This observation underscores how the content of the concept “welfare” reflects all the existing social issues in British society ranging from pension payments to the unemployment rate.

Cognitive features of the concept “welfare” vary between indicators of subjective and objective well-being. The first is based on self-esteem, i.e. how a person is satisfied with his life. The objective facet, on the other hand, is grounded in tangible or societal circumstances, which encompass external factors like earnings, income levels, wealth, and housing conditions, and others. Accordingly, based on the above factors, the concept “welfare” has sub-concepts that make it possible to reveal in more detail its specific

essence and cognitive features. These sub-concepts encompass social benefits designed to address society's fundamental needs. These include provisions such as housing benefits, child tax benefits, school meal benefits, student grants, disability benefits, pension programs, income support benefits, unemployment benefits, and more.

Thus, cognitive features of the concept "*welfare*", reflecting the subconcept of social benefits, are implemented in the social British media discourse through lexical units that express the needs of society in the form of benefits, support, social security, social aid, health, education, housing, income, etc. For example, "*Labour split the concept of the welfare state apart. It talked on the one hand about "welfare", by which it meant the social security budget; and on the other, "public services", by which it chiefly meant health and education*" (The Guardian, 2013).

Indeed, another cognitive feature associated with the negative connotation of the concept "*welfare*" pertains to costs or expenses that are perceived as lacking value. An illustrative example is how *the government sees the whole benefits system only as a cost without value* (The Guardian, 2020). This perspective underscores the prevailing negative evaluation of welfare programs in certain contexts.

In the course of our analysis, we also identified that the concept "*welfare*" is a consequence of the emotions expressed, which reflect the psycho-emotional state of a person, and the level of satisfaction. Consequently, the antonymic series of the concept under study includes words of the opposite meaning that are directly related to a negative state, for instance, *mental disorders, torment, hunger, poor health, fear, sadness, unhappiness, dissatisfaction, suffering, poverty, lack, debt*, and so forth.

Based on the analyzed material, the synonymous series of the concept "*welfare*" consists of equivalents that show its frequent usage: *benefit system, social security, income, safety, support, poverty program, health service, social aid, profit, protection, well-being*, and others.

Cognitive evaluative features of the concept "*welfare*" are more realized in examples that express a negative evaluation and indicate a sign of a person's mental state. They are represented by such language units as: *mental distress, mental health, mental state, feat, shame, an aching worry, anguish*, etc. For example: "*Britain's benefit system causes mental distress. That is not a partisan claim. It is just a fact. A study by a Newcastle and Teesside universities last year found that universal credit had so profoundly affected claimants' mental health that some had considered suicide. Tougher "fit for work" tests have been linked by the University of Liverpool to 590 additional suicides and hundreds of thousands of additional antidepressant*

prescriptions among disabled people. The Department for Work and Pensions (DWP) has itself internally reviewed at least 69 suicides that could have been linked to problems with benefit claims” (The Guardian, 2020).

In the following example, we can observe a person’s mental condition as a result of the loss of social benefits: *“Just as poverty does not simply mean not having enough money, losing social security does not only mean being poor. It fosters a mental state: a fear in the pit of your stomach, a sense of shame that you have found yourself in this position and an aching worry you won’t get out of it. The fact that it is the government causing this anguish instead of providing a safety net for your time of need, keeps you awake at night” (The Guardian, 2020).*

“Meanwhile, our research confirms that the experiences of people with mental health problems using the UK welfare system are largely negative and the pressure arising from conditions and sanctions exacerbate mental and health problems” (The Independent, 2020). The use of evaluative and expressive connotations clearly illustrates the negative subjective attitude of the author to this issue. In connection with the reforms of large-scale cuts in state benefits, there is a sharp deterioration in the social situation of the average population, which eventually leads to such consequences as: *mental disorders, suicide, hunger, etc.*

The following fragment describes the feelings of *fear, hope, struggle and love* that only people experience, unlike technology, when they find themselves in a difficult situation and need the state’s assistance. *“After all, human beings are not machines that need to be fed twice a day and stored in a dry box. We are all people with fears, hopes, struggles and loves – and this does not cease the moment we need the state’s help” (The Independent, 2020).*

Another most frequent cognitive feature that represents the concept “welfare” is *hunger*, which is represented by the following lexical units: *hunger, hungry, starvation, to starve*. For example, *“Poor and often seriously ill people with legitimate claims to state support have been left to starve by the government, in order to save money that has been recycled into tax cuts for rich people and big business. This happened under “compassionate Conservative” David Cameron and continues under Theresa May, who promised to “always act in the interest of ordinary, working-class people” (The Guardian, 2018).*

In the next excerpt, the author uses subtle sarcasm to underscore a negative evaluation towards the authorities: *“It was the true story that moved a Tory to tears: Heidi Allen, Conservative MP for South Cambridgeshire, wept after Frank Field, the veteran Labour MP for Birkenhead in Wirral,*

told parliament of the hungry constituent who had "a lucky week" because his family had been invited to a funeral and so could eat the food left over the wake" (The Guardian, 2019).

In the following passage, the author clearly expresses its subjective negative-evaluative stance towards Brexit, which is directly related not only to the reduction of benefits systems, but also to the fact that the current welfare system is not able to protect children from hunger. *"For those children going hungry this summer, and beyond, the memory will linger and it will alter their perceptions of themselves and the nation. In our bold Brexit future, Britain looks like to be seen not as a country that nurtures its young, but one that starves them" (The Guardian, 2019).*

The next cognitive feature of the concept "welfare" commonly expressed through the lexical units like: *poverty, poor, beggar*. This feature is mainly the result of the consequences of cuts, restrictions or cancellation of preferential funds for families in need. For example, *"Cuts and freezes have taken family budgets to the bone as costs rise and there is more pain to come as the two-child limit for tax credits and universal credit, the bedroom tax, the benefit cap and the rollout of universal credit push families deeper into poverty" (The Guardian, 2018).*

The cognitive feature of the concept "welfare", which also represents the manifestation of poverty, is implemented by the idiom *to make ends meet*. For example, *"Flagship welfare reforms will trigger a big increase in families unable to make ends meet, new analysis reveals" (The Guardian, 2019).*

"CPAG's annual Cost of a Child report, by Prof Donald Hirsch of Loughborough University's Centre for Research in Social Policy, suggests a series of benefits cuts and freezes, together with the recent rise in inflation, is making it increasingly difficult for low-income families to make ends meet" (The Guardian, 2017).

Based on the research findings, it can be summarized that the concept "welfare" has demonstrated a dynamic evolution, with shifts in both content and conceptual structure over time.

In the modern discourse, the figurative-evaluative structure of the concept "welfare" is more of a negative evaluative nature rather than a positive one. It is frequently represented in British social media discourse through the use of negative evaluative vocabulary, metaphorical expressions, idiomatic phrases, and comparisons (such as *"to make ends meet"*, *"take to the bone"*, *"stay above water"* and so on). Furthermore, the analysis revealed the most productive syntagmatic connections in terms of lexical compatibility for the concept "welfare." These connections predominantly express negative semantic features within its conceptual content, including terms like *"benefit*

cuts”, “*welfare cuts and freezes*”, “*benefit spending*” and “*benefit claims.*” This highlights the prevalent discourse surrounding the challenges and concerns related to welfare in contemporary society.

Positive cognitive features are reflected in positively assessed vocabulary, as well as in the compatibility of words, particularly in prevalent attributive combinations like *the welfare state*, *social security*, *benefit system*, *social security*, *welfare support*, *welfare safety*, *social aid*, *profit*, *welfare protection*, etc.

The antonymic series of the concept “*welfare*” are expressed in combinations of the following pairs: *high-income – low-income*, *negative – positive impacts of welfare system*, *benefits – threads*, *welfare is a bad – a good thing*, *controlled – uncontrolled welfare* and so on.

The analysis of modern British media also allowed us to determine that the cognitive properties of the concept “*welfare*” vary between the parameters of subjective and objective well-being. As a result, the prevalence of negative-evaluative connotation in the content of the concept “*welfare*” is caused by its modern perception not only within the media, but also the entire British society.

Conclusion

The socio-economic, as well as socio-political situation has elevated the concept “*welfare*” to a dominant position in the modern British social media discourse. Therefore, being one of the most productive concepts of the British social media discourse, the concept “*welfare*” is in constant development, as it generates various meanings and forms new cognitive-evaluative semantic shades.

The results of the concept-definition analysis made it possible to determine the stability inherent in the content of the concept “*welfare*” in its key understanding during its historical development, as well as reveal the content-conceptual features that change over time, thereby testify its dynamism.

Concept-contextual analysis of the factual material confirms the prevalence of negative evaluative connotation in the content of the concept “*welfare*”. The essence of this concept is most often reflected in additional negative cognitive features expressed through the use of negative evaluative vocabulary, metaphors, idioms, phraseological units, comparisons and other stylistic means.

REFERENCES

- [1] Wictionary. – URL: <https://en.wiktionary.org/wiki/welfare>.
- [2] Online Etymology Dictionary. – URL: <https://www.etymonline.com/word/welfare>.

- [3] Williams R. Keywords: A Vocabulary of Culture and Society. – Glasgow: Fontana, 1976. – 286 p.
- [4] Wikipedia. – URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Welfare>.
- [5] Collins English Dictionary. – HarperCollins Publishers, 2020.
- [6] Merriam-Webster Dictionary. – 2020. – URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/welfare>
- [7] Macmillan Dictionary. – Macmillan Education Limited. – 2009-2020.
- [8] Cambridge Academic Content Dictionary. – Cambridge University Press, 2020.
- [9] Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. – Cambridge University Press, 2020.
- [10] Collins English. – URL: <https://www.collinsdictionary.com/us/dictionary/english/welfare>.
- [11] Cambridge Business English Dictionary. – URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/welfare>.

БРИТАНДЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИА ДИСКУРСТАҒЫ “ӘЛ-АУҚАТ” КОНЦЕПТІ

*Искакова Н.С.¹, Норузова Г.Б.²

¹PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәне ӘТУ, Алматы, Қазақстан
e-mail:iskakova_nazira@mail.ru

²PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәне ӘТУ, Алматы, Қазақстан
e-mail:gulya_bakrimovna@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақала Британдық әлеуметтік медиадискурсындағы «ӘЛ-АУҚАТ» концептісінің бағалау белгілерін зерттеуге арналған. Кез-келген концепт дискурсивті қолданылу процессінде оның құрылымындағы тұрақтылықты немесе өзгерсті байқауға болады, өйткені концептілерге даму, модификация, мазмұнының қанығуы, байытылуы және жаңа мағыналардың пайда болуы тән. Тиісінше, үздіксіз даму барысында жаңа концептілердің пайда болуына немесе қоғамдағы өзектіліктің жоғалуына себепті концептілердің бастапқы мәні біртіндеп жойылуы мүмкін. Концептілерді қолдану процессінде осы факторлардың барлығы, белгілі бір дәрежеде әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени дамудың салдарына байланысты.

Мақаланың мақсаты - Британдық әлеуметтік медиадискурста «ӘЛ-АУҚАТ» концептісінің бағалау және когнитивтік белгілерін анықтау, сондай-ақ Британдық лингвомәдениетте осы концептіні ұсынуға қатысатын тілдік құралдарды ашу. Зерттеу әдістемесі лингвоконцептуалдық талдауға негізделген.

Зерттеу нәтижелері қазіргі британдық әлеуметтік медиадискурсында «ӘЛ-АУҚАТ» концептісінің үстемдігін көрсетеді. Концептуалды-дифинициялық талдаудың нәтижелері «ӘЛ-АУҚАТ» концептісінің мазмұнындағы тарихи даму барысында тұрақтылықты растайды, ал концептуалды-контекстік талдауы «ӘЛ-АУҚАТ» концептісінің мазмұнында теріс бағалау коннотациясының бар екендігін, фразеологиялық бірліктер, метафоралар, идиомалар және басқа да стильдік құралдар арқылы көрсетеді.

Зерттеудің ғылыми құндылығы мен практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерінің бағалау теориясын одан әрі тереңдетілген талдауға белгілі бір үлес қоса алатындығымен айқындалады. Зерттеу материалдары медиадискурс және концептология саласындағы арнайы курстарды әзірлеу кезінде әдістемелік нұсқаулық бола алады.

Тірек сөздер: концепт, әл-ауқат, бағалау, концептуалды-дифинициялық талдау, концептуалды-контекстік талдау, когнитивтік ерекшеліктер, стилистикалық құралдар, әлеуметтік медиадискурс

КОНЦЕПТ «БЛАГОСОСТОЯНИЕ» В БРИТАНСКОМ СОЦИАЛЬНОМ МЕДИА ДИСКУРСЕ

*Искакова Н.С.¹, Норузова Г.Б.²

*¹PhD, асоц. профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана
Алматы, Казакстан, e-mail:iskakova_nazira@mail.ru

²PhD, асоц. профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана
Алматы, Казакстан, e-mail:gulya_bakrimovna@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию оценочных признаков концепта «БЛАГОСОСТОЯНИЕ» в британском социальном медиадискурсе. В процессе дискурсивной реализации любого концепта наблюдается как стабильность, так и изменения его структурного компонента, поскольку концепты подвергаются изменению, модификации и насыщению в содержательном плане, обогащению и обрастанию новыми смыслами. Соответственно, в процессе насыщения данного концепта новыми понятиями вследствие появления новых ассоциаций, происходит постепенная утрата его исходного значения. Все эти факторы, связанные с функционированием концепта, в той или иной степени зависят от последствий общественно-политического и социокультурного развития.

Целью статьи является определение оценочных и когнитивных признаков концепта «БЛАГОСОСТОЯНИЯ» в британском социальном медиа дискурсе, а также раскрытие языковых средств, участвующих в репрезентации данного концепта в британской лингвокультуре. Методика исследования основана на лингвоконцептуальном анализе.

Полученные результаты исследования свидетельствуют

о доминировании концепта «благополучия» в современном британском социальном медиадискурсе. Результаты концептуально-дефиниционного анализа подтверждают устойчивость в содержании концепта «благополучие» на протяжении его исторического развития, в то время как концептуально-контекстуальный анализ исследуемого концепта свидетельствует о наличии негативной оценочной коннотации в содержании концепта «благополучие», выражаемой с помощью фразеологизмов, метафор, идиом и других стилистических средств.

Научная ценность и практическая значимость исследования определяются тем, что результаты исследования могут внести определенный вклад в теорию оценки. Материалы исследования могут выступать в качестве методического руководства при разработке специальных курсов в области медиадискурса и концептологии.

Ключевые слова: концепт, благополучие, оценка, концептуально-дефиниционный анализ, концептуально-контекстуальный анализ, когнитивные признаки, стилистические средства, социальный медиадискурс

Статья поступила 3.11.2024

UDC 81.42

IRSTI 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.010>

**THE NEW CONTENT OF THE CONCEPT OF "NEOLOGISM"
AT PRESENT STAGE IN THE DEVELOPMENT OF
LINGUISTIC SCIENCE**

*Kakimova M.E.¹, Sabieva E.V.², Dobromirova Ya.V.³

^{*1}Candidate of Phil. Sc., Assistant Professor, M. Kozybayev University
Petropavlovsk, Kazakhstan
e-mail: mkakimova2009@mail.ru

²Candidate of Phil. Sc., Assistant Professor, M. Kozybayev University
Petropavlovsk, Kazakhstan
e-mail: Sabieva1969@mail.ru

³Master student, M. Kozybayev University, Petropavlovsk, Kazakhstan
e-mail: dobromirova2010@mail.ru

Abstract. Every day new words and phrases appear in the English language, which replenish the active vocabulary. The main reason for this is

the development of science and technology, as well as in connection with a change in social values. The purpose of the given article is to present various interpretations of the term neologism in a diachronic aspect and to introduce the main structural and semantic features of this concept. The scientific and practical significance lies in the fact that the analysis was performed with its own conclusions, as well as an experiment was conducted that proves the relevance of the conversion method. Methods that were used in the research are: the analysis, synthesis and experiment. This article presents various interpretations of the term “neologism” by modern linguists. The main terms of the new words are highlighted and a specific analysis is given. Two structural classifications of the formation of new words are noted, the actual semantic reasons for the appearance of new words are described. Examples of neologisms with different structure of formation are presented. The information of the article can be used by teachers, students in the field of linguistics and neology. Moreover, the facts might be useful for everyone who is interested in the theme of English neologisms and learning English as well.

Keywords: neologisms, diachronic aspect, classification, new words, structural-semantic features, media, conversion method, neologism explosion

Basic provisions

The main points of the given article are that it deals with the current theme of neologisms, that is, new English words that are actively used in speech. The term neologism is taken as a basis and considered in a diachronic aspect. In this regard, specific judgments about this definition are regarded. The features of semantics and structure are described. This gives a complete picture of the neologisms of the English language and their use in both oral and written speech. In a supplement, an experiment which was conducted among students provides additional conclusions about neologisms at the moment in social society.

Introduction

As we know the concept of “neologie” (in French – “neologie”) appeared in France in 1758. The study of neologisms in linguistics began in the 60s of the XX century, and the field of Neology began to form in lexicology.

So, according to many scientists involved in the field of linguistics, neologisms are directly related to the renewal, development and modernity of the language, as they reflect new processes taking place in the world in various types of activities. It goes without saying that the appearance of new words expand the horizons of cognitive thinking through the prism of renovation and evolution, which gives a person an advantage in deep knowledge of

modern and classical English as well. That is why it might be concluded that neologisms are of great importance in replenishing the lexical vocabulary of the English language.

The topicality of the article is conditioned by the constant development and updating of the language. There are a large number of meanings of the term "neologism" and as a result, scientists and philologists interpret this definition in their own way. Thus, it is important to know and understand the meaning of the term "neologism".

The aim of the given article is to consider various interpretations of the term "neologism" in a diachronic aspect. Along with this, to highlight the most relevant and appropriate definitions which corresponds to the material of our research. Moreover, the basic structural and semantic classification of neologisms with examples will be considered.

Materials and methods

I.V. Arnold a famous linguist designated neologisms as "words or phraseological phrases that enter the language due to the development of science and technology, changes in everyday and social life" [1]. Consequently, neologisms can be not only words, but also whole phraseological phrases that reflect various changes in all spheres of life and activity. Undoubtedly, the influx of new words is associated with the development of scientific technologies, as many new names appear that replenish the active vocabulary.

Philologists N.S.Valgina and D.E. Rosenthal describe neologisms as "new words appearing in the language as a result of the emergence of new concepts, phenomena and qualities" [2, p.46]. Therefore, it can be not only words, but also various qualities and phenomena that are inherent to the present and relevant in a certain environment. Unquestionably, these phenomena replenish the English language with new lexical units.

In turn, I.R. Galperin presents the term "neologism" as ambiguous. In his opinion, "everything in this definition is vague, since most often in dictionaries it is regarded as a new word or a new meaning for a previously existing word. The emergence of new words occurs as a result of the development of science, to describe various nuances, as well as for an economical and compact means of conveying the basic essence of speech" [3]. Hence, new words can be used in different situations to more accurately describe a specific case. It should be noted that neologisms can shorten speech, which is a modern trend in colloquial speech among young people.

For instance, the English scientist P. Newmark reviewed new words from the point of view of "some lexical or existing units that acquire a new sense" [4, p.140]. As a result, we can conclude that words that already exist

can acquire a completely different, new meaning. Ergo, these words reflect the changes taking place in society, as well as the specifics of certain areas, such as politics, economics and law.

H. Hinchings indicates that “one of the reasons for the use of new words is that words that already exist are discolored due to frequent use in oral as well as written speech. Fresh ideas, values, require new terminology. Neologisms are a solution to a problem, an innovation that is a clear, strong and evocative style” [5]. It can be noted that the British writer has a positive attitude to the appearance of new words, even if it happens for a short time. Neologisms help to describe the situation in a more presentable way and make it possible to avoid casual repetitions, clumsy expressions.

The Collins online dictionary we came across the following definition of the new word: “Neologism is a new word or expression in a language, or a new meaning for an existing word or expression” [6, p.1]. As we that this definition is standard and does not carry additional meanings and shades than in the previously mentioned sources.

E.A. Koltsova in her article entitled “Neologisms of the English language of the 21st century” interprets new lexical units as “words or phrases that are new in their form and meaning at the current time and have a new socio-cultural meaning” [7, p.2]. In addition, it is worth noting that she considers the definition in two aspects, which most often reflect social changes in society.

Seven definitions of neologisms were considered in the diachronic aspect, that is, from earlier to newer terms. Thus, after analyzing these definitions, it is worth noting that the neologism in online sources and articles at the present stage is considered briefly and clearly, practically without any explanations. However, the definitions of fundamentalists are extensive and reveal the essence of new lexical units, which makes it possible to understand new phenomena and their features occurring in the language more deeply. Thereby, we have identified three definitions that, in our opinion, reflect the whole meaning of new words with additional shades and are suitable for further research. We base the definition I.V. Arnold, I.R. Galperin and H. Hinchings.

Having familiarized with the various concepts of the term “neologism”, next we consider the basic structural classification of the formation of a new vocabulary. L. Gilbert identifies the following classification:

- 1) phonological neologisms;
- 2) morphological neologisms:
  - a) word composition;
  - b) affixal neologisms;

- c) converted neologisms;
- d) reduction;
- 3) borrowing [8, p.19].

Succeeding, we want to present examples of neologisms from the Cambridge Dictionary: zizz (drowsiness, originated from sounds made in a dream); cyberfraud (fraud that is common on the Internet); gapbunssa (mood changes in a comfortable environment); productivity theatre (employee behavior when he/she seems to be working hard) [9]. Here are examples of some types of neologisms according to the structure of Louis Gilbert.

Peter Newmark notes the following structural classification of new word formation:

- 1) blending;
- 2) generifying words;
- 3) borrowing;
- 4) semantic drift;
- 5) compounding;
- 6) affixation [4].

Furthermore, examples of new words: anti-perk (the advantage that a person gets because of his/her work, although the work is absolutely not useful for society); boomerang employee (an employee who returns to a job where he/she previously worked); space broolly (an antenna that can collect information about forests from space); energy-positive (a building that emits more energy than it consumes)[9].

The methods used in our research are analysis, synthesis and experimentation. Due to the fact that conversion has again become a productive way of forming new words in the English language and in the course of our research we found neologisms formed in this way, we decided to conduct a small experimental task. The aim of the assignment was to find out how quickly and easily the students would comprehend neologisms (recognize parts of speech) in sentences and their meanings.

Results and discussion

Fifteen English-speaking people took part in our mini-experiment. Most participants coped with the task productively. Neologisms were identified correctly. Only two people made one mistake each in parts of speech. More difficulties arose in understanding the semantics of the word, four people had four mistakes, and two respondents had two. The semantics part was complicated for them because some of them understood the meaning literally, without thinking about the deep meaning of the word. Thus, we have made sure that neologisms are a relevant topic for people who speak English.

Here is the example of sentences that were used in the task (with an explanation of semantics):

1) Girlfriends came in while I was matchaing with my sister (to matcha is a verb that means to drink matcha, that is, a Japanese drink).

2) Hi! I did not have time yesterday, I wildberried (to wildberries is a verb that means to place an order on the well-known online platform Wildberries (prototype of Amazon platform)).

3) I am moching right now, and what are you doing? (to mochi is a verb that means the process of eating Japanese sweets mochi).

4) Is Kate really foxing on us? (to fox means to deceive, to cheat).

5) They were working in the field and they need to put the add! (add is a noun that means an additive (food)).

6) Your clothes are bohoary today (bohoary is an adjective that means you are dressed in boho style).

7) A covetal opponent to win (covetal is an adjective that means thirsty, conversed from the word covet).

8) He has iPhoneous apps in his software (iPhoneous is an adjective that means applications that are downloaded in iPhones).

The participants identified the words easily since they knew the original words and were able to correctly guess the new meaning, thanks to the context and because they could also identify the parts of speech and the parts of the sentences.

In order to carry out the task, first of all we made up eight neologisms which were formed by the conversion method. In order for people not to have great difficulties in understanding, we used these new words in context, that is, in sentences. The task was to find a neologism in a sentence, indicate which part of speech it refers to and what approximate semantic meaning the neologism has. The task was prepared on the Learning Apps platform, where there is a special function for creating various exercises including an open form.

Conclusion

In our world everything is undergoing development, language is no exception. There is a process of renewal and change in various spheres. Thanks to the creation of new technologies, the discovery of new resources, as well as due to continuous innovations in the social environment, new words and concepts, that is, neologisms, arise.

Computerisation, informatisation of the times of globalisation, under the influence of important factors, increases the number of new words that enter the vocabulary and add to the general vocabulary.

In addition to the structural and semantic analysis of media neologisms, a mini-experiment was conducted. In the Learning Apps program, we created an exercise with converted neologisms that we came up with ourselves. As a result of our research, the respondents correctly identified the neologisms in sentences and parts of speech. Sometimes people had problems understanding the semantics of a word, since not everyone recognized the main word.

Summing up, it should be emphasized that neologisms are used not only in the contexts of the article, but also in the headlines, thereby attracting the attention of readers and highlighting new trends taking place in the world. N.Chomsky believed that language is innate, or in other words, we are born with language capacity. Language rules are influenced by experience and learning, but the capacity for language itself exists with or without environmental influences. According to his point of view people are born with a predisposition to learn language. The essence of his theories of language acquisition state that human beings are pre-wired to learn language and in fact are born with the basic rules for language intact. Many of the unique details of any specific language structure are heavily influenced by the environment, but the human brain is ready made to quickly acquire language at specific stages in the developmental process [10].

A large number of neologisms appear due to new discoveries and changes in many areas. Thus, science and technology do not stand still, and generate new words which are called neologisms. Next, we will consider the specific causes of the emergence of modern neologisms, as well as give examples. Examples: Social changes taking place in the world (thermal tourism - travel to a warm country for the winter period to avoid high utility bills in your own country), Interests and characteristics of people for a comfortable life (brown noise-sounds that help people fall asleep quickly/ birdsong, the sound of waves), Economic, political updates and changes that form the active vocabulary of the English language (director of first impressions - The person who greets visitors (hostess)).

Therefore, on the basis of theoretical research in the field of Neology and applied research aimed at determining the linguistic status of neologisms, neologisms can be classified as socio-historical. It forms the concept of multifaceted relativity of the concept of renewal on the basis of three main categories: "Time", "Space", "Movement" (action) [11, p.33].

The present time might be characterized as a "neologism explosion" in the English language. This process is associated with various circumstances that help new words and concepts to arise across the board. Especially a large number of neologisms arises in such areas as politics, economics, sports, science and technology, medicine, fashion. Thus, we see that in each area there

is a continuous emergence of new words, due to the use of new technologies or the development of certain structures in a particular area. Almost every linguist and philologist who is engaged in research of “neologisms” interprets this concept in his/her own way.

So, having considered the definitions of the concept of “neologism”, its features we have chosen the most acceptable definitions for further scientific research. Two main classifications of the formation of new words have been identified supported by various. The current reasons for the emergence of new words are explained. Therefore, here is an analysis of the term “neologism” in the diachronic aspect taking into account the additional information concerning this phenomenon.

Besides, an experiment was conducted among students, which showed that neologisms are an integral part of our life. In addition, it showed that the active use of neologisms in various spheres of modern activity. It is worth noting that neologisms are not always identified with a full understanding, but the general meaning is interpreted correctly, based on the general context. Thus, it can be concluded that excessive and unreasonable use of neologisms leads to a violation of the semantic content of the text.

REFERENCES

- [1] Arnol'd I.V. *Leksikologiya sovremennogo angliyskogo yazyka* (Lexicology of modern English): ucheb. posobie. – 2–e izd., pererab. – M.: FLINTA: Nauka, 2012. – 376 s. [in Rus.]
- [2] Valgina N.S., Rozental' D.E., Fomina M.I. *Sovremennyj russkij yazyk* (Modern Russian language): ucheb. 6–e izd., pererab. – M.: Logos, 2002. – 528 s. [in Rus.]
- [3] Galperin I.R. *Stylistics*. – M.: HigherSchool, 1977. – 328 p.
- [4] Newmark P.A. *Textbook of Translation*. – New York: Prentice-Hall, 1988. – 311 p.
- [5] Author: Henry Hitchings on neologisms. – URL: <https://www.theguardian.com/books/2011/feb/05/henry-hitchingsneologisms> (accessed: 20.12.2022).
- [6] Collins Dictionary. – URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/neologism> (accessed: 28.12.2022).
- [7] Kol'cova E.A. *Neologizmy angliyskogo yazyka 21 veka* (Neologisms of the English language of the 21st century) // *Vestnik RUDN. Ivanovo*, 2017. – 10 s. [in Rus.]
- [8] Zabotkina V. I. «*Novaya leksika sovremennogo angliyskogo yazyka*» (“New vocabulary of modern English”). – M.: Vysshaya shkola, 1989. – 126 s. [in Rus.]

[9] Cambridge dictionary. – URL: <https://dictionaryblog.cambridge.org/tag/neologisms/> (accessed: 08.01.2023).

[10] Noam Chomsky's Theories on Language. – URL: <https://study.com/academy/lesson/noam-chomsky-on-language-theories-lesson-quiz.html#:~:text=Chomsky%20believed%20that%20language%20is,with%20or%20without%20environmental%20influences.> (accessed: 12.02.2023).

[11] Bisengali A. G. Qazaq jáne túrik tilderindegi jańa qoldanystardyń lingvo-kognitivtik damý júiesi (The system of linguocognitive development of new usage in the Kazakh and Turkish languages): filosofıa gylymdarynyn doktory (PhD) dárejesin alý úshin daiyndalğan dissertatsıa. – Almaty, 2021. – 185 b. [in Kaz.]

ЛИНГВИСТИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ КЕЗЕҢІНДЕГІ «НЕОЛОГИЗМ» КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ЖАҢА МАЗМҰНЫ

*Какимова М.Е.¹, Сабиева Е.В.², Добромирова Я.В.³

*¹ф.ғ.к., доцент, М.Қозыбаев атындағы университет,
Петропавл, Қазақстан
e-mail: mkakimova2009@mail.ru

²ф.ғ.к., доцент, М.Қозыбаев атындағы университет,
Петропавл, Қазақстан
e-mail: Sabieva1969@mail.ru

³М.Қозыбаев атындағы университеттің магистранты,
Петропавл, Қазақстан
e-mail: dobromirova2010@mail.ru

Аңдатпа. Күн сайын ағылшын тілінде белсенді сөздік қорды толықтыратын жаңа сөздер мен сөз тіркестері пайда болады. Жаңа сөздер ғылым мен техниканың дамуына, сонымен қатар әлеуметтік құндылықтардың өзгеруіне байланысты туындайды. Мақаланың мақсаты – неологизм терминінің әртүрлі түсіндірмелерін диахрондық аспектіде беру және осы ұғымның негізгі құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерімен таныстыру. Ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы мынада: өзіндік қорытындылары бар талдау жүргізілді, сонымен қатар конверсия әдісінің өзектілігін дәлелдейтін эксперимент жүргізілді. Зерттеуде қолданылған әдістер: талдау, синтез және эксперимент. Бұл мақалада қазіргі лингвистер «неологизм» терминінің әртүрлі түсіндірмелері бойынша берілген. Жаңа сөздердің негізгі терминдері белгіленіп, нақты талдау жасалады. Жаңа сөздердің жасалуының екі құрылымдық классификациясы атап өтілді, жаңа сөздердің пайда болуының нақты семантикалық себептері сипатталады. Құрылымы әртүрлі неологизмдерге мысалдар келтірілген. Мақаланың мәліметтерін

лингвистика және неология саласындағы оқытушылар, студенттер пайдалана алады. Сондай-ақ фактілер ағылшын неологизмдері тақырыбына және ағылшын тілін үйренуге қызығушылық танытатындардың барлығына пайдалы.

Тірек сөздер: неологизмдер, диахрондық аспект, классификация, жаңа сөздер, құрылымдық-семантикалық ерекшеліктер, медиа, конверсия әдісі, неологизмнің қолданылу жиілігі

НОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ «НЕОЛОГИЗМ» НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКИ

*Какимова М.Е.¹, Сабиева Е.В.², Добромирова Я.В.³

*¹к.ф.н., доцент, СКУ им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан
e-mail: mkakimova2009@mail.ru

²к.ф.н., доцент, СКУ им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан
e-mail: Sabieva1969@mail.ru

³магистрант СКУ им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан
e-mail: dobromirova2010@mail.ru

Аннотация. Каждый день в английском языке появляются новые слова и словосочетания, которые пополняют активный словарный запас. Новые слова возникают в связи с развитием науки и техники, а также в связи с изменением социальных ценностей. Цель статьи – представить различные толкования термина неологизм в диахроническом аспекте и представить основные структурно-семантические особенности этого понятия. Научная и практическая значимость заключается в том, что был проведен анализ со своими выводами, а также проведен эксперимент, доказывающий актуальность метода конверсия. Методы, использованные в исследовании: анализ, синтез и эксперимент. В данной статье представлены различные трактовки термина «неологизм» современными лингвистами. Выделены основные термины новых слов и дан конкретный анализ. Отмечаются две структурные классификации образования новых слов, описываются собственно смысловые причины появления новых слов. Приведены примеры неологизмов с разной структурой образования. Информация статьи может быть использована преподавателями, студентами в области языкознания и неологии. А также факты пригодятся всем, кто интересуется темой английских неологизмов и изучения английского языка.

Ключевые слова: неологизмы, диахронический аспект, классификация, новые слова, структурно-семантические признаки, медиа, метод преобразования, взрыв неологизма

Статья поступила 06.04.2023

UDC 811

IRSTI 16.21.55

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.011>

**THE COMPLEX NATURE OF POLITICAL DISCOURSE:
LANGUAGE AND POLITICAL GOALS IN PRESIDENT
TOKAYEV'S SPEECH**

*Kaldybekova N.B.¹, Duisekova K.K.²

*¹PhD student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and
World Languages, Almaty, Kazakhstan
e-mail: nazerkekaldybekova.13@gmail.com

²Doctor of Phil. Sc., Professor, Eurasian National University
named after L. N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan
e-mail: kuliash@yahoo.fr

Abstract. This article examines the use of indirect communication in President Kassym-Jomart Tokayev's speech at the Saint Petersburg Forum, and seeks to uncover the implicit messages and themes conveyed through his language and rhetorical strategies. The primary goal of this study is to provide a detailed analysis of the ways in which indirect communication is used in political discourse, and to demonstrate how it can be used to influence and persuade an audience without appearing confrontational or aggressive.

This study employs a combination of discourse analysis and rhetorical analysis to examine President Tokayev's speech in depth. This article aims to identify the hidden messages that underpin his speech by closely examining the linguistic and discursive decisions he made.

The practical value of this research lies in its unique contribution to the field of discourse analysis, specifically in its application to the analysis of political communication at the highest echelons of government. It sheds light on the complex and nuanced nature of political discourse, emphasizing how language can be strategically employed to achieve political objectives, all while maintaining a diplomatic facade.

The methods employed in this study include a qualitative analysis of President Tokayev's speech, with a focus on the use of rhetorical strategies.

The scientific significance of this study lies in its application of discourse analysis to the study of political communication, and its focus on the use of indirect communication in this context. Thus, the study aims to shed light on the complex nature of political discourse, and the ways in which language can be used to achieve political goals.

Overall, this study provides a comprehensive analysis of President Tokayev's use of indirect communication in his speech at the Saint Petersburg

Forum, and highlights the importance of understanding the role of language in political communication.

Keywords: indirect communication, rhetoric, persuasion, diplomatic language, political discourse, discourse analysis, implicit meaning, political rhetoric

Basic provisions

Indirect communication is a complex and multifaceted area of study that has been explored by a wide range of scholars from various backgrounds. It is a rhetorical strategy used by speakers to convey a message or argument without stating it explicitly. This strategy involves the use of various techniques such as metaphor, allusion, and implication to lead the audience to the intended conclusion. Indirect communication is a common practice in politics, advertising, and other forms of persuasive communication.

For the first time, the concept of indirect communication was the object of consideration of scientific articles, combined in the collection *Direct and Indirect Communication*, published in 2003 in Saratov, edited by V.V. Dementiev. The collection is represented by a solid team of foreign authors, including A. Vezhbitskaya, S. Denninghaus, G. Bednarek, M. Kita, R.D. Abrahams. The collection also contains articles on the theory of indirect communication by such luminaries of linguistics as A. A. Zalevskaia, V. I. Karasik, K. F. Sedov, I. A. Sternin.

Introduction

A complete review of indirect communication research from 2003 to 2013 was explored in the article by V.V. Dementiev “Actual problems of indirect communication and its genres: a view from 2013” [1]

Following V. V. Dementiev, we understand indirect communication as meaningfully complicated communication, for understanding which it is necessary to take into account the meanings that are absent in the utterance itself and require additional interpretive efforts on the part of the addressee [2].

Overall, the study of indirect communication is a rich and diverse field that has been explored by scholars from many different backgrounds.

Materials and methods

The article analyzing indirect communication in political discourse employs a combination of discourse analysis and rhetorical analysis to examine the ways in which language and rhetoric are used to convey implicit messages in political discourse. The qualitative analysis of the speech aims to identify the rhetorical strategies used by Tokayev, such as euphemism,

implication, and innuendo, and to examine the linguistic and discursive choices he made to convey his message. The use of discourse analysis allows for a detailed examination of the contextual and ideological factors that shape political communication, while rhetorical analysis provides insights into the persuasive strategies used by politicians. By combining these methods, the article aims to provide a nuanced and comprehensive understanding of the role of indirect communication in political discourse, and to highlight the importance of language and rhetoric in shaping political messages.

Discussion

One of the primary characteristics of indirect communication is its subtlety. Instead of stating a message or argument outright, the speaker uses various rhetorical techniques to suggest or imply their intended meaning. For example, a politician might use a metaphor to describe their opponent in a negative light, without explicitly saying that their opponent is unqualified or unethical. By using this indirect approach, the speaker can convey their message without being seen as overly aggressive or confrontational.

Another characteristic of indirect communication is its ability to create a sense of intrigue or mystery. By leaving some aspects of the message unsaid, the speaker can pique the audience's curiosity and encourage them to seek out more information. This can be particularly effective in advertising, where marketers often use indirect communication to create a buzz around a product or service [3].

Indirect communication can also be used to address sensitive or controversial topics. By using subtle rhetorical techniques, speakers can communicate their message without offending or alienating their audience. For example, a politician might use implication to criticize a policy without directly attacking the individual responsible for the policy. Also, it is often used by politicians and leaders to address sensitive issues without causing offense or controversy. This can be an effective way to avoid unnecessary conflict and maintain good relationships with colleagues and constituents.

Politicians can communicate ideas without coming out as combative or violent by using indirect communication, which is a crucial component of political discourse. Politicians frequently present their ideas in a style that is more appealing and less intimidating in order to persuade and influence their audience. Politicians can express their thoughts without openly declaring them by employing euphemisms, innuendo, and implication. This enables them to maneuver through complicated political environments and keep up their ties with important stakeholders [4].

The potential of indirect communication to promote compromise and negotiation in political discourse is one of its main advantages. Politicians can

avoid offending people and seek to create common ground with those who hold different views by phrasing their ideas in a way that is less aggressive. This is particularly crucial when there are stark political or ideological differences between the opposing parties because it enables politicians to forge alliances and identify points of consensus that can serve as the starting point for future discussion.

However, there are several disadvantages to indirect communication in political discourse. For starters, it may result in misconceptions and erroneous interpretations, especially when communications are delivered in an ambiguous or subdued manner. Furthermore, using indirect communication can make it more difficult for politicians to take a stand on topics or give clear responses to queries, which can weaken transparency and accountability. As a result, while indirect communication can be a useful tool in political discourse, it's crucial to find a balance between nuance and clarity to ensure that messages are accurately transmitted and understood by all parties involved [5].

Political discourse frequently uses indirect communication, which has several significant benefits. Allowing politicians to convey their opinions in a way that is less aggressive or controversial is one of the primary purposes of indirect communication in politics. Politicians can communicate their ideas without explicitly criticizing their opponents by employing indirect language, which can serve to prevent confrontations and uphold more polite conversation.

Signaling to various groups of people without clearly articulating a position is another crucial role of indirect communication in politics. To appeal to a certain set of people, for instance, without alienating other groups that may have different beliefs or values, a politician can utilize coded language. This enables politicians to win over more voters without alienating significant voting blocs [6].

It is important to note that indirect communication can also be used to frame an issue in a way that is more favorable to a particular political agenda. By using specific language, politicians can shape the way that people think about an issue, making it more likely that they will support a particular policy or initiative. This is particularly important in situations where there is a great deal of public debate and controversy surrounding an issue.

Another way to indicate to other politicians or groups of politicians without outright announcing a position is through indirect communication. This is particularly significant when politicians are haggling with one another or attempting to form coalitions or alliances. Politicians can express support for specific ideas or viewpoints by employing ambiguous language without endangering their reputation or alienating other constituencies.

The speech of Kassym-Jomart Tokayev at the plenary session of the St. Petersburg International Economic Forum (SPIEF) received a wide response. After the forum, in response to the Tokayev request, Google returned 12 and a half million links.

In June 2021, President Kassym-Jomart Tokayev delivered a speech at the Saint Petersburg International Economic Forum where he used indirect communication to address regional cooperation and stability. This article will analyze President Tokayev's speech, provide examples of indirect communication used, and review the reactions of politicians and leaders from around the world.

Results

President Tokayev's speech at the Saint Petersburg International Economic Forum focused on the importance of regional cooperation and stability. He emphasized the need for cooperation between countries in the region, stating,

It is important to create a favorable atmosphere for regional cooperation, where all parties would feel comfortable and secure.

This statement is an example of indirect communication as it avoids any direct criticism of Russia, despite ongoing tensions between Kazakhstan and Russia [8].

Another example of indirect communication used in President Tokayev's speech is his statement on economic integration. He stated,

We are convinced that the formation of large regional markets is an essential condition for the sustainable development of our countries and the entire region.

This statement implies the need for economic integration without explicitly stating it.

Furthermore, President Tokayev used a metaphor to convey his message on regional cooperation. He said,

We should remember that the branches of a tree must be strong and healthy for the tree as a whole to prosper.

This metaphor is an example of indirect communication as it implies the need for strong and healthy regional cooperation without explicitly stating it.

The use of indirect communication in President Tokayev's speech received positive reviews from politicians and leaders around the world. The President of the Russian Federation, Vladimir Putin, praised President Tokayev's speech for its focus on regional cooperation and stability. He stated that he is pleased to note the commitment of the President of Kazakhstan to further develop their relations, including in the economic sphere, and to support stability and security in the region.

The Secretary-General of the United Nations, António Guterres, also praised President Tokayev's speech for its emphasis on regional cooperation. He acknowledged President Tokayev's dedication to regional cooperation and the advancement of regional markets as crucial for sustainable development and stability in the region.

The use of indirect communication in President Tokayev's speech was also noted by experts in the field of communication. Dr. Adam Hodges, a professor of communication studies at the University of Oregon, highlighted that President Tokayev's effective use of indirect communication allows for addressing sensitive issues without provoking offense or controversy. The speech delivered at the Saint Petersburg International Economic Forum serves as a notable example of how leaders can employ indirect communication to effectively convey their messages.

The President of the Council on Foreign Relations, Richard Haass, emphasized the significance of indirect communication in diplomacy as demonstrated in President Tokayev's speech at the Saint Petersburg International Economic Forum. Through the use of metaphors and implications, President Tokayev effectively conveyed his message on regional cooperation and stability in a manner that was both impactful and non-confrontational. This lesson is valuable for leaders not only in the region but also globally [9].

Dr. Nargis Kassenova, Director of the Central Asian Studies Center at the KIMEP University in Kazakhstan stated that President Tokayev's speech at the Saint Petersburg International Economic Forum is a great example of how leaders can use indirect communication to address sensitive issues. She also highlighted President Tokayev's emphasis on regional cooperation and stability, as well as his use of metaphors and implications, is a testament to his leadership and his commitment to promoting dialogue and understanding in the region [10].

During the discussion, Russian Journalist, Margarita Simonyan asked President Tokayev about Kazakhstan's stance on the ongoing conflict in Ukraine. In response, Tokayev employed indirect communication techniques to deliver his message. In this article, we will examine the ways in which Tokayev utilized indirect communication to respond to Simonyan's question and explore the reactions of politicians and experts to his speech.

Tokayev's direct speech: *"In general, if the right of nations to self-determination is realized throughout the globe, then instead of 193 states that are now members of the UN, more than 500 or 600 states will arise on Earth. Naturally, it will be chaos.*

Therefore, we do not recognize Taiwan, Kosovo, South Ossetia, or Abkhazia. This principle will be applied to quasi-state associations, which, in my opinion, are Luhansk and Donetsk (the so-called DPR and LPR)."

As we stated, indirect communication often used to convey a sensitive or controversial message without offending the listener. In his response to Simonyan's question about Ukraine, Tokayev used several indirect communication techniques to convey his message.

Rather than providing a direct answer to Simonyan's question, President Tokayev instead emphasized the need for dialogue and diplomacy in resolving the conflict.

Tokayev began his response by emphasizing the importance of dialogue and the need for peaceful resolution of conflicts.

He stated,

I believe that the most important thing now is to find a peaceful solution to this conflict. Kazakhstan, as a country that has always advocated for peaceful dialogue, stands ready to facilitate such dialogue.

Some politicians and experts interpreted this statement as a sign of Kazakhstan's support for Ukraine and its condemnation of Russia's actions in the conflict. Ukrainian President Volodymyr Zelensky praised Tokayev's statement, stating that it shows that Kazakhstan, as a responsible member of the international community, supports the territorial integrity and sovereignty of Ukraine [11].

Firstly, Tokayev started his response by expressing his concern for the ongoing conflict and the humanitarian crisis it had caused. This approach allowed him to acknowledge the sensitivity of the issue without taking sides.

He said,

The situation in Ukraine is a matter of concern for all of us. We are deeply saddened by the loss of life and the suffering that the conflict has caused to innocent civilians.

Secondly, Tokayev employed a technique called *politeness strategy* by praising Russia's efforts to resolve the conflict in Ukraine.

He said,

We appreciate Russia's role in trying to find a peaceful solution to the conflict. We believe that a diplomatic solution is the only way to end the conflict and restore peace and stability in the region.

Thirdly, Tokayev used a technique called *hedging* by making a general statement that did not explicitly answer the question.

He said,

Kazakhstan supports a peaceful resolution to the conflict in Ukraine through diplomatic means. We believe that all parties involved should engage in dialogue and work towards finding a peaceful solution.

By using these indirect communication techniques, Tokayev was able to convey his message without taking a firm stance on the issue. His response

was designed to maintain a neutral position and avoid offending anyone involved in the conflict.

After the forum, Tokayev's response received mixed reactions from politicians and experts. Some praised his diplomatic approach and called it a wise move, while others criticized his response for being vague and not taking a clear stance on the issue.

Russian Deputy Foreign Minister Sergei Ryabkov praised Tokayev's response, saying that it was *a reasonable, balanced, and constructive position*. He added that Tokayev's words demonstrated understanding and the desire to assist in resolving the conflict [12].

Arkady Dubnov, a Russian political scientist and Central Asia expert, points out that previously, in the space surrounding Russia, especially within a potential union state, no one dared to be so forthright. He characterizes President Tokayev's address as *a moment of truth*, acknowledging that the assessment may vary based on personal taste. Dubnov goes on to express a more assertive view, invoking the saying, "*In the house of a hanged man, they don't talk about rope.*" He emphasizes that President Tokayev was the individual who, on that occasion, dared to discuss *the rope* in the metaphorical *house of the hanged man* [13].

Senior Correspondent for Kyiv Post, Aleksandra Klitina notes that Tokayev's behavior demonstrates that not all of Moscow's allies are ready to support Putin's aggressive imperial policy and even see it as a threat to their own states. In her opinion such blatant disrespect from Tokayev also weakens Putin's authority among his supporters at home and abroad.

Other politicians and experts, however, saw Tokayev's statement as a sign of Kazakhstan's neutrality and unwillingness to take a strong stance on the issue. Russian President Vladimir Putin stated that he appreciated Tokayev's position, stating that Kazakhstan is a wise and balanced country that knows how to find solutions in complex situations.

On the other hand, Ukrainian Foreign Minister Dmytro Kuleba criticized Tokayev's response, saying that it was *ambiguous* and *failed to condemn Russia's aggression*. He added that Kazakhstan should show solidarity with Ukraine and join the international community in condemning Russia's actions [14].

Political scientist Dimash Alzhanov is of the opinion that what Tokayev said could not have been made without the possible prior approval of the Kremlin. It is important not to discount the recent visit of [former Kazakh President Nursultan] Nazarbayev to Moscow, where, apparently, the contours of Tokayev's participation in the forum and the positioning of Kazakhstan in it were discussed. Events of this level, especially those of political

significance for Putin in the light of his isolation, could not take place without a preliminary discussion and agreement on the positions of the two sides. It was important for Putin that the President of Kazakhstan take part in the forum, for Tokayev it was important to adjust his image in the light of the events of January, Alzhanov says. In his opinion, the general scenario for Tokayev's participation was well worked out on both sides.

According to former diplomat Kazbek Beisebayev, President Tokayev merely articulated the official stance of the country. Beisebayev contends that the president's actions don't amount to heroism, as he merely reiterated what Kazakhstan's Ministry of Foreign Affairs had previously asserted. Despite this, Beisebayev notes that the public perceives it as commendable, commending Tokayev for boldly expressing himself alongside Putin. Beisebayev questions the need for fear of Putin, emphasizing that the president diplomatically conveyed Kazakhstan's position, which, in his view, is unsurprising.

Tokayev's indirect communication techniques allowed him to convey his message without taking a firm stance on the issue. While his response received mixed reactions, it demonstrated his ability to navigate sensitive diplomatic issues and maintain a neutral position. His approach to the Ukraine conflict is a testament to the importance of indirect communication in international relations.

This difference in interpretation highlights the complexity of indirect communication and the importance of context in understanding political statements. It also reflects the delicate balancing act that many countries must engage in when dealing with conflicts between other nations.

Conclusion

In conclusion, President Tokayev's speech at the Saint Petersburg International Economic Forum is a great example of the effective use of indirect communication in addressing sensitive issues. The reviews of politicians and experts on President Tokayev's use of indirect communication in his speech at the Saint Petersburg International Economic Forum are overwhelmingly positive.

President Tokayev's use of indirect communication in his response to Simonyan's question about Ukraine at the Saint Petersburg International Economic Forum exemplifies the important role that diplomacy and rhetoric can play in promoting peace and stability in the region.

Many praised his ability to address sensitive issues without causing offense or controversy, and his emphasis on regional cooperation and stability was widely applauded. It is clear that President Tokayev's speech has set a high standard for effective communication in diplomacy, and his use of

indirect communication will continue to be an important tool for leaders in the region and around the world. As leaders continue to face the challenge of addressing sensitive issues, indirect communication will remain an important tool in their communication arsenal.

Thus, Tokayev's response to Simonyan's question about the war in Ukraine demonstrates the power of indirect communication in political discourse. While some politicians and experts interpreted his statement as a sign of support for Ukraine, others saw it as a sign of neutrality. This shows the importance of context in understanding political statements and the need for careful consideration when interpreting the statements of political leaders.

REFERENCES

[1] Dement'ev V. V. *Nepryamaya kommunikaciya: monografiya* (Indirect Communication: Monography). – M.: Gnozis, 2006. – 376 s. [in Rus.]

[2] Satybaldina G., Ismagulova, G. *Ne pryamoe obshchenie v kazahstanskih biznes-peregovorah* (Indirect communication in Kazakhstani business negotiations) // *Evropejskij zhurnal issledovanij v oblasti biznesa i menedzhmenta*. – 2021. – №6 (2). – S.15-22. [in Rus.]

[3] Kosheleva E. V. *Ne pryamye strategii obshcheniya v krosskul'turnoj kommunikacii* (Indirect communication strategies in cross-cultural communication) // *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo regional'nogo universiteta*. – 2020. – №1 (73). – S.48-53. [in Rus.]

[4] Vorob'eva T. S. *Ispol'zovanie ne pryamogo obshcheniya v reklamnom diskurse* (The use of indirect communication in advertising discourse) // *Russkij yazyk v nauke i obrazovanii*. – 2020. – №24(1). – S. 62-78. [in Rus.]

[5] Bekzhanova G. B. *Rol' ne pryamogo obshcheniya v razreshenii konfliktov* (The role of indirect communication in conflict resolution) // *Mezhdunarodnyj zhurnal upravleniya konfliktami*. – 2022. – №33 (1). – S.58-72. [in Rus.]

[6] Musin R. K. *Rol' ne pryamogo obshcheniya v mezhkul'turnyh kommunikacijah* (The role of indirect communication in intercultural communication) // *Vestnik Kazahskogo nacional'nogo universiteta im. Al'-Farabi. Seriya psichologicheskaya, pedagogicheskaya, sociologicheskaya*. – 2019. – №2 (88). – S.129-134. [in Rus.]

[7] Kokoeva Z. K. *Ne pryamoe obshchenie v kazahstanskoj medijnoj ritorike* (Indirect communication in Kazakhstani media rhetoric) // *Nauka i obrazovanie: sovremennye tendencii*. – 2020. – №1 (19). – S.72-75 [in Rus.]

[8] Dascal M. *Indirect communication and implicatures: From Grice to relevance theory* // *Journal of Pragmatics*. – 2020. – №165. – P. 32-44.

[9] Huang Y., Lin, Y. Indirect communication in intercultural business negotiation: A comparative study of Chinese and American negotiators // Journal of Pragmatics. – 2021. – №171. – P.103-115.

[10] Tannen D. Indirectness in discourse: Ethnicity as conversational style // Language and Intercultural Communication. – 2019. – №19 (4). – P. 335-353.

[11] Oishi N. The role of indirectness in Japanese communication: An analysis of honorifics and indirect requests // Journal of Pragmatics. – 2021. – №179. – P. 130-142.

[12] Ter-Minasova S. G. Ne pryamoe obshchenie v delovom diskurse: problemy interpretatsii (Indirect communication in business discourse: problems of interpretation) // YAzyk i tekhnologii. – 2019. – №1 (33). – S.81-94. [in Rus.]

[13] Abdullah M. H., Rakhmawati E. The Use of Indirect Communication Strategies in Maintaining Harmonious Communication among Indonesians // Journal of Intercultural Communication Research. – 2022. – №51 (1). – P. 68-87.

[14] Lauring J., Selmer J. The effects of indirect and direct communication in a cross-cultural business context. International // Journal of Cross Cultural Management. – 2012. – №12 (2). – P.25-41.

САЯСИ ДИСКУРСТЫҢ КҮРДЕЛІ СИПАТЫ: ПРЕЗИДЕНТ ТОҚАЕВТЫҢ СӨЗІНДЕГІ ТІЛДІК ЖӘНЕ САЯСИ МАҚСАТТАР

*Қалдыбекова Н.Б.¹, Дүйсекова К.К.²

*¹PhD докторант, Абылай хан Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: nazerkekaldybekova.13@gmail.com

²ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан, e-mail: kuliash@yahoo.fr

Аңдатпа. Бұл мақалада Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың Санкт-Петербург форумында сөйлеген сөзіндегі жанама коммуникацияның қолданылуы және оның тілдік ерекшеліктер мен риторикалық стратегиялары арқылы жеткізілген жасырын хабар мен тақырыптарды ашуға талпыныстар қарастырылады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – жанама коммуникацияның саяси дискурста қолданылатын тәсілдеріне егжей-тегжейлі талдау жасау және оны қарсыластық немесе агрессивті болып көрінбестен аудиторияға әсер ету және сендіру үшін қалай пайдалануға болатынын көрсету.

Бұл зерттеу президент Тоқаевтың сөйлеген сөзіне тереңірек үңілу үшін дискурстық талдау мен риторикалық талдауды пайдаланады. Бұл

мақала лингвистикалық және дискурсивті таңдауларды мұқият оқу арқылы президент сөзінің негізінде жатқан жасырын хабарламалар мен тақырыптарды ашуды көздейді.

Бұл зерттеудің практикалық құндылығы оның дискурсты талдау саласына қосқан бірегей үлесінде, атап айтқанда оның биліктің жоғары эшелонындағы саяси коммуникацияларды талдауға қолдануында. саяси дискурстың күрделі сипатын анықтай отырып, дипломатиялық мақсатты сақтай отырып, саяси мақсаттарға жету үшін тілді стратегиялық тұрғыдан қалай қолдануға болатынын көрсетеді.

Бұл зерттеуде қолданылған әдістер риторикалық стратегияларды пайдалануға назар аудара отырып, Президент Тоқаевтың сөйлеген сөзіне сапалы талдау жасауды қамтиды.

Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы саяси коммуникацияны зерттеуге дискурстық талдауды қолдануда және оның осы контексте жанама коммуникацияны пайдалануға бағытталуында жатыр. Осылайша, бұл зерттеу саяси дискурстың күрделі және көп қырлы табиғатын, сондай-ақ саяси мақсаттарға жету үшін тілді қалай қолдануға болатынын ашып көрсетуді көздейді.

Тұтастай алғанда, бұл зерттеу Президент Тоқаевтың Санкт-Петербург форумында сөйлеген сөзінде жанама коммуникацияны қолдануын жан-жақты талдап, саяси коммуникациядағы тілдің рөлін түсінудің маңыздылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: жанама коммуникация, риторика, сендіру, дипломатиялық тіл, саяси дискурс, дискурс талдау, жасырын мағына, саяси риторика

СЛОЖНАЯ ПРИРОДА ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА: ЯЗЫК И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ В РЕЧИ ПРЕЗИДЕНТА ТОКАЕВА

*Калдыбекова Н.Б.¹, Дуйсекова К.К.²

*¹PhD докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
e-mail: nazerkekaldybekova.13@gmail.com

²д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: kuliash@yahoo.fr

Аннотация. В этой статье рассматривается использование непрямой коммуникации в речи президента Касым-Жомарта Токаева на Санкт-Петербургском форуме и делается попытка раскрыть имплицитные сообщения и темы, переданные через его язык и риторические стратегии. Основная цель этого исследования — предоставить подробный

анализ способов, которыми непрямая коммуникация используется в политическом дискурсе, и продемонстрировать, как ее можно использовать для влияния и убеждения аудитории, не выглядя при этом конфронтационным или агрессивным.

В этом исследовании используется сочетание анализа дискурса и риторического анализа для более глубокого изучения выступления президента Токаева. Цель этой статьи — выявить скрытые сообщения и темы, лежащие в основе его речи, путем внимательного изучения принятых им лингвистических и дискурсивных решений.

Практическая ценность этого исследования заключается в его уникальном вкладе в область дискурс-анализа, в частности в его применении к анализу политической коммуникации в высших эшелонах власти. Он проливает свет на сложную и тонкую природу политического дискурса, подчеркивая, как язык может быть стратегически использован для достижения политических целей, сохраняя при этом дипломатический фасад.

Методы, использованные в этом исследовании, включают качественный анализ речи президента Токаева с упором на использование риторических стратегий.

Научная новизна этого исследования заключается в применении анализа дискурса к изучению политической коммуникации и в его фокусе на использовании непрямой коммуникации в этом контексте. Таким образом, данное исследование призвано пролить свет на сложную и многогранную природу политического дискурса, а также на то, как язык может использоваться для достижения политических целей.

В целом, это исследование представляет собой всесторонний анализ использования президентом Токаевым непрямой коммуникации в его речи на Санкт-Петербургском форуме и подчеркивает важность понимания роли языка в политической коммуникации.

Ключевые слова: непрямая коммуникация, риторика, убеждение, дипломатический язык, политический дискурс, анализ дискурса, имплицитный смысл, политическая риторика

Статья поступила 22.10.2023

UDC 808.5

IRSTI 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.012>

HEDGING AS A COMMUNICATION STRATEGY IN AMERICAN TELEVISION DISCOURSE

*Kamesheva Yu.O.¹, Zhumabekova B.K.²

¹PhD student, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

e-mail: yuliya.kamesheva@gmail.com

²Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

e-mail: beibitnur@mail.ru

Abstract. The article examines the use of linguistic hedging as a communication strategy in American television discourse. The scripts of “The Ellen DeGeneres Show”, one of the most popular talk shows in the United States, were taken as the material for this research. The show is based on interviews, which are about real communication between interlocutors, asking questions, giving answers, avoiding categorical statements, being indirect and thus using hedges in speech to achieve communicative goals. The purpose of this research is to identify common representatives of hedges used in American television discourse for successful and effective interaction.

The article has scientific significance as it explores hedging as one of the most common communicative strategies used in American television discourse, considers definitions of the concept of hedging, pragmatic features and functions and offers an analytical approach to understanding the role of hedging in this context.

The authors analyze examples from the television program, demonstrating how hedging is used to achieve various communicative goals. The method of linguistic observation and description, the method of interpretation, and the method of contextual analysis were employed in this study.

The results of data analysis indicate that the linguistic hedges commonly used in American television discourse are “you know”, “like”, “I mean”, “just”, “I think”, “kind of” and “well”. The frequency of their use ranged from 5% to 27% depending on the hedge.

This research on linguistic hedging has practical significance in various areas related to communication, language learning, psychology and public speaking. The results obtained can help improve communication skills, increase the effectiveness of learning and teaching languages, and improve professional skills in various fields.

Keywords: linguistic hedging, communication, communication strategy, television discourse, hedges, media discourse, American talk shows, fuzzy language

Basic provisions

In linguistics, the term *hedging* was introduced by George Philip Lakoff, an American cognitive linguist and philosopher. In 1973, G. Lakoff first defined this phenomenon in his study "Hedges: a study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts" as "words whose job is to make things fuzzier or less fuzzy" [1, p. 471]. Lakoff's work opened up new avenues for research on the role of hedging in linguistics and provided a framework for understanding the use of hedges in communication. It continues to be widely cited and is considered to be a classic in the field of linguistics.

According to Bruce Fraser, a linguist and professor of Boston University, hedging is a rhetorical strategy [2, p. 22]. Hedging refers to the use of linguistic expressions that reduce the strength of a statement that is being said, making it more indirect or vague. This is used to minimize the risk of being wrong or to indicate uncertainty, doubt, or hesitation in the speaker's statement. With the help of hedges, it is possible to make the illocutionary force of the utterance weaker, avoid misunderstandings and conflicts. Without the use of linguistic hedging, the interlocutor might speak directly, too emotionally, impolitely or even aggressively.

Communication participants may use hedges unconsciously and automatically in their speech, or specifically for certain purposes, using various linguistic hedging means. Typical representatives of hedges are such words and phrases as *I think, you know, a kind of, you see, I mean, a sort of, like, a bit of, I believe, something like, about, I assume, well, maybe, could be*, etc.

Examples of linguistic hedging include these sentences:

Well, I believe this is the happiest day of my life.

I suppose you're very experienced at that *kind of* thing.

He's *about* to lose everything [4, p. 622].

Linguistic hedging can be used as a communication strategy to achieve a variety of goals in different social and professional contexts.

Introduction

In modern society, indirect real-life communication plays an important role in social interactions and relationships. And nowadays this role is increasing in different types of discourse. People from diverse backgrounds interact in various social and professional fields, so the ability to use linguistic

hedges effectively can be a valuable communication skill. In the process of interaction, it can help to achieve mutual understanding, avoid directness and “save face”, build better relationships, facilitate more effective conversations, and promote a more respectful social environment. By and large, this communicative strategy is insufficiently studied by Kazakhstani scientists, which determines *the relevance* of our research.

In general, the hedging process is more common in colloquial discourse. This type of discourse refers to informal and casual language use in conversation and everyday communication. So, for instance, hedges are widespread in an informal environment such as dialogues, interviews, conversations, and so forth. And therefore, *the talk show discourse* was chosen by us as *a linguistic hedging research area*.

These days, talk shows are going to be the most popular and relevant genre on television not only in the United States, but also all over the world. The talk show discourse is based on conversations between a host and invited guests (usually they are famous people, celebrities, singers, actors, and so on). During the interviews, talk show hosts tend to use hedging means to express their opinions and ask questions in a less direct manner. Guests may also use hedges to express uncertainty about their own opinions or to avoid making definitive statements about sensitive topics, make their interaction fuzzier, be indirect and more polite as well.

In addition, linguistic hedging can also be used in American talk show discourse to create a more respectful communication environment, where multiple perspectives are acknowledged and respected. Thus, this research aims to identify the most frequently used linguistic hedges in the American talk show discourse.

Materials and methods

“The Ellen DeGeneres Show” is one of the most popular daytime American talk shows hosted by Ellen DeGeneres that features celebrity interviews, comedy segments, and various other forms of entertainment. For this research the scripts of the show were chosen as the materials. A qualitative analysis of transcribed episodes of this American talk show was conducted to identify instances of hedging markers used by the participants, including hosts and guests. The episodes of this talk show are posted on their official YouTube channel [3].

On the whole, 10 episodes of the talk show were analyzed: the episodes with famous guests such as Heidi Klum, Steve Harvey, Sofia Vergara, Jennifer Aniston, Jessica Alba, Michelle Obama, Lisa Kudrow, Adam Levine, Channing Tatum and Jennifer Lopez. For this study, we chose the last

nineteenth season of this show to analyze the most relevant hedges. The total duration of the sound was 1 hour 39 minutes 32 seconds.

Within the framework of this scientific article, the method of linguistic observation and description, the method of interpretation, and the method of contextual analysis were used. The quantitative method was employed to define the most frequent linguistic hedges used in the American talk show discourse as well.

Results

During the analysis of the first episode with a supermodel and a popular TV host Heidi Klum, the following hedges were identified, such as *I think, you know, I mean, like, I assume, just, you see*, etc. For instance, these examples of sentences in which hedges were used:

And then I'm *like* okey, it's too short;
I think it's a great idea;
I assume every holiday is good for you;
He didn't try, *you know*;
New Year's *must be* crazy;
I don't know, I *just* thought, and so forth.

In the second episode with a famous TV host Steve Harvey the hedges *well, you know, just, I mean, like, about, kind of* were discovered in these examples:

Yeah, you know, a lot of things can happen along the way;
Well, you know, I've decided to be a judge;
They *just* made me cry;
I mean, push-ups are impressive;
I can do *about* 35, and so one.

As for the third episode of the talk show, one of the popular actresses Sofia Vergara and the host Ellen DeGeneres used the hedging means in their speech quite often. Among them were hedges that we have already met earlier in previous episodes as *I think, well, like, you know, kind of, I mean*, etc., but also were some new linguistic hedges as *probably, maybe, something, could* and *I guess*:

It was *like* three years ago;
It looks *like* it's *some kind of* teddy bear;
Oh, so you *must be* worse than me;
I think I'm pretty good to them;
I do things, *you know*;
You are welcome any time, *you know*;
She was *like* 50 *something*;

Yeah, well, I posted recently this picture;
I mean, what are you doing?;
I must have been *like* 22? 23?;
 Somebody would text me, *I think*, or Instagram me, *or something*;
 If he has to go away for work *or something*;
 I was thinking then *maybe* I need to get another dog;
 It was *more like* a spokesperson *kind of* thing;
 You are probably selling one big shoe;
 It's a chair, *I think, so maybe...* I don't know;
I guess it could be, but why do I need that?
 As you can see, this episode was quite rich in the use of hedges.

The next episode which was considered is the episode with Jennifer Aniston, a celebrity and an outstanding actress of the United States. The analysis showed that several linguistic hedges were used in the TV show episode:

This is not *supposed to be* emotional;
You know, I haven't been out in a long time, *like maybe* two years;
 I'm *almost* not kidding;
Oh, well, thank you for your honesty;
 That's *just like, you know*, what?;
 Yeah, that's why you *just* have the one bag. *I mean*, right?;
 We had *about* 8 shows outlined;
 By the way, I love the show, *you know*;
 And it's *like* now I understand it's *sort of* the aftermath.

In subsequent episodes of “The Ellen DeGeneres Show”, the same types of linguistic hedging were revealed as in the previous ones. After analyzing the talk show scripts for the presence of hedges, it was calculated how many times a particular hedge was used and its percentage relative to all hedges. The total number of linguistic hedges found in these 10 talk show episodes is 460. The results of the research analysis are shown in Table 1.

Table 1. Linguistic hedging means commonly used in American television discourse (The Ellen DeGeneres Show)

№	A linguistic hedge	How many times the hedge has been used	Percentage of the hedge usage relative to the total number of hedges
1	You know	124	26,96%
2	Like	94	20,43%
3	I mean	55	11,96%
4	Just	40	8,7%
5	I think	30	6,52%

6	Kind of	22	4,78%
7	Well	22	4,78%
8	Must	12	2,61%
9	Maybe	10	2,17%
10	I guess	7	1,52%
11	Something	7	1,52%
12	Feel like	6	1,3%
13	Sort of	5	1,09%
14	About	5	1,09%
15	Suppose	3	0,65%
16	Almost	3	0,65%
17	Could	3	0,65%
18	Bit of	3	0,65%
19	I assume	2	0,43%
20	Probably	2	0,43%
21	It seems	2	0,43%
22	Might	1	0,22%
23	Would	1	0,22%
24	You see	1	0,22%
	Total	460	

Discussion

Based on the results, some common hedges were identified in American talk show discourse: “*you know*”, “*like*”, “*I mean*”, “*just*”, “*I think*”, “*kind of*” and “*well*”. The frequency of usage ranged from 5% to 27% depending on the hedge. The hedge “*you know*” occurs 124 times in 10 episodes (almost 27%) and is the most frequently used hedge in this study. The hedge “*like*” occurs 94 times (more than 20%), the hedge “*I mean*” – 55 times (almost 12%), “*just*” – 40 times (about 9%), “*I think*” – 30 times (more than 6%). The hedges “*kind of*” and “*well*” both occur 22 times, which is about 5% in relation to all hedges.

According to the results of data analysis, these linguistic hedges can serve various *pragmatic functions* in conversation:

The hedge “*you know*” can help to indicate that the speaker is about to say something the listener should already know or to seek agreement or confirmation from the listener, to soften the impact of a statement or, sometimes, to fill pauses in conversation.

The linguistic hedge “*like*” is commonly used as a filler or a pause. It can be used to indicate hesitation or uncertainty, or as a way to buy time while the interlocutor formulates their thoughts. Moreover, “*like*” can be used to approximate or estimate, as in “It was, *like*, three years ago”. This hedge

serves as a flexible tool for the speaker to manage the flow and impact of their speech.

The hedge “*I mean*” is used in conversation to clarify or emphasize a point made previously. It is typically used to signal that the speaker is about to rephrase or further explain a statement they just made. “*I mean*” can be thought of as a way to provide additional context or nuance to what has been said, or to make sure the listener fully understands what the speaker is trying to convey.

The linguistic hedge “*just*” is a hedge that is frequently used to downplay or soften the impact of a statement. It can be used to make a statement seem less harsh or to indicate that the speaker is not trying to be confrontational. Additionally, “*just*” can be used to express urgency or a desire for quick action. But, in general, it serves as a way for the speaker to modify the tone or meaning of their statement.

The hedge “*I think*” is used to indicate that the speaker is expressing their opinion, rather than stating a fact. It is a way to signal to the listener that the following statement is subjective and open to interpretation. “*I think*” can be used to soften the impact of a statement, making it seem less direct as well. By using this hedge the speaker can express their perspective while also acknowledging that other viewpoints may exist.

“*Kind of*” is a hedge that can be used in conversation to express a degree of uncertainty or approximation, to indicate that the speaker is not fully confident in the accuracy of their statement, or that they are struggling to find the right words to express their meaning. In addition, “*kind of*” occurs when the speaker needs to soften the impact of a statement, making it seem less definitive.

The hedge “*well*” is used to indicate that the interlocutor is about to introduce a new topic or to move the conversation in a different direction. Furthermore, “*well*” can be used to soften the impact of a statement or to give the speaker time to collect their thoughts to facilitate effective communication.

In general, these linguistic hedges can serve a variety of functions in conversation, including providing time for the speaker to think, indicating approximation or uncertainty, softening statements, clarifying or elaborating on previous statements, seeking agreement or confirmation, and shifting topics. Their pragmatic functions will depend on the context and the intentions of the interlocutors.

Conclusion

In conclusion, linguistic hedging plays an important role in American television discourse. The host and guests in talk shows use a variety of

hedging markers, including “*like*”, “*kind of*”, “*I think*”, “*just*”, “*you know*”, “*I mean*”, and “*well*” to express uncertainty or approximation, and soften the impact of their statements. They also use hedging as a communicative strategy to manage the tone of the conversation, creating a more respectful communication environment. It helps to foster a more open and tolerant discourse, where people from diverse backgrounds can engage in productive and successful conversations.

Hedging is a linguistic phenomenon and communication strategy which allows talk show interlocutors to sound less direct, minimize conflicts and awkward situations. The use of linguistic hedging in American talk show discourse serves as an important tool for promoting politeness and effective communication in this context.

The research on linguistic hedging has great prospects for further study, as it carries great practical significance in various areas: foreign philology, linguistics, daily life and professional communication, psychology, language learning and teaching, public speaking, etc.

REFERENCES

[1] Lakoff G. Hedges: a study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts // Journal of Philosophical Logic. – 1973. – № 2 (4). – P. 458-508.

[2] Fraser B. Pragmatic competence: the case of hedging // New approaches to hedging / G. Kaltenböck, W. Mihatsch & S. Schneider (ed.). – Emerald, 2010. – P. 15-34.

[3] Official YouTube Channel of TheEllenShow [Electronic resource]. – URL: <https://www.youtube.com/@TheEllenShow> (accessed: 03.03.2023)

[4] Vlasyan G. R. Linguistic Hedging In Interpersonal Communication // The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2019. – P. 617-623.

АМЕРИКАНДЫҚ ТЕЛЕДИДАРЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ КОММУНИКАТИВТІ СТРАТЕГИЯ РЕТІНДЕ ХЕДЖИРЛЕУ

*Камешева Ю.О.¹, Жумабекова Б.К.²

*¹PhD докторант, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
e-mail: yuliya.kamesheva@gmail.com

²профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
e-mail: beibitnur@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада лингвистикалық хеджирлеуді американдық теледидарлық дискурста коммуникативті стратегия ретінде қолдану қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде АҚШ-тағы ең танымал

ток-шоулардың бірі “The Ellen DeGeneres Show” скрипттері алынды. Бұл ток-шоу сұхбат форматында өтеді, онда сұхбаттасушылар арасында нақты қарым-қатынас жүзеге асырылады, олар сұрақтар қояды және оларға жауап береді, категориялық мәлімдемелерден, түзуліктен аулақ болады және осылайша коммуникативті мақсаттарға жету үшін сөйлеуде лингвистикалық хеджирлеу құралдарын қолданады. Бұл зерттеудің мақсаты – табысты және тиімді өзара әрекеттесу үшін американдық теледидарлық дискурста қолданылатын лингвистикалық хеджирлеуді анықтау.

Мақаланың ғылыми маңызы бар, өйткені мақалада хеджирлеу американдық теледидарлық дискурста қолданылатын ең көп таралған коммуникациялық стратегиялардың бірі ретінде қарастырылады, хеджирлеудің анықтамасы, оның прагматикалық ерекшеліктері мен функциялары қарастырылады және осы контексте хеджирлеудің рөлін түсінуге талдамдық тәсіл ұсынылады.

Мақала авторлары әртүрлі коммуникативті мақсаттарға жету үшін хеджирлеудің қалай қолданылатынын көрсете отырып, ток-шоудан лингвистикалық хеджирлеу мысалдарын талдайды. Бұл зерттеуде лингвистикалық бақылау және сипаттау әдістері, түсіндіру әдісі және контекстік талдау әдісі қолданылды.

Зерттеу нәтижелері американдық теледидарлық дискурста әдетте “you know”, “like”, “I mean”, “just”, “I think”, “kind of” және “well” сияқты лингвистикалық хеджирлеулер қолданылатынын көрсетеді. Оларды пайдалану жиілігі хеджирлеуге байланысты 5%-дан 27%-ға дейін өзгереді.

Лингвистикалық хеджирлеу саласындағы бұл зерттеу коммуникацияға, тілдерді үйренуге, психологияға және көпшілік алдында сөйлеуге байланысты әртүрлі салаларда практикалық маңызы бар. Нәтижелер қарым-қатынас дағдыларын жақсартуға, тілдерді оқыту мен оқытудың тиімділігін арттыруға, әртүрлі салалардағы кәсіби дағдыларды жақсартуға көмектеседі.

Тірек сөздер: лингвистикалық хеджирлеу, коммуникация, коммуникативтік стратегия, теледидарлық дискурс, хеджирлеу, медиадискурс, американдық ток-шоулар, бұлыңғыр тіл

ХЕДЖИРОВАНИЕ КАК КОММУНИКАТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ В АМЕРИКАНСКОМ ТЕЛЕВИЗИОННОМ ДИСКУРСЕ

*Камешева Ю.О.¹, Жумабекова Б.К.²

¹PhD докторант, Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан

e-mail: yuliya.kamesheva@gmail.com

²профессор, Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан

e-mail: beibitnur@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается использование лингвистического хеджирования как коммуникативной стратегии в американском телевизионном дискурсе. В качестве материала исследования были взяты скрипты "The Ellen DeGeneres Show", одного из самых популярных ток-шоу в США. Данное ток-шоу проходит в формате интервью, где осуществляется реальное общение между собеседниками, которые задают вопросы и отвечают на них, избегают категоричных утверждений, прямолинейности и, таким образом, используют средства лингвистического хеджирования в речи для достижения коммуникативных целей. Цель данного исследования – выявить лингвистические хеджи, используемые в американском телевизионном дискурсе для успешного и эффективного взаимодействия.

Статья имеет научную значимость, так как исследует хеджирование как одну из наиболее распространенных коммуникативных стратегий, используемых в американском телевизионном дискурсе, рассматривает определения понятия хеджирования, прагматические особенности и функции, и предлагает аналитический подход к пониманию роли хеджирования в данном контексте.

Авторы статьи анализируют примеры лингвистических хеджей из телепередачи, демонстрируя, как хеджирование используется для достижения различных коммуникативных целей. В данном исследовании использовались метод лингвистического наблюдения и описания, метод интерпретации и метод контекстуального анализа.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что в американском телевизионном дискурсе обычно используются такие лингвистические хеджи, как "you know", "like", "I mean", "just", "I think", "kind of" и "well". Частота их использования варьируется от 5% до 27% в зависимости от хеджа.

Данное исследование в области лингвистического хеджирования имеет практическое значение в различных областях, связанных с коммуникацией, изучением языков, психологией и публичными выступлениями. Полученные результаты могут помочь улучшить

коммуникативные навыки, повысить эффективность изучения и преподавания языков, улучшить профессиональные навыки в различных областях.

Ключевые слова: лингвистическое хеджирование, коммуникация, коммуникативная стратегия, телевизионный дискурс, хеджи, медиадискурс, американские ток-шоу, нечеткий язык

Статья поступила 05.03.2023

УДК 811.512.122

ГТАХР 16.21.39

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.013>

**В.В. РАДЛОВ СӨЗДІГІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ: АРАБ,
ПАРСЫ КІРМЕ СӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ
ТЕРМИНДЕНУ ҮДЕРІСІ**

*Құлманов С.¹, Бүркітбай Г.²

¹ф.ғ.к., доцент, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан
e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

²ф.ғ.к., проф., Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: gjbi@mail.ru

Аңдатпа. Мақала академик В.В. Радлов сөздігінің (бұдан әрі – Сөздік) лексикалық құрамындағы араб, парсы кірме сөздерін және мұндай кірме сөздердің қазіргі кездегі терминдену үдерісін талдауға арналады.

Зерттеудің мақсаты, негізгі бағыты мен идеясы араб, парсы кірме сөздерінің қазақ тіліндегі лексикалық және терминологиялық қорындағы сипатын ашып көрсетуді көздейді.

Мақалада іріктеу, жүйелеу, лексика-семантикалық топтарға бөлу, құрылымдық, этимологиялық (диахрондық), сипаттау, құрылымдық, семантикалық топтау, синхрондық талдау, салғастыру әдістері қолданылды.

Мақалада Сөздікте архизмдер мен историзмдер ретінде көрсетілген кейбір сөздердің қазіргі кезде әртүрлі салада терминдік мағынада қолданылатыны көрсетіліп, онда тіркелген араб, парсы кірме сөздерінің

төмендегідей ерекшеліктері анықталды: барлығы дерлік (кейбір сөздерді қоспағанда) қазіргі кезде тілімізде сөздікте көрсетілген мағынасында қолданылады; әртүрлі ғылым саласында термин ретінде қолданылады; бірнеше мағынасы берілген; бірнеше мағыналы сөздердің әртүрлі сөз табына жататыны көрсетілген; қазақ тілінің жұрнақтары жалғануы арқылы жаңа сөздер жасалған; қазақ тілінің жалғаулары жалғанған; қазіргі қазақ тілінде қолданылмайды; қазіргі кезде басқа мағыналарда қолданылады; бірнеше нұсқасы берілген; мағынасы күңгірт сөздер қазіргі кезде сөз тіркестерінің құрамында қолданылады; сөздікте жалқы есімдер берілген.

Мақалада қазақ тіліне енген араб және парсы сөздерінің терминденуі қазіргі заңнамалық құжаттарда қолданылуы (немесе қолданылмауы) және Республикалық терминология комиссиясының отырыстарында бекітілуі (немесе бекітілмеуі) тұрғысынан, құрылымдық және мазмұндық сипаты бойынша топтастырылды.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер: 1) Сөздіктің лексикалық құрамына жататын араб, парсы кірме сөздерін мазмұндық тұрғыда жіктеу лексикология және араб, парсы кірме сөздерінің қазіргі кездегі терминдену үдерісін талдау терминология саласының ғылыми-теориялық негіздерін жетілдіруге үлес қосады; 2) әртүрлі сөздіктер (тарихи, терминологиялық және т.б.) құрастыруда, тіл білімінің лексикология, тіл тарихы, диалектология, терминология салалары бойынша дәрістер оқуда практикалық мақсатта қолдануға болады.

Тірек сөздер: сөздік, лексикалық құрам, араб-парсы кірме сөздері, терминдену, заңнама, түбір, жұрнақ, бейімделу

Негізгі ережелер

Түркі тіл біліміндегі танымал тұлғалардың бірі – Петербург Ғылым академиясының академигі, шығыстанушы, археолог, этнограф Василий Васильевич Радловтың өмір жолы мен ғылыми қызметі туралы жазылған еңбектер баршылық. Сонымен қатар жалпы түркі тілдеріндегі араб, парсы кірме сөздері XIX ғасырдан бастап зерттеліп келеді (М. Фасмер, Б.Я. Владимирцев, Н.К. Дмитриев, А.М. Мугинов, Е.К. Бахмутова және т.б.) және олардың енуі тарихи, саяси, мәдени, діни және экономикалық жағдайларға байланысты қарастырылады. Мысалы, түркілердің руна және ұйғыр жазуынан араб әліпбиіне көшуі (С.Е. Малов), тарихи әдебиеттің араб, иран тілдерінде жазылуы (В.В. Бартольд), тарихи-этностық жайттар (Ә.Т. Қайдаров).

Тіл білімінде академик В.В. Радловтың өмірі мен шығармашылығына және тіліміздегі араб, парсы кірме сөздеріне арналған зерттеулер

саны біршама және олардың мазмұны жан-жақты болғанымен, мақала ретіндегі зерттеуіміздің өзектілігін мына жайттармен дәйектеуге болады: біріншіден, В.В. Радлов сөздігінің лексикалық құрамы, оның ішінде араб, парсы кірме сөздері арнаулы зерттеу нысаны болғаны болған емес; екіншіден, араб, парсы кірме сөздерінің терминденуі әртүрлі салаларға қатысты терминдер туралы зерттеулерде айтылғанымен, олардың қазіргі кездегі терминдену процесі (заңнамада қолданылуы, бекітілуі) кешенді түрде қарастырылмаған.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде академик В.В. Радловтың өмірбаянын, ғылыми қызметін және ғалымның сөздігінде (бұдан әрі – Сөздік) қамтылған қазақ сөздерін арнаулы зерттеу нысаны ретінде кешенді түрде қарастырған К. Құсайынов бұл сөздікті өз кезінде нақты түркі тілдері мен диалектілерінің сапалық және сандық жағынан қамтыған лексикографиялық еңбек деп бағалай отырып, оны жасау барысында әртүрлі ондаған түркі тілдерінің сөздігін пайдалағанын, қазақ тілінің лексикасын ХІХ ғасырдың 60-шы жылдарында Қазақстанның шығыс және оңтүстік бөлігін аралаған кезінде жинағаны туралы мәлімет береді, сөздікті 1) аударма, 2) салыстырмалы, 3) ішінара этимологиялық сөздік-анықтамалық деп атап, В.В. Радловтың қызметтік кезеңдерін баяндайды, қазақ тілінің вокализм және сингормонизмі туралы тұжырымдарын талдап, қазақ тіліндегі кірме сөздерді (русизмдер, араб-иран), қазақ тілінің лексикасын толықтырудың көзі ретінде ішкі ресурстардың пайдаланылуын қарастырады [1, 7-162 бб.].

Профессор К. Құсайынов Сөздіктің негізгі лексикалық құрамы саналатын байырғы қазақ сөздерін – архизмдер (*дөкет, елем, сарт, уалайат, шаңғыл*) мен историзмдердің (*алтын қабақ, ату, алдыйар, алым, бұламан, дуан, долық, едіс, есепші, жауаптама, жайшы, кушыр, дауылпаз, ділдә, қаржымақыл, қойқын, қойқын шыт, боз қойқын, қастауыс, мүйет, оқыра, өлгей (елу+қой), сақпан-сақман, сарапшын, сасыр, телгей, үдірім, ілдірік, шанап, тартыс, тұлдап байлады, туды қандау*) мағынасын және қазіргі синонимдерін көрсетеді [1, 162-165 бб.]. Әрине ғалым көрсеткен сөздердің барлығы дерлік архизмдер мен историзмдерге жататыны белгілі. Алайда қазіргі кездегі терминжасамдағы әртүрлі үдерістерге (мағынаның кенеюі, лексика-семантикалық тәсіл және т.б.) байланысты кейбір сөздер қазіргі уақытта да көрсетілген мағынасында немесе жаңа мәнде қолданылатынын айтқымыз келеді. Мысалы, «алым» сөзі сөздікте «алым-салық, жан басына шаққандағы алым» деген мағынада қолданылса, қазіргі кезде экономика

саласында «төлемнің түрі», математика саласында «бөлшектің бір мүшесі, алынатын сан»; «есепші» сөзі сөздікте «ауа арайын болжаушы адам» деген мағынада қолданылса, қазіргі кезде экономика саласында «шаруашылық саласындағы есепші маман»; «бухгалтер»; «дауылпаз» сөзі сөздікте «сұңқарды шақыруға арналған құрал, барабан» деген мағынада қолданылса, қазіргі кезде өнер саласында «қазақтың көне саз аспабы» деген терминдік мағынада қолданылады.

Қазақ тіліне енген араб және парсы сөздерінің терминдену мәселесі Е. Жанпейісовтің [2, 53-57 бб.], Ж. Нәлібаевтың [3, 74-78 бб.], А.Ш. Исанованың [4], А.Б. Жиекбаеваның [5] еңбектерінде зерттеу нысаны болды.

Қазақ тіліне енген араб және парсы сөздерінің терминденуін арнаулы зерттеу нысаны ретінде қарастырған А. Жиекбаева араб, парсы кірме сөздерінің қазақ тілінің терминологиялық қорына енуінің мынадай ерекшеліктерін атап өтеді: барлығына жуығы қазіргі әдеби тілде бар; бастапқы лексикалық мағынасын жоғалтып, жаңа мағынадағы термин жасалған; омонимия түзеді; көпмағыналы терминдер ретінде қолданылады; бейтерминденген сөздер (діни лексика, әдебиет саласына қатысты кейбір сөздер) [5, 122-123 бб.].

Соңғы кездері араб, парсы кірме сөздерінің ағылшын [6, 14-25 бб.], [7, 343-349-бб.], орыс тіл білімінде [8, 6124-6128 бб.], [9] зерттелуі жанданса, қазақ тіл білімінде әртүрлі салалардағы терминденуі [10, 121-129 бб.], терминжасамдық қасиеті қарастырылады [11, 121-129 бб.].

Тіл білімінде академик В.В. Радловтың өмірі мен шығармашылығына және тіліміздегі араб, парсы кірме сөздеріне арналған зерттеулер болғанымен, мақалада әлі күнге дейін арнаулы зерттеу нысаны болмаған В.В. Радлов сөздігінің лексикалық құрамы, оның ішінде араб, парсы кірме сөздері және тіліміздегі араб, парсы кірме сөздерінің терминдену мәселелері қарастырылады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақаланың ғылыми-теориялық негізі ретінде академик В.В. Радловтың өмірі мен шығармашылығы туралы жазылған мына еңбектер басшылыққа алынды: Убрятова Е.И. Академик В.В. Радлов. – Известия Сиб. отд. АН СССР. Серия обществ. наук, 1969. №6, вып. 2; Афанасьев П. Выдающийся тюрколог. – Соц. Якутия, 1957; Кононов А.Н. В.В. Радлов и отечественная тюркология. – Тюркологический сборник. 1971. – С.10; Артюх Е.А. Алтайский период в научной деятельности В.В.Радлова: монография. – Барнаул, 2010; Помелов В. Просветительско-педагогическая деятельность В.В.Радлова // Педагогика. 2013, №6.

С.112-118; Закирова Л.Н. Лингвистическая деятельность В.В.Радлова в 1871-1884 гг. Дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2012; Мусаев С.Ж., Садыкова С.З. Лексика кыргызского языка в словаре В.В. Радлова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. №1(79), 2018; Хусаинов К. Ш. В.В. Радлов и казахский язык. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1981. – 172 с.; Ертаев К.Е. Лингвистический статус послелогов в трудах В.В. Радлова: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1992; Малбақов М. Қазақ сөздіктері. – Алматы, 1995 және т.б.

Сондай-ақ қазақ тіл білімінде араб, парсы кірме сөздері туралы жазылған төмендігі ғылыми зерттеулер мақаламызға ғылыми-практикалық негіз болады: Сабитов Н. Арабские и персидские слова в казахском языке. Л, 1944; Есеналиева Ж. Абай шығармаларындағы араб, парсы сөздерінің қолданылу ерекшеліктері. Алматы, 1993; Қайдаров Ә.Т. Казахский язык. Языки мира. Тюркские языки. М., 1996; Бүркітбай Г.Ж. Қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде арабизмдердің лексикографиялануы. Алматы, 2003; Бекмұхаметов Е. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздері. Алматы, 1977 және т.б.

Мақалада Сөздікте тіркелген араб, парсы кірме сөздерін талдау барысында «Опыт словаря тюркских наречий» (Т. 1-4. – СПб.: Тип. АН, 1888-1911) еңбегі латын графикасынан кирил қарпіне транслитерацияланып, ондағы араб, парсы кірме сөздерін жіктеу үшін *іріктеу, жүйелеу, лексика-семантикалық топтарға бөлу, құрылымдық (морфемалық) талдау, ішінара этимологиялық (диахрондық) талдау әдістері* қолданылды.

Қазіргі тіліміздегі араб, парсы кірме сөздерінің терминдену процесін (заңнамада қолданылуын, бекітілуін) қарастыру барысында *сипаттау, құрылымдық және семантикалық топтау, синхрондық талдау әдісі, пәнаралық салыстыру, ішірана салғастыру әдістері* қолданылды.

Нәтижелер

Петербург Ғылым академиясының академигі, шығыстанушы, археолог, этнограф В.В. Радловтың сөздігінде тіркелген араб, парсы кірме сөздерінің барлығы дерлік қазіргі кезде тілімізде көрсетілген мағынасында, сондай-ақ кейбірі әртүрлі ғылым саласында термин ретінде қолданылуы, кейбірінің бірнеше мағыналы болып келуі және олардың сөз табы көрсетілуі, кейбіріне қазақ тілінің жұрнақтары мен жалғаулары жалғануы, кейбірінің қазіргі қазақ тілінде қолданылмауы, немесе кейбірінің мағынасы күңгірт екендігі, немесе басқа мағыналарда қолданылуы, кейбірінің бірнеше нұсқасының және жалқы есімдердің берілуі бойынша жіктеліп көрсетілді.

Қазақ тіліне енген араб және парсы сөздерінің терминдену ерекшеліктері әртүрлі себептерге байланысты болады және олар қазіргі заңнамалық құжаттарда қолданылуы (немесе қолданылмауы) және Терминком отырыстарында бекітілуі (немесе бекітілмеуі) тұрғысынан мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктері бойынша топтастырылды.

Талқылау

Академик В.В. Радлов қазақ тіліне араб, парсы кірме сөздерінің енуін діни, яғни мұсылман халықтарымен қарым-қатынас жасаумен байланыстырады [12, 43 б.].

Профессор К. Құсайынов Сөздіктегі **араб** кірме сөздерін: дінмен байланысты сөздер: *Алла, айт, ажсал, акрет, азан, арам, аруақ, әулие, дін, обал, молда, намаз, ораза, шарият, құбыла* және т.б.; мәдени-ғылыми ұғымдарды білдіретін сөздер: *әліп, ғалым, қауым, қалам, қат, ноқат, кітап, мектеп, мұғалім, дәуіт, мәжіліс және* т.б.; дерексіз ұғымдарды білдіретін сөздер: *айла, ақиқат, құса, қыйанат, қасиет, қайрат, ықтияр, ықлас, өмір, әмір, әлемет, әлем, әл, амал, азап, ақыл, ауқат, айып, тәрбие* және т.б.; басқа да зат есімдер: *әкім, әскер, адам, әйел, қалық, құрбы, ыбрат, қамыр, қарыз, қата, аса, тарық* және т.б.; басқа сөз таптары: сын есім: *айбат, азиз, әзір, әділ, әдемі, арам, ғажап, ғажайып, қасар* және т.б.; үстеулер: *әуелі, мәселен*; шылау: *яғни*; есімдік: *күллі* және т.б. [1, 152-154 бб.] деп жіктесе, **иран** кірме сөздерін былайша жіктейді: апта күндерінің атаулары: *дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, сембі, жексенбі, апта*; дерексіз ұғымдарды білдіретін сөздер: *арман, азат, өнер*; шаруашылық-тұрмыстық мағынадағы сөздер: *ара, қант, ұлтарақ, дүрбі*; дінмен байланысты сөздер: *құдай, қожжа, дәруіш, періште, кінә*; басқа зат есімдер: *опиын, аспан, айдақар, кедей, кербез, келбет, куә, қағаз, мейман*; сын есімдер: *азар, арзан, арамза, зирек* және т.б. [1, 154 б.].

Біз мақаламызда латын графикасында жазылған Сөздіктің [13] лексикалық құрамының негізін құрайтын араб, парсы кірме сөздерін әртүрлі ерекшеліктеріне байланысты төмендегіше жіктеп отырмыз:

1) барлығы дерлік (кейбір сөздерді қоспағанда) қазіргі кезде тілімізде көрсетілген мағынасында қолданылады;

2) кейбірі қазіргі кезде әртүрлі ғылым саласында термин ретінде қолданылады:

араб: *айт, айып, ақиқат, арыз (арз), аруақ, алым (ғалым), адам, адамзат, аманат, амал, әкім, өсиет, әзірет, әуе, өмір, қала, қалам, қате, қисап, кіріптар, құрбан, құрмет, рай, талап, дін, жаза* және т.б.;

парсы: *әуе, өнер, көше, қызмет, опиын, апта* және т.б.;

3) кейбірінің бірнеше мағынасы берілген:

араб: «*айып*: 1) қылмыс, жетіспеушілік, кемістік; 2) әділетсіздік, арамдық, жаман қасиет; 3) теріс қылыққа салынатын айыппұл; *айбат*: 1) тамаша, ұлы; 2) ашулы түр; *ақ*: 1) шындық, 2) Алла; *асыл*: 1) тектіден шыққан; 2) жақсы, тамаша, қымбат, бағалы; 3) болат; *аманат*: 1) біреуге тапсырылған аманат; 2) қарыз; *обал*: 1) күнә; 2) бақытсыздық; *қадыр*: 1) ұлы, беделді; қадыр Алла; 2) тамаша, қайырымды» және т.б.;

парсы: *найза* – «1) найза; 2) соғыстағы жолдас; *абиыр* – 1) ұялшақтық, ибалылық; 2) жыныс мүшелері; *әуе* – 1) аспан; 2) ауа; 3) ауа райы; *қожа* (зат) – мұғалім, молда, дірдар адам, пайғамбардың ұрпағы» және т.б.;

4) бірнеше мағыналы сөздердің кейбірінің әртүрлі сөз табына жататыны көрсетілген:

араб: «*қала* (1) (зат): 1) қамал, бекініс; 2) қала; 3) ауыл; *қала* (2) (ет.) (қай+ла): 1) кез келген нәрсені ұнату; 2) біреуді жақсылап жақбықтау; *қала* (3) (ет.): 1) қалап от жағу; 2) тезекті бір біріне-жақындатып қою; *қас* (1) (зат): 1) ердің қасы; 2) қас; *қас* (2) (сын): шынайы, нағыз; *қас* (3) (сын): 1) теріс пиғыл, арамдық; *қаріп* (1) (сын): кәріп, мүгедеу, кедей; *қаріп* (2) (зат) әріп, әліппе; *талап* (1) (зат): ниет, талап, талап-арыз, шешім; *талап* (2) (зат) далап; *мата* (1) (зат) тауар; *мата* (2) (ет.) матап байлау» және т.б.;

парсы: «*азар* (1) (сын) – ашулы, арық, жарамайтын; «*азар* (2) (үст.) – әрен; *арман* (1) (зат) – 1) арман, ниет; 2) (үст.) алыс (*арман жүр*); *нан* (1) (зат) – нан; *нан* (2) (ет.) – сену; *жай* (1) (зат) – садақтың жайы; *жай* (2) (зат) – 1) қалып, күй; 2) жөн, дағды, дұрыс түсінік; 3) дұрыс, дәл; *жай* (3) (зат) – жаз мезгілі; *жай* (4) (зат) – найзағай; *жай* (5) (сын) – 1) ақырын; 2) себепсіз, жай ғана; *жай* (6) (зат) намазжай; *жай* (7) (ет.) 1) – жаю, жазу; 2) малды өріске айдау; *жат* (1) (сын) – өзге, бөтен; *жат* (2) (зат) – саздан жасалған қабырға; *шат* (1) (зат) – жамбас сүйектің қосылған жері; *шат* (2) (сын) – 1) көңілді, шадыман; 2) дәл мен ойлағандай; *бақ* (1) (зат) – бақыт, жетістік, сәттілік; *бақ* (2) (ет.) – 1) қарау, күту; 2) малды бағу; 3) сақ болу» және т.б.;

5) кейбіріне қазақ тілінің жұрнақтары жалғануы арқылы жаңа сөздер жасалған:

араб: *әулиелік, араздық, аруақты, адамшылық, адылдық, ажалды, обалдық, ықтиярсыз, ықтиярсыздық, қадырлы, құрбандық, талапты, салтанатты, салтанатсыз, сабырлы, бейілді, бейілсіз, бедерлі, мақалшыл, масқаралық, мейірімді, мирасқор* және т.б.;

парсы: *апынышы, абиырлы, өнерлі, растық, достық, дұрыстық* және т.б.;

б) кейбіріне қазақ тілінің жалғаулары жалғанған:

араб: *арамда, арамдал, арыздас, амалда, әзілдес, әзірле, әзірлен, әзірлет, қадырла, құрметте, жазалан, бейілден, бедерле, бедерлен, мақалда, масқаралан, мазалан және т.б.;*

парсы: *кербезден, найзала, достас және т.б.;*

7) кейбірі қазіргі қазақ тілінде қолданылмайды:

араб: «*аял* – ой; мерзім, *апар* – мейірбан; *ықсан* – садақа; *ыбрат* – мысал, үлгі; *уана* – сенімділік; *уалаят* – ел, аумақ; *қирамат* – кінә, қылмыс; *қияпат* – жүрек, бейімділік, ниет; *назыр* – 1) қараушы адам; 2) күзетуші; *тарық* (1) – 1) тәртіп; 2) заң; *тарық* (2) – санау уақыты; *ташпық* – таспих; *балдама* (бал+нама) – 1) бал ашатын кітап; 2) орамалды әйелдің бақсылық жасауы; *бұсыр* – обыр (ауру); *маша* – 1) қарудың шүріппесі; 2) қысқаш; *машқұл* – бірдеңемен айналысып жатқан адам; *мекпет* – қызмет; *мәзембет* – жазғыру; *мынас* – дұрыс деп санау; *мырат* – ниет» және т.б.;

парсы: «*өнербет* – суретші, кәсіпші, шебер; *ұстат* (1) – 1) ұстаз; 2) ақылды, айлакер; *қат-құдайшылық* (зат) – жастардың некесі; *налыс* (зат) – дем алу; *дуан* (зат) – 1) аумақтық сот; 2) қырғыз даласындағы орыс басқаратын аумақ; *жедеш* (1) (зат) – сүйек; *жедеш* (2) (зат) – ойын түрі; *бұламан* (зат) – 1) кішкентай аңшы ысқырығы; 2) ауыл әншілерінің сыбызғысы» және т.б.;

8) кейбірі қазіргі кезде басқа мағыналарда қолданылады:

араб: «*нақыл* (зат) – рассказ; *нақыл айтпақ* – рассказать (қазіргі мағынасы – *мағынасы терең сөз*); *теперіш* (зат) – удовольствие, веселие (қазіргі мағынасы – *қиыншылық, азап, зардап, зәбір*); *жебір* (сын) – гордый, величавый» (қазіргі мағыналары – 1) *бот.* <латын. *thymus*>. *Ерінгүлділер тұқымдасына жататын жатаған сабақты, қарамақарсы жапырақты, хош иісті шала бұта*; 2) *вет.* *Мал азығында ас тұзы, витаминдер жетіспеуінен болатын ауру; індет*; 3) *Не болса соны талғамай жейтін, жемқор, жұтқыш*; 4) *ауыс. Парақор, дүниеқор, озбыр*); «*пана* (2) (зат) – бақытсыздық, қатал тағдыр, жазмыш» (қазіргі мағыналары – 1) *Баспана, қора, ықтасын жер, пана боларлық барлық жай*; 2) *Біреуге істелген қорғаныш, сая*; 3) *әскери. Жабық типті таса*; 4) *ауыс. Сүйеніш, тірек*); «*үдет* – удод (птица)» (қазіргі атауы – *бәбісек, сасықкөкек*); «*сара* – 1) атыз, жазық; 2) алаң (киіз үй маңы)» (қазіргі мағыналары – 1) *таза, араласпаған, сұрыптап алынған*; 2) *ашық, айқын, таза, анық*; 3) *асыл, жақсы; мәйек*; 4) *жеке-дара, ерекше, үздік*; 5) *Парық, парасат, ақыл*) және т.б.;

парсы: «*қораз* (зат) – 1) пайызторғай; 2) икемді, нәзік, назды; 3) өнегелі, текті» (қазіргі мағыналары – 1) *Тауықтың еркегі, әтеш*; 2) *ауыс. Ер батыр*) және т.б.;

9) кейбірінің бірнеше нұсқасы берілген:

араб: Алла – Алда, арыз – арз, алым – галым және т.б.;

парсы: тақ – тақыт, дұрыст (үстеу) – дұрыс (сын есім) және т.б.

10) кейбірінің мағынасы күнгірт, алайда олар қазіргі кезде сөз тіркестерінің құрамында қолданылады:

араб: «асы: мойынсұнбау, қайшылық, қателік» (*асы болсам қайттым*), «әлей – амандасқандағы жауап түрі» (*әлей болсын*) және т.б.;

парсы: «көр (сын) – соқыр» (*көр соқыр*).

11) жалқы есімдер берілген:

араб: «Аптеке – Абдуррашид деген жалқы есімнің қысқарған түрі».

парсы: «*Наурус* (зат) – 1) жаңа жылдың бірінші күні (наурыз айында); 2) киргизское имя.».

Осы жерде Сөздікте «әуе» сөзі араб және парсы тілінің сөзі ретінде көрсетілгенін атап өтілсе, зерттеуші Г.Мамырбекова «ауа», «әуе» сөздерін араб сөзі деп көрсетеді [14, 53 б., 79 б.].

Біз бұл мақаламызда әрі қарай қазақ тіліне енген араб және парсы сөздерінің терминденуін қазіргі заңнамалық құжаттарда қолданылуы (немесе қолданылмауы) және Терминком отырыстарында бекітілуі (немесе бекітілмеуі) тұрғысынан төмендегіше топтастырып отырмыз:

1) Араб, парсы тілдерінен еніп, заңнамада қолданылатын және Терминком бекіткен терминдер:

- араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп енген терминдер: *рәміз, нышан, кәмелет, тәрбие, мәдениет, дәреже, мемлекет, мәлімет, мекеме, хабар, мүлік, айып, арыз, өсиет, қазына, кепіл, құқық, қаражат, делдал, шарт, құжат, қарар, рәсім, әділет, ұжым, саясат, халық, мәміле, қаржы, мәртебе, лауазым* және т.б.;

- араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, қазақ тілінің жұрнақтары жалғануы арқылы жасалған терминдер: **-дық/-дік/-тық/-тік/-лық/-лік:** *кәмелеттік, өкілдік, азаматтық, әділдік, әлеуметтік, мемлекеттік, бұқаралық, құқықтық;* **-шы/-ші:** *сарапшы, саясатшы, хатшы;* **-ты/-ті/-лы/-лі:** *өкілетті, құзыретті;* **-шылық/-шілік:** *адамгершілік, жауапкершілік, әкімшілік;* **-дас/-дес/-лас/-лес/-тас/-тес:** *отандас, әріптес, пікірлес;* **-ты+лық/-ті+лік/-лы+лық/-лі+лік:** *мәдениеттілік, өкілеттілік; айыптылық, құпиялылық;* **-сыз+дық/-сіз+дік:** *қауіпсіздік, жауапсыздық, әрекетсіздік, әділетсіздік* және т.б.;

- араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, араб, парсы тілдері элементтерінің

қосылуы арқылы жасалған терминдер: *қылмыскер, куәгер, талапкер, зейнетақы, сараптама* және т.б.;

- біріншісі қазақ тілінің сөзінен, екіншісі араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп енген сөздерден тұратын күрделі терминдер: *төлқұжат, телқұжат* және т.б.;

- біріншісі араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп енген, екіншісі қазақ тілінің төл сөзінен тұратын күрделі терминдер: *дүниетаным, кәсіподақ, әуешай* және т.б.;

- екі сөзі де араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп енген сөздерден тұратын күрделі терминдер: *сенімхат, өмірбаян, өнеркәсіп, қаламақы, жәрдемақы, айыппұл, сауалнама* және т.б.;

- біріншісі еуропа тілдерінің сөзінен, екіншісі араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп енген сөздерден тұратын күрделі терминдер: *радиохабар, радиосұхбат, радиомәтін, макродүние, геосаясат, макроғарыш, этносаяси* және т.б.;

- біріншісі қазақ тілінің сөзінен, екіншісі араб, парсы тілдерінің сөзінен тұратын тіркесті терминдер: *қарсы талап, қос азаматтық, қарыз шарты, жалған құжат, тұрғын үй, ішкі саясат* және т.б.;

- екі сыңары да араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп енген сөздерден тұратын тіркесті терминдер: *сауда шарттары, мемлекет қазынасы, құрмет тақтасы* және т.б.;

- екі сыңары да араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, бірінші сыңарына қазақ тілінің жұрнағы жалғанған сөзден тұратын тіркесті терминдер: *алеуметтік пікір* және т.б.;

- екі сыңары да араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, бірінші сыңарына қазақ тілінің жұрнағы жалғанған, екінші сыңарына араб, парсы тілдерінің элементтері қосылған сөзден тұратын тіркесті терминдер: *уақытша қызметкер, азаматтық талапкер* және т.б.;

- екі сыңары да араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, бірінші сыңарына қазақ тілінің жұрнағы жалғанған сөзден тұратын тіркесті терминдер: *құқықтық мемлекет* және т.б.;

- біріншісі араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, қазақ тілінің жұрнақтары жалғануы арқылы жасалған, екіншісі қазақ тілінің сөзінен тұратын тіркесті терминдер: *мемлекеттік құрылым* және т.б.;

- араб, парсы тілдерінен еуропа тілдерінің біріне, содан соң орыс тіліне, орыс тілінен қазақ тілінің сөздік қорына қосылған, негізінен ғылыми терминдер: *математика, астрономия, география, химия, филология, азимут, алколоид, алгебра, икс, цифр, шахмат, алгоритм, атлас, карта, адмирал, изафет, альманах* және т.б.;

- араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, қазіргі кезде еуропа тілдеріндегі нұсқасы қатар қолданылып жүрген терминдер: *мәселе – мәселе, проблема; әлеует – әлеует, потенциал, айла-шарғы – айла-шарғы, манипуляция, махинация.*

2) Араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, заңнамада да, Терминком отырыстарында да бірнеше мағынада қолданылатын терминдер: *әкім – хакім, үкім – өкім, үкімет – өкімет, өкіл – уәкіл, кінә – күнә, оқиға – уақиға* және т.б.

3) Араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, заңнамада да, Терминком отырыстарында да бірнеше терминнің баламасы ретінде қолданылатын терминдер: *қағида – правило, положение; қағидат – принцип, постулат, нышан – символ, символика, задатки* (қаржы); *зұлмат – зұлмат, геноцид* және т.б.

4) Араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, заңнамада да, Терминком отырыстарында да бір терминнің баламасы ретінде алынып жүрген терминдер: *қағида, ереже – правило; рәміз, нышан – символ* және т.б.

5) Араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, Терминком отырыстарында бірнеше баламасы бекітілген терминдер: *виза – бұрыштама, виза; виза, рұқсат қағаз, рұқсатнама* және т.б.

6) Араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, Терминком отырыстарында бекітілген, алайда кейін қайта қаралып, еуропа тілдеріндегі нұсқасы қайта бекітілген, заңнамада екі нұсқада қолданылып жүрген терминдер: *пайыз – процент, мұрағат – архив, мұражай – музей, шәкіл – шкала* және т.б.

7) Терминком отырыстарында еуропа тілдеріндегі нұсқасы бекітілген, алайда кейін қайта қаралып, араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп енген нұсқасы қайта бекітілген, заңнамада екі нұсқада қолданылып жүрген терминдер: *космос – космос, зарыш* және т.б.

8) Араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, Терминком отырыстарында бекітілген,

заңнамада еуропа тілдеріндегі нұсқасы да қатар қолданылатын терминдер: *ғаламшар – ғаламшар, планета* және т.б.

9) Араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, қазақ тілінің жұрнақтары жалғануы арқылы жасалған, Терминком отырыстарында бекітілмеген, алайда заңнамада қолданылатын терминдер: **-дас+тық/-дес+тік/-лас+тық/-лес+тік/-тас+тық/-тес+тік**: *бәтуа – бәтуаластық, бәтуагерлік* және т.б.

10) Араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп еніп, Терминком отырыстарында бекітілмеген, алайда заңнамада еуропа тілдеріндегі нұсқасы да қатар қолданылатын терминдер: *мүкәммал – мүкәммал, инвентарь* және т.б.

Қорытынды

Түркі тіл біліміндегі танымал тұлғалардың бірі – Петербург Ғылым академиясының академигі, шығыстанушы, археолог, этнограф Василий Васильевич Радловтың өмір жолы мен ғылыми қызметі туралы жазылған еңбектерде архизмдер мен историзмдер ретінде көрсетілген кейбір сөздердің (*алым, есепші, дауылпаз*) қазіргі кезде әртүрлі салада терминдік мағынада қолданылатыны анықталды.

В.В. Радловтың сөздігінде тіркелген араб, парсы кірме сөздері: барлығы дерлік (кейбір сөздерді қоспағанда) қазіргі кезде тілімізде көрсетілген мағынасында қолданылады; әртүрлі ғылым саласында термин ретінде қолданылады; бірнеше мағынасы берілген; бірнеше мағыналы сөздердің әртүрлі сөз табына жататыны көрсетілген; қазақ тілінің жұрнақтары жалғануы арқылы жаңа сөздер жасалған; қазақ тілінің жалғаулары жалғанған; қазіргі қазақ тілінде қолданылмайды; басқа мағыналарда қолданылады; бірнеше нұсқасы берілген; мағынасы күңгірт сөздер қазіргі кезде сөз тіркестерінің құрамында қолданылады; сөздікте жалқы есімдер берілген.

Араб, парсы кірме сөздерінің терминдену процесі қазіргі заңнамалық құжаттарда қолданылуы (немесе қолданылмауы) және Терминком отырыстарында бекітілуі (немесе бекітілмеуі) тұрғысынан төмендегіше топтастырылды: заңнамада қолданылатын және Терминком бекіткен терминдер; заңнамада да, Терминком отырыстарында да бірнеше мағынада қолданылатын терминдер; заңнамада да, Терминком отырыстарында да бірнеше терминнің баламасы ретінде қолданылатын терминдер; заңнамада да, Терминком отырыстарында да бір терминнің баламасы ретінде алынып жүрген терминдер; Терминком отырыстарында бірнеше баламасы бекітілген терминдер; Терминком отырыстарында

бекітілген, алайда кейін қайта қаралып, еуропа тілдеріндегі нұсқасы қайта бекітілген, заңнамада екі нұсқада қолданылып жүрген терминдер; Терминком отырыстарында еуропа тілдеріндегі нұсқасы бекітілген, алайда кейін қайта қаралып, араб, парсы тілдерінен түбір тұлғасында қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп енген нұсқасы қайта бекітілген, заңнамада екі нұсқада қолданылып жүрген терминдер; Терминком отырыстарында бекітілген, заңнамада еуропа тілдеріндегі нұсқасы да қатар қолданылатын терминдер; қазақ тілінің жұрнақтары жалғануы арқылы жасалған, Терминком отырыстарында бекітілмеген, алайда заңнамада қолданылатын терминдер; Терминком отырыстарында бекітілмеген, алайда заңнамада еуропа тілдеріндегі нұсқасы да қатар қолданылатын терминдер.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала АР19677715 «В.В. Радлов сөздігі: XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы қазақ сөздерінің лексикографиялануы мен қалыптануы (лексика-семантикалық аспект)» гранттық қаржыландыру бойынша зерттеу шеңберінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Хусаинов К.Ш. В.В. Радлов и казахский язык. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1981. – 172 с.

[2] Жанпейісов Е. Ғылыми терминологиядағы кейбір араб-парсы элементтері туралы // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы. – 1960. – № 8 (18). – Б. 53-57.

[3] Нәлібаев Ж. Кейбір араб сөздердің қазақы терминденуі // Терминдер және олардың аудармалары. – Алматы: «Ғылым», 1990. – Б. 74-78.

[4] Исанова А.Ш. Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі заң терминдері. Мамандығы – 10.02.02 – Қазақ тілі: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 1997. – 206 б.

[5] Жиекбаева А.Б. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі. 10.02.02 – Қазақ тілі: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2010. – 134 б.

[6] Eremin A.S. Arabic Borrowings in the Lexical-Semantic System of the English Language: Etymological Analysis. Research Result. Theoretical and Applied Linguistics. V.6 (2). – 2020. – P. 14-25. – URL: <http://rrlinguistics.ru/en/journal/article/2060/>; doi: 10.18413/2313-8912-2020-6-2-0-2

[7] Pierre Fournier, Rim Latrache. Arabic Loanwords in English: a Lexicographical Approach. Edited by Zoe Gavriilidou, Maria Mitsiaki,

Asimakis Fliatouras. Proceedings of XIX EURALEX Congress-Lexicography for Inclusion, volume 1. – 202. – P. 343-349. ISBN 978-618-85138-1-5. hal-03596124 – URL: <https://hal.science/hal-03596124/document>

[8] Бахтиярова А.Н., Фаткуллина Ф.Г. Арабские заимствования в лексической системе русского языка // Научный журнал «Фундаментальные исследования». – № 2 (часть 27) – С. 6124-6128. – URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=38632>

[9] Аль-Кадими Махмуд Гази Чаллюб. Арабизмы в современном русском языке: авторефер. дисс. канд. филол. наук. Специальность 10.02.01 – Русский язык. – Воронеж, 2010. – 22 с.

[10] Utemgaliyeva N.A., Bektemirova S.B., Odanova S.A., Rivers W.P., Akimisheva Zh.A. Innovation in Audiovisual Translation: from Reproduction to Perception of Texts with Academic Terms // *XLinguae European Scientific Language Journal*. Volume 15, Issue 2. – Nitra, 2022. – P. 121-129. – URL: [doi: 10.18355/XL.2022.15.02.09](https://doi.org/10.18355/XL.2022.15.02.09)

[11] Әшімбаева Н.М., Шүленбаев Н.Қ., Жампейіс Қ.М. Қазақ тіліндегі негізгі терминжасамдық тәсілдер // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. Том 65. – 2022. – №2. – URL: [doi: https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.003](https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.003).

[12] Radloff W. *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*. Volume 1, Part 1. Front Cover. – Leipzig, 1882. – 318 pages.

[13] Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1-4. – СПб.: Тип. АН, 1888-1911.

[14] Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. / Г.Мамырбекова. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.

REFERENCES

[1] Husainov K.Sh. V.V. Radlov i kazahskij jazyk (V.V. Radlov and the Kazakh language). – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1981. – 172 s. [in Rus.]

[2] Janpeisov E. Ğylymi terminologiyadaǵy keibir arab-parsy elementter turaly (On some Arab-Persian elements in scientific terminology) // *Qazaq SSR Ğylym akademiasynyń Habarşysy*. – 1960. – № 8 (18). – B. 53-57. [in Kaz.]

[3] Nalıbaev J. Keibir arab sözderdiń qazaqy termindeui (Kazakh terminology of some Arabic words) // *Terminder jáne olardyń audarmalary*. – Almaty: «Ğylym», 1990. – B. 74-78. [in Kaz.]

[4] İsanova A.Ş. Qazırgı qazaq ädebi tilindeǵy zañ terminderı (Legal terms in the modern Kazakh literary language). Mamandyǵy 10.02.02 – Qazaq tılı: filol. ğyl. kand. ... dissertation. – Almaty, 1997. – 206 b. [in Kaz.]

[5] Jiekbaeva A.B. Qazaq tilindegi arab, parsy sözderiniñ termindenui (Terminology of Arabic and Persian words in the Kazakh language). Mamandyǵy 10.02.02 – Qazaq tılı: filol. ğyl. kand. ... dissertation. – Almaty, 2010. – 134 b. [in Kaz.]

[6] Eremin A.S. Arabic Borrowings in the Lexical-Semantic System of the English Language: Etymological Analysis. Research Result // Theoretical and Applied Linguistics. V.6 (2). – 2020. – P. 14-25. – URL: doi: 10.18413/2313-8912-2020-6-2-0-2, URL: <http://rllinguistics.ru/en/journal/article/2060/>

[7] Pierre Fournier, Rim Latrache. Arabic Loanwords in English: a Lexicographical Approach. Edited by Zoe Gavriilidou, Maria Mitsiaki, Asimakis Fliatouras // Proceedings of XIX EURALEX Congress-Lexicography for Inclusion. Volume 1. – 2020. – P.343-349. – URL: <https://hal.science/hal-03596124/document>

[8] Bahtijarova A.N., Fatkullina F.G. Arabskie zaimstvovaniya v leksicheskoy sisteme russkogo jazyka (Arabic borrowings in the lexical system of the Russian language) // Nauchnyj zhurnal «Fundamental'nye issledovaniya». – № 2 (chast' 27) – S. 6124-6128. – URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=38632> [in Rus.]

[9] Al'-Kadimi Mahmud Gazi Challjub. Arabizmy v sovremennom russkom jazyke (Arabisms in modern Russian): avtorefer. diss. kand. filol. nauk. Special'nost' 10.02.01 – Russkij jazyk. – Voronezh, 2010. – 22 s. [in Rus.]

[10] Utemgaliyeva N.A., Bektemirova S.B., Odanova S.A., Rivers W.P., Akimisheva Zh.A. Innovation in Audiovisual Translation: from Reproduction to Perception of Texts with Academic Terms // XLinguae European Scientific Language Journal. Volume 15, Issue 2. – Nitra, 2022. – P. 121-129. – URL: doi: 10.18355/XL.2022.15.02.09

[11] Äşimbaeva N.M., Şülenbaev N.Q., Jampeis Q.M. Qazaq tilindegi negızǵı terminjasamdyq tásılder (The main term in the Kazakh language competitive approaches) // Abylai han atyndaǵy Qazaq halyqaralyq qatynastar jáne álem tılderı universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriasy. Tom 65. – 2022. – №2. – URL: doi: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.003>. [in Kaz.]

[12] Radloff W. Phonetik der Nördlichen Türksprachen. Volume 1, Part 1. Front Cover. – Leipzig, 1882. – 318 S. [in Germ.]

[13] Radlov V.V. Opyt slovarja tjurkskih narechij (The experience of the dictionary of Turkic dialects). T. 1-4. – SPb.: Tip. AN, 1888-1911. [in Rus.]

[14] Mamyrbekova G. Qazaq tilindegi arab, parsy sözderiniñ túsındırme

sözdığı (Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language). / G.Mamyrbekova. – Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 2017. – 656 b. [in Kaz.]

**ЛЕКСИЧЕСКИЙ СОСТАВ СЛОВАРЯ В.В. РАДЛОВА:
АРАБО-ПЕРСИДСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ И ПРОЦЕСС ИХ
ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИИ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ**

*Кулманов С.¹, Буркитбай Г.²

*¹к.фил.н., доцент, Институт языкознания им. А. Байтурсынова
Алматы, Казахстан, e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

²к.фил.н., проф., Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
e-mail: gjbi@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу арабо-персидских заимствований лексического состава словаря (далее – Словарь) одного из известных деятелей тюркского языкознания – академика Петербургской академии наук, востоковеда, археолога, этнографа Василия Васильевича Радлова (Фридрих Вильгельм Радлов) и сегодняшнему процессу их терминологизации.

Цель, основное направление и идея исследования призваны раскрыть характер арабо-персидских заимствований лексико-терминологического фонда казахского языка.

В статье использованы методы отбора, систематизации, классификация на лексико-семантические группы, семантической группировки, структурного, этимологического (диахронической), описательного, синхронного анализов.

В статье доказаны, что некоторые слова, обозначенные в Словаре как архизмы и историзмы, в настоящее время используются в различных областях в терминологическом значении, были выявлены следующие особенности зарегистрированных в нем арабских и персидских заимствованных слов: почти все (за исключением некоторых слов) в настоящее время используются в значении, указанном в словаре; в различных областях науки используются в качестве терминов; предоставлено несколько значений; показано, что слова с несколькими значениями принадлежат к разным частям речи; путем соединения суффиксов казахского языка созданы новые слова; соединены окончания казахского языка; не используются в современном казахском языке; в настоящее время используются в других значениях; имеют несколько вариантов; слова с более неточным значением в настоящее время

используются в словосочетаниях; в словаре предоставлены имена собственные.

В статье терминологизация арабо-персидских слов, вошедших в казахский язык, сгруппирована по структурному и содержательному характеру с точки зрения их использования (или неиспользования) в современных законодательных документах и утверждения (или не утверждения) на заседаниях Республиканской терминологической комиссии.

Результаты, полученные в ходе исследования: 1) содержательная классификация арабо-персидских заимствований, относящихся к лексическому составу Словаря, и анализ современного процесса терминологизации арабо-персидских заимствований вносят вклад в совершенствование научно-теоретических основ лексикологии и терминологии; 2) можно использовать в практических целях при составлении различных словарей (исторических, терминологических и др.), чтении лекций по лексикологии, истории языка, диалектологии, терминологии.

Ключевые слова: словарь, лексический состав, арабо-персидские заимствования, терминологизация, законодательство, корень, суффикс, адаптирование

LEXICAL COMPOSITION OF V.V. RADLOV'S DICTIONARY: ARAB-PERSIAN BORROWINGS AND THE PROCESS OF THEIR TERMINOLOGIZATION AT THE PRESENT TIME

*Kulmanov S.¹, Burkitbai G.²

¹Candidate of Phil. Sc., Associate Professor, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

²Candidate of Phil. Sc., Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
e-mail: gjbi@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the analysis of the Arabic-Persian borrowings of the lexical composition of the dictionary (hereinafter referred to as the Dictionary) of one of the famous figures of Turkic linguistics, an academician of the St. Petersburg Academy of Sciences, orientalist, archaeologist, ethnographer Vasily Vasilyevich Radlov (Friedrich Wilhelm Radlov) and the current process of their terminology.

The purpose, main direction and idea of the study are intended to reveal the nature of the Arabic-Persian borrowings of the lexical-terminological fund of the Kazakh language.

The article uses the methods of selection, systematization, classification

into lexical-semantic groups, semantic grouping, structural, etymological (diachronic), descriptive, synchronic analyses.

The article proves that some words registered in the Dictionary such as archisms and historicisms are currently used in various fields in their terminological meaning; the following features of the Arabic-Persian borrowings registered in it were identified: at the present almost all of them are used in the meaning fixed in the dictionary; they are used as terms; they have several meanings; new words were created by combining suffixes of the Kazakh language; some words are not used in the modern Kazakh language; currently they are used in other meanings; the words with more imprecise meanings are used in collocations; the dictionary provides proper names.

In the article, the terminology of Arabic-Persian words included in the Kazakh language is grouped according to their structural and substantive nature in terms of their use (or non-use) in modern legislative documents and approval (or not approval) at meetings of the Republican Terminology Commission.

The results obtained during the study are as follows: 1) contribute to improving the scientific and theoretical foundations of lexicology and terminology; 2) they can be used for practical purposes when compiling various dictionaries, in lectures on lexicology, history of language, dialectology, terminology.

Keywords: dictionary, lexical composition, Arabic-Persian borrowings, terminology, legislation, root, suffix, adaptation

Статья поступила 10.10.2023

УДК 81-11-119

МРНТИ 16. 31. 02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.014>

ЯЗЫКОВАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ИНТЕРИОРИЗУЕМОЕ СВОЙСТВО

Мусатаева М.Ш.¹, *Какимова А.М.²

¹д.ф.н., профессор, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

e-mail: mussatayeva@mail.ru

*²докторант, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

e-mail: aiko1996.96@mail.ru

Аннотация. В современном глобализирующемся мире особую актуальность приобретают проблемы, связанные с идентичностью, которые перестают быть проблемой только социальных наук. Она изучается с разных позиций: философской, психологической, политической, экономической и др. Особая роль данной проблеме

уделяется и в языковедческих дисциплинах: социолингвистике, лингвокультурологии, лингвокогнитологии, прагмалингвистике и др., в каждой из которых освещается тот или иной аспект, связанный с языковыми, речевыми и ментальными особенностями идентифицирующейся личности с этносом, с той или иной социальной группой и др. Целью данной статьи является освещение одного из аспектов этой проблемы – интериоризуемого свойства языковой идентичности. Как известно, интериоризация означает воздействие целого комплекса внешних факторов на формирование внутреннего мира языковой личности в процессе ее социализации. *Научная значимость* данной работы состоит в выявлении особенностей формирования языковой идентичности в полиэтничном казахстанском социуме. Поскольку на коммуникативном пространстве казахстанского общества доминирующими являются казахский язык как государственный и русский как второй официальный, то вопрос о языковой идентичности является актуальным. Очевиден тот факт, когда целый ряд диаспор в большей степени является частично русскоязычным (немцы, корейцы, украинцы и др.), частично – казахскоязычным (узбеки, уйгуры, турки и др.). И это обстоятельство подтверждает тезис о том, что «...всякая подлинно человеческая форма психики первоначально складывается как внешняя, социальная форма общения между людьми и только затем, в результате интериоризации, становится психическим процессом отдельного индивида» [1, 2]. Безусловно, речь не идет об их ассимиляции, поскольку родные языки этих диаспор перешли в разряд эритажных. В связи с этим представляет интерес изучение того, какие факторы оказывают влияние на формирование языковой идентичности в казахстанском полиязычном обществе. Практическая значимость статьи заключается в возможности использования ее материалов для дальнейших исследований языковой идентичности, а также при составлении учебных пособий по данной проблеме. Источником извлечения фактического материала является казахстанская газетная пресса, поскольку в языке масс-медиа наиболее ярко отражается умонастроение общества. Для достижения поставленной цели использованы такие *методы*, как описательный, интерпретационный, анализ, синтез и обобщение.

Ключевые слова: идентичность, интериоризация, язык, культура, казахстанское общество, казахский язык, русский язык, английский язык, трехязычие, пресса

Основные положения

Проблема интериоризации была объектом психологических, социологических, социолингвистических и других научных

исследований гуманитарного цикла. Впервые данный термин введен в научный обиход французскими социологами (Э. Дюркгеймом, М. Мосс, Леви-Брюль, С.Бугле, Ж.Дави, П.Лапи, П.Фоконье, М. Хальбвакс и др.), который позже был заимствован психологами: французскими (П. Жане, Ж. Пиаже, Э.Бенвенист, А. Лемуан и др., советскими (Л.С. Выготский, А. Н. Леонтьев, А. А. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, П.Я.Гальперин и др.). Так, в Большой российской энциклопедии дается следующее определение данному термину: «ИНТЕРИОРИЗА́ЦИЯ (от лат. interior – внутренний), переход извне внутрь, формирование внутреннего мира человека под воздействием объективных и intersубъективных структур (деятельности, интеракции, социальных норм, образцов поведения, культурных ценностей, традиций, представлений, умонастроений, стереотипов, верований и т. п.)» [2, 438 с.].

С середины XX столетия одно из центральных мест в научных исследованиях занимает проблема идентичности, что в основном объясняется глобализационными процессами, в результате чего появился риск утраты языковой идентичности. В постсоветском Казахстане эта проблема встала со всей остротой, поскольку в нем осуществлявшаяся в течение 80 лет русификация оказалась наиболее успешной, чем в других республиках из-за экстралингвистических факторов (проживание в нем свыше 130 этносов, евразийское пространство, советская идеология и др.). В результате появилось не одно поколение русскоговорящих казахов, что обусловило остроту проблемы языковой идентичности по разным критериям, в том числе по владению родным языком, знанию родной истории, культуры (обычаев, традиций, обрядов и др.). Положительную роль в решении данной проблемы сыграли «Закон о языках в Республике Казахстан» (1997) [3]. Программа «Духовное возрождение как основа третьей модернизации Казахстана», прозвучавшая в Послании Президента от 12.04.2017 [4].

Программа «Духовное возрождение» ориентирована на возрождение духовных ценностей казахстанцев с учетом всех современных рисков и трудностей глобализации, повышение конкурентоспособности Казахстана в мире, сохранение национальной идентичности, культ знаний и открытость сознания граждан, что должно стать главными символами современного Казахстана. Не подлежит сомнению, что незыблемой ценностью любого этноса является язык. Исходя из этого, для казахстанского общества проблема языковой идентичности становится одной из самых приоритетных. Соответственно объектом данной статьи является языковая идентичность, а предметом – средства ее репрезентации в языке масс-медиа.

Введение

Актуальность данной проблемы в мировом масштабе подтверждается наличием солидной базы научных исследований зарубежных и отечественных ученых. Проблема языковой идентичности представляет собой многогранный феномен, поэтому с целью выявления степени изученности различных ее аспектов считаем необходимым предварить статью кратким обзором.

Общим проблемам языка и идентичности, а также практике языка и идентичности посвящены труды следующих ученых *дальнего зарубежья*: Э. Хобсбаун, Т. Каллифейтидс, М. Канепари-Лабиб Р. Чакраборти, И.Леглиз, Б. Мигге, Тьон Си Фэт, К. Н. Дарувалла, О. Овомойела, Т. Рахман, , М. Бухольц, М. Вейретер, Б. Виброк, Дж. Тадатил, Р. Кирни С. А. Ламуре, Н. Лабри, Дж. М. Фуллер, К. Хазен и др.

Проблема языка и национальной идентичности являются объектом исследования таких ученых *ближнего зарубежья*, как: В. Ефремов, М. Шарлай, Е. Кузнецова, Н. Казыдуб, В. Озюменко А. Горностаева, А. Борисова, Г. Камалова С. Исканиус, В.Н., Денисенко, А. В. Денисенко, Е.Ю. Чеботарева, А. Захарова, Н. Полякова А.П. Седых и др.,

В трудах *отечественных социолингвистов* проблема языка и идентичности рассматривается в тесной взаимосвязи с языковой ситуацией, языковой политикой, межкультурной коммуникацией и медиа: Э.Д. Сулейменова, Б.Хасанов, А.Е.Карлинский, Н. Байгабатова, Г.П. Байгарина М.С.Абищева, Р.С. Амренова, Е.А. Журавлева Г.Р. Дадабаева, Е.А. Хасенов, Л.В. Екшембеева З.К. Сабитова, А.Б. Бекжанова и др.

Описание материалов и методов

Изучение идентичности сквозь призму концепций транслингвальности и транскультуральности является одним из аспектов данной проблемы. При этом важно четкое ее разграничение от «транскультурной идентичности», которая представляет собой одновременное и комфортное сосуществование различных культур. Как известно, без знания языков разных национальных культур формирование транскультурной идентичности невозможно. Соответственно транскультурная идентичность тесно связана с транслингвальной идентичностью. В результате происходит плавный переход от одной культуры к другой, что характеризуется не полной ассимиляцией, а некоторым слиянием, при этом сохраняется языковая и культурная идентичность говорящего, что ведет к смешанному дискурсу.

Из этого следует, что транслингвистичность – это проницаемость между языками, взаимовлияние, возникающее в результате появления нового качества богатой языковой культуры.

Следует отметить, что исследования транслингвальной идентичности в основном были сосредоточены на разнообразии языков, процессе плавного перехода (перетекания) из одной лингвокультуры в другую), транслингвальной педагогике (транслингвальный подход в интегрированном обучении иностранным языкам), языковом творчестве, на гибридном языковом происхождении и языковых практиках, чтобы охватить социокультурные, этно-расовые, религиозные и культурные особенности. Транслингвальная идентичность развивается в рамках транслингвальной парадигмы, где коммуникация «... выходит за пределы отдельных языков, слов и включает в себя разнообразные семиотические ресурсы и экологические возможности» [5, с. 6], что предполагает переориентацию от понятия отдельных языков к языковым практикам, использующим различные языковые ресурсы.

В трудах зарубежных ученых, посвященных транслингвальной идентичности, исследуются такие аспекты, как: *материальная транслингвальная экология* (Г.Келлман, А. Танкосич, Н. Львович, Й.Н. Видиянто, Дж. Джордан), *транслингвальный подход к смыслообразованию* ((Э. Кушман), *транслингвальная идентичность в педагогике* (С. Чжэн), *транслингвальное письмо* (Дж. У. Ли), *мультилингвальная и транслингвальная норма* (Б. Хорнер, С.Н. Кэмп, К. Донахью), *транслингвальная грамотность* (А.С. Канагараджа), *транслингвальная практика* (Х. Конг), *транслингвальные диспозиции* (К. Дженкс), *транслингвальная возможность* (С. Стэнли, Т. Стейниц) и др.

Исследования ученых ближнего зарубежья посвящены прикладным аспектам транслингвизма: транслингвальная литература, билингвизм, художественный текст, транслингвальные интеграционные процессы в коммуникации и культуре (З.Г. Прошина, О.А. Валикова, А.С. Демченко, Е.С. Лебедева, Е.С. Гриценко, Т.В. Романова, А.В. Соснин, А.В. Аликина).

В научной литературе также отмечается терминосочетание *мультилингвальная идентичность*.

Суть мультилингвальной идентичности заключается в способности личности использовать несколько языков. На мультилингвальную идентичность может влиять ряд факторов, в том числе языки, на которых говорит человек, культурный контекст, в котором он использует эти языки, и его опыт использования этих языков в различных условиях.

Для одних людей мультилингвальная идентичность может быть тесно связана с их культурным наследием, а язык, как известно, составляет важную часть культурной идентичности. Другие люди могут развивать мультилингвальную идентичность благодаря своему опыту жизни или работы в разных странах.

Проблемам мультилингвальной идентичности в образовании, студентов, учителей посвящены работы зарубежных ученых как: П. Дж. Хики, Т. Льюис, К. Форбс, Д. Рутгерс, Л. Фишер, М. Эванс, А. Гэйтон, К. Хиггинс, Е. Понте и др., также в трудах ученых дальнего зарубежья, посвященных мультилингвальной идентичности, исследуются такие аспекты как мотивация и мультилингвальная идентичность, мультилингвальные письменные практики, мультилингвальная идентичность в рекламе (Г. Аластер, Э. Скерретт, Р.Л. Леонард, И. Пиллер) и др.

Исследования ученых ближнего зарубежья посвящены образовательным аспектам мультилингвальной идентичности: *мультилингвальная компетенция студентов, мультилингвальная идентичность в образовании, педагогике, обучении; формирование идентичности через творческую деятельность в мультилингвальном регионе* (О.К. Бакловская, П.Ю. Петрусевич, Л. М. Малых, А. В. Жукова, Т.А. Баранова, А.М. Кобичева, Е.Ю. Токарева, А.А. Ривлина, З.Г. Прошина, А.А. Джалалова, Е.Н. Иванова) и др.

Казахстанские ученые в своих трудах характеризуют мультилингвальную идентичность в образовании, в лингвистических исследованиях; функционирование языков в РК, формирования полиязычной и поликультурной личности (Н.А. Аринова, Г.Т. Айтжанова, Ж. Жұмабекова, Б.А. Әрінова, Б.М. Айтбаева, Р.А. Айкенова, А.О. Ашаева, С.Б. Тусупбекова, Б.К. Аязбаева, А.С. Келмагамбетова, Н. Нуриханова, С.Ж. Баяндина, Г.Ф. Гайнутдинова, З.К. Нуганова) и др.

Результаты

Одним из важных аспектов языковой идентичности является ее проявление в образовании, особенно в многоязычных обществах, где существует несколько языковых групп. Суть языковой идентичности заключается в идентификации личности себя через родной язык,

являющийся частью самой личности и культуры. В связи с этим большая часть работ ученых посвящена проблеме языковой, мультилингвальной и транслингвальной идентичности в сфере образования. Так, К. Форбс, Д. Рутгерс в работе «Multilingual identity in education» отмечают, что термин «мультилингвальный» используется в его самом широком смысле и включают: «...не только разговорные языки, но и невербальные формы общения, такие, как жестовые языки. Наша позиция состоит в том, что каждый язык, являющийся частью индивидуального репертуара, может влиять на характер переговоров об идентичности» [6, 399].

Проблема мультилингвальной идентичности рассматривается и в работах казахстанских исследователей. Например, в совместной работе А. Келмагамбетовой и Н. Нурихановой «Multilingual education in Kazakhstan», речь идет о том, что мультилингвальное образование в Республике Казахстан является одним из основных направлений в системе высшего образования, а обучение в университете рассматривается как главный этап в процессе формирования и развития поликультурной личности. Это этап познавательного формирования ценностей и жизненных принципов, поскольку только вуз способен создать для студента благоприятную среду, обеспечивающую гармоничное сочетание развития гуманистических качеств человека с возможностью полной реализации его национальных, культурных и этнических потребностей. В соответствии с задачами, поставленными Президентом Республики Казахстан в «Государственной программе развития образования РК на 2011-2020 годы» и Культурной программе «Языковая триада», все казахстанцы должны овладеть 95% казахским языком, 25% русским языком и 25% английского языка к 2020 году. [7, 146].

Уважение к языковой идентичности учащихся может создать благоприятную образовательную среду, которая учитывает культурные различия и способствует лучшему усвоению материала. Успешная реализация транслингвального подхода в интегрированном обучении иностранным языкам будет способствовать формированию у разноязычных обучающихся толерантности по отношению к носителям других языков и культур.

Обсуждение

Большую роль в формировании языковой идентичности играют СМИ, оказывающие мощное воздействие на массовое сознание, мышление, стиль мировосприятия и тип современной культуры. Согласно результатам социологического исследования, в наибольшей

степени казахстанцы доверяют телевидению (64,4 %) и печатным СМИ (60 %) [8, с. 72]. Исходя из этого, попытаемся проанализировать газетные тексты, посвященные проблемам языка в полиязычном Казахстане.

Процедура извлечения маркированных текстов, представляющих интерес, осуществлялась следующим образом: в поисковике сайтов газет выпуска 2022-2023 года, «Егемен Қазақстан» – «Казахстанская правда»; «Вечерний Алматы»; «Айқын» – «Литер»; «Халық», «Экспресс К» вводилось название тегов: «язык», «тіл». В итоге было получено 130 текстов, содержащих информацию о языковой идентичности, проблеме трехязычия в Казахстане, роли государственного, русского и английского языков. Из них в казахоязычной прессе – 50 текстов, в русскоязычной – 80. В таблице 1 представлены данные о количестве текстов в каждой из проанализированных газет.

Таблица 1. Данные по результатам первичного поиска материала

Источник	Количество текстов первичного поиска
Егемен Қазақстан	25
Айқын	15
Халық	5
Вечерний Алматы	4
Казахстанская правда	40
Литер	25
Экспресс К	16
Итого	130

При проведении SEO-анализа было выделено 10 доминантных слов, которые представлены в виде диаграммы (рисунок 1).

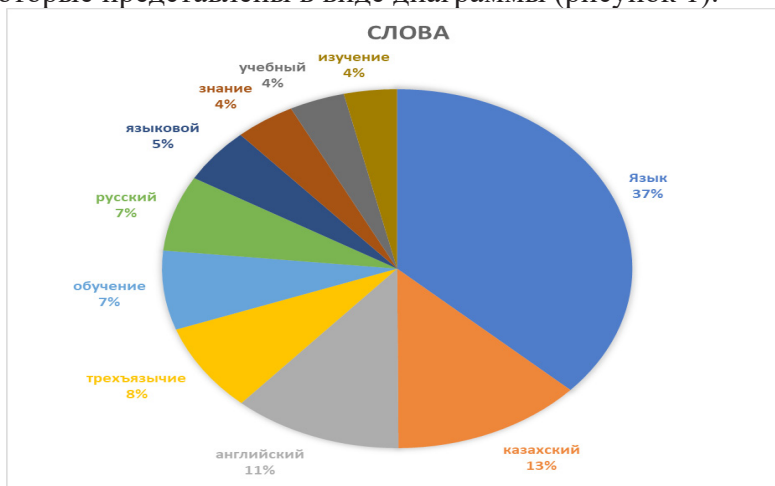

Рисунок 1 – Процентное соотношение 10 самых популярных слов в тексте

В данной диаграмме представлено 10 частотных слов в 130 газетных текстах: доминирующей является лексема *язык*, использование которой составляет 37%, на втором месте слово *казахский* – 13%, на третьем – английский – 11%, *трехязычие* – 8%, а вот лексема *русский* составляет всего 7% (см. 2).

На основании вышеприведенных результатов SEO-анализа можно заключить, что:

а) изучение государственного казахского языка на сегодняшний день в РК представляет первостепенную важность;

б) внимание большей части населения сосредоточено на изучении иностранного (английского) языка;

в) изучение русского языка оказалось не столь актуальным

Таблица 2. Фрагментарное представление газетных текстов

№	Название статьи	Рубрика, стр.	Дата	Автор	Контекст
1	Январское ЕНТ: пороговый балл набрали около 83% абитуриентов	Образование, 1, https://kazpravda.kz/n/yanvarskoe-ent-porogovyy-ball-nabrali-okolo-83-abiturentov/	13 февраля 2023 г.	Елисеева Екатерина	По его словам, 77% (95 тысяч) выпускников прошли тестирование на казахском языке, 23% – на русском, 91 человек – на английском языке. (в том числе 274 ученика с особыми образовательными потребностями. (инклюзия)
2	Четкая цель и организационная дисциплина – вот главные составляющие для успешного изучения языка	ОБЩЕСТВО: https://kazpravda.kz/n/chetkaya-tseli-organizatsionnaya-distiplina-vot-glavnye-sostavlyayushchie-dlya-uspeshnogo-izucheniya-yazyka/	27 января 2023	Екатерина Бескорсая	Например, только в Павлодаре интернет-поисковики выдают 55 действующих организаций, причем в каждой из них указано, что помимо английского, китайского, польского и других обязательно преподают и казахский . То есть набор иностранных языков варьируется, но внимание государственному уделяют везде. Еще лет пять назад и самих языковых школ было меньше, и казахскому обучали далеко не везде.

В подтверждение обоснованности и достоверности выявления ключевых слов в проанализированных нами текстах, приведем результаты осуществленного SEO-анализа.

Таблица 3. Результаты SEO-анализа

Слово	Повторений	Плотность, %
язык	222	3,39
казахский	79	1,21
английский	70	1,07
быть	50	0,76
трехязычие	48	0,73
обучение	43	0,66
русский	41	0,63
образование	37	0,56

Заключение

Таким образом, анализ газетных материалов, посвященных языковым проблемам, имплицитно демонстрирует приоритетность языков в казахстанском обществе на данный период. Материал исследования подтверждает, что интериоризуемое свойство языковой идентичности в казахстанском социуме проявляется в том, что формирование внутреннего мира человека происходит под воздействием объективных и интересубъективных структур: казахстанцы массово в той или иной степени (отлично, хорошо или удовлетворительно), но массово владеют русским языком, поэтому на данном этапе приоритетно развитие и совершенствование казахского языка как государственного и английского как международного.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Выготский Л.С. Сознание как проблема психологии поведения. Психология развития человека (1925) – М: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.
- [2] Пузырей А.А., Подвойский Д.Г. Интериоризация // Большая российская энциклопедия. – Том 11. – Москва, 2008. – 438 с.
- [3] О языках в Республике Казахстан // Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года. – № 151. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008034&pos=5;-106#pos=5;-106
- [4] Духовное возрождение как основа третьей модернизации Казахстана, // Послание Президента народу Казахстана от 12.04.2017. – Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. – URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-

gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya

[5] Canagarajah S. Translingual practice: Global Englishes and cosmopolitan relations. Routledge, 2013. – 224 p.

[6] Karen Forbes & Dieuwerke Rutgers. Multilingual identity in education // The Language Learning Journal, 2021. – № 49. – P. 399-403. – URL: doi: 10.1080/09571736.2021.1918850

[7] Kelmaganbetova A.S., Nurikhanova N. Multilingual education in Kazakhstan // Көптілділік білім беру: проблемалары, келешегі. – Караганда, 2013. – С. 145-148.

[8] Ценности казахстанского общества в социологическом измерении. – Алматы: ТОО «DELUXE Printery», 2020. – 143 с.

REFERENCES

[1] Vygotskiy L.S. Soznaniye kak problema psikhologii povedeniya. Psikhologiya razvitiya cheloveka (Consciousness as a problem of the psychology of behavior. The Psychology of Human Development) (1925). – М.: Izd-vo Smysl; Eksmo, 2005. – 1136 s. [in Rus.]

[2] Puzyrey A. A., Podvoyskiy D. G. Interiorizatsiya (Interiorization) // Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya. – Tom 11. – Moskva, 2008. – 438 s. [in Rus.]

[3] О языках в Республике Казахстан // Закон Республики Казахстан от 11 iyulya 1997 goda. (Law of the Republic of Kazakhstan dated July 11, 1997) – № 151. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008034&pos=5;-106#pos=5;-106 [in Rus.]

[4] Dukhovnoye vrozhdeniye kak osnova tret'yey modernizatsii Kazakhstana, // Poslaniye Prezidenta narodu Kazakhstana ot 12.04.2017. – Vzglyad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya. (A look into the future: modernization of public consciousness). – URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya [in Rus.]

[5] Canagarajah, S. Translingual practice: Global Englishes and cosmopolitan relations. – Routledge, 2013. – 224 p.

[6] Karen Forbes & Dieuwerke Rutgers. Multilingual identity in education // The Language Learning Journal, 2021. – № 49. – P. 399-403. – URL: doi: 10.1080/09571736.2021.1918850

[7] Kelmaganbetova A.S., Nurikhanova N. Multilingual education in Kazakhstan // Köptildilik bilim beru: problemaları, keleşegi. – Karaganda, 2013. – S. 145-148.

[8] Tsennosti kazakhstanskogo obshchestva v sotsiologicheskoy izmerenii. (The values of Kazakhstani society in the sociological dimension.) – Almaty: DELUXE Printery, 2020. – 143 s. [in Rus.]

ТІЛДІК СӘЙКЕСТІЛІК ИНТЕРИОРИЗАЦИЯЛАНАТЫН ҚАСИЕТ РЕТІНДЕ

Мусатаева М.Ш.¹, *Какимова А.М.²

¹д.ф.н., профессор, Абай атындағы КазҰПУ, Алматы, Қазақстан

e-mail: mussatayeva@mail.ru

*²докторант, Абай атындағы КазҰПУ, Алматы, Қазақстан

e-mail: aiko1996.96@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі жаһандану әлемінде жеке басына қатысты мәселелер ерекше өзектілікке ие, олар енді тек әлеуметтік ғылымдардың мәселесі емес. Ол әртүрлі позициялардан зерттеледі: философиялық, психологиялық, саяси, экономикалық және т. этникалық топ, белгілі бір әлеуметтік топпен және т.б. Бұл мақаланың мақсаты осы мәселенің бір аспектісін - лингвистикалық бірегейліктің ішкі қасиетін көрсету болып табылады. Белгілі болғандай, интериаризация дегеніміз тілдік тұлғаның әлеуметтену процесінде оның ішкі дүниесінің қалыптасуына сыртқы факторлардың тұтас кешенінің ықпалын білдіреді. Бұл жұмыстың ғылыми маңыздылығы көп ұлтты қазақ қоғамындағы тілдік тұлғаның қалыптасу ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Қазақ қоғамының коммуникативті кеңістігінде мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілі мен екінші ресми тіл ретінде орыс тілі басым болғандықтан, тілдік тұлға мәселесі өзекті болып отыр. Бірқатар диаспоралар негізінен жартылай орыстілді (неміс, корей, украин, т.б.), ішінара қазақтілді (өзбек, ұйғыр, түрік, т.б.) құрайтыны анық. Және бұл жағдай «...психиканың әрбір нағыз адамдық формасы, ең алдымен, адамдар арасындағы қарым-қатынастың сыртқы, әлеуметтік формасы ретінде көрінеді және содан кейін ғана интериаризация нәтижесінде жеке тұлғаның психикалық процесіне айналады» деген тезисті растайды. ” [1, 2]. Әрине, біз олардың ассимиляциясы туралы айтып отырған жоқпыз, өйткені бұл диаспоралардың ана тілдері мұра тілдеріне айналды. Осы орайда көптілді қазақ қоғамында тілдік тұлғаның қалыптасуына қандай факторлар әсер ететінін зерттеу қызықты. Ал оның практикалық маңыздылығы оның материалдарын тілдік тұлғаны одан әрі зерттеуге, сондай-ақ осы мәселе бойынша оқулықтар құрастыруға пайдалану мүмкіндігінде. Қоғамның сана-сезімі бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде барынша айқын көрінетіндіктен, деректі материалды алудың көзі – қазақ газеті

баспасөзі. Бұл мақсатқа жету үшін сипаттау, түсіндіру, талдау, синтез және жалпылау сияқты әдістер қолданылды.

Тірек сөздер: тұлға, интернационализация, тіл, мәдениет, қазақ қоғамы, қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі, үштілділік, баспасөз

LINGUISTIC IDENTITY AS AN INTERIORIZABLE PROPERTY

Mussataeva M.Sh.¹, *Kakimova A.M.²

¹Doctor of Phil.Sc., Professor, KazNPU of Abay, Almaty, Kazakhstan

e-mail: mussatayeva@mail.ru

*²PhD student, KazNPU of Abay, Almaty, Kazakhstan

e-mail: aiko1996.96@mail.ru

Abstract. In today's globalizing world, problems related to identity are of particular relevance, which are no longer a problem only of the social sciences. It is studied from different positions: philosophical, psychological, political, economic, etc. A special role is given to this problem in linguistic disciplines: sociolinguistics, linguoculturology, linguocognitology, pragmalinguistics, etc., speech and mental features of an identified person with an ethnic group, with a particular social group, etc. The purpose of this article is to highlight one of the aspects of this problem - the internalized property of linguistic identity. As is known, internalization means the impact of a whole complex of external factors on the formation of the inner world of a linguistic personality in the process of its socialization. The scientific significance of this work is to identify the features of the formation of linguistic identity in the multi-ethnic Kazakh society. Since the Kazakh language as the state language and Russian as the second official language are dominant in the communicative space of the Kazakh society, the issue of linguistic identity is relevant. It is obvious that a number of diasporas are mostly partly Russian-speaking (Germans, Koreans, Ukrainians, etc.), partly Kazakh-speaking (Uzbeks, Uighurs, Turks, etc.). And this circumstance confirms the thesis that "... every truly human form of the psyche is primarily is seen as an external, social form of communication between people and only then, as a result of internalization, becomes a mental process of an individual individual" [1, 2]. Of course, we are not talking about their assimilation, since the native languages of these diasporas have become heritage languages. In this regard, it is of interest to study what factors influence the formation of linguistic identity in a Kazakh multilingual society. And its practical significance lies in the possibility of using its materials for further research on linguistic identity, as well as in compiling textbooks on this issue. The source of extracting the factual material is the Kazakh newspaper press, since the mindset of society is most

clearly reflected in the language of the mass media. To achieve this goal, such methods as descriptive, interpretive, analysis, synthesis and generalization were used.

Keywords: identity, internalization, language, culture, Kazakh society, Kazakh language, Russian language, English language, trilingualism, press

Статья поступила 16.07.2023

UDC 801.373.43

IRSTI 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.015>

**THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE WORD
FORMATION OF NEOLOGISMS IN THE ENGLISH LANGUAGE
(ON THE EXAMPLE OF FACEBOOK, TWITTER AND
INSTAGRAM)**

*Paizullayev Ye.N.¹, Sak S.T.²

***¹Master, Senior Teacher, International University of
Tourism and Hospitality
Turkistan, Kazakhstan**

e-mail: erjan.paizullaev@iuth.edu.kz

**²Master, Teacher of International University of Tourism and Hospitality
Turkestan, Kazakhstan, e-mail: sayat.sak94@gmail.com**

Abstract. This article examines the influence of communication in social networks on norms, on the development of lexical composition of the modern English language. Language is continuously enriched at the lexical level. One of the examples of the development of any language is the process of the emergence of new words - neologisms. The relevance of the work lies in the fact that currently the English language is experiencing a real “neological boom”.

The research purpose is to study the trends of word formation of new words in English language under the influence of social networks use, to identify and characterize the most productive word-forming means. The study analyzed Instagram, Facebook, Twitter and neologisms that have appeared in the English language over the past 10 years. These social networks are one of the most productive sources of neologisms. There are a plenty of people sitting in them, which is a good prerequisite to generate new words rapidly. In

the course of the study, various linguistic research methods were used, such as: analysis of scientific literature, descriptive method involving observation of language processes and word-formation analysis.

The material for the study was Instagram, Facebook, Twitter, as well as neologisms and abbreviations used in social networks, processed by continuous sampling method. The results of work showed that the Internet, including social networks, is an inexhaustible source for the neologisms' formation in modern English. Study of the latest neologisms allows to see a native speaker's current life state.

The practical significance lies in the fact that the study materials can be used in writing textbooks on the lexicology modern English, special courses on the English neology. The scientific novelty of the study presents a number of particular observations and conclusions made as a result of the analysis of specific material.

Keywords: English language, social network, neologism, lexical units, word formation, affixation, blending, conversion, abbreviation

Basic provisions

Like any other media, the Internet has a significant impact on the behavior and attitudes of people in society. People communicate in cyberspace through various websites, forums, blogs and social messengers using the applications designed for this: Instagram, Facebook, WhatsApp, Telegram, Twitter and others. As a result, new neologisms appear, which can be combined under the general name "Internet language" or the English language of the Internet, which significantly affects the development of this language and determines the various areas of its application in the communicative process. Every year, English dictionaries are replenished with a huge number of words, most of which appeared as a result of the influence of the Internet on the language. It is important to note that word formation as a result of the use of social networks is growing every year and developing more and more.

Introduction

The study of a foreign language in the 21st century, namely English, is due to the fact that this language is the language of the world economy, science and the Internet. Thus, 60.4% of the content on the Internet is given in this language [1]. As you know, information technology, including the Internet, plays a significant role in all spheres of human activity. With the development of the Internet, the language changes every year, its influence also affected the linguistic area, reflected in the emergence of new words - neologisms. Currently, the English language is experiencing a real "neological boom".

As a rule, the main source of new words are social networks, or interactive multi-user sites, the content of which is filled by their visitors, with the possibility of specifying any information about an individual, by which the user's account can be found by other network members [2]. New lexical units appear - Internet neologisms, abbreviations that make communication between people simple and convenient. Internet users form new lexical, grammatical, spelling and other norms and rules that are typical not only for online communication, but also for daily use in verbal form. The current vocabulary that appears in social networks reflects the new opportunities that Internet users constantly have due to the development of information technology. As a result, the words used in the networks are officially included in dictionaries, such as the Oxford English Dictionary [3].

Since 1996, when social networks appeared and became widespread, the number of active users around the world totaled 7.7 million people. For 20 years, by 2015, these services have increased their audience to 2.07 billion users, by 2022 the number of users has doubled, it has reached 4.2 billion people. In Kazakhstan, as well as throughout the world, the number of Internet users is growing.

The pandemic and forced quarantine around the world, since 2019, have led to an increase in the consumption of information, both through television and the Internet. Virtual social platforms Facebook, Twitter, Instagram and mobile instant messengers WhatsApp and Telegram have changed people's attitude to modern communication and have become the main means of communication and self-expression.

In addition to the above, the Internet affects the spread of the English language throughout the planet. Being the international language of communication, English also claims to be the dominant language in the web environment, the main competitor of which, at present, is Chinese [3].

Materials and methods

This article is devoted to the study of the trend of word formation of new words in the English language under the influence of the use of social networks, identification and characterization of the most productive word-forming means. Instagram Facebook, Twitter and neologisms, which have emerged in English over the past 10 years, were analyzed in the course of the work. These social networks are one of the most productive sources of neologisms, as evidenced by recent linguistic studies [4]. There are a huge number of people sitting in them, about 500 million people are online on Instagram alone every day, which is a good prerequisite to generate new words at a tremendous speed. This fact is a fundamental criterion for choosing these

social networks for conducting research, since, thanks to the daily updating of posts and comments of a multi-million audience, it is possible to trace the frequency of use of the latest semantic and morphological neologisms.

In the course of the study, various linguistic research methods were used, such as:

- analysis of scientific literature;
- descriptive method;
- word-formation analysis.

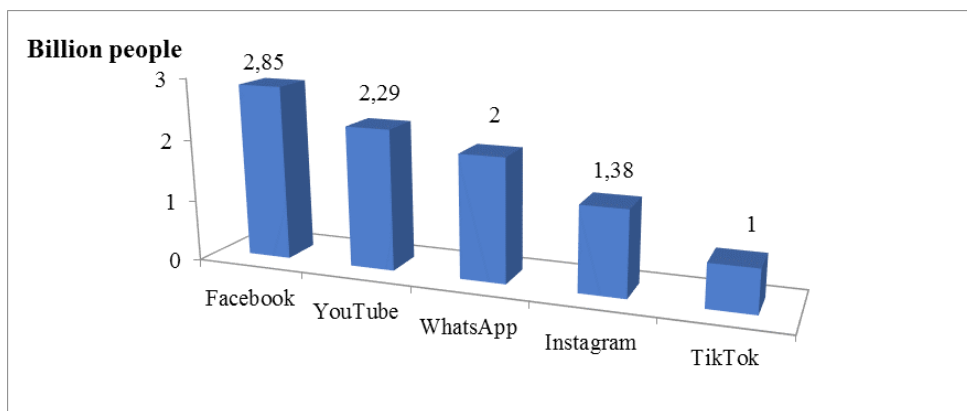
The research material was 40 neologisms and several abbreviations used in social networks, selected using the continuous sampling method. The collected material has been analyzed, the most frequent ways of word formation and examples will be considered below.

Results and discussion

Instagram Facebook, YouTube, WhatsApp, Instagram, Tik Tok, Twitter, Reddit and others are the most popular social networks around the world, according to the Digital 2022 global statistics report on the use of social networks for October.

Facebook Instagram has 2.85 billion active users, YouTube - 2.29 billion, WhatsApp - 2 billion, Instagram - 1.38 billion, Tik Tok - 1 billion, Twitter - 0.43 billion people [5].

Picture 1 shows the number of active users of the most popular social networks worldwide in billions people.

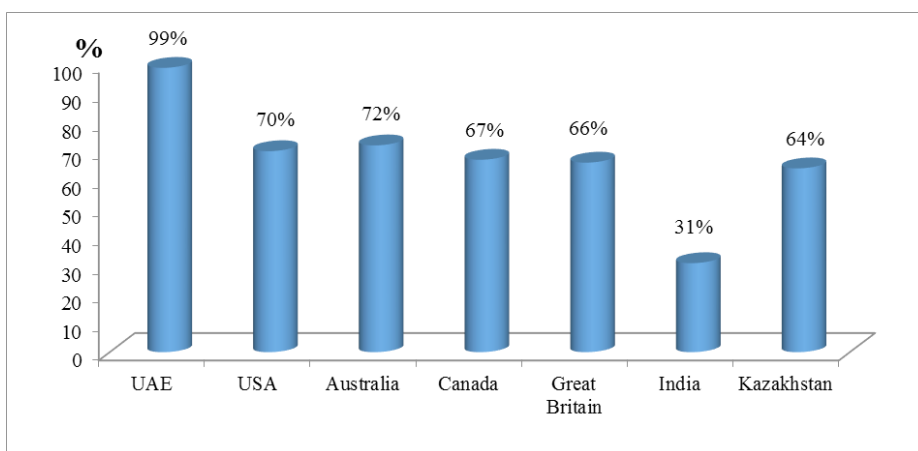

Picture 1 – Number of active users of social networks in the World

According to Statista data for 2020, the main active users of these social networks are citizens of the UAE, USA, India, Australia, Canada, Great Britain, Brazil, Indonesia, etc.

In the UAE, 99% of residents, in the USA-70% of citizens regardless of age, in Australia 72%, in Canada 67%, in the UK 66%, in India 31% of the population use social networks. According to the Internet World Stats portal, more than a quarter of users speak English [6]. And in the Republic of Kazakhstan, the share of active users in 2021 was 64% or 12 million people. As can be seen from Picture 2, showing the share of active users of social networks, English-speaking countries occupy leading positions. This suggests that every year more and more new lexical units appear-Internet neologisms, abbreviations in English.

Picture 2 – The share of active users of social networks in different countries, %

A neologism is a word or a turn of speech created to denote a new subject or to express a new concept [7]. Most often, neologisms arise in those spheres of human activity that are developing most dynamically.

The famous American geologist Alan Metcalf identifies five factors that allow a lexical unit to enter the vocabulary of a language:

- Frequency of use;
- Unobtrusiveness;
- Diversity of users and situations;
- Generation of other forms and meanings);
- Endurance of the concept [8, p. 63].

Table 1 provides a list of new Internet neologisms that have appeared through the use of Facebook, Twitter, and Instagram over the past 10 years.

Table 1. List of new Internet neologisms

Facebook	Twitter	Instagram
Facebore	Tweedler	Fitstagrammer
Facespalm	Wexing	Orbiting
Facebonding	Ghosting	Gloatgram
Face boo	Lurker	Regram
Troll	Lag	Shoefie
Screenager	<i>Dweep</i>	Facespalm
Ent	Twabe	Couplie
Crib	Attwicted	<i>Felfie</i>
Noob	Ztwitt	Cake face
Derp	Meh...	Viewer
<i>Textpectation</i>	Viewer	<i>Ringxiety</i>
Cap	Epic fail	Frenemy
Viewer	Cyberstalking	Glamping
Whip	Slay	Crib
		<i>Textpectation</i>

Below is the meaning and an example of using these Internet neologisms in sentences:

Fitstagrammer — the term fitstagrammer is formed from the fusion of two words “*Instagram*” and “*fitness*”; it is used to refer to people who dedicate their account to healthy lifestyle, fitness and sports. (Arman is the most famous fitstagrammer in Turkestan);

Ghosting — termination of communication without any explanations or warnings with the person with whom you were communicating. Ignoring a person. (My best friend started ghosting me for no reason);

Orbiting — it comes from the word - Orbit. If a person has stopped communicating, meeting live, but still follows and likes all your posts, photos, videos, and sometimes even writes comments on social networks, it means that he keeps you in his orbit. (Asem is still orbiting me on Instagram);

Cyberstalking — it is a term created by combining the words “*cyber*” and “*stalking*”. It means cyberbullying, that is, someone sends you obscene personal messages or threats from different accounts on social networks. (I am so intimidated, someone is cyberstalking me via Facebook);

Shoefie — a mixture of the words – “*shoe*” and “*selfie*”. When a person take pictures of his new shoes and demonstrates them on social networks, that is, to show shoes. (Her new shoefie is so gorgeous);

Facebore — a combination of two words “*Facebook*” and “*boring*”. This word is used when a person posts boring, uninteresting posts, photos, videos and statuses on Facebook. (Alan is a such facebore writing person. I don’t like his posts on Facebook);

Wexing — a combination of the words “walking” and “texting” that is, walking and writing messages. It means walking around with your face buried in your phone. (Wexing on the road can be unsafe);

Troll — on the Internet, a troll is called those who like to anger and annoy people. The saying “Don’t feed the trolls” is often used, it means not to let the trolls make you angry. (Ignore all of them, they are just trolling you);

Lurker — these are people who quite often visit social networks, forums, blogs or websites, but do not leave any comments, i.e. passive users or observers. (Recently, my lurkers have started commenting on my posts);

Facespalm — a movement when a person puts his/her palm to her/his face. That is, when you are ashamed, disappointed, you cover your face with your hand. (I fainted in front of audience it was a real facespalm moment);

Epic fail — when a person fails because of an easily avoidable mistake, people online call it an “epic fail”. (My friend stumbled in front of a beautiful girl yesterday. It’s an epic fail);

Noob — a novice user of social networks, you can also call a person who does not understand some topic or does not have some skill. (Sarah is a noob on Instagram, she cannot use it);

Lag — slow operation of the Internet, social networks, online games. (Max’s laptop lags, he can’t upload a document);

Tweedler — a person who loves all new technologies and gadgets related to the Internet. (As a tweedle he looks for new gadgets);

Derp — a narrow-minded person. (Max hit his best friend, derp);

Frenemy — a combination of two words “friend” and “enemy”. It means a person who pretends to be a friend, but in fact he is an enemy. (He is my virtual frenemy);

Gloatgram — posts that show how well a person’s life, usually photos of food, travel. (My Instagram page is full of gloatgrams, I have to delete them);

Screenager — adolescents (*screen+teenager*) who spend a lot of time in front of their smartphone screens on social networks. (His younger brother is a screenager, who watches TV and uses a smartphone from morning to night);

Couplie — joint photo of a couple in love. (Mary uploaded our couplie to Instagram);

Homeboy — a close friend with whom you keep in touch through social networks. (He is playing an online game with his homeboys);

Whip — cool, modern car. (Their whips are ready to race);

Cap — a phrase often use to emphasize that someone is lying or about anything. (No cap, I tell you all the truth);

Crib — the slang name of the place of residence, home. (Come to my crib later to have a cup of tea);

Slay — youth slang, which is used when a person is under a good impression. (My father slays me with his knowledge of astronomy);

Meh... — a person uses this expression to show not interest, not a manifestation of care and enthusiasm in someone. (The movie "Avatar" was kind of meh.);

Regram — the ability to share public messages of other users in your history with your subscribers. (Don't worry. I have already regrammed your story);

Felfie — a combination of the words "family" and "selfi", that is, taking pictures with family. (All members of my family here! Let's take a felfie together);

Dweep — a mixture of the words "drunken" and "tweet". A post on Twitter posted by a drunk user. (Take his phone away from him, or he will post dweebs);

Ringxiety — (*ring* + *anxiety*). An anxious feeling in which it seems that you hear the sound of a phone ringing. (All day long I feel ringxiety);

Textpectation — a combination of the words "text" and "expectation". The feeling a person experiences while waiting for a response to their text message. (My waiting for a texpectation took a very long time);

Cake face — it means makeup, when the skin looks baked, ruddy. (How did you put on makeup? You are like a cake face);

Face boo — this word serves as a slang designation for your soulmate on Facebook (I uploaded a photo of my face boo. She is my future fiancé);

Facebonding — this is a company of familiar people sitting next to each other (for example, at the same table in a cafe), but not communicating, because everyone is immersed in social networks. (Look at this facebonding situation. They don't even say hello to each other);

Twabe — a young girl using the microblogging service Twitter; came from the merger of two words – "Twitter" and "babe". (I love reading this passionate Twabe's blogs);

Attwicted — a Twitter user who has developed an addiction to the service. (My boyfriend is an attwicted man, he doesn't even make time for me);

Glamping — this is a combination of the words "glamorous" and "camping", meaning tourism with all amenities: housing, kitchen, toilet, electricity. (If it's glamping, we will go camping for 10 days);

Ztwitt — a term denoting the publication of tweets incredibly fast or a large number of messages in a short period of time. (She cannot keep up to read all my new Ztwitt);

Ent — smoker, a term born by Facebook users inspired by walking trees in the Lord of the Rings movie. This word is now used as slang or euphemism for smoking drugs on Facebook, Instagram. (But these are such big, adult, heavy ents who smoke what they want) [9];

Viewer— a combination of the words “view” and “user”. A person who simultaneously surfs the Internet and watches television programs. (Maria, as a viewer, watches her TV shows without missing a beat, while chatting with a friend);

Namewaster— a named waster; a person who registers on a certain site, and then deletes his account, thereby blocking access to the choice of this nickname by another user. (I couldn't open a new Facebook page with this nickname Namewasters have already used this account) [10].

As can be seen from the list, some neologisms do not have a translation. This is due to the fact that these words have no analogues in Russian or Kazakh and are considered a phenomenon characteristic only of the English language.

New and most commonly used abbreviations and slang for feelings, hate, reactions, etc. that have appeared on social networks are presented below:

- YOLO* - You only live once (*Сіз бір рет қана өмір сүресіз*)
- ROLF* - On the floor laughing (*Күлкіден жарылу*)
- TBH* - To be honest (*Шынымды айтсам*)
- GOAT*- Greatest of all time (*Ең ұлысы, ең кереметі*)
- OC*- Original content (*Түпкі мазмұны*)
- BRB*- Right back (*Қазір келемін*)
- DIY*- Do it yourself (*Мұны өзіңіз жасаңыз*)
- ZZZ*- Sleeping, tired (*Ұйықтау, шаршау*)
- PAW*- Parents Are Watching (*Ата-анам қарап (бақылып) тұр*)
- SMH* - Shaking My Head (*Басымды шайқаймын*)
- TFTF*- Thanks For The Follow (*Бақылап (қөріп) отырғаныңыз үшін рахмет*)
- AFK*- Away From Keyboard (*Кетіп қалу (Пернетақтадан алыс)*)
- DM*- Direct Message (*Тікелей хабарлама*)
- FOAF*- Friend Of A Friend (*Достың досы*)
- NGL*- Not Gonna Lie (*Өтірік айтпаймын*)
- OTP*- On The Phone (*Телефон арқылы*)
- JAS*- Just A Sec (*Бір секунд күте тұрыңыз*)
- SIC*- Something that is cool (*Керемет бір нәрсе*)
- TIME*– Tears in my eyes (*Көзім жасқа толды*)
- QQ*– Crying (*Жылау*)

- OMDB*– Over my dead body (*Бастан аттау*)
AYMM– Are you my mother? (*Сен менің анамсың ба?*)
CWOT– Complete waste of time (*Уақытты ысырап ету*)
OH– Overheard (*Құлақ шалу, естіп қалу*)
WUZUP– What’s up? (*Қалайсың? Не жаңалық?*)
OP– Original poster (*Бірінші жариялаушы*)
TMB– Tweet me back (*Twitter арқылы маған жауап беріңіз*)
PRT– Please retweet (*Өтінемін, қайтадан жариялаңыз*)
PTB– Please text back (*Хабарлама арқылы жауап беріңіз*)
HT, H/T- take off your hat, *Hat tip* (*Баскиімді шешу, сәлемдесу*)
HIFW– How I feel when (...*бұл кезде мен өзімді қалай сезінемін*)
Gucci - Good, cool (*Жақсы, керемет*)
Cheddar – Money (*Ақша*)
Hit me up- Write me (*Маған жазыңыз*)
B4N- Bye for now (*Сау бол*)
G2G- Got to go (*Кету керек*)

Word formation in English is characterized by a rich set of tools that allow you to get a new lexical unit. The influence of the Internet on the derivatology of language highlights the most productive methods of word formation.

The word formation of the Internet language follows the methods and principles of word formation in standard English. However, at the same time, the Internet language has formed some unique characteristics, which are gradually becoming the basis of its development. New words formed in the network space have inherited some of the traditional methods of word formation. These include the following methods:

- Affixation;
- Composition;
- Abbreviation;
- Conversion;
- Borrowing;
- Blending;
- Word production.

For this article, in total, we considered 5 ways of word formation. The following are descriptions of word formation methods:

- Composition is a very ancient and still productive way of creating new words by combining two or more stems into one. Example: *sitemaps*. This neologism is formed by adding two words: *site* and *maps*. As you might guess from the meaning of these words, the term refers to a specific sitemap

that shows relationships between links, pages, and other components. Thus, neologism itself reveals its meaning in the analysis of its components.

- Affixation is a method of word formation, in which the formation of new lexical units occurs by adding English affixes to the base [11, p. 9]. Example: *micro-influencer*. This neologism denotes a user of social networks with a small number of subscribers, that is, if you rely on the direct meaning of the words, a person who does not have much influence on the rest. The term was formed by adding the suffix *-er* to the expression *micro influence* (*микро әсер*).

- Blending is often singled out as a separate type of word formation, but it refers to abbreviations in general. The main difference between word fusion and truncation is that truncation implies the reduction of one word and it, in a new form, without losing its definition, continues to exist. In turn, word fusion is the process of combining truncated words, giving the word a new definition. In most cases, both components are truncated during the merging process [12, p. 22]. Example: *holoportation*. Let's analyze the components of this word: *holoportation* = *prefix holo-* + *port* + *suff. -ation*. The prefix *holo-* is part of the word *hologram*, which translates as 'голограмма', *port* is 'порт' as a way to travel in space (for example, *teleport-телепорт*), and the suffix *-ation* conveys the meaning of a noun that describes the process.

- Conversion is a special type of word formation, which includes the process of the emergence of a new word from an existing one, by changing its belonging to a certain part of speech. The most common process of zero derivation in English is the transition of a word from a noun to an adjective [13, p. 131]. For example: *Awareable*: *aware* + *able* = *awareable* (adjective) → *awareable* (noun). Initially, this neologism was formed with the help of compounding, and then, with the help of conversion, it was transformed from an adjective into a noun. *Awarable* refers to a device that specialists attach to the body and find out if the human body is in order.

-Abbreviation in English is a complex system of abbreviations, which is characterized by a variety of structures and factors that determine the need to reduce the number of letters in a particular word or phrase. It is not something new in modern derivatology. Abbreviations have been used for centuries, the main purpose of which was to save time and characters in writing. In the modern life of every person, time is also of great importance; therefore, in mobile applications, during a conversation, to quickly give answers, they use a huge number of abbreviations that simplify communication [14, p. 39-40]. Abbreviations, as mentioned earlier, are the most popular way of derivatology on the Internet. According to the method of word formation, they are divided into 4 main types: initialisms, acronyms, truncation and word fusion [15, p. 27].

Conclusion

Thus, it should be noted that the Internet in general, and the social networks Facebook, Twitter and Instagram in particular, serve as a fertile linguistic base for the emergence of new lexical units and are an inexhaustible source for the formation of neologisms. It is an undeniable fact that innovative computer technologies have a huge impact on the development of modern English. Neologists, conducting linguistic research, compile dictionaries of neologisms, study the scope and frequency of use of certain other words that have arisen both in a certain social network and on the Internet.

Native speakers not only create and adopt new language forms, but also popularize them. This once again confirms the importance of Facebook, Twitter, Instagram and the like in today's professional and personal communication space. An analysis of studies on the functioning of neologisms in social networks made it possible to determine the role of neologisms in modern English. There is an inextricable link between society with its changes, rapidly developing technologies and newly emerging words. Neologisms vividly reflect the reality of the world, performing a pragmatic function.

REFERENCES

[1] ScienceJuice2021: sbornik statei i tezisov. Tom 2 (ScienceJuice2021: collection of articles and abstracts. Volume 2) // Sostaviteli: E.V. Stramnova, S.A. Lepeshkin. – M.: Paradigma, 2021. –679 s. [in Rus.]

[2] Barannikova L.I. Vvedenie v yazykoznanie. (Introduction to Linguistics) 2-e izd., dop. – M.: Librokom, 2010. – 102 s. [in Rus.]

[3] Vahramova E.N., Kuznecova N.V. K voprosu o lingvisticheskikh perspektivah neologizmov komp'yuternoi sredy (To the question about linguistics perspectives of neologisms of computer sphere) // Vestnik Nijegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. – 2009. – № 6. – S. 270-275. [in Rus.]

[4] Twitter Dictionary: A Guide to Understanding Twitter [Electronic resource]. – URL: http://www.webopedia.com/quick_ref/Twitter_Dictionary_Guide.asp- (accessed: February 20, 2023).

[5] Digital 2021 Global Statistics report on the use of social networks for October [Electronic resource]. – URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2021-july-global-statshot> (accessed: February 20, 2023).

[6] Internet World Stats. Usage and Population Statistics. [Electronic resource]. – URL: <https://www.internetworldstats.com/stats.htm> (accessed: March 7, 2023).

[7] Rozental'D.E., Telenkova M.A. Slovar'-spravochnik lingvisticheskikh terminov (Dictionary-reference book of linguistic terms). Izd. 2-e. – M.: Prosveschenie, 1976. – 130 s. [in Rus.]

[8] Metcalf A. Predicting New Words: The Secrets of Their Success. – Boston, NY: Houghton Mifflin Company, 2002. – 207 p.

[9] The TL; DR Guide to Reddit Lingo, Mashable [Electronic resource]. – URL: <https://mashable.com/2014/03/10/reddit-lingo-guide/> (accessed: January 20, 2023).

[10] Liu W. Analysis on the Word-formation of English Netspeak Neologism // Journal of Arts and Humanities. – 2014. – № 12. – P. 22-30.

[11] Mitroshkina T.V. Vse sposoby angliiskogo slovoobrazovaniya: uchebnyi spravochnik. (All ways of English word formation: educational guide). – Minsk: TetraSystems, 2011. – 176 s. [in Rus.]

[12] Bauer L. Blends: Core and periphery // Cross-Disciplinary Perspectives on Lexical Blending. – De Gruyter Mouton, 2012. – P. 11-22.

[13] Bauer H. Approaches to Conversion / Zero-Derivation. – Waxmann Münster, 2005. – 175 p.

[14] Ahmanova O.S. Slovar' lingvisticheskikh terminov. (Dictionary of linguistic terms). – M: Sovetskaya enciklopediya, 1969. – 608 s. [in Rus.]

[15] Initialism in Wikitionary [Electronic resource]. – URL: <https://en.wiktionary.org/wiki/initialism> (accessed: January 20, 2023).

**(FACEBOOK, TWITTER ЖӘНЕ INSTAGRAM МЫСАЛЫНДА)
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ НЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ
СӨЗЖАСАМЫНА ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ӘСЕРІ**

*Пайзуллаев Е.Н.¹, Сақ С.Т.²

*¹магистр, аға оқытушы, Халықаралық туризм және меймандостық университеті

Түркістан, Қазақстан, e-mail: erjan.paizullaev@iuth.edu.kz

²магистр, оқытушы, Халықаралық туризм және меймандостық университеті

Түркістан, Қазақстан, e-mail: sayat.sak94@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада әлеуметтік желілердегі қарым-қатынастың нормаларға, атап айтқанда қазіргі ағылшын тілінің лексикалық құрамының дамуына әсері зерттелген. Тіл лексикалық деңгейде үздіксіз байып отырады. Кез келген тілдің дамуының бір мысалы неологизмдердің пайда болу процесі. Жұмыстың өзектілігі қазіргі уақытта ағылшын тілінің нағыз «неологиялық бумды» бастан кешіруінде.

Зерттеудің мақсаты – әлеуметтік желілерді қолдану әсерінен ағылшын тіліндегі жаңа сөздердің сөзжасамдық тенденцияларын зерттеу, ең өнімді сөзжасамдық құралдарды анықтау және сипаттау. Зерттеу барысында ағылшын тілінде соңғы 10 жылда пайда болған

Facebook, Twitter және Instagram әлеуметтік желілері саласындағы неологизмдерге талдау жасалды. Әлеуметтік желілер қазіргі уақытта неологизмдердің ең өнімді көздерінің бірі болып табылады. Әлеуметтік желілерді көптеген адамдар қолданады, бұл үлкен жылдамдықпен жаңа сөздерді құрудың жақсы алғышарты болып табылады. Жұмыс барысында әртүрлі лингвистикалық зерттеу әдістері қолданылды, мысалы: тілдік процестерді бақылауды қамтитын сипаттамалық әдіс, ғылыми әдебиеттерді талдау және сөзжасамдық талдау.

Үздіксіз іріктеу әдісімен өңделген Facebook, Twitter және Instagram әлеуметтік желілерінде қолданылатын неологизмдер мен аббревиатуралар зерттеу материалы ретінде қолданылды. Жүргізілген жұмыстардың нәтижелері Интернеттің, оның ішінде әлеуметтік желілердің қазіргі ағылшын тіліндегі неологизмдерді қалыптастырудың сарқылмас көзі екенін көрсетті. Жаңа неологизмдерді зерттеу ағылшын тілі- ана тілі болатын адамдардың өмірін қазіргі сәтте көруге мүмкіндік береді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – зерттеу материалдарын қазіргі ағылшын тілінің лексикологиясы бойынша оқулықтарды, қазіргі ағылшын тілінің неологиясы бойынша арнайы курстарды жазуда пайдалануға болатынында. Зерттеудің ғылыми жаңалығы - нақты бір материалды талдау нәтижесінде алынған бірқатар жеке бақылаулар мен қорытындыларды ұсынады.

Тірек сөздер: ағылшын тілі, әлеуметтік желі, неологизм, лексикалық бірліктер, сөзжасам, аффиксация, біріктіру, конверсия, қысқарту

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА СЛОВООБРАЗОВАНИЕ НЕОЛОГИЗМОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ FACEBOOK, TWITTER И INSTAGRAM)

*Пайзуллаев Е.Н.¹, Сак С.Т.²

^{*1} магистр, старший преподаватель, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан, e-mail: erjan.paizullaev@iuth.edu.kz

² магистр, преподаватель, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан, e-mail: sayat.sak94@gmail.com

Аннотация. В данной статье изучено влияние общения в социальных сетях на нормы, в частности на развитие лексического состава современного английского языка. Язык непрерывно обогащается на лексическом уровне. Одним из примеров развития любого языка

является процесс возникновения новых слов - неологизмов. Актуальность работы заключается в том, что в настоящее время английский язык переживает самый настоящий «неологический бум».

Цель исследования – изучить тенденции словообразования новых слов в английском языке под влиянием использования социальных сетей, выявить и характеризовать наиболее продуктивные словообразующие средства. В процессе работы проведен анализ неологизмов в сфере социальных сетей Facebook, Twitter и Instagram, которые возникли в английском языке в течение последних 10 лет. Данные социальные сети являются одним из самых продуктивных источников неологизмов. В них сидит огромное количество человек, что является удачной предпосылкой, чтобы генерировать новые слова с огромной скоростью. В процессе исследования были использованы различные лингвистические методы исследования, такие как: анализ научной литературы, описательный метод, предполагающий наблюдение за языковыми процессами и словообразовательный анализ.

Материалом исследования послужили неологизмы и аббревиатуры, используемые в социальных сетях Facebook, Twitter и Instagram, обработанные с помощью метода сплошной выборки. Результаты работы показали, что Интернет, в том числе социальные сети являются неиссякаемым источником для образования неологизмов в современном английском языке. Изучение новейших неологизмов позволяет увидеть жизнь носителя языка такой, какой она является в настоящий, самый последний момент.

Практическая значимость заключается в том, что материалы данного исследования могут найти применение при написании учебных пособий по лексикологии современного английского языка, спецкурсах по английской неологии современного английского языка. Научная новизна исследования заключается в том, что в нем представлен ряд частных наблюдений и выводов, сделанных в результате анализа конкретного материала.

Ключевые слова: английский язык, социальная сеть, неологизм, лексические единицы, словообразование, аффиксация, слияние, конверсия, сокращение

Статья поступила 04.05.2023

ӘОЖ 81-11

ҒТАХР 16.41.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.016>

МЕДИАКЕҢІСТІКТІҢ ДИСКУРСИВТІК ТҮЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕРІ

(Сара Вагенкнехт тұлғасын сараптау материалдары негізінде)

Салжанова Л.Е.¹, *Бактиярова Р.М.²

¹ф.ғ.к., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

Алматы, Қазақстан, e-mail: lal_salshan@mail.ru

*²PhD, қауымдастырылған профессор,

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

Алматы, Қазақстан, e-mail: rai_bah@mail.ru

Аңдатпа. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың соңғы жетістіктерінің бірі – ол бір қарағанда абстракты болып көрінетін дискурс ұғымын жан-жақты талқылап қана қоймай, сонымен қатар оны әр түрлі эмпирикалық материалдармен тиянақты дәлелдеу арқылы қамтамасыз етуінде. Ұсынылып отырған мақаланың да негізгі мақсаты қазіргі заманға лайықты тұлға бейнесі медиакеңістікте дискурс сарапшыларының ықпал етуі арқылы қаншалықты қалыптасатынын және оны оқудың әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдарға тигізетін әсері мен маңызын көрсету. Себебі дискурс – қоғамдық процесс: ойлау, түсіну, саралау мен ұғынудағы материалдық шындық. Ол қоғам мүшелеріне қаншалықты әсер етсе, олар да дискурстың болуына соншалықты «ыңғайлы орта» жасайды және әр түрлі танымдық ойлар тууына әсер етеді. Бұл жағдайды дискурсивтік талдаудың маңызды формасы ретінде қарастыруға болады. Сол себепті полилингвистикалық жағдаяттарда тілдегі кез келген дискурсты фактуалдық талдау тұрғысынан қарастыру барлық жағынан да ұтымды шығады. Сонымен қатар лингвистикалық ғылымда тек бір тілдің материалдарымен шектелмей, басқа да шетел тілдерінің мазмұндық корпусына жүгінген жөн. Ол әсіресе шетел тілдері мен филологиясын оқитын, аударма мәселелерін талқылайтын мамандар үшін құнды. Соған қарамастан қаншама ұстанымдар мен көзқарастарды саралаудың негізінде біздің түйген ойымыз: дискурстың ешқандай да монолитті құрылым емес екеніне көз жеткізуге болады. Ол бар болғаны әлемге және оның көріністеріне деген біршама түсініктер береді немесе дискурс объективті шындықты түсіндіру жолындағы қол жетімді ұлттық-мәдени конструкциялар сұлбасы бола алады.

Үнемі өзгеріп отыратын шындық кеңістігі мен ондағы үлгілер медиа құралдары арқылы ақпараттық бейнелеуде бекітіліп, реттеліп және қабылданып отырады. Ол қоғам мүшелерінің ойлау тәсіліне айтарлықтай әсерін тигізетін болғандықтан, үнемі зерттеліп, тиісті бағасын алып тұруы қажет. Осы және басқа ойларымыз мақалада депутат Сахара Вагенкнехттің (Sahra Wagenknecht) бейнесін дискурстық талдау негізінде берілді.

Тірек сөздер: тұлға, медиадискурсивтік талдау, медиакеңістік, интермәтіндік байланыс, corpus-based тәсілі, corpus-driven амалы, дискурсивтік тартыс, әлеуметтік реляция

Негізгі ережелер

Тіл – адамзат өмірінің ең таңқаларлық ғажайып құбылысы және оны қолданатын адамзат мәдениетінің бірден бір маңызды және қызықты құралы. Тілде адамдардың физикалық өмір сүруі, қоршаған орта мен тұрмыстық жағдайлары, табиғаты мен болмысы, халықтың қайталанбас дамуы мен өмірлік салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы ғана емес, сонымен қатар олардың өзара қарым-қатынасындағы адамгершілік құндылықтары да бейнеленеді. Тілдік жүйенің қайнар көзін ұлттық менталитет, ұлттық мінез, ұлттық сана мен ой, ұлттың ұшқыр қиялы мен даналығы, кеңірек алғанда этнографиялық мағынадағы мәдениетін бейнелейтін барлық құнды дүние толықтырады. Тілдік бірліктер – фразеологизмдер мен тіркестер, айтылымдар мен мәнмәтіндер, терминдер мен олардың ұғымдары – адам тілінің ажырамас бөлігі ретінде адамның ой-пікірін қысқаша және ықшамды бейнелейді. Осылайша коммуникант өз ойын эмоционалды және экспрессивті түрде жеткізе алады және реципиентке жағымды немесе жағымсыз әсер ету арқылы да бағаланады. Тілдің баға жетпес күдіреті де осында.

Екінші жағынан, зерттеудің құндылығы институционалдық қатысымдағы мәселелерді, ондағы тілдік бірліктердің бірден көзге түсе қоймайтын және түсініксіз жақтарын қоғам мүшелеріне қолжетімді ету, сонымен қатар оларды әрдайым жүйелеу болып табылады. Себебі дискурсивтік талдауға (conversation analysis) негізделген зерттеудегі қызығушылық «шынайы дискурста» қандай сұрақтар маңызды екені, оларға бұқаралық ақпарат құралдары қалай және қай жағынан әсер ететіні [1] талданады. Осы тұрғыда дискурс пен дискурсивтік талдау және оның негізін құрайтын мәтіндер легі мен олардың семантикалық құрылымы, концептуалдық шеңбері, сөз-сөйлеу-баяндау-әңгімелеу аналитикасына негізделген жалпы жағдаяттық өңдеуі нақты орын алады. Егер біз дискурсты өзінің қалыптасуында функционалдық прагматика

сөз үлгілерін қайталау арқылы және тілдік ортада әдеттегідей дамиды дейтін болсақ, онда дискурс сол ортаға лайықты пішін алады және қалыптасады.

Кіріспе

С. Вагенкнехт Германия мемлекетінің саясатында ерекше орын алатын ең танымал депутаттардың бірі және Бундестагтағы әріптестерінің арасында көп сынға ұшырайтын тұлға. Егер сұрақтың қойылуын медиалдық дискурсивтік талдау тұрғысынан алатын болсақ, онда оны ғылымдардың біршама саласында толыққанды бейнеленуі шындығында оңай шаруа болмас еді. Ал лингвистика, ертеректен осы мақсатта тілдік бірліктер мен оны қолданудың үйреншікті дәстүрін жалғастырады. Дегенмен дискурсивтік талдау концептуалдық әдіске жүгінеді. Олай болса тілдік бірліктердің қолданылу құндылығы олардың бөлек немесе белгілі бір мәтіндерде кездесуінде емес, керісінше элементтерінің өзі мәтін құрай алатын мәтінаралық, басқа сөзбен айтқанда интермәтіндік байланыстағы «мәтіндік ұжым» (термин авторлардың құқығында) сипатында болуында. Яғни тіл бірліктерінің артықшылығы олардың жиі немесе сирек кездесуінде емес, олардың «дің жасаушы» ретіндегі тақырыптық топталуында, жиынтығында (корпусында). Сондықтан да біз қарастыратын мәселелер дискурсивтік талдау үшін жоғарыдағы түрде шешілсе, онда ол қайшылықтар тудыра қоймас еді. Себебі қазіргі тіл біліміндегі дискурсивтік талдаудағы мақсаттардың бірі «Қажетті дискурста қандай тілдік бірліктер тән?» мәселесін шешу. Ол басқаша талдауды қажет етеді, яғни С.Вагенкнехттің дискурстағы тілдік тұлғасын неғұрлым дұрыс түсіну үшін тақырып бойынша жиналған мәтіндердің ішіндегі ең маңыздысын, керегін табу қажет. Бұл өз тұрғысынан соңғы онжылдықта әр түрлі тұспалды ойлар туғызып жүрген корпусық лингвистикадағы тілдің нұсқалары мен вариациясы және оларды ұтқыр қолдануындағы эмпирикалық зерттеулер нәтижелеріне апарады. Әрине мұнда да көп жалпылаулар мен «тұспалдар» бар. Дегенмен, ғылым бір орнында тұрмайды, дұрыс шешім табуға тырысады. Сондықтан дискурс нақты білім мен ойды белгілі бір уақыт мезгілінде нақты мәтіндерде іске асыратын немесе баяндайтын құрал және құбылыс болып табылады. Тілдегі құбылыстардың түрлі дискурстарда сан алуан құбылуы, семиотикалық бірліктердің ұлттық танымы мен санасының көрінісі болып табылатын менталдық мәнмәтінде алатын орындарына тікелей байланысты болғанымен, оларды тәржімелеу ғылыми қағидаттар мен лингвистикалық талдаулардың құзырында екені белгілі.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Соңғы кезде екі негізгі *corpus-based* (корпустың негізінде) және *corpus-driven* (корпусқа бағытталған) тәсілдердің арқасында тілдік формалар мен құрылымдардың жарамдылығын болжауға болады. Корпусқа негізделген зерттеу индуктивті сипатта болады, сондықтан ол тілдік құрылымдардың өзін талдаудан бастайды, ал екіншісі – лингвистикалық категорияларды тілдегі мәнмәтіндерде кездесуіне сай жүйелі түрде анықтайды [2; 3]. Е.Бонеллидің пікірінше «Corpus-based» тәсілі келесі сұрақтарды қарастырады: талқыланатын құбылыс берілген корпуста кездеседі ме, ал егер кездессе қайда, қаншалықты жиі және қандай түрде беріледі» [2, 100 б.]? Сол себепті де ол эмпирикалық ұтымды тілдік материал болып табылады және оны жылдам тексеруге мүмкіндік береді. Ал медиалдық кеңістікте адам немесе тұлға біршама сынға түседі, әр түрлі ампулада болады: ел аузында мақтаулы, сый-құрметке лайық марапаттаулы, босқа жәбірленуші, жеккөрінішті, авторитарлы-агрессивті, ашкөзді-тойымсыз, жауапсыздығы шексіз, адалдығынан арсыздық пен мақтаншақтығы басым, дәрекі-ұятсыз, тез жалықтыратын, тіптен құрметке ие болуының өзі дау туғызатын адам және т.б. Осындай көзқарастар әлемдік медиадағы тұлғаның «беделді» бейнесін барынша қызу талқылау мен көп сарынды дискурстарда үздіксіз бағалау, сынау шеңберінде ұстайды [4].

С. Вагенкнехт тұлғасын дискурсивтік талдау барысында біз негізінен басылымға шыққан үш медиа мәтінге жүгінеміз және басқа да сарапшылардың ой-тұжырымдарын қарастырамыз:

1. 2023 жылдың 18-ші қарашасында «Spiegel (айна)» журналының атақты «ZDF/Zweites Deutsches Fernsehen (немістің екінші теледидары)» медиакеңістігінде жарық көрген «Medienberichte: Sahra Wagenknecht gründet eigene Partei (БАҚ: Сара Вагенкнехт өзінің жеке партиясын құрды)» атты мақаласы (электрондық нұсқасы: <https://www.tagesschau.de/inland/innenpolitik/>); 2. 2023 жылдың 10-шы қарашасында шыққан «Tagesschau» газетінің «Nach den Landtagswahlen: Die Linke hat nicht nur ein Wagenknecht-Problem (Мемлекеттік сайлаудан кейін: Солшылдарда тек Вагенкнехттің мәселесі ғана емес)» (электрондық нұсқасы: <https://www.tagesschau.de/inla>).

3. Танымал «Tagesschau» 2023 жылдың 9 наурызында жариялаған «Oft in Talkshows, selten im Parlament (Ток-шоуларда жиі, ал парламентте сирек)» атты мақаласы (электрондық нұсқасы: <https://www.tagesschau.de/wagenknecht-bundestag>).

Ұсынылып отырған үш мәтін де ірі парламент шеңберінде қызу талас тудырды және саяси ақпараттармен толықтырылғандықтан кез

келген әлеуметтік дискурстың тірегі бола алады. Мысалы, осы мәселе төңірегінде дау жалғасуда, С.Вагенкнехт пен солшылдар басшылығының арасындағы алауыздық тереңдей түсуде, болжам бойынша астанадағы ARD студиясы мәлімдесі шындыққа жанасуы мүмкін, бірақ нақты деректің болмауы салдарынан (ресми мәлімет жасалмаған, партия шын мәнінде тіркелмеген) туған мәселелерді көрсетеді. Себебі БАҚ нақты нәтижені таратып үлгергенше, С.Вагенкнехт өз партиясын құрып жатыр.

Нәтижелер

Мәтінді оқу және оны түсіну барысында белгілі бір біліктілік деңгейі қажет. Сонымен қатар мәтін мазмұнын нақты ұғыну, ақпараттарға тереңірек үңілу, ондағы дәйекті мағлұматтарды зерделеу және мәтіндегі мазмұнды мейлінше түсіну сияқты субкомпетенцияларды талап етеді [5, 157 б.; 6, 23 б.]. Бұған дәлел дискурсивтік тартыстың негізінде жасалған «*Terminkollisionen*» біріккен сөзі, себебі ол мәтіннің бірден бір шебер құралы ретінде пайдаланылады. Егер біз С.Вагенкнехтті дискурс актерлерінің бірі ретінде қарастырсақ (ол онсыз да сол кейіпте), онда ол бұл терминнің концептуалдық жағын неғұрлым терең түсіндіре алады. Оны атақты журналист Alice Schwarzer өте әсерлі бере алған. Солшыл партияның ең көрнекті саясаткері (С.Вагенкнехт) *БАҚ кездесулеріне, эфирлік жазбаларға немесе әлеуметтік ашық іс-шараларға* қатысатындықтан, Бундестаг отырыстарына әрдайым бара алмайтынын айтты, – деп келтіреді Шварцер. Ал Вагенкнехт мұны уақытты жоспарлау қиыншылықтары деп атайды (*Terminkollisionen nenntsie das*). Нәтижесінде бұл көрініс *Terminkollisionen* композитумында беріледі. Біріккен сөздегі «*Termin*» бірлігі латын тілінен енген *terminus* «шек, шектіктің белгісі». Осыған сай кездесудің мақсаты, аяқталуы немесе мерзімі, жалпы уақыт ағымындағы бекітілген шек нүктесі тәрізді мағыналарды береді. Яғни күнтізбені жоспарлау мәтінінде уақыт аралығы жиілілік уақытымен анықталады, ал көпше түрде қолданылған «*Kollisionen*» бірлігі көбінесе БАҚ мәтіндерінде кездеседі: *Zusammenstoß* – соқтығыс; *Streit* – ұрыс, дау, *conflict* – қақтығыс, *clash von Terminen* – уақыт тығыздығы немесе *clash mit dem Gesetz in Kollision geraten/kommen* – заңға қайшы келу (салыстырыңыз: *to come into conflict with the law, to collide with the law*) [7]. Мұндай қоғамдық қатынастар өзгермейтін әлеуметтік ұстанымдарға қатысты емес, керісінше белгілі бір іс-әрекеттерді сәтті жүзеге асыруға шартты түрде қабылданған жағдаяттар туралы баяндайды. Әрине, маман сарапшы ретінде әрекет ете алу үшін, сол ұлттық мәдениетке сай рөлдік конвенцияларды міндетті түрде білуі керек.

Талқылау

Парламенттік топтың жетекшісі болған, жасы елулерден асқан қайраткер өз партиясын құруға барлық жағынан лайықты, әйтсе де халық арасында оған деген сенім жоғары емес. Бұл пікірге ары қарай жандандырған медиаталас: Жас кезінде Сара бұрынғы Герман демократиялық республикасында марксист болған, кейін ол екі мемлекеттің бірігуімен тез арада маңызды фигураға (*Galionsfigur*) айналған. «The Pioneer» редакторы, The Pioneer және Podcast Host медиажелісінің бас репортері Алев Доған (Alev Doğan) тапқырлықпен қолданған «*Galionsfigur*» атауы ел арасында және әріптестер ішінде біршама ой тудырды. Екінші жағынан Вагенкнехтің шын болмысын айқындайтын мынадай сипаттама береді, яғни қайта біріккен Германиядағы солшылдар фракциясының қайраткеріне айналған әйел кім екендігі күн тәртібінде тұрған өзекті мәселеге айналды (электрондық нұсқасы: <https://www.thepioneer.de/originals/>).

Galionsfigur лексемасы 16-ғасырда солтүстік неміс матростарының тілінде қолданыла басталған термин. Бірінші құрамдас бөлігі *galion* француз тілінен енген, испан сөзі *galeón* (*großes Segelschiff, Galeone*) үлкен желкенді кеме, галлеон мағынасына сәйкес беріледі (кейде *Galeone, Galione* деп те жазылады). Ол неміс тілінің - *figur* бірлігімен қосарлануы арқылы әйел образын бейнелейді. Кеменің галереясында әдетте ағаштан ойылған әйел бейнесіндегі фигура тұрады. Бейнелі мағынасында *jemanden zur Galionsfigur einer Partei machen; als zugkräftige, werbende Figur an die Spitze stellen* – біреуді партияның қайраткері ету; тартымды, жарнамалық тұлға ретінде жоғарғы сапқа немесе басшылыққа қою, – дегенді білдіреді [8]. Ал Дуденнің тағы бір сөздігі *Galionsfigur* сөзін бірнеше синонимдермен нақтылайды: мысалы, *Identifikationsfigur*; ағылшынша *Identification figure* немесе французша *Figure d'identification*, яғни сөз етуге тұрарлық тұлға, *Schlüsselfigur* (Key figure/pivot; *Personnage clé*; негізгі кейіпкер), *Symbolfigur* (Symbolic figure; *Figure symbolique*; символдық кейіпкер), *Kristallisationspunkt* (Crystallization point, Crystallization figure; *Figure de cristallisation*; кристалдай таза жан), *Kultfigur* (Cult figure; *Personnage culte*; табынарлық тұлға) тәрізді бірін бірі алмастыратын тілдік бірліктер [9, 276/372]. Оның үстіне репортер «Ұғымдар біршама шатастырылған», – дей отырып және Вагенкнехтің төл сөзін қолдану арқылы қоғамның біршама мүшелерінің санасына қосымша және күмәнді ой тастайды. Дискурстағы оның бейвербальды концептегі бейнесінің бір қырын репортер сөзі арқылы көз алдымызға келтіре аламыз: Ол Jakob-Kaiser үйінде өзінің депутаттар кеңсесінде қызыл фарфор кесесінен кофе

ішіп отыр. Дискурсивтік жағдаят: ... кеңсесінде отыр және ... кофе ішіп отыр. Мұнымен репортер тұлғаның бойында аздаған менсінбеушілік, тәкаппарлық немесе тіптен немқұрайлық бар екенін көрсетеді. Ал келесі мәтінде керісінше депутат өз бойындағы сенімділігінің басымдылығын көрсетеді: «Ich habe in meinem Buch den Begriff links konservativ sehr bewusst gesetzt – Мен өз кітабымда солшыл консерватив (links konservativ) ұғымын өте саналы түрде қолдандым». Ол өз сөзіне өзі сенімді, ешқандай жалтақтау жоқ екенін келесі мысалдардан көруге болады:

Das ist ja scheinbar ein Widerspruch,
weil man in politischen Diskursen
denkt, links ist auf keinen Fall
konservativ und umgekehrt.

Aber es gibt natürlich
Bewahrenswertes.

Es sei menschlich, Stabilität zu wollen,
nicht zu wollen, «dass sich alles völlig
verwandelt».

Саяси дискурстарда солшылдар
консервативті емес, – деген
қайшылықты ой бар. Құдды бір
солай
сияқты.

Алайда құрметтеуге тұрарлық
дүниелер әрине бар.

Адамға лайықты қасиет,
тұрақтылықты қалау –
«бар нәрсенің толығымен
өзгергенін» қаламау.

А.Доган «Сара Вагенкнехт сөйлеген кезде, адам бірден таза ақылға қонымды сөз айтылғандай сезімде болады» деген суреттегі мәнмәтінді алға тартады: «логика, парасат, интеллект (Logik, Ratio, Intellekt). Басқа қайраткерлер ... алысса, ал ол таза адами сезіммен сөйлейді». Онымен қоймай «Иә, адам сырттай солай ойлап қалар». Репортердің сөзінде мысқыл бар ма, жоқ әлде шындыққа жанаса ма, бұл да мәтіннің ішкі салмағы. Міне С.Вагенкнехт тұлғасының көп қырлы сипаты дискурсивтік таласта ғана көрінеді және ашылады. *Бір саусағы ішінде, менменшіл, қақтығысы басым, өр мінезді, жауапсыз, алауыз* тағы басқа да *Spiegel* журналы мен *Tagesspiegel*, *Tagesschau* газеттері құраған мінездемелер шабуылды немесе жағымды-жағымсыз және окказионалды мағынаны одан ары үдетеді. С.Вагенкнехт те бұл дискурстық тартыстан қалысар емес. Ол журналист Элис Шварцер (Alice Schwarzer) ханыммен бірге Берлинде ұйымдастырылған шеруді партия басшылығының жөнсіз талқылағанын алға тарта отырып, оларды аяусыз сынға алады. Бір беткей, қайсар Вагенкнехт «Бұл солшылдар саясатының, яғни бұрын бейбіт күйде болған партияның қайғылы құлдырауын көрсетеді (vom traurigen Niedergang der einstigen Friedenspartei)», – деп аяусыз шорт кеседі. Мысалы:

Das Hick-Hack um Wagenknecht ... Вагенкнехт айналасындағы дау ...
Die Linke hat nicht nur ein Solshылдарда Вагенкнехт мәселесі
Wagenknecht-Problem ... ғана емес ... .

Дегенмен, жоғарыдағы екі айтылымның өзі біз талқылап отырған тұлғаның маңыздылығын одан ары нақтылағандай: бірінші мысалда ағылшын үлгісінде сызықшамен берілген *das/der Hick-Hack* (Hickhack) біріккен сөз бос әңгіме, пайдасы жоқ жанжал (*nutzlose Streiterei*); ақымақтық (*törichtes*) немесе шаршататын алып-қашпа әңгіме (*zermürbendes Hin-und-her-Gerede*) мағынасында қолданылады. Бұл С.Вагенкнехтке барлығының тісі бата қоймас деген сөз. Этимология тұрғысынан алғанда талдаудағы түйінді сөз *das/der Hick-Hack hacken* етістігінен шыққан, яғни *kesin түсіру, ұсақтау* мағынасында қолданылады [9, 356 б.]. Екінші мысалдағы *nicht nur* шектеу сөзі *солшылдардың проблемалары онсыз да бастан асып жатқанын* баса көрсетеді немесе үстемелетеді. Яғни «Сара Вагенкнехті жайымен қойған дұрыс болар» деген ойға итермелейді. С. Вагенкнехтің қайтпас қайсар, мүмкін қарама-қайшылыққа толы мінезі де ZDF-тің назарында, сондықтан бұл медиа өз кезегінде отқа май құйып, тұлғаны қайрай түседі: С.Вагенкнехт пен солшыл партия басшылығының арасындағы алауыздық тереңдей түсуде (*Der Riss zwischen Sahra Wagenknecht und der Parteispitze der Linken vertieft sich*); Вагенкнехт басшылыққа қатты шабуыл жасады ... (*Wagenknecht attackierte die Führungsriege scharf, ...*). Мәтінде көрініс тапқан *der Riss* жарық, сызат, тесік, жыртық мағынасындағы окказионализм саяси дискурстағы тартысты үдете түссе (*einen Riss/Risse im Hirn/Kopf haben* – бастың дұрыс жұмыс істемеуі; *nicht recht bei Verstand* – санасының дұрыс болмауы, *verrückt sein* – ақымақ болу; *hirnrissig* – есуас т.б.), *Führungsriege* композитумындағы *-riege* компоненті басшылықтағы бірнеше адамның санын белгілеу арқылы, бұл әйелдің бір емес бірнеше қайраткерлерге төтеп бергенін көрсетеді. Сонымен қатар саяси қайраткер бұрынғы партияның рөлін, *қайғылы құлдырауын* (*vom traurigen Niedergang*) алға тартып, құлшынысы арта түседі. Вагенкнехтің *Tagesspiegel* газетіне берген сұқбатындағы осы сөз тіркестерді ZDF видеожурналы өте тиімді пайдаланған, оның бейнесін айқындап аша түскен. С.Вагенкнехтің де тілі ащы, өткір, қайтпас қайсар мінезді: ... өзін *қарапайым халықтың* жанашыры санайтын партияның бұл ісі банкроттықты мойындау мәліметімен бірдей (*Für eine Partei, die sich als Anwältin der kleinen Leute versteht, ist das eine Bankrotterklärung*); керісінше, солшылдар ең алдымен өз мүдделерін ойлайды, қорғайды және өз мәселелерімен шұғылданып әуре (*Stattdessen ..., dass die Linke vor allem mit sich selbst beschäftigt ist*) дегенді алға тартады.

Қорытынды

Сонымен тақырыптың өзектілігі ең алдымен талқыланған материалдың жаңашылдығымен, қарастырылып отырған тұлғаның даралығымен, мәтіндердің, дискурстың жоғары мазмұнды, сапалы болуымен, олардың транскорпустық сипатымен және басқа да өлшемдерімен, соның ішінде ұқсас тақырыптарды басқа шетел тілдері материалдары негізінде талдауға мүмкіншілік беруімен анықталады. Лингвистикалық талдауда ақпараттарды нақты ұсыну және семантикалық өріс тұрғысынан дұрыс түсіндіру, оларды талдауда әртүрлі тәсілдерді пайдалану – когнитивтік процестердің түрлілігімен байқалады. Қоғам мүшелерінің ұстанымдарын немесе көзқарастарын неғұрлым түсінікті ету, кейбір жасырын сипаттағы ақпараттар мен деректерді нақтыландыру барысында ғана тиімді жүзеге асады. Медиакөңістік пен медиадискурс кез келген тақырыпты талдауда өте маңызды және олардың арақатысы да шын мәнінде құнды. Жоғарыда айтылған тұжырымдардың барлығы медиадискурстың кең ауқымды екенін растайды. Сонымен қатар оны түсіну әлеуметтік үрдіске қатысты. Бұл әлемнің түпкір-түпкірінде не болып жатқанын, мұндағы ақпараттардың қалай таралатынын және оны қалай түсінуге және түсіндіруге болатынын меңзейді. Дискурс, соның ішінде медиадискурс материалистік шындықты және адамдар қауымдастығындағы нақты кезеңдегі білім мен ойлауды көрсетеді. Сол себепті ол ешқашан өзектілігін жоғалтпайды. Мұнда міндетті түрде қоғам мен дискурстың арасындағы байланыста болатын әлеуметтік таным, дискурс пен білімнің арақатынасы, идеологияның семантикалық категориясы, ғылымға негізделген сын, әлеуметтік нормалар, дискурстағы тұлғаның ұстанымы және басқа да көріністер орын алады.

Сонымен қатар кез келген тақырыпты дискурсивтік талдау процесінде әр ұлттың өзіне тән когнитивтік үрдісін негізге алған жөн. Себебі мұнда сол ұлттың тілдік көрінісінің шындыққа жанасатын тұжырымдамасы орын алады. Лингвистика ғылымының соңғы жетістіктерінің ерекшелігі когнитивтік-психологиялық талдау тәсілі арқылы жұртқа танымал мәлімдемелердің ішкі жақтарын ақтару, көрсету, түсіндіру болып табылады [5, 153 б.]. Сондықтан да мақала жазу барысында өзіндік талдау жүргізуге бағытталған немесе оған мүмкіншілік беретін дискурсивтік-лингвистикалық зерттеу әдістері басшылыққа алынды. Осыған байланысты жұмыста негізгі мәселелер, теориялық талқылаулар, практикалық және классикалық мысалдар, ғылыми тұжырымдамалар, германистика саласында көптеген ғалымдар мойындаған анықтамалар, мәтіндерді реттеу өлшемдері, жеке бақылаулар қамтылған. Дискурсивтік зерттеулер негізінен конструктивістік

парадигмаға негізделген және мұнда тіл тек әлемді ғана бейнелеп қоймайды, сонымен бірге оны бірге құрайды немесе біріктіреді (Die Diskursforschung ist dem konstruktivistischen Paradigma verpflichtet und geht davon aus, dass Sprache die Welt nicht (nur) abbildet, sondern mitkonstituiert) [10, 204 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, білім, ілім бір рет қана жалт етіп көрінетін немесе құнсыз деректер қоры мен энциклопедиялар жинақтарында сақталатын дүние емес, ол сөзсіз дискурс нәтижесі болып табылады (... Wissen ist Resultat diskursiver Aushandlungsprozesse). Жұмыс барысында медиақұралдар мен медиакеңістіктердің ықпалы тұлғаның қалыптасуына қаншалықты әсерін тигізеді, онда талқыланатын дискурс қаншалықты дұрыс немесе бұрыс бағаланады және тұлғаның қандай қырлары ашылатыны мазмұндалады. Себебі бір немесе екі шетел тілі материалдарын зерттеу, тілдік құбылыстардың кейбір түсініксіз жақтарын ашуға мүмкіндік береді. Ал тілдерді үйрететін, оларды жан-жақты зерттейтін біздің отандық жоғары оқу орындары бір ғана тілдің шеңберінде ешқашан шектеліп қалған емес.

ӘДЕБИЕТ

[1] Montgomery Martin. Defining ‚Authentic Talk‘. In: Discourse Studies. Special Issue: Authenticity in media discourse. – Vol. 3, 4. – New York: Academic Press, 2001. – P.397-405.

[2] Tognini-Bonellei E. Corpus Linguistics at Work. – Philadelphia: John Benjamins, Amsterdam, 2001. – 224 p.

[3] Bubenhofer Noah. Sprachgebrauchsmuster. Korpuslinguistik als Methode der Diskurs- und Kulturanalyse. – Berlin/New Yourk 009. – S. 100-102.

[4] Медиадискурстың тұлға бейнесін жаңартуға әсері // «Жаһандық өзгерістер жағдайындағы ғылым мен білімнің өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. жинағы. ҚазХҚжәнеӘТУ. 1-ші том. – Алматы (16-17 қараша) 2023. – Б. 283-287.

[5] Салжанова Е.Л., Бактиярова Р.М., Мамырханова Ж.Т. Когнитивно-психологический подход к дискурсивному анализу // Tiltanym. – Алматы, 2023. – № 3 (91). – Б.153-162. – URL: <https://www.tiltanym.kz>

[6] Garbe Ch., Holle K., Jesch T. Texte lesen: Textverstehen, Lesedidaktik, Lesesozialisation. – Verlag Ferdinand Schoeningh GmbH, 2009. – 251 S. ISBN 978-3-506-75649-7

[7] DWDS. – URL: <https://www.dwds.de> › Termin-Kollision

[8] Duden-Wörterbuch online. – URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Galionsfigur>.

[9] Duden: Die sinn- und sachverwandten Wörter. Synonymwörterbuch

der deutschen Sprache. Bd. 8. – Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 1997. – 858 S.

[10] Sylvia Bendel Larcher. Linguistische Diskursanalyse. – Tübingen, 2015. – 256 S.

[11] Ingo Warnke. Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik – Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen7 In: Dies (Hrsg): Methoden der Diskurslinguistik. – Berlin: De Gruyter, 2009. – S. 3-54.

REFERENCES

[1] Montgomery Martin. Defining ‚Authentic Talk‘. In: Discourse Studies. Special Issue: Authenticity in media discourse. – New York: Academic Press 2001. Vol. 3, 4: – P. 397-405.

[2] Tognini-Bonellei E. Corpus Linguistics at Work. – Philadelphia: John Benjamins, Amsterdam 2001. – 224 p.

[3] Bubenhofer Noah. Sprachgebrauchsmuster. Korpuslinguistik als Methode der Diskurs- und Kulturanalyse. – Berlin/New Yourk 009. – S. 100-102.

[4] Mediadiskurstyň tülğa beinesın jañartuğa äseri (The effect of media discourse on updating the image of a person) // «Jahandyq özgerister jağdaiyndağy ğylym men bilimniñ özekti mäseleleri» atty Halyqaralyq ğylymi-teorialyq konf. jinağy. QazHQjäneÄTU. 1-şı tom. – Almaty (16-17 qaraşa), 2023. – B. 283-287. [in Kaz.]

[5] Saljanova E.L., Baktiarova R.M., Mamyrganova J.T. Kognitivno-psihologicheski podhod k diskursivnomu analizu (Cognitive-psychological approach to discursive analysis) // TILTANYM. – Almaty, 2023. – № 3 (91). – B.153-162. – URL: <https://www.tiltanyam.kz> [in Rus.]

[6] Garbe Ch., Holle K., Jesch T. Texte lesen: Textverstehen, Lesedidaktik, Lesesozialisation. – Verlag Ferdinand Schoeningh GmbH, 2009. – 251 S.

[7] DWDS. – URL: <https://www.dwds.de> › Termin-Kollision.

[8] Duden-Wörterbuch online. – URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Galionsfigur>.

[9] Duden: Die sinn- und sachverwandten Wörter. Synonymwörterbuch der deutschen Sprache. Bd. 8. – Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 1997. – 858 S.

[10] Sylvia Bendel Larcher. Linguistische Diskursanalyse. – Tübingen, 2015. – 256 S.

[11] Ingo Warnke. Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik – Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen7 In: Dies (Hrsg): Methoden der Diskurslinguistik. – Berlin: De Gruyter, 2009. – S. 3-54.

ВЛИЯНИЕ МЕДИАПРОСТРАНСТВА НА ФОРМИРОВАНИЕ ДИСКУРСИВНОЙ ЛИЧНОСТИ

(на основе исследования личности Сары Вагенкнехт)

Салжанова Л.Е.¹, *Бактиярова Р.М.²

¹к.ф.н., профессор, КазУМОиМЯ им.Абылай хана

Алматы, Казахстан, e-mail: lal_salshan@mail.ru

*²PhD, ассоц. профессор, КазУМОиМЯ им.Абылай хана

Алматы, Казахстан, Алматы, Казахстан, e-mail: rai_bah@mail.ru

Аннотация. Одним из последних достижений гуманитарных и социальных наук является то, что они не только всесторонне обсуждают понятие дискурса, кажущееся на первый взгляд абстрактным, но и тщательно доказывая снабжают его разнообразным эмпирическим материалом. Основная цель представленной статьи – показать, каким образом под влиянием дискурс-экспертов формируется современный образ личности в медиaprостранстве, а также продемонстрировать важность и значимость изучения для социальных и гуманитарных наук. Дискурс – это общественный процесс: материальная реальность в мышлении, понимании, дифференциации и осознании. Насколько дискурс влияет на членов общества, настолько они создают такую «благоприятную среду» для существования дискурса и вместе с этим и появлению различных познавательных мыслей. Данную ситуацию можно рассмотреть как важную форму дискурсивного анализа. И поэтому рассмотрение любого дискурса с точки зрения фактуального анализа в полилингвистических ситуациях является выгодным во всех отношениях. Кроме того в лингвистической науке лучше не ограничиваться материалами одного языка, а прибегать к содержательному корпусу других иностранных языков. Такой подход ценен для специалистов, изучающих иностранные языки и их филологию, обсуждающих переводческие проблемы. На основе анализа многих позиций и взглядов мы убедились: дискурс не является монолитной структурой, а только некое понимание мира и его проявлений или дискурс всего лишь модель, имеющейся национально-культурные конструкции в разьяснении объективной реальности.

Постоянно меняющееся реальное пространство и его модели фиксируются, регламентируются и принимаются в информационном представлении благодаря медиа-средствам. Так как они оказывают существенное влияние на образ мышления членов общества, они должны регулярно исследоваться и должным образом оцениваться. Эти и другие мысли были затронуты в статье на основе дискурсивного анализа образа депутата Сары Вагенкнехт (Sahra Wagenknecht).

Ключевые слова: личность/фигура, медиа-дискурсивный анализ, медиапространство, интертекстуальная связь, способ corpus-based, метод corpus-driven, дискурсивная оппозиция, социальная реляция

THE INFLUENCE OF THE MEDIA SPACE ON THE FORMATION OF A DISCURSIVE PERSONALITY

(based on the analysis of Sarah Wagenknecht's personality)

Salzhanova L.E.¹, *Baktiyarova R.M.²

¹Candidate of Phil.Sc., Professor, KazUIRand WL named after Ablai Khan
Almaty, Kazakhstan, e-mail: lal_salshan@mail.ru

*²PhD, Associate Professor, KazUIRand WL named after Ablai Khan
Almaty, Kazakhstan, e-mail: rai_bah@mail.ru

Abstract. One of the recent achievements in humanitarian and social sciences is the comprehensive discussion of the concept of discourse, initially appearing abstract, now meticulously supported by diverse empirical evidence. The primary goal of this article is to demonstrate the significance of media space in shaping a personality suitable for contemporary society, presented through the lens of discourse experts. Discourse is a societal process: a material reality in thinking, understanding, differentiation, and awareness. As much as discourse influences members of society, they, in turn, influence discourse formation. This situation can be seen as an important form of discourse analysis. Discourse is both a tool and a phenomenon that articulates specific knowledge and thoughts in concrete texts of a particular time. Despite language phenomena evolving in various discourses and the close connection of semiotic units in the mental (meaningful) context, reflecting national knowledge and cognition, their interpretation relies on the competence of scientific principles and linguistic analysis. Simultaneously, the factual examination of any discourse in multilingual situations is rational from all perspectives. Hence, in linguistic science, it's advisable not to limit oneself to a single language - relying solely on native language materials but to explore the substantive corpus of other foreign languages. Through analyzing various positions and perspectives, it becomes evident that discourse is not a monolithic creation but an understanding of the world and its manifestations. Alternatively, discourse serves as a model of existing national-cultural constructions in explaining objective reality.

The constantly evolving real space and its models are captured, regulated, and accepted in informational representation thanks to media means, significantly influencing the thought patterns of society members. These and other thoughts presented here aim to be substantiated by analyzing

the image of Bundestag deputy Sarah Wagenknecht. Therefore, the article describes how media means/spaces impact personality formation, evaluates the discussed discourses correctly or erroneously, and reveals different facets of personality within them.

Keywords: personality/figure, media-discourse analysis, media space, intertextual connection, corpus-based method, corpus-driven method, discursive opposition, social relation

Статья поступила 27.12.2023

UDC 811

IRSTI 16.21.55

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.017>

THE REPRESENTATION OF NONVERBAL COMMUNICATION METHODS IN THE POETIC DISCOURSE

*Srailova A.B.¹, Bazarbayeva Z.M.²

**¹PhD student, KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan
e-mail: maral_albi@mail.ru*

*²Doctor of Phil.Sc., Professor, NAS RK academician, Institute of Linguistics
named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan
e-mail: zeynepmb@mail.ru*

Abstract. The article aims at revealing the essence of using nonverbal communication means in the poetic discourse. The latter, in particular, is described as a series of performative acts accompanied by a number of paralinguistic means of expression. Nonverbal communication methods are analyzed in a two-sided way: first, the graphical and prosodic features of the poem itself (the mimetic paralanguage) are taken into consideration; second, the silence, pauses, hesitations, postures and mimics described in a poem (diegetic paralanguage) are analyzed. For these purposes, the methods of stylistic, semantic, and auditory analysis are utilized. The main novelty of the research is the fact that it describes a poem as a unity of its inner and outer form: its text and the way that text is represented. Nonverbal communication means, including prosody and graphemics, are said to intertwine with the lexical representation of paralinguistic elements in the text of the poem. Such a unity is necessary for the creation of an artistic image. It is hence revealed that contemporary English poetry, mostly lacking proper rhyme

schemes, vastly depends on the visual and audial perception of the text as well as on those hidden cues which are placed within a poem. Further, the prosodic representation of a poem's artistic image is planned to be researched in detail. The theoretical and practical significance of this research lie in the applicability of its results to the academic curricula and further scientific inquiries on correspondent topics.

Keywords: poetry, poetic discourse, verbal communication, nonverbal communication, prosody, prosodic features, proxemics, kinesics, graphemics

Basic provisions

Poetic discourse, in the broadest sense, is best described as a combination of verbal art forms which are labeled as poetry and aim at provoking thought, emotion, and reaction. Poetic discourse is multifaceted and multi-genre. Contemporary poetry, as it is well-known, is built on rhythm and sense rather than the typical rhyme schemes. Speaking about English poetry, one might easily notice how popular verse libre has become. Rather than depending solely on rhyme and syllabic organization, contemporary poetry is broadening its scope, manifesting itself mostly through distinct rhythmic structure and the usage of various prosodic and proxemic means. In a way, contemporary poetry relies on non-verbal communication means as profoundly as it depends on language.

The current article aims at revealing the means of representing verbal and – more importantly – nonverbal communication methods in poetry. For this purpose, several extracts from English-language poems will be scrutinized. In particular, we focus on prosody, which is a collection of intonational features of the text, and proxemics, which describes various ways of using gestures and space to communicate. In case of prosody, we mainly consider whole chunks of text, dividing it into rhythmic groups. In the case of proxemics, certain words and expressions related to non-verbal communication will be under scrutiny. As a result, we underline the necessity of studying not only verbal (lexical) elements of poetic discourse, but also its underlying features – the nonverbal means, which are equally as important.

Introduction

There have been numerous ideas and scientific approaches related to what poetic discourse is and how it needs to be studied. If we define discourse as "text put into social context" (a famous description introduced by N. Arutyunova), it becomes evident that poetry, undoubtedly, is text, and it never occurs outside of a social situation. Antony Easthope claims that poetry surrounds us – rhymes and rhythmic structure are everywhere. As Easthope explains, it becomes easier for people to perceive a piece of information when

it is given in the form of a quatrain, with rhymes and rhythm [1]. Consider, for example, the following extracts from advertisements:

It's finger lickin' good.

Beanz meanz Heinz.

Now, those two pieces of advertisement are built on entirely different techniques. The first technique is quite complicated: it alludes to the idea of licking one's fingers after eating a delicious meal. It is a cognitive journey, the one that captivates the spectator through lexical and stylistic means.

The other advertisement is built on a much simpler idea of rhyming three words which sound close to each other. It is peculiar how the letter "s" is replaced with "z" at the end of the first two words to strengthen the rhyme with "Heinz". Although primitive, this advertising fulfills its purpose as it operates on quite a deep level of human psyche – the level that dates back to antiquity.

Poetry itself came from songs, and songs are said to root in ritualistic chanting which required rhyme and rhythm to be a) memorized and b) appealing. In that case, it becomes evident why poetic discourse occupies a specific niche in human history and literature. However, although rhyme and rhythm have always been ubiquitous in poetry, they are not universal. There are poetic works which lack one or both. Hence arises the question: what is poetry? Is it still a poem if it lacks rhyme and rhythm? And – this is perhaps the most important question – what makes a poem, a poem: its rhyme structure, its stylistic features, its prosody, or the combination of all? In the given article, we offer an insight into how poetry is built nowadays.

To be called discourse, poetry itself must have the most important discursive element – real-life communication. Discourse is never limited to text: it requires social surrounding, a certain type of context, and a number of extra-textual means which all serve the sole communicative purpose. The way a poem is recited, the way it is inscribed, the specificity of its lexis – all those are the elements which turn a piece of text into a performative act. Michael Issacharoff, in his book titled *Discourse as Performance*, pays close attention to such an element of discourse as space. The space, he claims, can be mimetic or diegetic. While *mimetic* space usually occurs outside of the text and implies the presence of a theatrical stage, *diegetic* space is narrated, encoded in words [2]. Labeling a work of poetry as a performative act, we can only deal with its diegetic side, the diegetic space – the one that exists in the text. Similarly, it is through text (and various graphical ways of inscribing it) that we gain insights into how this exact piece of poetry is presented and perceived. For this reason, this article mainly focuses on the linguistic (mostly lexical) representation of nonverbal communication means in poetry.

When it comes to the other side of nonverbal communicative means, the prosody, it becomes necessary to hear the recited pieces of poetry. Through simple auditory analysis, one may understand the division of a poetry piece into rhythmic groups, the kind of meter (iambic, for instance), and the way rhymes are incorporated. At the same time, it is via acoustic analysis that we may decipher the complex intonational features of a poetic work, the rises and falls of the main tone and all the underlying peculiarities. While this article does not involve examples of acoustic analysis, it is necessary to mention its presence in our further research. In particular, the Praat program is used to work with poetic recitations.

Methods and materials

The methods of semantic analysis, stylistic analysis, and auditory are utilized in the given article. The material includes extracts from various English-language poems written by both classic and contemporary poets, mostly retrieved from Poetry Foundation, Poetry London, AGNI and other literary magazines.

Results

Communication itself has always been an intrinsic part of human existence. In the beginning of the XX century, Roman Jakobson formulated eight functions of human language, the most important of which was the communicative function – the one that allowed for the eternal exchange of information [3]. In the same century, Charles Hockett, a famous American linguist, spoke of the design features of human language: the peculiarities which distinguish it from animal communication [4]. Among those features, the following is specifically interesting for our research: displacement. It means that a human language can be used to talk about things which are in the past, in the future, are intangible or non-existent. This peculiarity is distinctive of human tongues: no animal communication system is capable of such flexibility. Poems, for instance, are often considered lyrical forms of literary activity: they involve much emotion, they rarely have a solid fabula, and they often fail to fit into the traditional literary schemes of exposition, climax, and resolution. Poems are used to speak about the non-existent realia much more often than prose. For that reason, the way they appeal to the reader is specifically interesting and fruitful to research.

Returning to communication, it may be divided into verbal (the actual words being said) and nonverbal (everything outside the speech and text, including vocal and graphic features of their representation). This distinction was first introduced by Charles Darwin in 1872 in his *The Expression of the*

Emotion in Man and Animals. Darwin's idea was a pioneering view in terms of examining not only the way people communicate using words, but also the role of gestures, mimics, and space in human (and animal) interaction. While Darwin linked these ideas to his theory of evolution of species, the nonverbal communication field later expanded and became closely connected with the direction of behaviorism. As it can be observed, initial probing of nonverbal communication analysis was anthropological (Darwin) and psychological (B. Skinner, I. Pavlov). A more extended and profound analysis of nonverbal means of communication was attempted by a group of scientists including Charles Hockett, Frieda Fromm-Reichmann, and later Ray Birdwhistell. These and other scholars focused on a single movie produced in 1950s to describe the details of how people use gestures, eye contact, proximity and mimics to convey the messages which might aid their general verbal utterances or be contrary to them.

Later the research of nonverbal communication split into several directions, namely:

- a) Intercultural communication;
- b) Interpersonal communication, self-help and self-development;
- c) Clinical psychology;
- d) Paralinguistics.

The latter focuses on the linguistic, language-related side of nonverbal communication. This field researches the ways in which nonverbal cues and tools help convey the verbal message and (or) how they might – inadvertently or intentionally – distort it.

Paralinguistics has become quite a popular field in contemporary research. We may mention the following scholars: A. Akishina and N. Kano, V. Boganov, Volozkaya, Grigoryeva, Zaiceva, Chuvilina, Lipowska, Nikolayeva T., Nirenberg, etc. Most of these works date back to 1970s and 1980s, with a few exclusions published in between 2000 and 2023.

The Kazakhstani scholars who studied or mentioned this field in their research are: A. Kaidar, M. Mukanov, A. Seysenova, K. Kazhygaliyeva, S. Beisembayeva, Zh. Omiraliyeva, B. Momynova etc. When it comes to the field of prosody, the works of Z. Bazarbayeva, one of the most prominent scholars in the direction of intonology, are well-known.

Paralinguistics itself is divided into the following directions:

1) Phonation: all the aspects of speech, including its intonation, rhythm and timbre, tempo and intensity, syllable division and rhythmic groups, as well as the articulation of sounds and other features of pronunciation including dialectal peculiarities.

2) Kinesics: gestures and mimics involved in the process of

communication. Proxemics here is a part of kinesics – it studies the way personal space is used to convey certain messages.

3) Graphemics: visualization of texts, different fonts, other visual peculiarities (for example, a well-known technique of not using capital letters in poetry or prose).

For our research, the first part of this division is extremely important. The peculiarities of kinesics may not be achieved from the text itself, but we will be able to work with the lexical representation of gestures, mimics, and space – the so-called diegetic kinesics. At the same time, the most achievable side of text is its graphical representation, the appeal of which is also an interesting point to examine.

Interestingly, the above-mentioned scheme does not include one of the most prominent aspects of speech – the absence thereof. Silence, by all means, has been the most neglected field of human communication, claims Michal Ephratt, the author of several articles dedicated to this issue. He speaks of silence as of a unique feature of speech flow, distinguishing it from other paralinguistic means because it cannot be united with them [5].

A more detailed, profound analysis is provided in the book "Systems of prosodic and paralinguistic features in English" written by David Crystal and Randolph Quirk. While this book is rather a textbook than a scholarly creation, it still underlines some of the most widespread means of expressing without saying [6]. The authors use the term paralanguage to refer to all the accompanying features of utterances: the language we do not hear or see, but which influences the perception of a saying more than one can expect.

Discussion

One of the poems chosen for research is "Acquainted with the night" by Robert Frost. It is a XX century poem, quite classic in nature, with a rhyme scheme that looks like the following:

aba bcb cdc dad aa

This rhyme scheme is unique to this poem. It fulfills a number of functions, starting with refraining the poem and ending with creating the specific atmosphere of cyclicity. As we may notice, the first word "night" is repeated at the very end of the poem, rhyming with "right".

A more interesting point here is how the nonverbal means of communication are represented in the text of the poem.

I have walked out in rain – and back in rain [7].

In this line, the author presents the image of the hero who is constantly walking through the streets of the seemingly empty town. The word *walked* is repeated several times throughout the poem in various contexts.

I have looked down the saddest city lane [7].

The expression “looked down” may serve two different purposes: showing that the hero is constantly focusing on what lies beneath his feet (hinting at his inner instability and vulnerability) or representing that the hero is above the sadness of the city. In both cases, the mimic of looking down is highly important.

And dropped my eyes...

By dropping their eyes, people usually show unwillingness to communicate, shyness, reserved nature, the presence of significant problems. While the true reason for such a gesture is not explained in the text, the presence of it looks crucial.

I have stood still...

Immobility – partial or whole, intentional or unintentional – hints at the impossibility of development and movement forward. In that case, the fact that the hero *stopped* also reveals more about his nature and character.

... an interrupted cry

Now, pauses are the elements of prosody. They serve various purposes, from inserting a theatrical moment of trepidation to showing how hesitant or nervous the speaker is. In this case, the fact that the cry (of inexplicable kind) was interrupted alludes to how the hero stopped walking: two actions which have been going well till they were broken.

When it comes to the prosodic analysis of the given poem, the following preliminary scheme can be imagined. Here the upright arrow shows the rise of tone, while the downright one shows its fall. Also, the lines | are used to show where rhythmic groups begin and end.

↑*I have been one acquainted* | *with the* ↓*night*|
I have walked out in ↑*rain*| – *and back in* ↓*rain*|
I have outwalked| *the furthest city light*|
I have looked down| *the saddest city lane*|.
I have passed by| *the watchman on his beat*
And dropped my eyes|, *unwilling to explain* [7].

The division shows that the rhythmic groups in this poem pretty much always align with the stanza and the signs of punctuation, the only exclusion being the line number 6 which unites with the beginning of the line number 7 as it directly refers to it.

When it comes to the intonation of the poem, it becomes evident that the speaker (the poem is read by Robert Frost himself) stresses the word “I” in the beginning of each line. Such an accent underlines the importance of individual perspective from one side and the unending loneliness of the hero

– from the other.

Overall, Frost uses the following verbs to describe the states of being and various movements: *stand* (mostly standing still), *walk*, and *drop* (dropping one's eyes). If we view the diegetic space of the poem as encompassing several streets of a town, then it becomes clear that the hero is making a long, quite an arduous journey (out of rain and back in rain). The motif of loneliness is evident, but the *silence* of the hero, his reluctance to speak and to express himself is the underlying reason for said solitude.

Further, let us dwell on another poem: *The Caged Bird* by Maya Angelou. Again, it is a work written in the beginning of the XX century, in quite a classic style, but it has a clear difference from Frost's poem. First, its division into stanza is distinct, and second, the poem does not use capital letters anywhere but in the first lines of each stanza. For instance:

*A free bird leaps
on the back of the wind... [8]*

<...>

*But a bird that stalks
down his narrow cage... [8]*

This pattern, along with the absence of punctuation marks, is repeated throughout the poem. Remembering the paralinguistic means mentioned earlier in the article, we label this way of expression as the *graphic distinction*: by refusing to use the classic, ordinary means of punctuation and graphemics, the author clearly conveys a certain message. Without punctuation, it becomes unclear where a sentence ends and the other begins, so every stanza turns into one large utterance. The author wants that distinction between stanzas to be as sharp as possible.

There are six stanzas in the poem. The third and the sixth stanzas are identical, a sort of refrain. The fourth and the fifth stanzas are different from the rest: they have four lines instead of eight. The rhythm does not change, and the rhyme scheme remains the same, though several rhymes in stanza 4 and stanza 5 become internal.

Taking a look at the auditory features of this poem, we may easily conclude that the rhythmic groups (signified by |) are definitely more numerous than in the previous poem. For example:

*But a bird | that stalks |
down his narrow cage |
can seldom see | through
his | bars of rage... [8]*

The intonation also seems to change more often than in "Acquainted

with the night”. In the previous poem, the author accentuated one word – I – in various contexts, while in this poem, the words bird, cage, sing, leap, stalk etc. are stressed, hence the intonational changes. The reader of the poem recites it with long, profound pauses, making sure the poem’s stanza is perceived as a whole. The lost punctuation marks are added through various types of pauses.

Now, let us take a look at another poem, quite different from the previous two. Titled “My hair burned like Berenice”, this 2024 poem, written by Ruth Awad, does not have stanza, or lines, or rhyme, or any apparent rhythm. And still, it is labeled a poem. Let us take a look at the following extract:

Days of rain. The drey outside my window would keel and the wind would plunder [9].

Some might call it a poem in prose, and still, this is not prose. What makes this piece an element of poetic discourse is the absolute (or near) lack of fabula, the rhythmic organization of the sentences, the way it is organized – though without stanza or lines – in a single, centered group on paper. Hence this poem, again, utilizes a graphic way of representing itself as a piece of poetic discourse.

Paying attention to another poem by the same author titled “My hair remembers everything”, we may assume that Ruth Awad places great significance on her hair, using it as a metaphorical custody of memories. This poem, unlike the previous, has a certain organization though it still lacks rhyme and apparent rhythm: its lines are beneath each other, not built in the form of sentences. It has punctuation marks (commas, mainly), but much like Angelou’s work, the poem lacks capital letters.

The last poem we would like to focus on is titled “Altar” by Ansley Moon (published in AGNI magazine). The peculiarity of this poem lies in its very core: it only has four lines which the spectator can read in whichever order they please. The lines are written around a photograph depicting a young indigenous woman in a dress. The poem itself is as follows:

at the altar of the lost mothers we pray you into memory ghost you into existence

in our dreams the face averted black hair chasing you away from us the daughters gone

the daughters spirited away the daughters bought and sold someone else’s daughters [10].

There are no punctuation marks, no capital letters, not even rhythm or rhyme. The poem itself can be read from left to right (in the order we are providing) or from right to left or, in some cases, from center to the periphery. The central element of this small performance is the photograph,

while the lines serve as a sort of frame, adding information and deepening the perception. The absence of punctuation does not distort the message being conveyed: on the contrary, it seems to aid the proper understanding.

Having analyzed the given poems, we presume that certain paralinguistic means are utilized to aid the proper perception of a poem. Much like folklore, poetry exists in reciting, and the first and foremost paralinguistic element here is prosody – the intonation used when reading the poem, the pauses utilized, the rise and fall of the main tone and, eventually, the rhythmic groups.

However, the graphical side of the texts seems just as important: the way it is positioned in space, whether it has capital letters or not, the type of font which is used, the absence or presence of punctuation marks, etc. These two qualities of a poetic text may be labeled as mimetic qualities – the ones we see, hear, and perceive outside of the text. When it comes to the ways of communicating nonverbally within a text, the authors use a variety of lexical representations of nonverbal cues and means of conveying hidden information. The following table clarifies the interrelation between all the mentioned elements in the given poems.

Table 1. The correlation of verbal and nonverbal communication means in the poems

Poem	Acquainted with the night, Robert Frost	Caged bird, Maya Angelou	My hair burned like Berenice, Ruth Awad	Altar, Moon Ansley
Rhyme and rhythm	An exact, systematic rhyme scheme (though unique to this poem). The rhythm is present and formed. It is mostly through rhyme and refrain that the word "night" is accentuated	A vague, unsystematic rhyme scheme, but a shaped rhythm. It is mostly through repetition and refrain that the word "caged" is accentuated.	Rhyme is absent, rhythm is not apparent.	Rhyme is absent, rhythm is not apparent.
Intonational features	Present: rhythmic group division is clear, intonation rises and falls expectedly.	Present: rhythmic groups are numerous, rises and falls of the main tone are predictable.	Absent or indifferent from prosaic recitation	The reader chooses the intonational features

Pauses and silence	Pauses are utilized to distinguish the stanzas and accentuate logically underlined words	Pauses are used to accentuate certain words and make sure the stanzas are distinguished properly.	Pauses are used in-between the sentences	The reader chooses whether to use or not to use pauses
Graphical peculiarities	The stanzas are written beneath one another, centered, and so are lines. No deviations from the classical representation of a poem. Punctuation marks are present. Capital letters are used properly.	The stanzas are placed beneath each other, though they have different numbers of lines: seven, eight, and four, and then eight again. Punctuation marks are present only in the form of full stops. Capital letters – in the beginning of each stanza.	Written like a piece of prose, though centered. Sentences are distinguished with the help of full stops, though commas are rarely used.	No punctuation marks, no distinction between sentences or lines, no stanzas. The central line is written normally, the two peripheral lines are flipped to the side to frame the image. The reader chooses the order of the lines.

Conclusion

Poetic discourse is a complex phenomenon which utilizes both verbal (linguistic) and nonverbal (paralinguistic) means of communication to appeal the reader in the proper way. Paralinguistic elements of poetic discourse may vary from prosody to graphemics, from the architectonics of the text to its position in space, from the use of images and other accompanying elements to the utilization of punctuation marks. Having dwelled on various poems from the XX and the XXI century, we conclude that contemporary English poetry, in many ways, is dependent upon auxiliary means of communication as profoundly as it relies on the language.

For comparison, we have chosen two poems from the XX century and three from the XXI century. The first two poems demonstrate whole or partial compliance to the norms of a poetic text: they have rhymes and rhythm, their intonational features are correspondent to their inner form. What Robert Frost's poem utilized to convey hidden messages was its lexis: the use of certain verbs, repetition, refraining, peculiar rhymes. When it comes to Angelou's poem, it deviated slightly from the "norm", utilizing less punctuation marks than necessary and using capital letters to signify the beginning of stanzas.

The poems of the XXI century, however, are quite peculiar. One of them, written entirely in the form of a prosaic work, is still labeled as a poem due to its organization, the idea, the absence of fabula, the presence of lyrical motifs, and eventually due to the way it is positioned on paper. Another poem by the same author that shares the motif of "hair" is more compliant to the graphical norms of a poetic text, though it still lacks both rhyme and rhythm.

Eventually, the last poem we have dwelled on lacks everything a text might have – linear organization (it is unclear which way the lines go and how one is supposed to read them), cohesive devices, rhythm or rhyme, punctuation marks, etc. What makes it a poem is its extremely peculiar position and the similarity in the rhythmic organization of its lines (they have the same number of syllables, to say the least). However, the most important element of this poem is the image which is used to stress the message being conveyed. In that case, this poem may be even called a piece of performance as it relies not only on text, but also on the auxiliary means (the nonverbal means). This poem is the perfect example how poetic discourse exists on the threshold of language, paralinguistics, and imagery.

To summarize, poetic discourse utilizes nonverbal communication methods for the sole purpose of conveying what cannot be conveyed through language. The analysis has shown that in contemporary English poetry, form, structure, content, graphic and audial representation – everything merges into a single unit that conveys an artistic image. Studying that image from the viewpoint of paralinguistics leads to fruitful and interesting results, and we believe such studies need to be continued further.

REFERENCES

- [1] Easthope A. Poetry as discourse. – Routledge, 2013. – 192 p.
- [2] Issacharoff M. Discourse as performance. – Stanford, 1989. – 254 p.
- [3] Jakobson R. and Halle M. Fundamentals of language. – Walter de Gruyter, 2020. – 93 p.
- [4] Hockett C. F., Hockett C. D. The origin of speech // *Scientific American*. V. 203. – 1960. – №. 3. – P. 88-97
- [5] Ephratt M. Iconic silence: A semiotic paradox or a semiotic paragon? // *Semiotica*. V. 2018. – 2018. – №. 221. – P. 239-259.
- [6] Crystal D., Quirk R. Systems of prosodic and paralinguistic features in English. – Walter de Gruyter, 2021. – 94 p.
- [7] Frost R. Acquainted with the night. Poetry foundation. [Electronic source]. – URL: <https://www.poetryfoundation.org/poems/47548/acquainted-with-the-night> (accessed: 31.01.2024).
- [8] Angelou Maya. Caged bird. Poetry foundation. [Electronic source]. – URL: <https://www.poetryfoundation.org/poems/48989/caged-bird> (accessed: 31.01.2024).

[9] Awad Ruth. My hair burned like Berenice. Poetry foundation. [Electronic source]. – URL: <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/poems/161690/my-hair-burned-like-berenice> (accessed: 31.01.2024).

[10] Moon Ansley. Altar // AGNI magazine. [Electronic source]. – URL: <https://agnionline.bu.edu/poetry/altar/> (accessed: 31.01.2024).

БЕЙВЕРБАЛДЫ КОММУНИКАЦИЯ ӘДІСТЕРІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТА КӨРІНІС ТАБУЫ

*Сраилова А.Б.¹, Базарбаева З.М.²

*¹PhD докторант, Абылай хан атындағы

ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

e-mail: maral_albi@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, А. Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

e-mail: zeunermb@mail.ru

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – поэтикалық дискурстағы бейвербалды коммуникация құралдарын қолданудың мәнін ашу. Соңғысы, паралингвистикалық амалдармен айшықталған перформативті актілер жиынтығы ретінде сипатталады. Бейвербалды қарым-қатынас әдістері екі жақты талданады: біріншіден, өлеңнің өзінің графикалық және просодикалық ерекшеліктері ескеріледі (миметикалық паратіл); екіншіден, өлеңде сипатталған үнсіздік, кідіріс, тоқтау, қалып, мимика талданады (диегетикалық паратіл). Бұл мәселелерді шешу үшін стилистикалық, семантикалық және аудиторлық талдау әдістері қолданылады. Зерттеудің басты жаңалығы мынада: бұл жерде өлең ішкі және сыртқы форманың бірлігі: мәтін мен оны бейнелеу тәсілінің бірлігі ретінде суреттеледі. Өлең мәтіндегі паралингвистикалық элементтердің лексикалық бейнеленуімен бейвербалды қарым-қатынас құралдары, оның ішінде просодия мен графемика тоғысады. Мұндай тоғысу көркем образ жасау үшін қажет. Осылайша, қазіргі ағылшын поэзиясы көп жағдайда рифма мен ырғақсыз болып келіп, мәтінді көру және есту арқылы қабылдауға, сондай-ақ мәтінде орналастырылған жасырын ақпаратқа тәуелді екендігі анықталды. Одан әрі поэманың көркем бейнесінің просодикалық көрінісін жан-жақты зерттеу де көзделеді. Бұл зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін оқу процесіне қолдану және тиісті тақырып бойынша әрі қарай ғылыми зерттеулер жүргізуде.

Тірек сөздер: поэзия, поэтикалық дискурс, вербалды коммуникация, бейвербалды коммуникация, просодия, просодикалық ерекшеліктер, проксемика, кинесика, графемика

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ МЕТОДОВ НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

*Сраилова А.Б.^{1.}, Базарбаева З.М.^{2.}

*¹PhD докторант, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,

Алматы, Казахстан

e-mail: maral_albi@mail.ru

²д.ф.н., профессор, академик НАН РК, Институт языкознания

им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан,

e-mail: zeynepmb@mail.ru

Аннотация. Целью статьи является раскрытие сущности использования средств невербальной коммуникации в поэтической речи. Последнее, в частности, описывается как серия перформативных актов, сопровождаемых рядом паралингвистических выразительных средств. Методы невербальной коммуникации анализируются двусторонне: во-первых, учитываются графические и просодические особенности самого стихотворения (миметический параязык); во-вторых, анализируются молчание, паузы, колебания, позы и мимика, описанные в стихотворении (диегетический параязык). Для решения этих задач используются методы стилистического, семантического и аудиторного анализа. Основная новизна исследования заключается в том, что здесь стихотворение описывается как единство внутренней и внешней формы: текста и способа его репрезентации. Выясняется, что невербальные средства общения, в том числе просодия и графемика, переплетаются с лексической репрезентацией паралингвистических элементов в тексте стихотворения. Такое единство необходимо для создания художественного образа. Таким образом, обнаруживается, что современная английская поэзия, в большинстве случаев лишенная рифмы и ритма, во многом зависит от зрительного и слухового восприятия текста, а также от скрытой информации, помещенной в текст. Далее также планируется детально исследовать просодическую репрезентацию художественного образа стихотворения. Теоретическая и практическая значимость данного исследования заключается в применимости его результатов к учебному процессу и дальнейшим научным исследованиям по соответствующей теме.

Ключевые слова: поэзия, поэтический дискурс, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация, просодия, просодические особенности, проксемика, кинесика, графемика

Статья поступила 01.02.2024

UDC 811.161.1'27'373.233

IRSTI 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.018>

**MARKERS OF SOCIAL STATUS IN RUSSIAN-CHINESE
DIPLOMATIC DOCUMENTS OF THE 17TH-19TH CENTURIES**

Stepanov E. N.¹, *Stepanova S. E.²

¹Doctor of Phil.Sc., Professor, Faculty of Russian Language and Literature
Institute of Foreign Languages, Hunan Normal University,
Changsha, China, e-mail: stepanov175@163.com

*²postgraduate student of the Department of General and Slavic Linguistics
Odessa National University named after I. I. Mechnikov,
Odessa, Ukraine, e-mail: fydimka@gmail.com

Abstract. The present article is devoted to the problem of reflecting the social status of participants in diplomatic documents. The purpose of the given article is to show the functions of markers of social status of participants in Russian-Chinese bilateral cooperation while analyzing the material of Russian-Chinese diplomatic documents of the 17th-19th centuries. The results of the analysis of the texts of bilateral Russian-Chinese treaties not only outline the range of historical events and their participants, but also show the process of evolution of Russian and Chinese society in the dynamics of international contacts. The proper comparative analysis of the diplomatic documents of the two countries demonstrated that markers of social status not only indicate the individuals who participated in this cooperation over the two centuries, but also reveal the evolutionary processes that took place during this period in social, economic, cultural and political development of the two countries, their state building. The theoretical and practical significance of the article lies in the fact that the research findings can be used in courses related to general linguistics, lexicology, and other disciplines which are connected with the study of political discourse. The collected lexical material can also be used in compiling dictionaries on political terminology.

Keywords: social status, verbal marker, text, diplomatic discourse, lexeme, phraseological expression, Russian-Chinese relations, document

Basic provisions

In the pragmalinguistic model of language description, the social status of a person is one of the main parameters of communication, which manifests itself in the postulates of communication and speech acts, spheres of communication and speech genres, methods of influence and characteristics of the mode of expression, as well as in the pragmatic meanings of speech units.

Introduction

The term "social status", in the first third of the twentieth century by Max Weber transferred to sociology from jurisprudence, where this term denoted the legal status of a legal entity, is today used in various humanitarian fields and has been fixed in meanings close to Weber's understanding as "social recognition in the form of positive or negative privileges" [1, p. 305]. In modern science "social status" is considered as a person's state in the system and subsystems of society. In sociology different types of statuses are distinguished, therefore, if we use different status criteria and attributes for a person, then each of us has a certain "status set" (Robert K. Merton's term) [2]. "The most important criterion by which sociologists determine the real social status of a person in a capitalist economy is economic status, that is, the volume of equity capital, real estate, level of profit, lifestyle (closely related to the level of profit and expenses)" [3, p. 82]. In a society where it is important to distinguish social groups by class origin, the second economic criterion is the class one, because it affects "a person's lifestyle, his job and educational opportunities, and cultural priorities" [3, p. 82]. The next criterion is the relationship in the system of social division of labor (when one of the leading roles in getting a job and paying for it is the level of education, position, profession, and the degree of proficiency in skills). The following criteria are also considered: territorial (where a person lives: in a city or in a village; if in a city: in a prestigious area or in an area for the poor), political, national, confessional, linguistic, gender, age, some others, depending on existing social subsystems. Social status always has systemic characteristics specific to a particular society. Social statuses are in a correlative relationship with the social phenomenon of prestige in any society.

Based on inheritance or personal acquisition in humanities, social statuses are divided into two main types: those that "are delegated to an individual by society or a social group, regardless of his abilities and efforts," and those that a citizen "deserves through his efforts" [4, p. 116] thanks to service, work, needs, talent, life situations, etc.

There is a more detailed classification of social statuses, taking into account the previous signs, but among the main social statuses, it also identifies groups of statuses according to spheres of social life, according to ideological, professional, family, geographical, and some other differences. These are the following groups of statuses: "proposed, achieved, mixed, personal, professional, economic, political, demographic, religious and consanguineous" [4, p. 116].

In addition to basic social statuses, a person has temporary, situational, episodic statuses, which often change, but can significantly influence a

person's fate, his behavior, feelings, reactions in a certain period of time. One can discuss the level of temporariness, recurrence and regulation of such statuses, but all of them are not permanent, most of them are provided for by laws and regulations of varying degrees of administration: criminal, civil, administrative codes of the state, regulations, official instructions, orders, etc. temporary, secondary statuses include the statuses of the accused, client, victim, witness, plaintiff, defendant, participant in an accident, tenant, trainee, pedestrian, passenger, patient, fan, buyer, strike participant, TV viewer, excursionist, scrap metal collector, etc. We believe that the results of our analysis of the texts of bilateral Russian-Chinese treaties not only outline the range of historical events and their participants, but also show the process of evolution of Russian and Chinese society in the dynamics of international contacts.

Materials and methods

The material we studied is regulated by the situations that diplomatic service workers have faced before and are facing today. Of course, these situations are not monotonous either. This study is useful to those who prepare for the diplomatic service, since it points to the role of both civil servants and various groups of society in international politics for the sake of which these policies are carried out.

Results and discussion

Let us analyze individual contracts in chronological order.

1689, August 27. — Nerchinsk peace treaty between Russia and China on borders and terms of trade [5].

The officials who compiled the text of this document, which became the first bilateral agreement between Russia and China, assign a primary role to the first persons of the states, constantly mentioning them, although the autocrats did not participate either in the preparation of this document or in its signing, delegating these powers to their representatives. Thus, we find the following **class-status names for the first persons** of Russia (this was the time of the dual reign of Peter the Great and Ivan the Fifth): *great sovereign, tsar, grand duke, father and grandfather, autocrat, sovereign, (their) royal majesty, heir, owner (of lands and authorities)*; the first person of China: *Chinese Khan, ruler of the great Asian countries, autocratic monarch, ruler of the law, guardian of the affairs of the Chinese people's society and glory, Bogdy Khan's and Chinese Highness, Bugdy Khan's Highness*. There are also lexical and phraseological markers of **class status**: (Russian) *boyar, nobleman*; (Chinese) *the wisest nobleman of Bogdoy, prince of the first rank, lord of the khan's banner, khan's*

uncle. The text also presents markers of some other social statuses: **official status:** (Russian) *great and plenipotentiary ambassador, ambassador, adviser to the ambassador, comrade* (= assistant), *okolnichy, governor, stolnik, diak* (deacon), *envoy, voivode, border guard voivode, border voivode, border man* (= border guard), *secretary, translator*; (Chinese) *royal adviser, chief of the court troops, governor of the inner chamber, great ambassador*; **status by occupation (corporate status):** *industrial person* (= a person engaged in some kind of trade); **status of executor of laws and rules:** *a person with a travel certificate* (= citizen with a visa), *fugitive* (= border violator), *defector* (= border violator), *self-willed* (= criminal: robber, murderer, thief); **status at place of residence:** *border resident* (= one who lives in the border zone).

Commenting on the social status names presented in the text of the Nerchinsk Peace Treaty, we can conclude that the main attention is paid to respectful attitude towards those who have legislative power and delegate the implementation of the treaty to representatives of the executive branch. Worst of all, and very vaguely defined in the agreement, are the people who live in the place where the border is established and are obliged to obey the new rules. By social status markers one can judge the structure and state of the social structure of Russia and China at the end of the 17th century.

1727, October 21. — *Kyakhta treaty with the conditions of political and economic relations between Russia and China* [6].

In the first half of the 18th century, there was an urgent need to develop a peaceful cooperation between Russia and China, which was beneficial to both states and their citizens, especially to those who lived in Transbaikalia and the Amur region. Over the period since the signing of the Nerchinsk Treaty, Russia changed dramatically thanks to the activities and reforms of Peter I. For history, 38 years is an insignificant period, but the entire Petrine era fit within this period. Let us consider how approaches to the objectification of social problems changed in the international Russian-Chinese discourse over this time. **The class and status markers of the first persons of the state** are designated as follows: (Russian) *empress, sovereign, all-Russian emperor*; (Chinese) *emperor, sovereign*. There are the verbalizers of **class status:** (Russian) *count, merchant class, merchant, priest, master, nobleman*; (Chinese) *nobleman, nobleman of the red banner, khan, merchant, lord, lama, merchant class, merchant, vile person* (= representative of the lower class, here - nomad); of **official status:** (Russian) *ambassador, grand ambassador, minor ambassador, governor, city chief, city manager, commandant, border manager, border man* (= border guard), *commissar, courier, chief/leader of a merchant caravan, secretary*; (Chinese) *adviser to the nobleman, president of the Mandarin Tribunal, governor of the House of the Interior, nobleman*

of the Inner Chamber, president of the Tribunal of the Outer Provinces, governor of the Outer Provinces, second president of the Military Tribunal, nobleman of the royal guard, mandarin, border steward, border mandarin; of status by rank: (Russian) general, officer, serviceman; (Chinese) haxa, general, officer, servant; status by occupation (corporate status): merchant, employee; status of executor of laws and rules: defector (= border violator), found (violator), caught (violator), weapon (= armed criminal); of citizenship status: subject, Russian subject, Chinese subject, border resident (= one who lives in the border zone); of national-ethnic status: Mungal (= Mongol), Russian, Uriankh; of property status: owner; of different temporary statuses: buying (= buyer), selling (= seller); of educational status: student.

Direct markers, that is, words and phraseological expressions with the archeme 'social status', used in this text, indicate some changes in the Russian power structure and in the social structure of Russia that occurred during the reign of Peter I. There is no class-status word *boyar*, since Peter began to focus on the service nobility in governing the state. Since the Table of Ranks was established only in 1722, that is, 5 years before the signing of the Kyakhta Treaty, the names of the classes of government officials in its text were not yet used, the procedure for their entry into the Russian administrative management system was at the initial stage. Noteworthy is the update of the status names of the first persons of Russia and China: instead of *tsar, grand duke, royal majesty, Bugdykhanov's highness, Chinese khan, etc.*, the noun *emperor / empress* is used for both first persons. If China first became an empire in the 3rd century, and the last empire lasted from 1644 to 1911 (Qing Empire), then Russia was proclaimed an empire, and the Russian Tsar as *Emperor* by decree of Peter I in 1721. The use of the status word *emperor* for the first person of the Russian state forced a more responsible attitude towards the title of ruler of the Celestial Empire. In addition, the negotiations regarding the signing of the Kyakhta Treaty began during the life of Catherine I, and the exchange between the parties took place in 1828, when the minor Peter II, the grandson of Peter I, was proclaimed an emperor. Therefore, the text contains a **gender status** marker: cognate words of the feminine and masculine gender *empress* and *emperor*. The Kyakhta Treaty, more than the Nerchinsk Peace Treaty, pays the attention to the direct executors of the adopted legislative act. The rules for the movement of merchants are clearly stated, concern for their safety is visible, which indicates the need to streamline the active spontaneous trade that was rapidly developing between Russia and China, and the desire of both countries to increase its pace. What is new in relations between countries is the dialogue in the field of the spiritual life of peoples, as indicated by the appearance of markers of confessional status. Some groups of words appear in the document (there were none in the Treaty of Nerchinsk), which are the direct markers of citizenship status, national-ethnic, educational and property status.

In the pre-revolutionary period, the bilateral relations between Russia and China reached their peak in the late 19th and early 20th centuries, when Russia actively participated in the economic life of China and developed a cooperation in the military sphere.

Let's look at two documents that discuss specific activities in the field of economic and military cooperation. Both documents date back to the end of the 19th century. Markers of the social status of the participants in these events and the discursive features of the texts indicate the evolution of social processes in both Russia and China in comparison with the processes that took place in these countries and in Russian-Chinese relations in the 18th century.

1896, April 2. Agreement between China and Russia on the granting of the last concession in Hankou [7].

1898, March 15. – Convention concluded between Russia and China on the lease of Port Arthur and Dalniy [8].

The class status of the first persons of the state is marked (only in the 1898 convention) as follows: (Russians) *His Majesty the Emperor and Autocrat of All Russia*; (Chinese) *His Majesty the Emperor of China*. Only one word on the Chinese side acts as a verbalizer of **class status**: *count*; of **official status**: (Russian) *consul general, Russian-imperial consul, consul, embassy manager, temporary consulate manager, commissioner, charge d'affaires to the government of His Majesty the Emperor of China, governor, governor general*; (Chinese) *chancellor, zhixian (= district chief), member of the mixed court, daotai (= chief of the district, as well as an official in charge of any branch of provincial government), representative of the daotai on European concessions, delegate on foreign relations, commissioner, member of the Ministry of Foreign Affairs, senior mentor to the heir to the throne, comrade of the Minister of Finance*; of **status by title and rank**: (Russian) *state councilor (= 5th class official), cadet chamberlain (= 9th class official), collegiate secretary (= 10th class official)*; (Chinese) *dignitary*; of **status of executor of laws and rules**: *guilty*; of **citizenship status**: *national, Chinese national, Chinese resident*; of **educational status**: *student*.

A comparison of markers of the social status of participants in the process of bilateral Russian-Chinese cooperation at the end of the 19th century and the first half of the 18th century indicates a qualitative change in the approaches, goals, objectives and participants in this cooperation. The top officials of states are no longer mentioned in all documents. Indication of the class status of participants in the negotiation process ceased to be a priority. Among Russian social status names, the first place in international documents is given to the official status of participants in negotiations and executors of

an international legislative act, and among direct markers of a person's status based on rank and rank, the first place is given to civil ranks from Peter's Table of ranks.

Conclusion

This study proves that markers of social status of participants in the international negotiation process and international cooperation, studied on the basis of Russian-Chinese diplomatic documents from different eras, are simultaneously the markers of evolutionary processes occurring in the social, economic, cultural, and political development of Russia and China.

REFERENCES

[1] Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology: in 2 vol. / Eds. G. Roth, C. Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – 1470 p.

[2] Merton R. K. Social Theory and Social Structure. 2nd ed.– Glencoe, IL: The Free Press, 1957. – 702 p.

[3] Stepanova S. Ye. Zasobi virazhennya socialnogo statusu hudozhnih personazhiv opovidannya V. Vinnichenka «Kontrasti» (Means of expressing the social status of the artistic characters in the V. Vinnichenko's story «Contrasts») // Vcheni zapiski Tavrijskogo nacionalnogo universitetu imeni V. I. Vernadskogo. Seriya: Filologiya. Zhurnalistika. – Kyiv, 2023. – S. 81–85. – URL: doi : 10.32782/2710-4656/2023.1.1/14. – ISSN 2710-4664. [in Ukr.]

[4] Kotlovij S. A. Vpliv socialnogo statusu na konfliktnu povedinku lyudini (The influence of social status on the conflict behaviour of a person) // Visnik Zhitomirskogo derzhavnogo universitetu. Pedagogichni nauki. Vip. 55 – 2011. – S. 116–120. [in Ukr.]

[5] 1689 g., avgusta 27. Nerchinskij mirnyj dogovor mezhdru Rossiej i Kitaem o granicah i uslovijah tovgovli (Nerchinsk Peace Treaty between Russia and China on borders and terms of trade). – URL: <http://bit.ly/3GwCsPi/> – (Accessed: 01.12.2023).

[6] 1727 g., oktyabrya 21. Kyahntinskij traktat s uslovijami politicheskikh i ekonomicheskikh vzaimootnoshenij mezhdru Rossiej i Kitaem (tekst traktata s ruskoj storony) (Kyakhta Treaty with the terms of political and economic relations between Russia and China (text of the treatise from Russia)). – URL: <http://bit.ly/3UO6hPw/> – (Accessed: 21.11.2023).

[7] 1896 g., aprelya 2. Soglashenie mezhdru Kitaem i Rossiej o predostavlenii poslednej koncessii v Hankou (Agreement between China and Russia on the granting of the last concession in Hankou). – URL: <https://>

[www.abirus.ru/content/564/623/626/14338/16814/16839.html?ysclid=lpv431hp12654795860/](http://www.abirus.ru/content/564/623/626/14338/16814/16839.html?ysclid=lpv431hp12654795860) – (Accessed: 23.11.2023).

[8] 1898 g., marta 15. – Konvenciya, zaklyuchyonnaya mezhdu Rossiej i Kitaem ob arende Port-Artura i Dalnego (Convention concluded between Russia and China on the lease of Port Arthur and Dalny). – URL: <https://www.abirus.ru/content/564/623/626/14338/16814/16844.html> – (Accessed: 01.12.2023).

XVII-XIX ҒҒ. РЕСЕЙ-ҚЫТАЙ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕ МАРКЕРЛЕРІ

Степанов Е. Н.¹, *Степанова С. Е.²

¹фил.ғыл. док., профессор, Орыс тілі мен әдебиеті факультеті,
Шетел тілдері Институты, Хунань педагогикалық университеті
Чанша қ., Қытай, e-mail: stepanov175@163.com

*²жалпы және славян тіл білімі кафедрасының аспиранты
И. И. Мечников атындағы Одесса ұлттық университеті
Одесса, Украина, e-mail: fydimka@gmail.com

Андатпа. Мақала дипломатиялық құжаттардағы қатысушылардың әлеуметтік мәртебелерінің көрініс табу мәселесін зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты: XVII-XIX ғғ. Ресей-Қытай дипломатиялық құжаттарының негізінде Ресей-Қытай екіжақты ынтымақтастығы қатысушыларының әлеуметтік мәртебе маркерлерінің қызметін көрсету. Ресей-Қытай екіжақты келісімшарттарының мәтінін талдау нәтижелері тарихи оқиғалар мен сол оқиғаларға қатысушы тұлғаларды айқындап қана қоймай, халықаралық қатынас динамикасындағы орыс және қытай қоғамдарының эволюциясын да көрсетеді. Екі мемлекеттің дипломатиялық құжаттарын толыққанды талдау нәтижесінде әлеуметтік мәртебе маркерлерінің екі ғасыр бойына осы ынтымақтастық мүшелері болған тұлғаларды ғана емес, екі мемлекеттің әлеуметтік, экономикалық, мәдени және политикалық дамуындағы эволюциялық үрдістерді және олардың мемлекеттік құрылымын да көрсететіндігі анықталды. Мақаланың теоретикалық және практикалық маңызы мынада: зерттеу нәтижелерін жалпы тіл білімі, лексикология және политикалық дискурсты зерттеуге қатысты басқа да пәндерді оқыту барысында қолдануға болады. Жинақталған лексикалық материалды, сонымен қатар, политикалық терминология бойынша сөздіктер құру кезінде қолдануға болады.

Тірек сөздер: әлеуметтік мәртебе, вербалды маркер, мәтін, дипломатиялық дискурс, лексема, тұрақты тіркес, Ресей-Қытай қарым-қатынастары, құжат

МАРКЕРЫ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА В РОССИЙСКО-КИТАЙСКИХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТАХ XVII-XIX вв.

Степанов Е. Н.¹, *Степанова С. Е.²

¹док.фил. наук, профессор, факультета русского языка и литературы

Института иностранных языков

Хунаньского педагогического университета

г. Чанша, Китай, e-mail: stepanov175@163.com

*²аспирантка кафедры общего и славянского языкознания

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Одесса, Украина, e-mail: fydimka@gmail.com

Аннотация. Настоящая статья посвящена проблеме отражения социального статуса участников в дипломатических документах. Цель данной статьи - показать функции маркеров социального статуса участников российско-китайского двустороннего сотрудничества на материале российско-китайских дипломатических документов XVII-XIX веков. Результаты анализа текстов двусторонних российско-китайских договоров не только очерчивают круг исторических событий и их участников, но и показывают процесс эволюции российского и китайского общества в динамике международных контактов. Тщательный сравнительный анализ дипломатических документов двух стран показал, что маркеры социального статуса не только указывают на лиц, участвовавших в этом сотрудничестве на протяжении двух столетий, но и раскрывают эволюционные процессы, происходившие в этот период в социальной, экономической, культурное и политическое развитие двух стран, их государственное строительство. Теоретическая и практическая значимость статьи заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы в курсах общего языкознания, лексикологии и других дисциплин, связанных с изучением политического дискурса. Собранный лексический материал также может быть использован при составлении словарей по политической терминологии.

Ключевые слова: социальный статус, вербальный маркер, текст, дипломатический дискурс, лексема, фразеологическое выражение, российско-китайские отношения, документ

Статья поступила 22.02.2024

UDC 81'22

IRSTI 16.31.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.019>

**LINGUISTIC MEANS OF CREATING THE IMAGE
OF A DOCTOR IN THE MEDIA**

Tayeva R.M.¹, *Kenis A.E.²

¹Candidate of Phil.Sc, al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan, e-mail: rozt@mail.ru

*²Master of Phil.Sc, University of International Business named after
Kenzhegali Sagadiev, Almaty, Kazakhstan
e-mail: kenes-aruzhan@mail.ru

Abstract. This article examines the features of the use of linguistic means in constructing the image of a medical worker in the mass media.

To date, the media is full of abundant information about medicine, the health worker, too. However, the collective picture of the doctor, which is formed abroad and in the domestic media varies to a certain extent. This article explores the linguistic diversity of the media language when composing the image of a medical worker, as well as what kind of idea is formed by consumers of media content in Kazakhstan and abroad. This study is relevant today, since modern Kazakh linguistic science needs a comparative analysis and study of linguistic aspects within the framework of medicine at the junction of several pieces of cultural diversity. Also, the research taken is relevant primarily due to the change in the system of views on medicine in general.

In the course of the work, a stylistic analysis of news articles from English and Kazakh sources was carried out. The main prerequisite for the choice of news articles was the fact that modern society consumes information through news and newsreels, which are the dominant media at the moment and, as a result, have an impact on people's consciousness. The output of the study can be applied in the field of linguistics, primarily domestic, as a result of which a textbook with the same name can be collected and published.

Keywords: doctor image, mass media, stylistic analysis, idioms, phraseological units, stylistic devices, metaphor, epithet, inversion, hyperbole, simile, epiphora

Basic provisions

Language is a complex, multifaceted phenomenon, which is characterized primarily by its richness and diversity. The richness of a language is determined by its components such as lexical composition,

phraseology, expressive means, branched morphological and syntactic systems, an extensive terminological arsenal that covers a variety of fields of knowledge, i.e., it is determined by the totality of all linguistic means that can be used to express the thoughts and intentions of native speakers.

When we talk about the term “linguistic means” (despite the fact that this concept covers the entire complex of the above-mentioned phenomena), first of all, we imagine a similar phrase in the Russian language, or to be more precise, linguistic means of expression defined as a special tool with the help of which a linguistic description of the image is built, giving it an emotive coloring. In linguistics, they are termed as special figures of speech or tropes traditionally understood as the figurative use of an expression. “These are such stylistic means, the purpose of which is to enhance the expressiveness of speech” [1, p.72].

Scientists note that each style, as well as types of speech, tends to use a certain set of language tools. As G.A. Solganik notes, functional styles are unequal and divide the extra-linguistic reality in different ways. So, for example, a scientific style, which, being mono- or narrowly thematic, covers, although a wide, but still homogeneous zone of extralinguistic reality [2] and linguistic means of expression are not always appropriate for use in this field, for this there is a scientific terminology, represented by special words (terms), terminological phrases, complex syntactic constructions, etc. [3]. Speaking about the linguistic diversity in the media, we can say that the language of the media has some features of non-diversity, but it is also characterized by the presence of expressiveness.

Language investigation in the context of medicine in the media is an urgent topic, especially today. This can be explained by modern socio-economic conditions, as well as by the global situation associated with the pandemic and coronavirus. In the context of the broad mediatization of public life, this area has found its realization not only in the scientific, professional, but also in the media space. In the value system of society, health issues are rising higher, which allows us to talk about the phenomenon of mass medicalization — the promotion of medical topics in pop culture and the strengthening of people’s rational attitude to their well-being, which, in turn, has led to an increased interest of linguists in studying this fragment of language [4].

As E.A. Kozhemyakin notes, mass communication, representing a complex, multidimensional phenomenon, is not just a sphere of consumption of an information product and entertainment, but also one of those spaces in which people create and share life orientations, values, knowledge, which together determine not only their information awareness and assessment of

current events, but also their daily life and the picture of the world [5]. "At the same time, thanks to the ability to produce and massively disseminate information, mass media have one of the essential resources - social, ideological power, the ability to name, describe, classify social processes and phenomena, as well as to form an idea of the degree of their significance for public life" [6, p.87].

The image of a doctor is formed thanks to the information that supplies people's minds. This is partly due to media content and social networks, where people have the opportunity to discuss pressing issues or vice versa to support some position. In the UK, for example, there is a state organization that controls the work of doctors in the country's medical institutions, the GMC. It is noteworthy that this organization accepts complaints from any citizen of the United Kingdom regarding the quality of the medical service provided. All complaints are reviewed, and decisions are made regarding the doctor, which also vary. Studies were conducted, which were described and explained by the editor and reporter Abi Rimmer, regarding the increase in the number of complaints from people about the work of doctors, or rather their sources and causes [7]. According to the study, from 2007 to 2012, complaints increased significantly, almost twofold. The reasons for the complaints, experts consider the fact that times have changed. Previously, medical care was more traditional, with frequent visits to the doctor and establishing contact with your doctor. Now the situation is different. People often criticize medicine not because of the quality of service, but because of other aspects that are associated with the introduction of new technologies and greater digitalization. A more traditional society cannot accept this.

The question today is this - Which image of the doctor prevails, positive or negative, and what language means are used in this case?

Introduction

It is known that the connection between linguistic and cultural characteristics (mentality) forms and leads to the linguistic diversity of the media discourse, which we can observe in medical media content.

As G.Y. Solganik writes, "if before the language of the media was studied primarily as a "thing in itself", now such aspects as the language of the media and thinking, the language of the media and society, the language of the media and culture, politics, ideology are becoming acutely relevant. The period of extensive study of the media language has come, opening up new prospects for this branch of stylistics, contributing to a deeper understanding of the specifics and nature of the media language. There is an urgent need to comprehend the role of the language of the media in the new conditions,

taking into account the processes taking place in society, culture, politics, ideology, etc.” [8, p.4]. This determines the relevance of our research.

Different cultures interpret the concept of the image of a doctor in the media space in different ways, using the language peculiar to their culture, but at the same time these cultures are intertwined in this matter. For Kazakhstan, this topic also has a special place, especially after certain events in the field of medicine and with regard to the healthcare system.

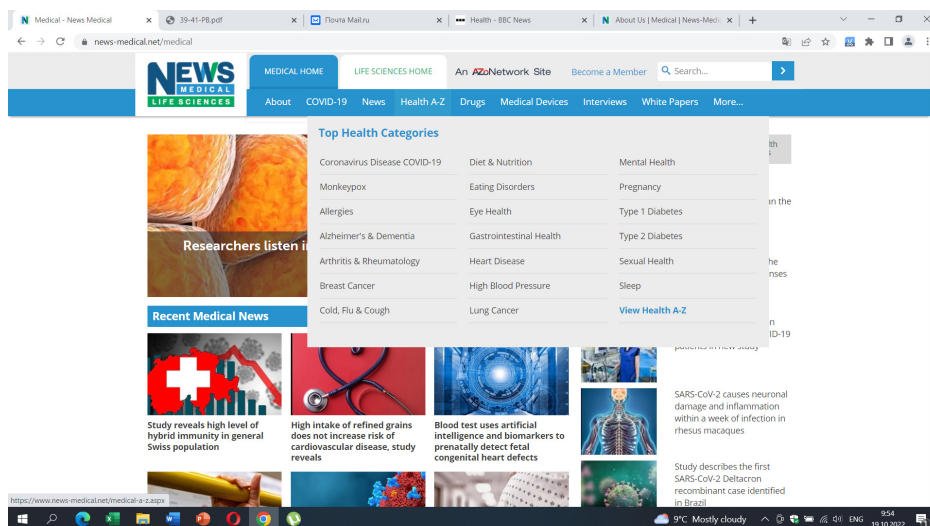
The object of the investigation is the health worker depiction in mass media space, whereas the subject is the language tools or expression means used to describe the image. We are interested in achieving the following goals: to study the content of medical issues in a number of news articles on NewsMedical and Caravan news sites and analyze the stylistic features of the language tools used.

Materials and methods

As it was noted, the field of medicine and healthcare is one of the most popular topics covered in modern mass media, which was facilitated by modern socio-historical conditions, to a large extent related to COVID-19 and the pandemic. All this is reflected in the language. The language associated with the coverage of events in the field of medicine has the following specific features. On the one hand, it is based on the use of special and general medical scientific terminology, on the other hand, medical news sites are visited not only by specialists in the field of healthcare, but also by everyone who is interested in this topic, so here you can trace the use of colloquial, emotionally colored words, as well as neutral vocabulary.

The methodological basis is based on such research methods as descriptive method, stylistic analysis and interviewing method. The empirical basis is news articles published in English and Russian in special news sites. At the same time, the main goal here is to determine whether the general image of topics related to medicine and health is negative, positive or neutral to some extent. In the articles that we analyze, the author’s assessment of the problem is traced, which is characteristic of image formation.

The medical news site News Medical was taken as the material of our study. Of particular interest to us is the main page of this site, where there are two main thematic sections, Medical and Scientific. Our attention is focused on the “Medical Section”, the structure of which is shown in Picture 1.

Picture 1 – NewsMedical front page

NewsMedical is the website designed to give reliable source of information on topics of medicine and life related ones. It was founded in 2004. There are two main global offices based in the UK and Australia. They call for the use of information they post in addition to the doctor’s guidance, not as the primary support. All the articles posted by the website undergoes a series of check-ups by professionals such as doctors and medical journalists.

It should be noted that the subsection of the medical section “Health A-Z” is represented by the main categories of medical topics, which go from the most popular to the most rarely mentioned. When you click on each category, a list of different articles on a specific topic appears. The first place in these categories is occupied by coronavirus disease. Analysis of the content of this site allows you to identify the following topics in popularity — monkey pox, allergies, Alzheimer’s disease, etc.

As an example, we would like to draw attention to the article “Never say ‘die’: Why so many doctors won’t break bad news” [9]. The article was published on June 12, 2019. The article heading is quite attention-grabbing since it contains the lexeme “die” which demonstrates itself the meaning of ceasing to exist, and it is usually regarded as a euphemism. It is known that the category of death is quite frightening and associated with fears. This verb is usually replaced by synonymous combinations of lexemes or phrasal verbs (*to pass away, to fade away, to leave this world, etc.*). However, in the context of this title, the negative effect weakens.

We should note that the article on NewsMedical website has got a catchy title that is also distinct by its collocation “won’t break bad news”.

This collocation may seem to Russian or Kazakh speaking people confusing, so that people would get this phrase completely wrong. “Break news” may mean that doctors destroy bad news and try not to talk about them with their patients. Nevertheless, this phrase has a different semantic sense, that is “break bad news = deliver bad news”. In addition to this information, if we have a glance at a reliable source and find a definition of this phrase “break news” then we would find it on Cambridge Dictionary website, where it is said to be an idiom [10]. While an idiom is considered to be a figurative expression which is usually used in an informal context. Consequently, the collocation “break the bad news” is not common for a formal style, then the article under analysis contains some elements of expressiveness and emotiveness.

In this article, we will analyze language means and article structure. According to T.V. Zhrebilo, linguistic means express emotiveness and conscription, they usually involve evaluative and emotive phrases, inversion, questions and exclamatory sentences. Additionally, linguistic means include comparison, literary devices or tropes [11, p.11]. The article is about the negative experience of one doctor who had gone through cancer diagnosis. The way he was delivered about his diagnosis was not decent, he did not feel support from those who relayed this piece of news to him. This way, he shared his experience with people and invested money to training of future doctors whose core idea is teaching them to be psychologists, as well.

As noted above, the genre-stylistic characteristics of the analyzed texts are based on the use of elements of book-scientific, neutral and conversational styles. They indicate a tendency to contamination, mixing of genres, installation of text models [12, p.72]. So, in the articles published on the NewsMedical website and Caravan, we see an appeal to a fairly large number of medical terms, which, as we believe, due to the mentioned “mass medicalization” of modern society, can be understandable even to the addressee who is not a representative of the medical profession. For example, *stage 4 pancreatic cancer, tumor biopsy, metastatic colon cancer, palliative care etc.*

Of undoubted interest is the analysis of the means of linguistic expressiveness, which give speech, as a whole, special properties – brightness, imagery, colorfulness, emotional coloring.

At the same time, researchers resort to the use of stylistic analysis, in the process of which it seems important to pay attention not only to the denotative components of the meaning of the text, but also to connotative meanings (expressive, emotional, figurative, evaluative), which are the source of the affective component of the meaning of the text [13, p.213].

One of the most common means of linguistic expressiveness, resorted to by the authors of news articles of these sites, is such a stylistic device

as hyperbole, for example: "the sky-high results", "off-the-scale", "dire". These phrases are not typical to an unbiased source of information since it exaggerates the noun "results". Thus, results are as high as sky, so this is the reason why hyperbole is applied here. The reader would grasp that feeling of dire circumstances the author had gone through.

Cf: "After nearly 40 years as an internist, Dr. Ron Naito knew what the *sky-high results* of his blood test meant".

- "But when he turned to his doctors last summer to confirm *the dire diagnosis* — stage 4 pancreatic cancer — he learned the news in a way no patient should".

- "The first physician, a specialist Naito had known for 10 years, refused to acknowledge the results of the "*off-the-scale*" blood test that showed unmistakable signs of advanced cancer".

Authors of news sites often resort to using simile. For example: "death is viewed as a failure". Here, we see that two things are being contrasted and they are attempted to be intertwined using the key word "as" or "like" in the next sentence.

Cf.: "It's *a little like learning* to play basketball, he added. You do layups, you go to practice, you play in games and get feedback — and you get better".

The usage of metaphors is quite distinct in this article. For example:

Cf: "Months later, the shock remained *fresh*".

- "He knew what it was," Naito said last month, his *voice thick with emotion*". – metaphor that is a stable word combination.

- "Many doctors *bridle at* any criticism of their bedside manner, viewing it as something akin to "*character assassination*," Back said".

Epithets are also present in our medicine article:

- "The *botched delivery* of his grim diagnosis left Naito determined to share one final lesson with future physicians";

- "*Robust research* shows that doctors are notoriously bad at delivering life-altering news";

- "Up to three-quarters of all patients with serious illness receive news in what researchers call a "*suboptimal way*"";

- "*The poor delivery* of Naito's diagnosis reflects common practice in a country where Back estimates that more than 200,000 doctors and other providers could benefit from communication training";

- "A 2018 telephone survey of physicians found that nearly all thought *end-of-life discussions* were important — but fewer than a third said they had been trained to have them";

Other stylistic devices are also applied in the article, for instance gradation and repetition, namely epiphora.

- “It’s cancer, *they don’t sit down, they tell you from the doorway*, and then they turn around and *leave*.” (gradation or climax - syntactical stylistic device).

- “But these are skills, doctors can *acquire them*, you can measure what *they acquire*,” he said”. (epiphora - syntactic stylistic device when a phrase is repeated at the end of two clauses).

The analysis of this article shows us that it does not have a wholly negative message, vice versa, the idea lies in the most common problem that patients experience these days – lack of or not a decent mental support from doctors’ side. The author attempts to convey the message of a presence of a problem and suggesting the ways to train medical workers so that they acquire basic communication skills. Thus, the article is trying to shape our minds in a positive way by offering innovative solutions.

We have also taken another article but a Kazakhstani source of information. That was taken from Caravan website. The Caravan is known to be a newspaper, a first weekly newspaper in Kazakhstan which was firstly issued in 1991. The website version can be also found in the Internet. Different topics of articles are posted on this website such as political news, business, medicine etc. The editorship is located in Almaty city.

The article we have chosen for our research is called “Когда на пути вам встретился реаниматолог” [14]. The article is not considered as a news article, but more as a descriptive article where an experience of a real doctor is talked about. This is more of a reportage, because the narration is on behalf of the author in such a way that you can feel that we are also in the place of the event.

The article heading is not such an attention-grabbing one, since it sounds as a simple title without any screaming nature. However, when reading this heading, it may seem to have been addressed to the reader by having the corresponding pronoun in it “вам”. The article starts with the author’s opinion and attitude towards the harsh reality that nowadays doctors have to deal with. The reality is connected with the fact that in the 21st century, where a social media is widely used by a majority of planet’s population, anyone can express their opinion on doctors’ work and share their own experience. Many people are prone to criticizing medicine. That is why the author touched upon this sensitive topic and decided to describe working days of one of the Kazakhstani resuscitators.

The article has two subheadings, the first one is named “Настоящими врачами не становятся, а рождаются” [14]. Perhaps, one would understand

this title as it is impossible to become a doctor if you do not possess special hard skills and soft skills, and these skills are given to some people from their birth, not during in a course of their lives. However, this title is more about the innate nature and personality of a potential doctor, that is described after this heading in the form of an interview with the resuscitator. The second article title is called as “Прежде чем осуждать кого-то, пройди его путь” [14]. This heading is directly addressed to a reader, which is enlightening and educating the reader. Moreover, this heading contains a phraseological collocation – “пройти путь”. This phrase does not have a direct meaning, it, in fact, means “to live a life” and complete a change or a development of yourself.

There is a certain number of linguistic means to create the doctor image in this article:

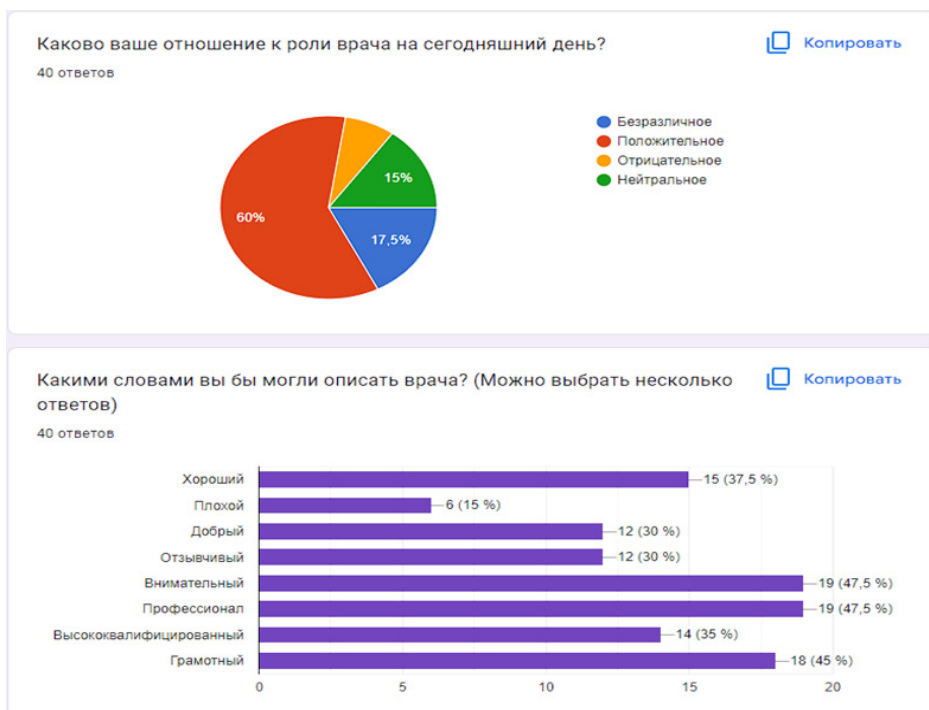
There are colloquial phrases typical for an informal communication.

Cf: “Дружным хором они *костерили* всех “жестоких и безграмотных” докторов”. “Костерить”, which is considered to be an obsolete word, or of a colloquial nature, as it is traditionally known. This verb has a sense of scolding someone/something.

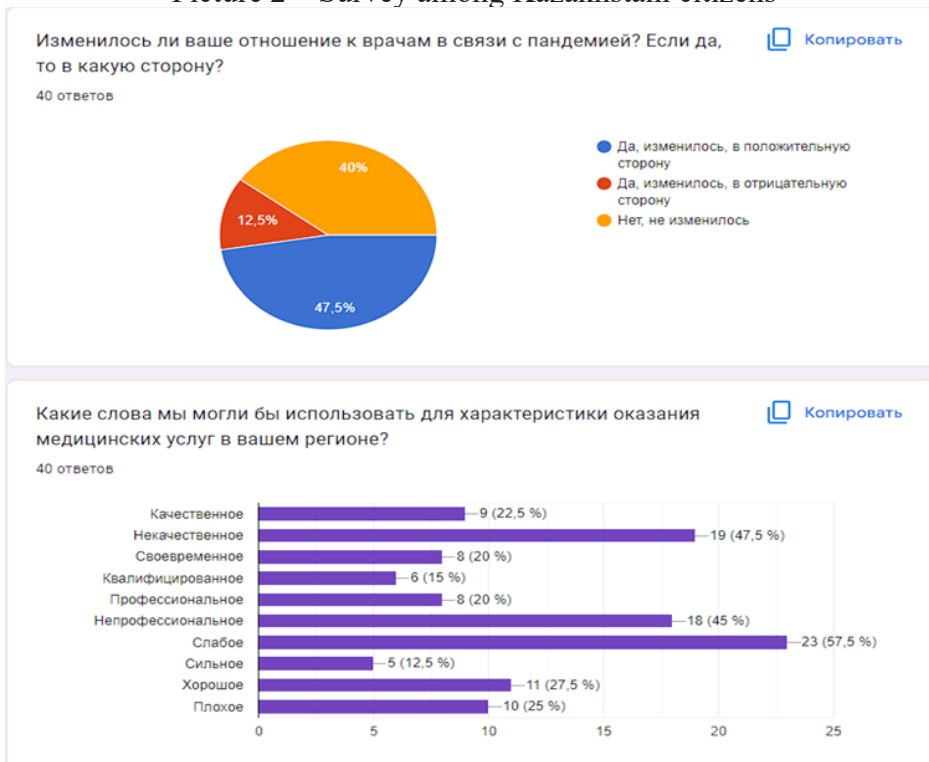
There are medicine related words and phrases such as “анамнез”, “гипогликемия”, “АД”, “хирург”, “инсульт”, “спазм”, “реаниматолог”. These terms are applied in the article under consideration taking part in building the image of a health worker, too. With the help of these words, we understand the responsibility and duties of such doctors, which is significant to know.

Epithets are present in the article such as “черствый”, “бездушный”, “жестокый”, “настоящий”, “голодный”, “тяжелый”, “длительный”, “радостное”, “святое”. The first three adjectives are negative ones; however, it is not what the author means when describing a doctor, the author just delivers what some people say when criticizing doctors. Other adjectives are the resuscitator’s words or the author’s words that he used to describe his own experience when pursuing the medical career. Additionally, we have made a survey among citizens of Kazakhstan, concerning their attitude towards doctors’ image and how they view the medicine quality in their regions. We can see what words and adjectives local citizens use to describe a doctor are positive enough in comparison with the article we have analyzed above. These are the results:

Picture 2 – Survey among Kazakhstani citizens

Picture 3 – Survey among Kazakhstani citizens

Thus, according to our survey, the image is quite positive in people's minds than the one found in the article we are analyzing. However, still local people do not perceive quality of medicine as high. The evidence for it is the adjectives used by surveyed people that they applied describing a doctor and medicine, in general.

It is also worth mentioning the usage of some other stylistic devices such as inversion, for example:

- "*Почти 100 долларов в месяц платил за учебу каждый месяц*";
- "*Операций в этот день у нас не было*";
- "*А в аптеку он зашел померить АД*";
- "*Плохими словами их безбожно ругала одна из пользователей*".

These are the sentences that present a striking example of inversion technique, which means that word order is not typical and more formal in comparison with the formula "Subject-Verb (Predicate)-Object": the object there is placed in the beginning and the subject is placed in the end of the sentence. This technique is designed to make an emphasis on a particular word or phrase. For instance, in the first sentence the focus is on 100 dollars, the object of the sentence, rather than on its subject. So, by this, the author wants to highlight the importance of 100 dollars that he used to spend for his studies. Perhaps, this amount of money was quite decent.

This article is abundant of metaphors.

Cf: "А на 5-м курсе твои ровесники из других вузов уже трудоустроены, ходят по кафешкам, встречаются с девушками, а тебе некогда, ты хочешь быть врачом и *штурмуешь науку!*";

- "...мол меня просто *преследуют такие ситуации*";
- "Я тоже неоднократно думал о том, чтобы сменить профессию, но всё равно *как-то тянет*".

These are metaphors since these expressions contain words that are similar to other words in their meaning, so the features of these words are transferred to other words. For example, in "штурмовать науку", the word "штурмовать" primarily means to make an attack on something or someone, thus it seems nearly impossible to attack science and does not bear any common sense. However, this word just adopted properties of another word such as "изучать, исследовать", but used in the article to make the expression more colorful.

Results and discussion

Having investigated language peculiarities of the two articles taken from the British and Kazakhstani media, it is worth saying that they carry an informative and enlightening value to ordinary readers, like us. The

first article analyzed by us, which was taken from NewsMedical website, has a specific language that is simple to understand for a typical reader, it describes the relevant problem of modern medical training, and suggests ways to resolve the issue. This was a striking example of the fact that there is always a room for improvement of medicine. That means that medicine is not always about treating people but also supporting patients and understanding their feelings. This is exactly what the article under consideration attempts to deliver. It is not negative and it does not shed the light on bad doctors, it just gives everyone some speculation. The usage of hyperboles, similes, metaphors, idioms and phraseological units in the article shapes the doctor image, not in a negative way, but in an edifying way, that demonstrates the possibility of meliorating the situation with the help of people who have gone through these problems and have realized the methods to change the doctor's behavior with patients. The Kazakhstani article is also abundant with a peculiar language which is also not formal containing idioms, colloquial language units, epithets, metaphors, inversions, and special words related to medicine. It helps us realize the difficulties and hard work that surgeons and resuscitators go through on everyday basis, for instance, inversions in the article make us understand the importance that the hero of the article gives to these objects, like it is done in this sentence - "Операций в этот день у нас не было", here the resuscitator accentuates the facts of operations and surgeries, which makes the whole context sound favorable since it helped him a lot to save a stranger's life on his way to work.

Conclusion

To sum up, it is important to note that by researching the articles from British and Kazakhstani mass media and making a survey, the doctor image may seem volatile and there are still some people who are skeptical about the doctor's role in medicine. However, the media is abundant with information concerning doctors and medicine advancements, in general, which means that it makes a contribution to creating a positive effect on readers, giving hope and certainty in the future of medicine. The linguistic units utilized by doctors themselves and journalists who write articles about them, together, create the atmosphere that takes the reader with it. The problem is that most people are not inclined to read media connected with medicine. This may be the reason for not having an appropriate image of a modern medicine. However, still people, after a series of events in the world, may alter their attitude to doctors. For instance, in the first article we have analyzed, the whole content motivates to catch the idea of an issue and think of solutions to it, it helps us understand that this is one of the main downsides of medicine today and should be fixed

soon, so the author of the article applied all the possible stylistic devices that would be understandable for a common reader without using complicated medical or journalistic terms and phrases, this we can see in the usage of metaphors, similes, hyperboles, epiphoras and epithets that played a huge role in forming an image of a doctor and medicine, too, which is not negative but neutral and gives some topics for discussion. The second Kazakhstani article makes us grasp the hard-working ways of a doctor, what sacrifice they make and how they go towards their goal to become a specialist, so we can see this by analyzing stylistic devices as metaphors, inversion, epithets and medical terms. All the linguistic units applied in these two articles form a certain image, in the first one, it is more neutral, while the second one – positive.

REFERENCES

[1] Nikolaev A. I. Osnovy literaturovedeniya: uchebnoe posobie dlya studentov filologicheskikh spetsial'nostei (Fundamentals of literary criticism: a textbook for students of philological specialties). – Ivanovo: Listos, 2011. – 255 s. [in Rus.]

[2] Solganik G. Ya. Mesto yazyka SMI v literaturnom yazyke (The place of the language of the media in the literary language). [Electronic resource]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mesto-yazyka-smi-v-literaturnom-yazyke-perspektivy-razvitiya> [in Rus.]

[3] Yazykovye sredstva nauchnogo stilya (Language means of scientific style). [Electronic resource]. – URL: https://studbooks.net/48789/dokumentovedenie/yazykovye_sredstva_nauchnogo_stilya [in Rus.]

[4] Safronova A. D. Nauchno-populyarnaya literatura v oblasti meditsiny: klyuchevye kharakteristiki (Popular scientific literature in the field of medicine: key characteristics) // Electronic resource Molodoi uchenyi. – URL: <https://moluch.ru/archive/353/79115/> [in Rus.]

[5] Kozhemyakin E. A. Massovaya kommunikatsiya i mediadiskurs: k metodologii issledovaniya (Mass communication and media discourse: towards research methodology) // Nauchnye vedomosti Belgorod. gos. un-ta. Ser.: Gumanitarnye nauki. – 2010. – No. 12 (83). – S. 13-21. [Electronic resource]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/massovaya-kommunikatsiya-i-mediadiskurs-k-metodologii-issledovaniya> [in Rus.]

[6] Balalueva I. Mediaobraz i sotsioobraz: protsessy vzaimoupravleniya v informatsionnom obshchestve (Media image and socio image: processes of mutual management in the information society) // Tribuna molodogo uchenogo. – 2014. – №4. – S. 86-91. [in Rus.]

[7] Why are more patients complaining about their doctors? [Electronic resource]. – URL: <https://www.bmj.com/content/349/bmj.g4839>

[8] Grechikhin M.V. *Sovremennyi russkii mediadiskurs: yazyk intolerantnosti: na materiale yazyka rossiiskikh SMI* (Modern Russian media discourse: the language of intolerance: on the material of the language of Russian media): autoref. ..dis. cand. phil. sciences: 10.02.01. – Belgorod, 2008. – 22 s. [in Rus.]

[9] Never say ‘die’: Why so many doctors won’t break bad news // *News Medical Life Sciences*. [Electronic resource]. – URL: <https://www.news-medical.net/news/20190612/Never-say-die-Why-so-many-doctors-wont-break-bad-news.aspx>

[10] Break the news // *Cambridge Dictionary* [Electronic resource]. – URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/break-the-news>

[11] Zhrebilo T.V. *Slovar’ lingvisticheskikh terminov* (Dictionary of linguistic terms). 5th ed. – Nazran’: «Pilgrim», 2010. – 488 s. [in Rus.]

[12] Kazak M.Yu. *Sovremennye mediateksty: problemy identifikatsii, delimitatsii, tipologii* (Modern media texts: problems of identification, delimitation, typology) // *Medialingvistika*. – 2014. – No. 1(4). – 72 s. [in Rus.]

[13] Koptyakova E.E. *Osobennosti lingvisticheskogo analiza mediatekstov* (Features of linguistic analysis of media texts) // *Politicheskaya lingvistika*. – Surgut, 2019. – S. 213-215. [in Rus.]

[14] *Kogda na puti vam vstretilsya reanimatolog* (When on the way you met a resuscitator) // *KARAVAN* [Electronic resource]. – URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/kogda-na-puti-vam-vstretilsya-reanimatolog-726129/>

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДА ДӘРІГЕРДІҢ БЕЙНЕСІН ЖАСАУДЫҢ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРЫ

Таева Р.М.¹, *Кенис А.Е.²

¹ ф.ф.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: rozt@mail.ru

*² фил. ғыл. магистрі, Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық
Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: kenes-aruzhan@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада бұқаралық ақпарат құралдарында медицина қызметкерінің бейнесін жасау кезіндегі тілдік құралдарды қолдану ерекшеліктері қарастырылады.

Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарында медицина, соның ішінде дәрігерлер туралы әр түрлі ақпараттар беріледі. Алайда, шетелдік және отандық БАҚ-та қалыптасқан дәрігердің жинақталған бейнесі белгілі бір дәрежеде түрленеді. Мақалада медицина қызметкерінің

бейнесін жасау кезіндегі БАҚ тілінің тілдік әр түрлілігі, сондай-ақ Қазақстанда және шетелде медиа контентті тұтынушыларда қандай түсінік қалыптасатыны зерттеледі. Бұл зерттеу бүгінгі күні өзекті, өйткені қазіргі қазақ лингвистикалық ғылымы мәдени әр түрліліктің бірнеше құрамдас бөліктерінің түйіскен жерінде медицина шеңберіндегі лингвистикалық аспектілерді салыстырмалы талдауды және зерттеуді қажет етеді. Сондай-ақ, бұл зерттеу, ең алдымен, жалпы медицинаға деген көзқарас жүйесінің өзгеруіне байланысты өзекті.

Жұмыс барысында ағылшын және қазақстандық дереккөздерден алынған жаңалықтар мақалаларына стилистикалық талдау жүргізілді. Жаңалықтар мақалаларын тандаудың негізгі алғышарты қоғамның қазіргі уақытта басым бұқаралық ақпарат құралдары болып табылатын және соның нәтижесінде адамдардың санасына әсер ететін жаңалықтар мен кинохроника арқылы ақпаратты тұтынуы болды. Зерттеу нәтижелері, ең алдымен, отандық лингвистика саласында қолданылуы мүмкін, нәтижесінде атауы бір оқулық жиналып, жариялануы мүмкін.

Тірек сөздер: дәрігердің имиджі, БАҚ, стилистикалық талдау, идиомалар, фразеологиялық бірліктер, стилистикалық әдістер, метафора, эпитет, инверсия, гипербола, салыстыру, эпифора

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ОБРАЗА ВРАЧА В СМИ

Таева Р.М.¹, *Кенис А.Е.²

¹ к.ф.н., Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан, e-mail: rozt@mail.ru

*²магистр фил.наук, Университет Международного Бизнеса
имени Кенжегали Сагадиева, Алматы, Казахстан
e-mail: kenes-aruzhan@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности использования языковых средств при построении образа медицинского работника в средствах массовой информации.

На сегодняшний день средства массовой информации представлены многообразной информацией о медицине, о врачах, в том числе. Однако собирательный образ врача, который формируется за рубежом и в отечественных СМИ, в определенной степени варьируется. В данной статье исследуется языковое разнообразие языка СМИ при составлении образа медицинского работника, а также то, какое представление формируется у потребителей медиаконтента в Казахстане и за рубежом. Данное исследование актуально на сегодняшний день, поскольку современная казахская лингвистическая наука нуждается

в сравнительном анализе и изучении лингвистических аспектов в рамках медицины на стыке нескольких составляющих культурного разнообразия. Также данное исследование актуально в первую очередь ввиду изменения системы взглядов на медицину в целом.

В ходе работы был проведен стилистический анализ новостных статей из английских и казахстанских источников. Главной предпосылкой для выбора новостных статей стал тот факт, что современное общество потребляет информацию через новости и кинохронику, которые на данный момент являются доминирующими средствами массовой информации и, как следствие, оказывают влияние на сознание людей. Результаты исследования могут быть применены в области лингвистики, в первую очередь отечественной, в результате чего может быть собран и опубликован одноименный учебник.

Ключевые слова: образ врача, СМИ, стилистический анализ, идиомы, фразеологические единицы, стилистические приемы, метафора, эпитет, инверсия, гипербола, сравнение, эпифора

Статья поступила 13.03.2024

UDC 8.81

IRSTI 16.21.55

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.020>

**THE LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE ISSUE OF FINITE
EXISTENCE IN “BOOK OF WORDS” BY ABAI KUNANBAIULY**

*Yessirkepova T.¹, Karibayeva B.E.²

***¹MA student in Kazakh language and literature,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: taneli.esirkepova@mail.ru**

**²PhD, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of
International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
e-mail: buadat_ke@mail.ru**

Abstract. The article focuses on the linguistic representations and interpretations of the concept of finite existence in the literary work “Book of Words” written by Abai Kunanbaiuly. While the main idea of the mentioned collection might be interpreted in various ways, the concept of the finitude of earthly life is mentioned repeatedly and has numerous ways of representation.

The article aims to analyze the linguistic means of representing the concept of finite existence and to align the discovered representations so that they form a valid scheme. For this purpose, the methods of contrastive analysis, theoretical analysis, and conceptual analysis are utilized. Several extracts from the "Book of Words" are investigated and contrasted to the excerpts from the folkloric collection "One Thousand and one nights". It is concluded that the mentioned representations and interpretations are common for various Eastern philosophic schools which acted as a base for Abai Kunanbaiuly's prominent work. Linguistic elements of the concept of finite existence are identified and closely examined. As a result, the issue of the finitude of life is described as one of the central ideas of the "Book of Words". The theoretical significance of the article lies in the fact of identifying, describing, and analyzing one of the central issues of the "Book of Words" from a new viewpoint of linguistic representation. The practical significance lies in the possibility of utilizing the results of the investigation for further research or scholarly purposes.

Keywords: concept, finitude, frame structure, existentialism, idea, interpretation, linguistic representation, conceptual analysis

Basic provisions

"Book of Words" by Abai is a collection of prosaic passages each conveying a certain philosophical idea. It has been studied widely since its publication, and the main directions of the study are linguo-cognitive, linguocultural, psychological, philosophical, and theological. In the given article, one of the central issues of the "Book of Words" is researched from the standpoint of its linguistic representation. The problem of the finitude of existence, also viewed as a concept, is scrutinized, and its representations, interpretations, and elements are discovered.

In Abai's philosophical understanding, the earthly world is a finite, unclear, imperfect phenomenon that is opposed to the limitless world of ideas. Sometimes also addressed as Plato's cave theory, this approach to understanding the connection between "this" and "that" world is widespread in both Eastern and Western philosophy. In "Book of Words" there is a saying which characterizes the categorization of the world as proposed by Abai: it is impossible to learn the unmeasurable with the measurable. The measurable, from Abai's viewpoint, contains life itself, human beings, and their minds. Though "Book of Words" repeatedly praises reason and manifests its triumph over ways of cognizing the world, Abai admits that a human being's brain is incapable of seeing and understanding the entirety of the world. When it comes to whether the world itself is endless or limited, Abai returns to the opposition between "this" and "that" world, the earthly existence being finite and the afterlife being endless.

The categories of measurable and unmeasurable phenomena are sharply opposed to each other and there is a line of demarcation between them. The measurable phenomena are life, human existence, the human mind, etc. In Abai's understanding, it is impossible to measure the Universe, the afterlife, the world of ideas, and the heavenly existence. These ideas are closely connected both to the religious and philosophical understanding of the duality of the world and the finitude of human or "false" existence.

The linguistic means of expressing this duality vary. Mostly, the article focuses on words and phrases which are utilized to describe the measurable and the unmeasurable categories of phenomena.

The list of such words and phrases is presented in the form of a table. At the same time, the extracts from "A Tale of Solomon" from "One Thousand and one nights" are analyzed and contrasted with the quotes from Abai's work. This contrastive analysis is carried out to reveal the closeness of Abai's understanding of the duality of earthly existence to the philosophic and literary creativity of the East.

Introduction

In philosophy, the finite character of the world is the center of numerous studies. The philosophy of existentialism explains it in the following way: as humans are mortal and the world is finite, the actions and decisions of human beings are partly or wholly influenced by these facts. This view was supported by M. Heidegger, one of the most influential existentialists [1]. As he states, human beings are highly influenced by their mortality ("toward-death-being") which explains a number of their actions and the general idea of their existence. As human beings are aware of their mortality, their lives are organized in a specific way to reflect the idea of finitude as opposed to the infinity of the universe. Heidegger and other philosophers, however, do not aim at prescribing certain ideas which human beings should or should not follow due to the finitude of their existence: the mentioned study is limited to noting the idea of life being influenced by its finite character. This does not resemble the character of Abai's and other Eastern philosophers' works.

The concept of "finite existence" is rather a general one, as it covers a variety of topics. If the concept of "existence" or "world" can be imagined as a frame, the same is true about the mentioned notion. The finitude of the mentioned concept does not, however, make it a scenario: it is revealed that the frame structure is the most convenient way to describe the elements of the concept demonstrated above. Being a frame structure would require it to have certain terminals and slots; and, while the collected material does not fully approve the possibility of this concept being a frame, it surely aids to identify the central and peripheric ideas.

So, the central idea, or the nucleus, of the concept of finite existence (as described in the "Book of Words") is the finitude itself. The fact that life is not endless is addressed repeatedly in Abai's work. The examples will be presented further. If we attempt to draw a circle placing the finitude in the center, its peripheric layers would be "a lie", "fading", "evanescence", "useless wealth", "honor", "truth" etc. One of the main objectives of the given article is to organize the mentioned notions to create a valid scheme of the concept of finite existence as it is addressed by Abai.

It must be mentioned that Eastern philosophy, to which Abai's literary creativity belongs, approaches the mentioned idea differently. While it is recognized that the world is finite and life is not endless, a human in Eastern philosophy is expected to obey (or follow) certain rules. These rules are closely connected to religion. For instance, it is stated that the finitude of the earthly existence tricks people, making them believe the earthly life is the only one which they get to live. At the same time, religion implies the existence of another, higher, ideal life where human beings will be welcomed after the end of their "journey" on Earth. Below there is a quote from "Divan-I Hikmet" by Ahmed Yesevi:

Опасыз фәни – бұл жалған.

The concept of finite existence is demonstrated with the help of such words as *fani* (finitude, an end, something that is likely to fade) and *zhalgan* (a lie). The latter is used in the Kazakh language as a description of the world which has an end, thus a false world as opposed to the realm of ideas. Here we may draw a parallel between the Eastern understanding of the prevaricate earthly existence and the classical example of "ideal versus real": Plato's cave [2]. It must be noted that the notion *zhalgan* has several meanings, the prevalent one being a world full of lies, an incomplete and inaccurate depiction of the ideal existence, and a shadow on the wall of the cave. Such a connection is evident, as it is widely recognized that the ideas of Plato and Aristotle influenced the movement of Islamic science and philosophy, the so-called "Islamic golden age". The traces of that age can be found in the poetry and prose of Abai who supports and expands on the idea of the finitude of the earthly world.

Methods and materials

The method of contrastive analysis is utilized to compare Abai's statements and ideas to those which are common to the literary activity of the Eastern philosophic school. For this purpose, several extracts from "One Thousand and one nights", a collection of Eastern (primarily Islamic) folktales are also taken into consideration. The method of conceptual analysis is used

when identifying the central and peripheral elements of the concept of finite existence. The method of theoretical analysis is utilized when overviewing the standpoints of the scholars who studied Abai's "Book of Words". The materials include the texts of "Book of Words" and "One Thousand and one nights" as translated by Kalkaman Abdikadyruly.

Results and discussion

"Book of Words" by Abai is a collection of prosaic texts dedicated to numerous areas of human existence. As the author states in the First Word, one of the reasons for creating the collection was to find a purpose in life. He mentions that caring for children, raising cattle, or increasing wealth cannot provide the satisfaction they once gave. The entire book consists of philosophical notes on the meaning of life, the purpose of existence, revolution, and evolution, the development of nations, and the regress of the world. The longest part of the book, the Word number 38, narrates about the essence of religion and its influence on a person, the fact that the human being was created and is being treated with love.

"Book of words" has been and is being studied from various viewpoints. For instance, K. Kenzhegaliyev studies the psychology behind the phenomenon of this literary work [3]. M. Zhapanova addresses the poetics of senses in the Words of Wisdom [4], while K. Duisekova tackles the issue of the cultural code and the possibility of its transmission through the prose of Abai [5].

Abai's prominent work has been compared to "Kutadgu Bilik" by Yusuf Balasaguni, to the philosophy of Al-Farabi, and even to the existential ideas of Blaise Pascal, a prominent French philosopher, and mathematician [6].

The conceptual side of the "Book of Words" has also been widely researched. For example, these are some of the concepts which were found in the "Book of Words" and carefully analyzed by various scholars:

1. Justice, Alienation, Labor: A. Daribayeva et al [7].
2. Joy: A. Kurmangaliyeva [8].
3. Will: F. Aitmambetov, M. Rysbaeva.

What interests us, though, is how the concept of finite existence is manifested in the "Book of Words". It may be argued that the central idea of the collection is the evolution of the Kazakh nation, its gradual ascension, and the necessity of education. At the same time, the collection contains several notes on the endless character of the universe as opposed to the finitude of human life. For instance, there are some quotes related to the mentioned concept:

Адам баласы жылап туады, кейін өледі (Fourth Word) [9].

The translation of this phrase would be as follows: "A human cries when being born and resents when dying".

This phrase relates not only to the concept of the finitude of existence but also to the fact that it is natural for a human being to be afraid of the concept of death. The circle "birth-living-death" (which may also be interpreted as a triad) is manifested via the closeness of the words "to cry" and "to resent". While the first notion represents the vulnerability of a newborn child, the second demonstrates the regret of a grownup. Thus, the notion of resentment also relates to the regret of not having lived properly: the idea which is mentioned repeatedly throughout the collection.

Пендеде бір іс бар жалығу деген (Word number twenty) [9].

The concepts of "finite existence" and "living infinitely" are opposite to each other. The phrase above relates to the following interpretation of a non-existing state of living infinitely: such a life may become boring for an individual. The notion of boredom is sharply opposed to the concept of the finitude of life: if life has an end, it has no place for boredom, as Abai states. The notions of boredom and sloth are viewed as negative as opposed to living with honor and working. This idea is common for a variety of Eastern philosophers, poets, and writers.

At the same time, it might be argued that Abai's understanding of sloth and boredom is not entirely negative. He uses the word "пенде" (a human being) which is associated with the vulnerability of a human being as opposed to the solidity and strength of heavenly creatures. The word "пендешілік" is sometimes utilized in an excusing manner to underline the fact that humans lack certain traits which are typical for gods. In this regard, the phrase mentioned above describes a state of boredom that human beings might be excused for.

Әрбір мақұлыққа құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ (Word number twenty) [9].

This phrase can be translated as follows: "Creatures of the earth are not given a right to live an excessively stable life". A similar idea can be found not only in the works of Eastern philosophers and poets but also in global philosophic and literary works. For instance, William Faulkner embraces a similar idea in "As I lay dying" when he describes the thoughts of an old farmer:

"Because He'd aimed for a man to be always a-moving and going somewhere else, wouldn't he a put him longways on his belly, like a snake? It stands no reason He would" [10].

There we can find other linguistic expressions which are opposed to the concept of the finitude of existence: “stability” and “being stable” or “living a stable life”. As Abai believes, finitude and stability are antonymous notions, as living beings need to move and thus develop. In the continuation of the twentieth word, he states that human beings must move forward and live a life full of activity as opposed to the immobile character of inanimate objects. The finitude of a living, animate object is opposed to the immortality of, say, a stone. At the same time, this idea corresponds to the belief that everything changes and moves, even the things once considered stable, so the world in Abai’s understanding can be viewed as an eternally moving picture.

Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойынышы-күлкішілдік, я бір уайымға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді (Word number thirty one) [9].

While the thirty-first word does not necessarily relate to the mentioned concept, it conveys a similar idea. From Abai’s viewpoint, other attributes of a “wasted life” are being excessively joyful, excessively sorrowful, or addictive. The same things are those which spoil the mind with which a human being is supposed to cognize and understand the world. When a human being’s mind is “spoiled”, he becomes unable to process the information he receives properly, and thus the idea of his life being finite is erased from his understanding. As a result, as Abai states, a human being’s existence becomes meaningless because it does not contain any reasonable, concise decisions.

The connection between reason and the finitude of existence is evident here. Abai believes that a human being is the only creature on Earth who is aware of the fact that life is not endless, and this fact is recognized thanks to the presence of a sharp mind, hence the importance of reason.

Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын (Word number thirty four) [9].

The word “өлім” is not utilized excessively in Abai’s work. Throughout the book, there are only a few uses of this word; at the same time, the words *ахирет, о дүние, бұ дүние, аз ғана өмір, азғантай өмір, жалған*, etc. are utilized more frequently. At the same time, whenever the word “death” is used, it is a matter of thorough explanation. In the phrase above, for example, Abai refers to the idea of the omnipotence of death. His approach to it is rather neutral, and the connotation is not negative. This philosophical understanding is common for a variety of Eastern philosophers who believe that death itself is neither a positive nor a negative phenomenon. Its neutrality is, in fact, its cruelty, as stated by Abai.

Сендердің ол қызықты дүниелерің харап болған, онымен бірге өнерлерің де бітті (Word number thirty five) [9].

This phrase refers to the opposition between the two worlds: the realm of earthly existence and the realm of ideals. The second world (о дүние), “that world”, “afterlife” – there are numerous names for that phenomenon in “Book of Words”. Abai believes that people’s talents and their findings might serve higher purposes than just being utilized and wasted during the almost meaningless earthly existence. In the thirty-fifth word, he criticizes people whose only purpose of showing their talents is to earn money and lead a hedonistic lifestyle.

Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені (Word number thirty-seven) [9].

The words “жалғыздық” (loneliness) and “жалған” (a false world) are often found in similar or neighboring phrases. In the sentence above, Abai uses the notions of loneliness and death synonymously, as existence becomes impossible without society, and without further generations. The absence of a future without a society, without sharing skills and talents is a recurring theme in Abai’s book, and this is approved by the following quote:

Шәкіртсіз ғалым – тұл (Word number thirty-seven) [9].

In the next quote, the word “баян” is utilized to reflect upon the fact that nothing is stable in the world and everything has a beginning and an end:

Дүниеде ешнәрсеге баян жоқ екені рас, жамандық қайдан баяндап қалады дейсің? (Word number thirty-seven) [9].

In the Kazakh language, the word “баянсыз” is used to describe an action or an event that has no result and thus no meaning. Therefore, “баян” is not only the possibility of lasting for a long but also the possibility of having a positive result. In Abai’s understanding, human beings, as well as any other living creatures, inanimate objects, or notions are nothing but the guests in the earthly world as they truly belong to the realm of ideas.

Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды (Word number thirty-eight) [9].

Here we need to enumerate the notions that Abai finds measurable and limited: life, existence, earthly matters, human joy, and sadness, mind, and reason. The phenomena which he finds unmeasurable and unlimited are the realm of ideals, the afterlife, heaven and hell, heavenly creatures and their existence, and the Universe itself. The opposition between these categories is evident, and it is reflected in the sentence above. Abai states that it is impossible to cognize the limitlessness of the Universe with a human being’s limited mind.

The idea of the finitude of existence and the difference between the earthly world and the afterlife is quite common in Eastern philosophy. In “Book of Words”, these two notions are represented by the following words:

Жалған

Ахирет

The first word, as it has been mentioned, refers to the state of being which is finite, the earthly world that will be left behind once death approaches. The second word describes the afterlife which is believed to be either heaven or hell in Eastern philosophy and religious beliefs. However, the most important part of this dichotomy is that Abai points out the impossibility of carrying earthly objects and belongings to the afterlife. This corresponds to the sharp opposition between the real and the ideal worlds.

The mentioned idea had been discussed in the works of prominent Eastern philosophers, writers, poets, and compilers of folktales centuries before Abai wrote “Book of Words”. For instance, similar thoughts can be found in some tales from “One Thousand and one nights”. The collection translated by Kalkaman Abdikadyrov contains numerous tales, legends, and sayings about the difference between life and the afterlife and about the unimportance of earthly belongings. One of these tales is “A Tale of Solomon” which narrates about a group of noblemen searching for genies whom Solomon, the great king believed to have had magical powers, locked in jars with the help of a spell. The folktale contains numerous poems which have the same motifs and ideas as the writings of Abai. Here are some examples.

Мыңдардың мұңын мұра қып,

Қуаныш етсе бір ғана.

Өмірге куә, бұл анық,

Алтын сарай – қу дала [11].

The abandoned castle which the group of people arrives at is filled with secret spells and poems with hidden meanings. The poem above depicts the evanescence of wealth and the triumph of the afterlife over earthly existence. Some other examples are below.

Моламыз асыл тас болса,

Патшамыз, баймыз, батырмыз.

Дүниені жыртық қасқыриша,

Тас басып енді жатырмыз [11].

This poem demonstrates the idea that death makes everyone equal, which also corresponds to the concept of finite existence.

The following words and expressions are used to describe the meaninglessness and finitude of earthly life:

*Мұң
 Қу дала
 Мола
 Тас*

Those words are opposed to such notions as “happiness”, “heritage”, “life”, “gold”, “king”, “wealth”, “gems”, “wolf” etc.

*Өмір басқа, «өзім» - басқа,
 Өзімшілдік созылмас та.
 Өзіңді-өзің көме алмайсың!
 Осыны аңғар, көзіңді аш та [11].*

In this example, it may be seen that the notions of “loneliness” and “egoism” are opposed to the fact that life has an end. The same idea is found in “Book of Words” where Abai underlines that egoistic behavior is one of the most dangerous demeanors for a human being whose state is fragile.

As it can be observed, the extracts from “A Tale of Solomon” support a similar idea of the finitude of existence as described in “Book of Words”. This approves the fact that Eastern philosophy had a certain approach to the facts of life having an end and the Universe being endless.

The linguistic representations of the concept of finite existence found during the research are grouped in the following table (Table 1).

Table 1. Linguistic representation of the issue of the finite existence

Measurable element	Representation	Unmeasurable element	Representation
Жалған (a false world)	Жылау (to cry)	О дүние (that world)	Жан құмары (the triumph of the soul)
Фәни (a finite world)	Кею (to resent)	Ахирет (afterlife)	Ақыл (reason)
Бұ дүние (this world)	Өзім (self)	Жан (soul)	Ой (mind)
Өмір (life)	Өзімшілдік (egoism)		Ғибадат (prayer)
Тән (flesh)	Пенде (a being)		Ғылым (science)
	Қызықты (interesting)		Баянды (meaningful)
	Жалығу (to get bored)		Ар (honor)
	Тән құмары (the triumph of flesh)		Бірқалыпты (stable)
	Ой кеселі (the ailment of mind)		Жұбаныш (solace)
	Құмарлық (addiction)		

Өткен (past) Өту (to pass) Өкіну (to regret) Баянсыз (meaningless) Кербез (attractive) Ғұмыр (life) Шолақ (short) Жию (to collect) Мал (goods, wealth)		
--	--	--

As the table illustrates, the opposition between the measurable and the unmeasurable, the finite and infinite is evident, and its linguistic representations are various and vivid. “Book of words”, as well as the other example of Eastern literary creativity, expands on the idea of the finitude of existence in a philosophical and rather neutral manner yet in prescribing character.

Conclusion

“Book of Words” by Abai Kunanbaiuly is a prominent philosophical work that deals with the issue of the finitude of existence in a specific manner. Abai explains the duality of existence in the following way: the earthly life is not everything to which a human being is limited. Afterlife follows the earthly existence pretty much the same way as the cave of Plato is surrounded by the realm of ideas. From Abai’s viewpoint, the earthly life is something that can be measured and is thus limited, while the afterlife (or “that world”) is unlimited and cannot be measured or cognized by a human mind. The finite character of earthly life and the infinite character of the world which follows it are sharply opposed to each other.

As it has been discovered, the “Book of Words” divides existence itself into two main categories or aspects: the measurable and the unmeasurable. What can be measured thus has a beginning and an end: “A human being is born crying and dies resenting”, as Abai states. In this example, the processes of crying and resenting are also differentiated into two states of being: the state of anticipation and the state of regret. What cannot be measured has neither a beginning nor an end: those states, beings, creatures, and ways of existence are described with the help of specific linguistic expressions listed in the table above. In this case, it becomes easier to analyze the issue of the finitude of existence by relying on these two aspects of life itself.

The category of measurable phenomena includes the following elements: life, flesh, this world, a finite world, and a false world (жалған). Among these notions, the element of the false world can be viewed as central, as it conveys information about the prevaricate character of earthly existence as opposed to the truth of the realm of ideas. The words and phrases utilized to express the relationships between the mentioned phenomena are such verbs as *to cry, to resent, to regret, to pass, to be bored, to collect*; such adjectives as *short, endful, attractive, careless, interesting*; such nouns as *the ailment, the goods, the wealth, the triumph, the past*, etc.

When it comes to the category of unmeasurable phenomena, it is represented by such elements as the world, the afterlife, and the soul. The words and phrases used to refer to the relations among these notions are *reason, mind, prayer, science, belief, stable, stability, honor, solace*, etc.

In Abai's understanding, it is impossible to cognize the entirety of the Universe since the Universe is endless, while the human mind is limited. At the same time, it becomes impossible to study the measured and limited things without opposing and comparing them to the infinite phenomena. Abai compares the earthly existence and the finitude of life to the weak shadow of the realm of ideas. Despite being finite and short, the earthly life has a certain role in the circle of existence: a human being must live it properly to prove themselves right afterward. This philosophy, closely connected to religious beliefs yet certainly not limited to them, creates a niche for better understanding the relationships between life, existence, the Universe, and the notion of infinity. Abai prescribes certain ways of behavior and certain traits which need to be fulfilled, and discovering and analyzing their linguistic representations helps dive into his world of wisdom.

REFERENCES

- [1] Demske J. M. Being, man, and death: A key to Heidegger. – University Press of Kentucky, 2014. – 364 p.
- [2] Buckle S. Descartes, Plato and the cave // Philosophy. – 2007. – T. 82. – №. 2. – P. 301-337.
- [3] Kenzhegaliev K. K. Psihologiya "Slov nazidaniya" Abaya Kunanbayeva, kazahskogo prosvetatelya kontsa XIX - nachala XX veka (Psychology of the «Book of Words» of Abai Kunanbaiuly, the Kazakh enlightener of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries) // Fundamental research. – 2013. – № 10-3. – S. 659-664. [in Rus.]
- [4] Zhapanova M. E. "Slova nazidaniya" Abaya: poetika chuvstv («Book of words» by Abai: poetics of senses) // Contemporary and heirs of Abai. – 2021. – S. 79-84 [in Rus.]

[5] Duisekova K. K., Mamaeva G. B. Kulturnyi kod y vozmozhnosti ego peredachi (po sledam perevoda knigi Abaya “Slova nazidaniya” na frantsuzskii yazyk) (The cultural code and the ways of its transmission (following the translation of Abai’s “Book of words” to French). – 2020. – 231 s. [in Rus.]

[6] Eszhanova A. K., Garifolla E. Dukhovnaya preemstvennost idei Abaya i Bleza Paskalya (Abai «Slova nazidaniya», B. Paskal «Mysli») (Spiritual continuity of the ideas of Abay and Blaise Pascal (Abay “Words of Edification”, B. Pascal “Thoughts”)) // Bulletin of the Eurasian National University named after LN Gumilyov. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. – 2022. – № 1 (138). – S. 155-167. [in Rus.]

[7] Daribaeva A. A. et al. Verbalizatsiya kontsepta otchuzhdenie/adala v stikhakh nazidaniya Abaya (Verbalization of the concept of alienation in the educational poems of Abai) // Scientific achievements and discoveries 2021. – 2021. – S. 89-91. [in Rus.]

[8] Kurmangalieva A. A., Chumbalova G. M., Berdaliyeva T. L. Kontsepty “Kuanysh” I “Radost” v kazakhskoi y russkoi yazykovykh kartinakh mira (The concepts “Kuanysh” and “Radost” in the Kazakh and Russian language pictures of the world) // International Journal of Applied and Fundamental Research. – 2018. – № 4. – S. 161-164. [in Rus.]

[9] Kunanbaiuly A. Kara soz (Book of words). – Litres, 2022. – 141 b. [in Kaz.]

[10] Faulkner W. As I lay dying. – Vintage, 2011. – 376 p.

[11] One thousand and one nights. Four-volume / [translated by Kalkaman Abdikadyruly]. – Astana: Foliant, 2022. – 561 p.

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ «ҚАРА СӨЗІНДЕГІ» БОЛМЫСТЫҢ ШЕКТІЛІГІ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

*Есіркепова Т.Ж.¹, Қарибаева Б.Е.²

*¹ курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
Университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: taneli.esirkepova@mail.ru

²PhD, ассоц. профессор, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық
Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: buadat_ke@mail.ru

Аңдатпа. Мақала Абай Құнанбаевтың «Қара сөздер» еңбегіндегі болмыстың шектілігі концепциясының тілдік репрезентациялары мен интерпретацияларын талдауға арналған. Аталмыш кітаптың

негізгі идеясын әр түрлі түсіндіруге болады, дегенмен жердегі өмірдің шектілігі мәселесі шығармада жиі кездеседі және әртүрлі көріністерге ие. Мақаланың мақсаты – болмыстың шектілігі концепциясын бейнелеудің тілдік жолдарын талдап, алынған элементтерді схема түрін құрайтындай жүйеге келтіру. Мақалада қойылған мақсатқа жету үшін салыстырмалы талдау, теориялық талдау және концептуалды талдау әдістері қолданылды. Қалқаман Әбдіқадыров тәржімалаған «Мың бір түн» жинағындағы «Сүлеймен патша туралы аңыздан» үзінділермен салыстыра отырып, «Қара сөзден» үзінділер мұқият талданды. Автор аталған көріністер Шығыс философиясының әдеби және фольклорлық шығармаларында өте жиі кездеседі деген қорытындыға келеді. Сонымен болмыстың шектілігі концептісінің тілдік бейнелері анықталып, қарастырылады. Соның нәтижесінде аталған концепция «Қара сөздер» еңбегінде маңызды идеялардың бірі ретінде берілген. Мақаланың теориялық маңыздылығы «Қара сөздің» орталық мәселелерінің бірін тілдік бейнелеу тұрғысынан анықтау, сипаттау және талдау фактісінде жатыр. Зерттеудің практикалық маңыздылығы – оның нәтижелерін осы саладағы әрі қарайғы зерттеулер үшін және академиялық мақсаттарда пайдалану мүмкіндігінде.

Тірек сөздер: концепт, шектілік, фрейм, экзистенциализм, идея, интерпретация, тілдік репрезентация, концептуалды талдау

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ КОНЕЧНОСТИ БЫТИЯ В «СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ» АБАЯ КУНАНБАЕВА

*Есіркепова Т.Ж.¹, Карибаева Б.Е.²

¹магистрант 1-курса, Казахский Национальный Университет имени
Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: taneli.esirkepova@mail.ru

²PhD, асоц. профессор, Казахский Университет Международных
Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан
e-mail: buadat_ke@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу лингвистических репрезентаций и интерпретаций концепта конечности бытия в произведении «Слова назидания» Абая Кунанбаева. Основная идея упомянутой книги может быть интерпретирована по-разному, однако и проблема конечности земной жизни часто встречается в произведении и имеет различные варианты репрезентации. Цель статьи – провести анализ лингвистических способов репрезентации концепта конечности

бытия и систематизировать полученные элементы таким образом, чтобы они составили своеобразную схему. Для достижения поставленной в статье цели были использованы методы сопоставительного анализа, теоретического анализа и концептуального анализа. Отрывки из «Слов назидания» были тщательно проанализированы, а также рассмотрены в сопоставлении с отрывками из «Легенды о царе Соломоне» из сборника «Тысяча и одна ночь» в переводе Калкамана Абдыкадырова. Автор приходит к выводу, что упомянутые репрезентации весьма распространены в литературных и фольклорных произведениях восточной философии, которая послужила базой для «Слов назидания». Таким образом, выявлены и рассмотрены лингвистические репрезентации концепта конечности бытия. В результате упомянутый концепт представлен как часть одной из наиболее важных идей в произведении «Слова назидания». Теоретическая значимость статьи заключается в факте выявления, описания и анализа одной из центральных проблем «Слов назидания» с точки зрения ее лингвистической репрезентации. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов для дальнейших изысканий в данной области и для академических целей.

Ключевые слова: концепт, конечность, фрейм, экзистенциализм, идея, интерпретация, лингвистическая репрезентация, концептуальный анализ

Статья поступила 30.05.2023

2 БӨЛІМ.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ
ЗЕРТТЕУЛЕР
РАЗДЕЛ 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ
ПЕРЕВОДА
PART 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY
AND PRACTICE

ӘОЖ 82-31:81'255.2:821.512.122(574)

ҒТАХР 17.07.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.021>

Б. СОҚПАҚБАЕВТЫҢ «МЕНИҢ АТЫМ ҚОЖА» ПОВЕСТІНДЕГІ
РЕАЛИЯЛАРДЫҢ ТӘРЖІМЕЛЕНУІ (ТҮПНҰСҚА ЖӘНЕ
АУДАРМА НҰСҚАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

*Абдрасил Н.С.¹, Жапарова А.Ж.²

¹PhD докторант, аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: mr.yes_94@list.ru

²PhD, доцент, аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: asemzhan@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада кемеңгер жазушы Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі реалиялардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аударма нұсқалары түпнұсқамен талданып, автор алынған зерттеу нәтижелерін талдау және талқылау арқылы ғылыми тұжырымдар жасаған.

Зерттеудің ғылыми мақсаты, негізгі бағыттары мен идеяларына – осы мақалада берілген мысалдарды талдау барысында қазақ аудармашысының түпнұсқаны орыс немесе ағылшын тілдеріне форенизациялап аударуы мен екінші тілге тікелей тәржімелеудің маңыздылығын дәйектеген.

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы қаламгер Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі реалиялардың орыс және ағылшын тілдеріндегі нұсқаларын ресейлік, отандық аударматанушы

ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып өзара салыстыру отандық көркем аударманың практикасы мен теориясын, сапасын, сынын дамытады.

Зерттеудің әдіснамасы көркем аудармадағы түпнұсқа мен тәржіме нұсқаларын талдауда салыстырмалы әдістің орны ерекше екені туралы отандық аударматанушы ғалымдар Ж. Дәдебаев пен А.Алдашеваның концепциялары мен теориялары негізге алынды.

Зерттеу жұмысының нәтижелеріне қазақ транслатология саласына еңбек сіңірген ғалымдардың пікірлерін қолдай отырып, мақала авторлары жазушы Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесін ағылшын тіліне қазақ тілінен тікелей тәржімелеу түпнұсқадағы ұлттық реалиялардың этно-мағыналық қабаттарының сақталуы мен доместикациялануына және келешек аудармашылардың тәржіме үдерісінің жеңілдеуіне ықпал ететіндігін дәлелдейді.

Зерттеудің құндылығы қазақ әдебиетшілері мен лингвистері тарапынан қаламгер Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі кейіпкерлердің тілдік тұлғасы мен когнитивтік аспектісі, мінез бен жағдай мәселесі, көркемдік-эстетикалық жақтары және қаламгердің суреткерлік шеберлігі қарастырылды, дегенмен, түпнұсқадағы реалиялардың орыс және ағылшын тілдеріне тәржімелену ерекшеліктерін талдау қазақ аударматану саласында қарастырылмаған, сондықтан бұл мақаланың зерттелуі қазақ транслатологиясының дамуына ықпал етеді.

Талдау нәтижесінде түпнұсқадағы реалияларды орыс және ағылшын тілдеріне аударуда тәржімеші тек аударма теориясы мен екі тілді жоғары деңгейде меңгеріп қана қоймай, сондай-ақ екі тіл реципиенттерінің ұлттық және мәдени ерекшеліктері мен балалардың рухани, психологиялық және когнитивтік қабылдауын жан-жақты білетін маман болуы қажет деген тұжырым жасалды.

Тірек сөздер: аударматану, реалия, түпнұсқа, реципиент, транслитерация, транскрипция, қазақ балалар әдебиеті, повесі

Негізгі ережелер

Балалар әдебиетінің аудармасы өзіндік ерекшеліктерге ие және оның сапасына қойылатын талаптар қашан да жоғары. Себебі балаларға арналған әдебиет танымдық, тәрбие, қосымша білім беру функцияларын атқарады. Белгілі бір мәдени орта өкілімен жазылған туындының екінші бір мәдениет оқырмандарына барынша адекватты, тиімді жеткізілуі үнемі қиындықтар тудырады. Өткені әр халықтың тек өзіне тән ерекшеліктері болады және олардың сол халықтың тілінде көрініс табуы заңдылық. Сондай тілдік бірліктердің бірі *реалиялар* болып табылады.

Белгілі бір халықтың материалдық және рухани өмірі жайында құнды ақпарат «жаршысы» болып табылатын реалияларды жалпы кез келген көркем аудармада, соның ішінде балалар әдебиетінің аудармасында барынша *сақтап қалу немесе мақсатты аудиторияға бейімдеу мәселесі* әлем бойынша аударматанушы ғалымдар мен қауымдастықар арасында үнемі қызу талқыға түсіп, бірақ әлі де біржақты, нақты шешімін таппай келеді.

Дегенмен, соңғы уақыттағы аударматанудағы мәдениетке деген бетбұрыс, «мәдени төңкеріс», «мәдени аударма» сынды түсініктер, қарқынды жаһандану үрдісі, мәдениеттердің бір-біріне жақындай түсуі, мәдени әртүрлілікті қабылдауға дайындық пен толеранттылықтың қалыптасуы, өзге мәдениеттерді тануға деген қызығушылықтың жоғары болуы аудармашыларға аудармада форенизация принципін еш қорқынышсыз ұстануға барынша септігін тигізеді. Әрі көптеген белгілі аудармашы ғалымдар мәдени лексиканы аудармада жеткізудің түрлі амалдарын ұсынады.

Ал, балалар әдебиетіндегі реалиялар арқылы көрініс тапқан өзге мәдениеттің «таныс емес, әрі қызық» әлемін аудармада барынша дұрыс жеткізу үшін аудармашы төл және мәтін аударылатын халықтардың ұлттық және мәдени сипатын, ұстанымдарын, көзқарастарын, балалардың қабылдау және танымдық ерекшеліктерінен хабары бар маман болуы аса маңызды.

Кіріспе

Балаларға арналған шығармалардың тілі бөлек болады, яғни балалар туындыларында қолданылатын сөздердің танымдық деңгейі балалар жасына сәйкес келеді. Осы ерекшеліктерге сай қазақ балалар әдебиетінің көрнекті жазушылар қатарына С. Бегалин, М. Тиесов, С. Сарғасқаев, М. Қабанбаев, М. Қаназов, М. Гумеров, Б. Тұрсынбаев, Т. Нұрмағанбетов, Қ. Омаров, Б. Соқпақбаевты атауға болады. Ал, қазақ балалар әдебиетінің теориялық зерттелу базасын дамытқан ғалымдарға С. Бегалин, Ш. Ахметов, Ә. Тәжібаев, С. Қирабаев, М. Әлімбаев, М. Ғабдуллин, Қ. Ергөбеков, Б. Сарбалаев, Т. Мәмесейітов сияқты зерттеушілер әдебиеттану саласына өз үлестерін қосты.

Қазақ балалар әдебиетінде кездесетін реалиялар түпнұсқаға этномәдени мағына мен мән береді. Тәржіме барысында реалияларды аудармау немесе түсіріп кету көркем мәтіннің көптеген мағыналық қабаттарын жойып жібереді. Дегенмен, реалияны өзге тілге аудару қиынға түссе, онда тәржімеші транслитерация мен транскрипция тәрізді аударма трансформацияларын қолданып, сілтеме жасау арқылы түсіндіре алады.

XX ғасырдың 2-жартысына дейін қазақ жазушылары өз шығармаларында ұлттық мәселермен қатар, кеңестік дәуір кезіндегі ұғымдар мен түсініктер туралы жазды, сондықтан қаламгерлер туындыларында *комсомол, пионер, совхоз, колхоз* және тағы басқа сол сияқты кеңес реалияларын қолданды. Дегенмен, 1950-жылдан бастап қазақ жазушылары қазақ балаларына арнап қазақ өмірі мен тарихы және де ауылдардан көшіп кетпесін деген оймен біртіндеп *жайлау, қымыз, көже, айран, той, ауыл, киіз үй, қамасай, қалпақ, тақия* сияқты ұлттық реалияларды өз шығармаларына енгізе бастады. Осы айтылған пікірге дәйектеме ретінде қазақ балалар әдебиетінің көрнекті жазушылары Б. Соқпақбаевтың: «Менің атым Қожа», «Қайдасың, Гауһар?», «Жекпе-жек», «Аяжан», «Балалық шаққа саяхат», «Мен әлі де ораламын», М. Гумеровтың «Шыңырау», «Құпия дәптер», М. Қабанбаевтың «Бақбақ басы толған күн», «Арыстан мен виоленчель және қасапхана», ал Б. Тұрсынбаевтың «Етікші бала», «Айнымас достар», С. Сарғасқабевтың «Сұлтүрдің балалары», «Көңілді балалар», Т. Нұрмағанбетовтың «Қош бол, ата», Қ. Омаровтың «Қоңыраулы бесік», «Әке» атты туындыларын атауға болады. Аталмыш шығармалардың көркемдік-эстетикалық әсер деңгейі жағынан өте жоғары, сапалы, қазақ балаларын спортқа, білімге, патриоттық сезімге, шынайы махаббат пен адалдыққа жетелеп, жамандықтан арылып, жақсы адам болуға жол көрсетеді.

Қазақ балалар әдебиеті жазушыларының ішіндегі осы мақалаға негіз ретінде Бердібек Соқпақбаевтың әңгімелері қазіргі тұста әдебиеттану ғылымының зерттеу нысанына айналғанымен, аударматану саласы бойынша әлі де қарастырылған жоқ. Жазушы Б. Соқпақбаевтың балалар қауымына арналып жазылған «Менің атым Қожа» повесіндегі реалиялардың орыс, ағылшын тілдеріндегі нұсқаларын талдайтын боламыз. Повесттегі реалиялардың көркемдік маңызы мен семантикалық белсенділігі жоғары, сондықтан олардың өзге тілдерге аударылу ерекшеліктері арнайы зерттеуді қажет етеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақаланың зерттеу материалы Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі реалиялар және олардың орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармасы болып табылады. Жалпы повестте 53 ұлттық реалия қолданысқа түскен:

- 1) ұлттық ойындар: 2 реалия (көкпар, күрес);
- 2) ас пен сусын түрлеріне байланысты 4 реалия (көже, қымыз, айран, құрт);
- 3) ыдыс-аяққа қатысты 2 реалия (мес, кесе);
- 4) шаруашылыққа қатысты 18 реалия (ауыл, күбі, таға, қайыс, бәкі,

түндік, туырлық, киіз үй, самаурын, жайлау, құрық, ер-тоқым, тезек, тоғай, ошак, арба, қамшы, қобдиша);

5) салт-дәстүрге қатысты 9 реалия (ақын, шілдеhana, қамажай, төр, той, күй, тойбасы, қоржын, молда)

6) киім-кешекке қатысты 4 реалия (үкілі тақия, қалпақ, малақай, белбеу);

7) жануарлар атауына байланысты 6 реалия (төбет, сәйгүлік, құла дөнен, кер құлын, қарақер құлын, жорға-жүйрік);

8) туыстық атауларға қатысты 6 реалия (бәйбіше, қария, әже, нағашы, аға, ата).

9) ұлттық сипаттағы қаратпа сөздер 2 реалия (ақсақал, жігіт).

Талдау барысында іріктеліп алынған тіл бірліктері интерпретацияланып, түпнұсқа/аударма жұбында салыстырмалы лексико-семантикалық талдауға түсіп, қандай аударма трансформациясы орын алғаны анықталды. Нәтижесінде, реалиялардың аудармада қаншалықты сақталып (форенизациялану) немесе мақсатты мәдениетке бейімделгені (доместикациялану) тұжырымдалды.

Белгілі аударматанушы ғалым, профессор Ж. Дәдебаев көркем аудармадағы салыстырмалы зерттеу туралы: «Көркем аударма мәселелерін қарастыру міндетті түрде, кем дегенде, екі түрлі тілде жасалған көркемдік құбылыстарды, түпнұсқа әдеби шығарма мен оның өзге тілдегі аудармаларын, өзара салыстырып зерделеуді талап етеді. Салыстырусыз көркем аударманы өнер ретінде тану да, таныту да мүмкін емес. Сондықтан салыстырмалы талдау көркем аударманың теориясы үшін де, тарихы үшін де, сыны үшін де бірден бір әдіснамалық, методологиялық негіз болып табылады» [1, 54 б.] десе, көркем аудармадағы салыстырмалы әдістің маңызы туралы отандық ғалым А. Алдашеваның келесідей пікірі жоғарыдағы ойды нақтылай түседі: «Адам факторының тілдегі көрінісін, тіл мен сол тілді иеленуші адамның (тұтас бір халықтың) ойлау-пайымдау қабілетінің арасындағы байланысты, ұлттық мәдениеттің ұлт тіліне (және керісінше) ықпалын зерттеуде аударма әдебиет көп көмек жасайды. Аударма әдебиеті түпнұсқамен салыстыру бірнеше тілдерде бар универсалды бір ұғым, образ, стереотиптер үшін жұмсалатын тілдік единицалардың ұлттық-мәдени құндылығын дәлірек танытуға мүмкіндік береді» [2, 17 б.]. Демек, салыстырмалы зерттеу жұмыстары аударматану ғылымыны да, мәдениеттердің бір-бірін тануына да елеулі үлесін қосады.

Ал, зерттеу нысаны болып отырған туындының өзіне келер болсақ, қазіргі уақытта жазушы Б. Соқпақбаевтың тек «Менің атым

Қожа» повесі ғана ағылшын тіліне аударылған. Қазақ поэзиясын зерттеуші Ә. Аманжолдың пікірінше: «Балаларға арналған туындыларда қолданылатын тілдік-бейнелік тәсілдер мен көріктеу құралдарының қай-қайсысы да, екі түрлі мақсатқа қызмет етуі шарт. Оның бірі көркем әдебиеттің басты белгісі – көркем образдылыққа қызмет ету болса, екіншісі – балалар әдебиетінің өзіндік ерекшелігі болып табылатын тәрбиелік міндет атқару» [3, 90 б.]. Осы тұжырымға байланысты Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожаның образымен автор шығарманың басында еркіндікті сүйетін, мұғалімдердің айтқанына құлақ елемейтін, бұзақы етіп көрсеткенімен, повестті оқу барысында оқырмандарды ұрлық істеу, шылым шегу, өтірік айту сияқты жаман әдеттерден аулақ жүруге, білімге, спортқа, патриот болуға және үлкендерді сыйлау мен құрмет көрсетуге жетелейтін тәрбиелік мәні бар шығарма.

Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесі кіріспе бөлімі мен 27 тараудан тұрады. Ресейлік аудармашы К.И. Семенова 1958 жылы қазақ тілінен орыс тіліне автормен бірлесе аударған нұсқасы кіріспе бөлімі мен 21 тарауды құраса, 1986 жылы аудармашы-ғалым Самал Соқпақбаеваның орыс тіліне тәржімелеген нұсқасында түпнұсқадағы кіріспе бөлімі мен 27 тарау толық сақталған. Аудармашы К.И. Семеновадағы түпнұсқаның орыс тіліндегі нұсқасын орыс халқына түсінікті болатындай бейімдеп, доместикациялаған және тарауларды бір-біріне қосып аударған, ал тәржімеші Самал Соқпақбаеваның орыс тіліндегі нұсқасы түпнұсқаның көлемі жағынан да, қазақ халқының ұлттық мәдениетінің ерекшеліктерін орыс реципиенттеріне толыққанды тәржімелеген. Ал, 2015 жылы американдық аудармашы К. Фитцпатрик ағылшын тіліне Самал Соқпақбаеваның нұсқасынан аударған. Осы мақалада Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі реалиялардың орыс тіліндегі 2 нұсқасы және ағылшын тіліндегі аударма нұсқаларын салыстырмалы талдауға түседі.

Нәтижелер

Ресейлік аударматанушы ғалымдар С. Влахов пен С. Флориннің этнографиялық реалиялардың түрлеріне байланысты: «Бұл термин әлдеқайда сыйымды болғандықтан, мұнда біз этнографиялық реалиялар тобына «халықтардың өмірі мен мәдениетін зерттейтін», «материалдық мәдениеттің формалары, әдет-ғұрыптар, дін», «рухани мәдениет», соның ішінде өнер, фольклор және т.б. ұғымдарды білдіретін сөздердің көпшілігін қосуға болады деп ойладық» [4, 60-61 бб.] деген пікірін қолдаймыз. Өйткені реалиялар тек бір мәдениетке тән ұлттық лексикалық

бірліктер, сондықтан тәржімеде реалияларды түсіріп кету немесе басқа сөзбен беру түпнұсқа тілдің көптеген этномәдени қабаттарын жойып жіберіп, мән мен мағынаға жоғалып, аударманың сәтсіз шығуына себеп болады.

Аударматанушы ғалымдар этнографиялық реалияларды: ас пен сусынға, киім-кешек және ыдыс-аяқ түрлеріне байланысты, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа, шаруашылыққа және тағы басқа реалиялар түрлеріне бөледі. Осы айтылған пікірге сүйене отырып, Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесінде ұлттық ойындар (*көкпар, күрес*); ас пен сусын түрлеріне байланысты (*көже, қымыз, айран, құрт*); ыдыс-аяққа қатысты (*мес, кесе*); шаруашылыққа қатысты (*ауыл, күбі, таға, қайыс, бәкі, түндік, туырлық, киіз үй, самаурын, жайлау, құрық, ер-тоқым, тезек, тоғай, ошақ, арба, қамшы, қобдиша*); салт-дәстүрге қатысты (*ақын, шілдеhana, қамажай, төр, той, күй, тойбасы, қоржын, молда*); киім-кешекке қатысты (*үкілі тақия, қалпақ, малақай, белбеу*); жануарлар атауына байланысты (*төбет, сәйгүлік, құла дөнен, кер құлын, қарақер құлын, жорға-жүйірік*); туыстық атауларға қатысты б реалия (*бәйбіше, қария, әже, нағашы, аға, ата*); ұлттық сипаттағы қаратпа сөздер (*ақсақал, жігіт*) тәрізді 53 реалия кездеседі.

Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесінің орыс тіліндегі автормен бірлесе аударылған К.И. Семенова нұсқасында жоғарыда аталған реалиялар көбінесе доместикацияланған. Яғни, аудармашы орыс халқының реципиенттеріне бейімдеп аудару стратегиясын ұстанған. Сонымен қатар, қазақ халқына тән этномәдени қабаттары бар *қымыз, қамажай* сияқты ұлттық реалияларға орыс тілінде сілтеме берілмеген және *жайлау-настбище, үкілі тақия-берет, күбі-кадушка, бәйбіше-матушка* сияқты мақсатты тілдегі функционалды эквиваленттерімен тәржімаланған. Алайда, ақын-акын, ауыл-аул, жайлау-джайлау, көже-коже, қымыз-кумыс деп транскрипциялаған тұстары да кездеседі.

Ал, орыс тіліндегі екінші аударманың авторы Самал Соқпақбаева нұсқасында:

- 1) түпнұсқадағы барлық 53 реалия сақталған;
- 2) сілтеме мен түсініктемелер берілген;
- 3) барлық реалия транскрипция, транслитерация амалдарын қолдану арқылы форенизацияланған, мысалы: көже-коже, бәйбіше-байбише, түндік-тундик, төр-торь, көкпар-кокпар.

Түпнұсқадағы шығарма балалар қауымына арналып жазылған, сондықтан аударма барысында балалардың танымдық, тағылымдық және эстетикалық қабылдауларын ескеру мен тәржіме үдерісінде басқа ұлттың реалияларына сілтеме беру аса маңызды болып саналады.

Сондықтан, аудармашы Самал Соқпақбаеваның орыс тіліндегі нұсқасы орыс тілді балалар қауымына қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен болмысын жоғары деңгейде түсінікті етіп тәржімелеген.

Аудармашы К.И.Фитцпатрик нұсқасы тәржімеші С. Соқпақбаева нұсқасынан аударылғандықтан барлық 53 реалия форенизацияланған. Сонымен қатар, ағылшын тіліндегі реципиенттер балалар қауымы болғандықтан, олардың когнициялық қабылдауын кеңейту мақсатында аудармашы реалияларға сілтемелер мен түсініктемелер берген. Мысалы: 1) аул-aул деп транслитерациялаған және “an aul is a village in Central Asia, where usually people live in yurts or cabins and pasture their animals nearby [8, 13 б.]; 2) Коже-Kozhe means millet soup. Millet is a black grain [8, 17 б.]; 3) Байбише - Babyishe - a respectful form of address to the hostess, to an older woman [8, 21 б.].

Талқылау

Түпнұсқадағы *қымыз* реалиясы орыс тіліне К.И. Семенова мен С. Соқпақбаеваның нұсқасында *кумыс* деп транскрипцияланған. Оның себебі орыс халқы мен қазақ халқының арасындағы ұзақ жылдарға созылған тарихи-элеуметтік тығыз қарым-қатынас, көршілестік есебінен аудармашылардың қазақ халқының танымал сусыны мақсатты аудиторияға таныс деп болжауынан болар. Алада біз реалияны сілтеме жасау арқылы түсіндіру орынды деп санаймыз, өйткені орыс оқырмандарының танымдық деңгейлері әртүрлі болғандықтан, әсіресе балаларға арналған әдебиеттерде міндетті түрде реалияға қосымша ақпарат беру біздің пікірімізше орынды, сондықтан *кумыс* – *это казахский национальный кисломолочный, пенный, белого цвета напиток, изготавливаемый обычно из молока кобыли,* – деп сілтеме берген дұрыс болар еді. Ал, ағылшын тіліндегі К. Фитцпатриктің нұсқасында «*қымыз*» реалиясын *kumys* - деп орыс тіліндегі С. Соқпақбаеваның нұсқасынан транскрипциялаған, дегенмен ағылшын нұсқасында сілтеме жасалып, көрсетілген беттің соңы жағында *Kumys is fermented mare's milk,* - деп ағылшын тілді оқырмандар үшін қосымша ақпарат берілген. Реалия тек бір мәдениетке тән болғандықтан, аудармада реалияларды транскрипциямен немесе транслитерациямен тәржімелеу орынды деп санаймыз, сонымен қатар оларға сілтеме жасау арқылы түсініктеме беру аудармашының құзыреттілігін көрсетеді, сондай-ақ басқа тілдегі реципиенттердің, яғни балалардың когнитивтік дүниетанымының кеңейуіне ықпал етеді (1-кесте).

Кесте 1. Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі ас пен сусын түрлеріне байланысты реалияның үш тілдегі аударма нұсқалары

Түпнұсқада	К.И.Семенованың аудармасы	С. Соқпақбаеваның аудармасы	К. Фитцпатриктің аудармасы
Енді біраз жүрсек, малшылардың үйлері кездеседі. Қымызға жетіп, бір-ақ демалайық, – деді Сұлтан. [5, 51 б.].	Султан был непреклонен: – Держись, Кожа! Скоро будут домики пастухов. Там мы и отдохнем вволю и напьемся кумыса [6, с. 34].	- Вот проедем еще немного и доберемся до юрт чабанов, у которых полно кумыса. Там и отдохнем, – ответил Султан [7, с. 34].	“We’ll go a little further and reach the sherpherds’ yurt where there will be plenty of kumys. We’ll take a rest there,” replied Sultun [8, p. 43].

Қазақ тіліндегі түпнұсқадағы шаруашылыққа байланысты *жайлау* реалиясын орыс тіліндегі К.И. Семенова нұсқасында *пастбище* эквивалентімен ауыстырған, дегенмен *пастбище* - сөзі аудармаға нұсқан келтірмейді, өйткені орыс тіліндегі эквивалент түпнұсқадағы реалияның мәні мен мағынасын ашып тұр. Ал, тәржімеші Самал Соқпақбаеваның орысша нұсқасында *джайлау* деп транскрипциялаған, біздің ойымызша өте орынды деп санаймыз, дегенмен, реципиенттердің когнитивтік қабылдауына байланысты қосымша ақпарат сілтеме жүзінде жасалынбаған. Ал, аудармашы К. Фитцпатриктің нұсқасында *jaylyau* деп транскрипциялап, *jaylyau - the jaylyau is a summer pasture usually high in the mountains where semi-nomadic people would take their livestock to graze in the spring and summer before the winter*, - деп сілтеме берген. Дегенмен, аудармашы К. Фитцпатрик *жайлау* реалиясын тек *pasture* немесе *grazing* деп аудармаған, өйткені бұл аудармашының құзыреттілігімен фондық білім базасы ауқымды екенін көрсетеді де, аударманың түпнұсқаға нұсқан келтірмей, сапалы шығуына септігін тигізеді (2-кесте).

Кесте 2. Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі шаруашылыққа қатысты реалияның үш тілдегі аударма нұсқалары

Түпнұсқада	К.И. Семенованың аудармасы	С. Соқпақбаеваның аудармасы	К. Фитцпатриктің аудармасы
М а м а м н ы ң колхозда сауыншы болып істей-тінін мен сендерге айтқан жоқпын ба?	Мама была на летном <i>пастбище</i> . (Кажется, я уже говорил о том,	Не помню, говорил ли я о том, что моя мать работает в колхозе дояркой?	I don’t remember if I told you that my mother works at the collective farm as a dairy maid?

Олардың фермасы осыдан бірнеше күн бұрын ғана жайлауға кеткен болатын [5, 28 б.].	что она работает дояркой) [6, с. 19].	Так вот, несколько дней тому назад их ферма откочевала на джайляу [7, с. 19].	So several days ago, the farm migrated to the jaylyau [8, p. 29].
---	---------------------------------------	---	---

Қазақтардың салт-дәстүріндегі *Қамажай* реалиясы орыс тіліндегі К.И. Семенованың нұсқасында транслитерация әдісін қолдану арқылы *Камажай* деп аударған, дегенмен, реалияға сілтеме жасалмаған. Ал, Самал Соқпақбаеваның нұсқасында К.И. Семенованың аудармасымен бірдей, сондай-ақ сілтеме жасалмаған. Біздің пікірімізше, орыс тілінде: *Камажай - казахский народный женский танец, название которого исходит от народной песни, под которую и танцуется. Текст песни – о девичьей красоте и изящества*, - деп сілтеме беру орынды болар еді деп санаймыз. Американдық аудармашы К. Фитцпатрик *Kamazhay* деп орыс тілі С. Соқпақбаева нұсқасынан транслитерациялаған, сонымен бірге аудармашы *Қамажай* реалиясына: *The Kamazhay is a national song for a native dance of Kazakhstan*, - деп қосымша ақпарат беріп, сілтеме жасаған. Аудармада реалияға байланысты сілтеме жасау өте орынды әрі түпнұсқа аудармасын оқырмандарға жеңіл түсінуіне арқау болады.

Сонымен қатар, берілген мысалдағы *үкілі тақия* киім-кешек реалиясын орыс тіліне К.И. Семенова нұсқасында *берет* деп эквивалент ұсынған, дегенмен *берет* балалар әдебиеті үшін орынды алынған эквивалент деп ойламаймыз, өйткені орыс тіліндегі *берет* лексикалық бірлігі көбінесе әскер қатарындағы жауынгерлерге байланысты қолданысқа ие, ал түпнұсқа авторы Қожаның өзінің ұнататын сыныптасы Жанар есімді оқушыны сипаттаған кезде қолданады, сондықтан орысша аудармада *берет* эквивалентін қолдану орынды емес, ал аудармашы С. Соқпақбаеваның нұсқасындағы *тюбетейка* эквивалентін қолдаймыз, өйткені оқырман бірден бас киімнің қай түрі туралы сипатталып жатқанын түсінеді. Ал, К. Фитцпатриктің нұсқасында орыс тілінен ағылшын тіліне С. Соқпақбаева нұсқасынан *tyubiteyka* деп транскрипциялап, *A tyubiteyka is an embroidered skull cap common in Central Asia*, - деп сілтеме берген (3-кесте).

Кесте 3. Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі салт-дәстүрге қатысты реалияның үш тілдегі аударма нұсқалары

Түпнұсқада	К.И. Семенованың аудармасы	С. Соқпақбаеваның аудармасы	К. Фитцпатриктің аудармасы
Басына <i>үкілі тақия</i> киіп, мың бұралып, <i>Қамажайға</i> билегенін көрсең [5, 19 б.].	А как она танцует! Если бы вы только один раз посмотрели, как Жанар, надев на голову берет с перьями филина, исполняет «Камажай»! [6, с. 14].	Как наденет <i>т ю б е т е й к у</i> с перьями филина и начнет <i>т а н ц е в а т ь</i> «Камажай» – так просто глаз не отвести! [7, с. 14].	How she puts on a <i>tyubiteyka</i> with peacock feathers and begins to dance the <i>Kamazhay</i> – you simply can't take your eyes off her! [8, p. 23].

Түпнұсқа қазақ тіліндегі *қалпақ* реалиясын аудармашы К.И. Семенова орысша нұсқада *чабан* лексикалық бірлігімен ауыстырған, дегенмен аудармашы түпнұсқадағы реалияны өзгерту арқылы орыс реципиенттері, әсіресе балаларға түсінікті етіп жеткізуге тырысқан, бірақ, түпнұсқада бар *қалпақ* реалиясының орнына *чабан* деп өзгерткен. Дегенмен, аудармашы оқырманның оқу барысында *чабандар* тақия киіп жүретіндігін елестетеді деп ойлаған, бірақ орыс тілді балалардың когнитивтік дүниетанымын ескермей, түпнұсқадағы рухани, мәдени сапасы бар реалияны аудармада түсіріп кетуі түпнұсқаға нұсқан келтіріп, көптеген мағыналық қабаттарын тәржімеде жойып жіберген. Ал, Самал Соқпақбаеваның нұсқасында *калпак* деп транслитерациялаған, сондай-ақ орыс тіліндегі екі нұсқада *қалпақ* реалиясына қосымша ақпарат берілмеген. Сонымен қатар, аудармашы К. Фитцпатриктің нұсқасында *kalpak* деп орыс тілінен транслитерациялап: *A kalpak is a high, pointed cap made of wool or felt worn in Central Asia*, - деп сілтеме бергенін өте орынды деп санаймыз (4-кесте).

Кесте 4. Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі киім-кешекке байланысты реалияның үш тілдегі аударма нұсқалары

Түпнұсқада	К.И. Семенованың аудармасы	С. Соқпақбаеваның аудармасы	К. Фитцпатриктің аудармасы
Басында күнге күйіп көнерген ақ <i>қалпағы</i> бар [5, 60 б.].	Навстречу нам из лошины показалась фигура <i>чабана</i> [6, с. 39].	На голове его сидел выцветший под солнцем белый войлочный <i>калпак</i> [7, с. 40].	He had a white felt <i>kalpak</i> , faded from the sun, on his head [8, p. 48].

Қазақ балалар әдебиетінің басқа тілдерге адекватты аудару келешекте дүние жүзі халықтарының қазақ мәдениетін, салт-дәстүрін

танып білуімен қатар, қазақ аударматану саласының жоғары деңгейде екенін көрсету біздің алға қойған мақсатымыз.

Сонымен қатар, осы мақаланың тақырыбына байланысты ресейлік және отандық аударматанушы ғалымдардың пікірлерін қолдай отырып, түпнұсқадағы ұлттық реалияларды орыс тіліне сапалы аударған отандық тәржімеші С. Соқпақбаеваның нұсқасы сәтті шыққанын мысалдарды талдау негізінде дәлелдедік. Ал, С. Соқпақбаева нұсқасынан ағылшын тіліне қазақ халқына тән ұлттық реалияларды тек транскрипциялап, транслитерациялап қана қоймай, сонымен қатар әр этномәдени қабаты бар реалияларға сілтеме жасау арқылы түсініктеме берген аудармашы К.И. Фитцпатриктің нұсқасы да сәтті шыққан.

Дегенмен, жазушы Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» туындысындағы реалияларды орыс және ағылшын тілдеріне қазақ жерінде туып-өскен, қазақи тәлім-тәрбие алған, қазақи ортада жүрген, орыс және ағылшын тілдерін жоғары деңгейде білетін, заманауи аударма теориясын жетік меңгерген және тәржімеде сапалы әрі орынды қолданатын қазақ тәржімешісі аударғанын жөн деп санаймыз.

Сондай-ақ, түпнұсқадағы реалиялардың аудармасын орыс және ағылшын тілдеріне сапалы тікелей аударма жасау үшін тәржімеші өз ана тілі – қазақ тілін жоғары деңгейде білуі талап етіледі.

Қорытынды

Қорытындылай келе, заманауи транслатологияда қазақ балалар әдебиетіндегі реалияларды басқа тілдерге тәржімеленуінің сапасын көтеру және дамыту өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, жазушы Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі реалиялардың орыс және ағылшын тілдеріндегі тәржіме нұсқаларын талдау аударма сапасын жақсартады, аударма теориясын дамытады және келешекте қазақ балалар жазушыларының шығармаларын орыс және ағылшын тілдеріне аударуда өз септігін тигізіп, тәржіме үдерісін жеңілдетеді.

Қаламгер Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі реалияларды аудармашы К.И. Семенованың орыс тіліндегі нұсқасы көбінесе орыс мәдениетінің оқырмандарына бейімдеп, доместикация жасап аударған. Сондай-ақ, түпнұсқадағы реалиялардың аударма нұсқаларында ауытқуларды болдырмау мақсатында орыс тіліне қазақ тіліндегі туындыларды қазақ тілді аудармашылар тәржімелеген аударма форенизацияланып, сапалы шығатыны анықталды. Сонымен қатар, мақаладағы мысалдарды салыстырмалы талдау барысында аудармашы С. Соқпақбаева қазақ халқының мәдени ерекшеліктерін тәржімеде сақтағанын байқадық.

Ал, ағылшын тіліндегі нұсқаларда тәржімеші К. Фитцпатрик тек реалияларды транскрипциялап және транслитерациялап қана қоймай, сонымен қатар реципиент-балалар қауымы болғандықтан, олардың тағылымдық, танымдық және когнитивтік білімін кеңейту мақсатында сілтемелер жасап, түсініктемелер беріп, олардың психологиялық және рухани қабылдау деңгейлерін ескерген.

Бұл мақалада түпнұсқадағы мысалдардың тәржімелену ерекшеліктерін талдай келе, түпнұсқадағы реалияларды ағылшын тіліне орыс тілінен жанама аудармай, түпнұсқадан тікелей тәржіме жасау аударма сапасын көтеретіні анықталды. Жазушы Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі реалияларды аударудағы өзекті мәселелер келешекте арнайы ауқымды зерттеуді талап етеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 142 б.

[2] Алдашева А. Аударматану (Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер). Оқу құралы/Тіл комитеті; жауап. ред. Р. Сыздық. – Алматы: Арда, 2006. – 248 б.

[3] Әлтай А. Қазақ балалар поэзиясы: генеология, типология, поэтикалық даму: филол. ғыл. док. ... дис. – Астана: М.Н. Гумилев атын. Еуразия ұлттық ун-ті, 2009. – 285 б.

[4] Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе: Моногр. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1986. – 416 с.

[5] Соқпақбаев Б. Менің атым Қожа: повесть / Соқпақбаев; Төртінші рет басылуы. – Қарағанды: «Qasym баспа үйі», 2021. – 158 б.

[6] Соқпақбаев Бердібек. Меня зовут Кожа: Повести. – Алма-Ата: Жалын, 1980. – 496 с.

[7] Соқпақбаев Бердібек. Меня зовут Кожа: Повесть /Пер. с каз. С. Соқпақбаевой. – Алма-Ата: Жалын, 1986. – 104 с.

[8] Sokpakbaev Berdibek. My name is Kozha. / Translated from Russian by Catherine A. Fitzpatrick. – The USA: Metropolitan Classics, 2015. – 114 p.

REFERENCES

[1] Dädebaev J. Ädebi komparativistika jäne körkem audarma (Literary comparative studies and literary translation). – Almaty: Qazaq universiteti, 2013. – 142 b. [in Kaz.]

[2] Aldaşeva A. Audarmatanu (Lingvistikalıyq jäne lingvomädeni mäseleler) (Translation studies (linguistic and linguocultural problems)). Oqu qūraly/Tıl komiteti; jauap. red. R. Syzdyq. – Almaty: Arda, 2006. – 248 b. [in Kaz.]

[3] Ältai A. Qazaq balalar poeziyası: geneologia, tipologia, poetikalıyq damu: filol. ğyl. dok. ... dis. (Kazakh children's poetry: geneology, typology, poetic development: doctoral dissertation of philological sciences). – Astana: M.N. Gumilev atyn. Eurazia ülttyq un-tı, 2009. – 285 b. [in Kaz.]

[4] Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode: Monogr. (Untranslatable in translation: Monograph). 2-e izd., ispr. i dop. – M.: Vyssh. shk., 1986. – 416 s. [in Rus.]

[5] Soqpaqbaev B. Meniñ atym Qoja: povest / Soqpaqbaev; Törtinşi ret basyluy (My name is Kozha: a story / Sokpakbaev; fourth edition). – Qarağandy: «Qasym baspa üi», 2021. – 158 b. [in Kaz.]

[6] Sokpakbaev Berdibek. Menä zovut Kojä: Povesti (My name is Kozha: Tale). – Alma-Ata: Jalyn, 1980. – 496 s. [in Rus.]

[7] Sokpakbaev Berdibek. Menä zovut Kojä: Povest /Per. s kaz. S. Sokpakbaevoi (My name is Kozha: A Tale / Translation from Kazakh by S. Sokpakbaeva). – Alma-Ata: Jalyn, 1986. – 104 s. [in Rus.]

[8] Sokpakbaev Berdibek. My name is Kozha. / Translated from Russian by Catherine A. Fitzpatrick. – The USA: Metropolitan Classics, 2015. – 114 p.

ПЕРЕВОД РЕАЛИИ В ПОВЕСТИ Б. СОКПАКБАЕВА «МЕНЯ ЗОВУТ КОЖА» (НА ОСНОВЕ ОРИГИНАЛА И ПЕРЕВОДНЫХ ВЕРСИЙ)

*Абдрасил Н.С.¹, Жапарова А.Ж.²

*¹PhD студент, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: mr.yes_94@list.ru

²PhD., и.о доцента, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: asemzhan@mail.ru

Аннотация. В этой статье были проанализированы оригиналы переводов реалии в повести писателя Бердибек Сокпакбаева «Меня зовут Кожа» на русский и английский языки, также автор сделал научные выводы путем анализа и обсуждения полученных результатов исследования.

Научная цель, основные направления и идеи исследования в ходе анализа примеров, приведенных в данной статье, обосновали важность форенизации в переводе казахским переводчиком оригинала на русский или английский языки и прямого перевода на второй язык.

Научная и практическая значимость исследования заключается в том, что сравнение на основе трудов российских, отечественных

ученых – переводчиков переводных версий реалии в повести писателя Б. Сокпакбаева «Меня зовут Кожа» развивает практику и теорию, качество, критику художественного перевода в парах казахский/русский, казахский/английский языки.

В основу методологии исследования положены концепции и теории отечественных ученых – переводчиков Ж. Дадебаева и А. Алдашевой о том, что сравнительный метод занимает особое место в анализе оригинала и переводных текстов в художественном переводе.

Опираясь на результаты исследовательской работы заслуженных ученых в области казахской транслатологии, авторы статьи доказывают, что прямой перевод с казахского языка на английский язык повести писателя Б. Сокпакбаева «Меня зовут Кожа» способствует сохранению и доместикации этно-смысловых слоев национальных реалии в оригинале и облегчению процесса воспитания будущих переводчиков.

Ценность исследования заключается в том, что казахскими литературоведами и лингвистами были рассмотрены языковая личность и познавательный аспект персонажей повести писателя Бердибека Сокпакбаева «Меня зовут Кожа», проблема характера и ситуации, художественно-эстетические аспекты и художественное мастерство писателя, однако анализ особенностей перевода реалии на русском и английском языках не предусмотрен в области казахского переводоведения, поэтому изучение данной статьи способствует развитию казахской транслатологии.

В результате исследования было выявлено, что в переводе реалии в оригинале на русский и английский языки переводчик должен быть специалистом, не только обладающим высоким уровнем теории перевода и двуязычия, но и всесторонне знающим национальные и культурные особенности реципиентов обоих языков и духовное, психологическое и когнитивное восприятие детей.

Ключевые слова: переводоведение, реалия, оригинал, реципиент, транслитерация, транскрипция, казахская детская литература, повесть

**TRANSLATION OF REALIA IN B. SOKPAKBAYEV'S NOVEL
«MY NAME IS KOZHA» (BASED ON THE ORIGINAL AND
TRANSLATED VERSIONS)**

*Abdrassil N.S.¹, Zhaparova A.Zh.²

¹PhD student, Kazakh National University named after al-Farabi

Almaty, Kazakhstan

e-mail: mr.yes_94@list.ru

²PhD, Associate Professor, Kazakh National University named after al-

Farabi Almaty, Kazakhstan

e-mail: asemzhan@mail.ru

Abstract. In this article there were analyzed the original translations of realia in the story of the writer Berdibek Sokpakbaev “My name is Kozha” into Russian and English and the author also made scientific conclusions by analyzing and discussing the research results.

The scientific goal, main directions and ideas of the research during the analysis of the examples given in this article substantiated the importance of foreignisation in the translation by the Kazakh translator of the original into Russian or English and direct translation into the second language.

The scientific and practical significance of the study lies in the fact that a comparison based on the works of Russian and Kazakh scientists - translators so translated versions of realia in the story of the writer B. Sokpakbaev “My name is Kozha” develops practice and theory, quality, criticism of literary translation in Kazakh/Russian, Kazakh/English language pairs.

The research methodology is based on the concepts and theories of Kazakh scientists – translators Zh. Dadebaev and A. Aldasheva that the comparative method occupies a special place in the analysis of the original and translated texts in literary translation.

Based on the results of the research work of honored scientists in the field of Kazakh translatology, the authors of the article prove that a direct translation from Kazakh into English of the story of the writer B. Sokpakbaev “My name is Kozha” contributes to the preservation and domestication of the ethno-semantic layers of national realia in the original and facilitates the process education of future translators.

The value of the study lies in the fact that Kazakh literary scholars and linguists examined the linguistic personality and cognitive aspect of the characters in the story of the writer Berdibek Sokpakbaev “My name is Kozha”, the problem of character and situation, artistic and aesthetic aspects and artistic skill of the writer, but the analysis of the features of the translation of realia in Russian and English languages are not provided in the field of

Kazakh translation studies, therefore the study of this article contributes to the development of Kazakh translatology.

As a result of the study, it was investigated that in translating realia in the original into Russian and English, the translator must be a specialist who not only has a high level of translation theory and bilingualism, but also has a comprehensive knowledge of the national and cultural characteristics of recipients of both languages and the spiritual, psychological and cognitive children's perceptions.

Keywords: translation studies, realia, original, recipient, transliteration, transcription, Kazakh children's literature, novel

Статья поступила 02.05.2023

UDC 81'25

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.022>

**THE TRANSLATION AND TERMINOLOGISATION ISSUES
OF EUPHEMISMS OF SOCIOLINGUISTICS IN KAZAKH
LINGUISTICS**

* Aldaberdikyzy A.¹, Ayazbayeva A.M.², Avazvakiyeva F.R.³, Yessenova N.B.⁴

¹PhD, Associate Professor, Astana IT University
Astana, Kazakhstan
e-mail: aydyn9@gmail.com

²PhD, Associate Professor, Astana IT University
Astana, Kazakhstan, e-mail: alliyaa@mail.ru

³PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov National University
Astana, Kazakhstan, e-mail: flyura_85@bk.ru

⁴PhD, Associate Professor, M. Kh. Dulati Taraz State University
Taraz, Kazakhstan, e-mail: narimae@mail.ru

Abstract. The article deals with euphemisms and politically correct expressions used in such branches of the humanities as political science, ethnography, cultural studies, etc., as well as sociolinguistics. In the article the primary sources of the use of euphemisms and politically correct expressions in English are traced, methods for translating these expressions into the Kazakh language are given. In addition, the existing methods of

terminologization and definition of euphemisms and politically correct expressions in Kazakh linguistics are described. The sources of the research are periodicals in the Kazakh language of republican and local significance, as well as scientific publications and books, dictionaries published in the period from 2000 to 2020. Scientific work has a descriptive character. The theoretical value of the scientific work lies in the proposal of new data on the ways of conceptualization and terminology of euphemisms and politically correct expressions in the Kazakh language. The practical significance of the study lies in the possibility of applying the results of this scientific study in systematizing knowledge about the definition and terminology of new concepts in the Kazakh language, in the possibility of using the results to improve the efficiency of teaching such disciplines as Kazakh linguistics, translation studies, intercultural communication, as well as in the field of lexicography. Theoretical analysis and practical activities carried out in this area allow us to conclude that euphemisms and politically correct terms have an ideological mechanism and a mechanism for regulating consciousness, aimed at preventing interethnic, intercultural and interethnic conflicts.

Keywords: euphemisms, politically correct expressions, sociolinguistics, terminology, Kazakh linguistics, language policy, Americanisms, language tact

Basic provisions

Political correctness, a phenomenon that arose in the United States in the late 70s and early 80s of the XX century, is of increasing interest, both among foreign and domestic linguists, philosophers and culturologists such as Adler, 1989, 1994; Beard and K. Cerf, 1995; Bryson, 1995; D'Souza, 1989; Ravich, 1993; Walker, 1993; Gumanova, 1999; Ostroukh, 1998; Ter-Minasova, 2000; Momynova, 2005, Kenzhekanova, 2015, etc. Approaches to the analysis of political correctness are different: the latter is interpreted as a special ideological reality, a language movement, a cultural-behavioral and linguistic tendency, linguistic tolerance, etc.

Ter-Minasova believes that “the political correctness of the language is expressed in the desire to find new ways of linguistic expression instead of those that hurt the feelings and dignity of the individual, infringe on his human rights with the usual language faux pas and / or straightforwardness in relation to race and gender, age, health status, social status, appearance, etc.” However, Ter-Minasova considers the phrase political correctness to be unsuccessful, and that the very definition of “political” does not ensure the objectivity of views, suggesting replacing it with the more appropriate term “linguistic tact” [1].

According to the Cambridge Dictionary, the term "political correctness", usually abbreviated as PC, is the principles that a politically correct person observes or at least tries to observe [2]. In particular, what expressions and actions should be avoided that may be offensive to others, especially when referring to gender and race. Eli, et al (2006) define political correctness as a situation "when unwritten laws of decency govern the behavior of people in intercultural interactions, that is, between people of different races, genders, religions and other potentially charged social identity groups" [3]. In light of the increase in intercultural relationships, the term political correctness has recently been widely discussed, since it has a significant impact on people's perception, as well as on the dynamics of changes in language material.

The very concept of political correctness is quite multifaceted and is understood ambiguously. For example, Komlev in the "Dictionary of Foreign Words" gives the following definition: "Political correctness is a concept-slogan that has established itself in the United States, demonstrating the liberal orientation of modern American politics" [4]. Political correctness deals not so much with content as with symbolic images and adjustment of the language code.

The speech is decorated with signs of anti-racism, environmentalism, tolerant attitude towards national and sexual minorities, the fight against AIDS. Tolerance is manifested in softened terms (for example, instead of "blacks" - "African Americans", instead of "disabled" - "in need of physical support").

Introduction

The concept of political correctness in the light of its controversial evaluation should be considered as a special cultural-behavioral and linguistic category. In fact, an interdisciplinary consideration of this phenomenon allows us to reveal its integrative nature. Obviously, the concept of political correctness has a special content. From the ideological and cognitive, intercultural, interethnic contradictions and conflicts, in addition, makes it possible to choose the most appropriate of the multi-level language means.

Mazhitayeva and Sinabayeva (2010) state that the main function of euphemism is to convey meaningless words politely, and its appearance is based on politeness and decency. The expansion of the synonymy range of some words associated with polite, pleasant speech can be attributed to the share of euphemisms [5, p. 38].

However, there is not a little situation of excessive use of politically correct expressions with "good" intentions. This phenomenon plays a special role in the systematization and submission to the rules of the information

space by preventing the spread of unpleasant topics and directing public opinion in the right direction. For example, people with a non-traditional sexual orientation can openly and politically correct protect their rights. However, those who express opposite opinions can be called “homophobes” by the so-called politically “correct” persons. Thus, political correctness can be viewed as a means of directing public opinion in the right direction in order to change any oppositional mood and consciousness of members of society. In this perspective, political correctness protects the rights of only minority groups in society.

Recently, a debate has flared up in the United States about the influence of ideas of political correctness on society and language. The central themes of these disputes were the problems of multiculturalism and speech codes. Multiculturalism is defined as “a philosophy of education emphasizing the unique contributions of different cultures to human history” [6]. Supporters of multiculturalism call for abandoning the need to build education and upbringing on the principles of Western or, as it is also called, “Eurocentric” culture.

Political correctness is also used with irony. For example, Berman (2011) explains that the notion of PC was modified by the Leninist left into a sarcastic phrase among the “wiser left” to “denote someone whose impetuous fervor was unbearable” [7].

The concept of multiculturalism is gradually expanding, covering not only racial and ethnic groups, but also religious and sexual minorities, socio-political movements. The concept of a language code was introduced by American sociolinguists in 1962. Bell believes that “there are norms of behavior that an individual must follow in the eyes of others to a greater or lesser extent, and some of these norms will be norms of linguistic behavior - codes of the corresponding language” [8, p. 29]. Consequently, the phenomenon of political correctness is associated with a change in the norms of linguistic behavior in modern English. This mainly concerns restrictions on the use of a particular word or expression in a particular situation.

According to Adler (1993), the main trend in the English language now is its “inclusive” nature, the desire not to offend anyone when using a particular word or expression [9]. Accordingly, those words that, for one reason or another, do not fit into the framework of politically correct ideas, are replaced by “inclusive” terms - the language code is being adjusted.

A group of words that have undergone correction are terms that refer to people of a particular nationality, racial or ethnic group. Many of the words that have been used before are considered unacceptable and offensive by political correctness advocates. Concepts such as ethnocentrism “ethnocentrism”

- the oppression of cultures other than the dominant one and eurocentrism "Eurocentrism" - the false idea that Western, European culture is the most progressive.

The politically correct expressions of sociolinguistics originate from such areas as ethnography, language teaching, cultural studies, etc. The most acute question is how to call the representatives of the black population of the United States. The earliest term for people from Africa is negro, which was common in the United States until the second half of the 20th century. In the 30s and 40s of the 20th century, the word Negro began to be printed in the American press with a capital letter, "as a recognition of the dignity of the Negro population and its equality with other ethnic groups." However, with the rise of the Civil Rights Movement, the word Negro was ousted from the language by the word black, since Negro was associated with slavery, and was also of foreign origin (Spanish: negro - black). The term black was opposed to white, as if emphasizing the importance of the equality of blacks. However, the word black loses credibility and acquires a negative connotation, it is even proposed to ban it in all sorts of contexts (blackboard and blackpieces, black mood and black heart). At present, the word African-American has gained popularity. Created back in 1880, but not taken seriously then. African-American is considered more appropriate because it emphasizes the connection of black Americans with their native continent. Other variants are also used, for example, member of African Diaspora, person of black race. Contradictions also arose with the names of other nationalities and ethnic groups. The word Indian Indian, for example, is not considered politically correct, the terms indigenous person - a local resident or Native American - Native American are more preferable. The same fate befell the word Eskimo - Eskimo, which began to be replaced by the word Native Alaskan, if we are talking about the native Alaska, or Inuit, if we mean the Canadian Eskimo.

As you know, a large number of Hispanics live in the United States. In the 70s of the twentieth century, a general term Hispanics was introduced for Latin Americans (from the adjective Hispanic - Spanish, Latin). However, many people avoid using this word, since "Hispanics often evokes associations with people of low income, poorly assimilated in new conditions" [10]. Instead of Hispanics, the options are Latino/Latina Hispanic/Latino, Chicano/Chicana American/Mexican American, Spanish American Spanish American.

The politically incorrect adjective Oriental Asian is causing protests because it is allegedly imposed on Asians by Europeans. Oriental is being replaced with a more neutral Asian. However, these changes were not reflected in Kazakh linguistics due to the geographical and social characteristics of Kazakhstan.

All examples of political correctness given above are closely related to the change in the national composition of the United States. Politically correct expressions used in the field of language policy are aimed at suppressing the infringement of the rights of small ethnic groups during bilingual or multilingual education and are gradually replacing the phrases that have developed earlier. For example, according to Garcia (2008), the phrase “English language learner”, which meant victims of not knowing the language in the United States, was replaced by a new combination of “emergent bilingual” [11]. And in modern Kazakhstan, since people who study any language are not subjected to pressure or humiliation from society, this phrase does not have a negative connotation in the Kazakh language, respectively, has not developed as a term. The phrase “heritage language”, formed in the American version of the English language is among such examples. As defined by Cho, Shin and Krashen (2004), this term means the language of children of immigrants or the language of those who moved from other countries in early childhood [12]. Wiley (2008), supplementing the above definition, proposes to replace the term “immigrant language”, which has a negative connotation and means colonized and refugee languages, with the phrase “heritage language” [13]. In the Kazakh-language content, this phrase is used in academic units as a tracing translation to explain the sociolinguistic phenomenon (Sonymen, mura til - «otbasy tilinin» zamanauı qyzmeti Qazaqstanda turatyn etnostardyn tilderi men madenietin memlekettik qoldaıdyn tiimdi zhujesi ayasynda... (<https://share.kz/g2Lv>)).

In connection with the spread of teaching English in different countries of the world, and the British version of the English language, such abbreviations as TESL (Teaching English as a Second Language - teaching English as a second language), TEFL (Teaching English as a Foreign Language - teaching English as a foreign language), and in the USA and Canada - TESOL (Teaching English to Speakers of Other Languages - teaching English to speakers of other languages).

An interesting fact is that the European Union rated the word “other” as part of the term proposed by the so-called “cradle” of political correctness - the United States as humiliating and made attempts to limit the use of this term. However, these attempts were not crowned with success and at the moment all three terms are used in accordance with the need in the field of teaching English.

Materials and methods

This kind of study of the methods of translation and terminology of English euphemisms and politically correct expressions into the Kazakh

language is intended not only to give an understanding and understanding of this phenomenon - a theoretical explanation of its essence and patterns, but also has practical significance. Analysis and understanding of the trends in the translation of new concepts, as well as the ways of forming new concepts and terms, gives an understanding of the essence of such a phenomenon as the transformation of cultural characteristics within a particular historical era, which forms the basis of modern studies of linguistics, and lexicology and lexicography, in particular.

This is also due to the fact that the research goal of descriptive linguistics is, on the one hand, to clarify the nature and patterns of the formation of new concepts in the language, and on the other hand, to use the findings to build a paradigm of modern word formation theories.

The method of data analysis was used, which includes the search for information in big data. Within the framework of this method, statistical, optimization and other mathematical algorithms are used to build data correlations and synthesize deductive information.

The use of the analysis methodology makes it possible to study the ways of translation and terminology of new concepts in the Kazakh language, the quality of this translation and its impact on linguistic behavior in the Kazakh language.

Using text analysis methods, we explore the current state of translation studies in order to understand the current situation and the problems it faces.

Results

A descriptive analysis of the translation of politically correct expressions and euphemisms showed that translation is most often carried out by selecting Kazakh euphemisms equivalent to English ones, searching for matches in dictionaries, and applying translation transformations.

The results of the study show that most euphemisms are products of the so-called neological process, which was not at all a unified and uniform process. According to the works of R. Syzdyk (2009), the most intensive and productive stages of this process in the Kazakh language should be called the first decade of the twentieth century and the period from the 90s of the twentieth century to the present day [14, p. 269].

Most of the lexical units of the actual material have single and multiple translation correspondences in the Sozdik and other online dictionaries, as well as in Kazakh periodicals. For example, Afro American - *afro-amerikalyq* (Kamala Harris osy lauazymga usynylgan algashqy *afro-amerikalyq* aiel boldy. (<https://share.kz/g34K>), homemaker – *ui sharuasyndagy adam* (Birqatar aimaqtarda *iy sharuasyndagy aielderdin* qashyqytan zhumys isteу zhobalary zhuzege asty [<https://share.kz/g3mZ>])

The translation of expressions that do not have correspondences in the Kazakh language is carried out using translation transformations and techniques. Research shows that tracing is the most commonly used. For example, gender stereotypes is a *genderlik stereoptier*, consistent experiences of discrimination are *kemsitushiliktin turaqty oqigalary*, person with Down syndrome is *Daun sindromy bar adam*. The translation of politically correct euphemisms by tracing facilitates the introduction of new lexemes into the vocabulary of the Russian language, as well as the most complete transfer of stylistic and connotative meanings of politically correct expressions.

In other cases, the meaning of politically correct vocabulary is transferred to the Kazakh language using several translation methods (most often a combination of transcription / transliteration and descriptive translation): ableism - *ableizm*, *dene kemistigi bar adamdardy kemsitu*, vizualizm – *vizualizm*, *sululyq pen tartymdylyq standarttaryn zhasau zhane osy standarttarga saikes kelmeitinderdin quyqtaryn buzu*. Usually the names of various types of discrimination are translated in this way. Descriptive translation is used to ensure that the meaning of the politically correct expression is clear to the Kazakh recipient.

If necessary, to convey the exact meaning of a politically correct statement, you can use modulation. So, literally the adjective available is translated as *kolzhetimdi*. With the help of lexico-semantic replacement, the word acquired a new meaning of being out of work. Using modulation, available can be translated as *jumyssyz*.

However, according to the researcher, a straightforward translation of politically correct vocabulary should be avoided, because the main point of using politically correct expressions is to replace a rude, offensive statement with a polite, harmless one. Therefore, it seemed strange to us that in words the phrases mentally challenged, horizontally challenged, physically challenged were given completely non-euphemistic correspondences: *aqyl-ooy kem*, *semiz*, *dene kemistigi bar*, respectively. Perhaps this is dictated by the desire to “not burden” the translation with euphemistic constructions and a description of the meaning of expressions, but to make the true meaning of the statements immediately understandable to the Kazakh recipient, who is unfamiliar with politically correct language formations.

Of particular difficulty in translation are words that are often used as components for the formation of politically correct vocabulary, for example, challenged, inconvenienced, impaired. These lexemes as politically correct units do not have dictionary correspondences. Being components of a fairly large number of statements, these words in each of them can be translated differently. In the publications of Kazakh authors, there are the following

translations of challenged as a politically correct component: *qiyndygy bar; damymagan; baylanists kyyndyktardy zhenu, baska kabiletteri bar; problemalary bar; musedek*. Phrases with the impaired component also do not have a stable way of translation: attractively impaired - *tartyndylygy buzylgan*; hearing-impaired - *estu kabiletin zhartylai zhogaltu, estu kabiletinin buzyluy*, speech impaired - *tilsiz*. In particular, in the Kazakh version of such important documents of international significance as the UNICEF reports, far incorrect words are often used as "*mylkau, soqyr*" (Mylqau balalar aspazdykty oqidy. Psihikalyq damuy tezheuli balalar ushin sylaqshy, etikshi siyaqty qarapajym mamandyqtardy usynatyn kәsibi mektepter bar... Soqyr balalar massazhist mamandygyn oqidy, sebebi olardyn sausaqtary teri astyndagy zhuikenі sezetindej ote sezimtal bolyp keledi [<https://share.kz/g3Ee>]). Perhaps, linguists should think about creating some universal way of translating such expressions in the Kazakh language.

There are several ways to translate politically correct expressions: the selection of Kazakh euphemisms equivalent to English ones, the search for matches in dictionaries, the use of translation transformations. When transferring politically correct lexical units to the Kazakh language, one should try to preserve not only semantic, but also connotative meanings of politically correct vocabulary.

Politically correct vocabulary is represented mainly by euphemisms. Cameron (1995) defines euphemism as "a term used deliberately to avoid or soften the negative associations of words that deal directly with taboo subjects." [15, p. 55].

Indeed, most often there are Kazakh dictionary correspondences of euphemisms denoting problems that are relevant for Kazakh society: racial discrimination, unpleasant and terrible phenomena of reality, physical disabilities, social vices. Some problems of Western society, which supporters of political correctness call for solution, are not considered relevant in our country, for example, a tolerant attitude towards homosexuality, the struggle for animal rights. Therefore, Kazakh euphemisms that describe these concepts in the Kazakh language are rare, but still found. The following sentences, including examples of explicit dysphemism, are taken from academic texts: Mysaly, onyn oyynsha kara nasil baska nasilderden korkem shygarmashylyk zhagynan zhogary zhane oner qara nasilmen aralasqanda gana tuady. (<https://share.kz/g2b2>); Anuar Ana Khakim Ata dunieden otken son, Zengi babaga (shyn ata Aiqozha, turi kap-qara negir tarizdi bolgandyqtan "Zengi" atalgan) turmysqa shyqqan. Keibir zertteulerde Aisha bibini Zengi babanyn kyzy dep te sanaydy. "Hakim Ata kitabynda" Aisha bibi zhoninde aitylmagan. (<https://share.kz/gSM>)

The translation of politically correct lexical units is carried out not only by selecting Kazakh euphemisms equivalent to English ones, but also by searching for suitable translation correspondences or applying translation transformations.

Discussion

To translate politically correct lexical units that do not have correspondences in the Kazakh language, various types of transformations are used, i.e. “transformations that can be used to make the transition from original units to translation units”, “methods of translation that a translator can use when translating different originals in cases where there is no dictionary match or cannot be used due to context conditions”.

When translating politically correct vocabulary, transliteration is often used (as well as transcription), but usually in combination with other translation methods, for example, descriptive. When translating politically correct euphemisms, lexico-semantic substitutions are used: concretization, generalization, modulation. So, with the help of concretization, the following examples can be translated: lack of ethnic minorities at the BBC - BBC-de ulttyk azshylyk okilderinin bolmauy, treatment of vulnerable minorities - osal azshylyk okilderimen karym-katynaska tusu.

Using the transformation of generalization - alternative dentation (false teeth) – balama stomatologiya, of mature years (old) – egde zhastagy

An example of the translation of lexical units using modulation: to get into trouble - psychicalyq auytquy bolu, appliance - adam agzasyna kietin meditsinalyq qurylgy (mysals, prosthesis, eating devices zhane t.b.), available - zhumyssyz, flipper whipper - balyqshy.

A grammatical substitution can be used in the following phrases: on assistance - zhardemaqy alu, racist attack - racist shabyuly, canine American - amerikalyq it, consensual relationship - kelisilgen karym-katynas.

Descriptive translation or explication: inclusive environments - a society in which people are not discriminated against on any grounds, a feminised job - kobinese ayelder aynalysatyn kasip (mysaly, kutushi, mektep mugalimi); fattism (fatism) - semiz adamdarga katysty kemsitushilik; gentleperson - zhaqsy tarbie men bilim algan adam. Anatomical translation: Women who had failed to win promotion - qyzmette zhogarylay almagan ayel; deaf person - estimeytin tulga. When translating politically correct phrases, translation techniques are also used: moving, adding and omitting lexical units in the translation process

Addition: anchorperson/ anchor – bagdarlamany jurzigushi adam, consultant – saruahy-konsultant.

With the help of the technique of omission, the following units are usually translated: full-figured - semiz, to be on a regulated medical regime and counseling – turaqty medicinaliq baqylauda bolu (psihikalyq auruga shaldiqqandar), adopted human children - asyrap alyngan balalar.

And here the translators used several methods at the same time: Middle Eastern community - Tayau Shygystan kelgen adamdar kauymdastygy (movement, addition, grammatical replacement), sexual behavior and discrimination in City firms - ableism, denesi kem-tar adamdardy kemsitu (transliteration, descriptive translation). When using several ways of translating a politically correct lexical unit, the most common combination is transcription or transliteration and descriptive translation

It can be concluded that the most productive way of translating politically correct euphemisms is calquing. This method of translation allows «preserving elements of the form or function of the original unit», a euphemism for a politically correct statement.

Currently, political correctness has a strong influence on the English language and the way of life in English-speaking countries, so knowledge and understanding of politically correct vocabulary is necessary for Kazakhstani citizens for successful intercultural communication. In addition, some politically correct borrowings appear in the Kazakh language. In this regard, the translation of politically correct vocabulary is an urgent problem.

The theoretical review and practical activities carried out on the research topic demonstrate that politically correct terms and euphemisms have an ideological mechanism and a mechanism for regulating consciousness, aimed at preventing interethnic, intercultural and interethnic conflicts. In addition, they help make a choice between language tools of different levels.

Conclusion

The theoretical review and practical activities carried out on the research topic demonstrate that politically correct terms have an ideological mechanism and a mechanism for regulating consciousness, aimed at preventing interethnic, intercultural and interethnic conflicts. In addition, they help to make a choice between language tools of different levels.

As a cultural and behavioral category, political correctness means a system of behavioral and cultural patterns aimed at developing a tolerant attitude towards vulnerable groups and preventing negative stereotypes. also ensures the balance of these groups. Linguistic analysis of contexts suggests that the English language is replete with politically correct expressions and terms. However, due to the special ethnic and linguistic state of Kazakhstan, only some politically correct expressions are reflected in Kazakh linguistics.

REFERENCES

- [1] Ter-Minasova S. G. Language and intercultural communication. – Moscow: Word, 2000. – 624 p.
- [2] Cambridge advanced learner's dictionary. Colin McIntosh. – Cambridge University Press, 2013. – 1844 p.
- [3] Ely R. J., Meyerson D. E., & Davidson M. N. Rethinking political correctness // Harvard Business Review. – 2006. – Sep; 84(9). – P. 78-87.
- [4] Dictionary of foreign words: [more than 4500 words and expressions]. N. G. Komlev. – Moscow: Eksmo, 2006. – 669 p.
- [5] Majitaeva Sh., Sinbaeva G. K rkem proza tılın deđi evfemizmder men disfemizmderdiń qoldanylu erekшелikleri (Features of the use of euphemisms and dysphemisms in literary prose) // al Farabi KazNU habarsysy. 2010 – 1. – B. 38-43. [in Kaz.]
- [6] Beckwith F. J., Bauman M. E. Are You Politically Correct?: debating America's cultural standards. – Prometheus Book, Buffalo. – 1995. – 266 p.
- [7] Berman P. (Ed.). Debating PC: The controversy over political correctness on college campuses. – Delta. – 2011. – 356 p.
- [8] Bell R. T. Sociolinguistics: Aims, Methods, and Problems. – M.: Intern. relationship. Sociolinguistics. – 1980. – 318 p.
- [9] Adler D. The Fight against Political Correctness // America, September, 1993. – № 442. – 34 p.
- [10] Trofimova Z. S. Dictionary of new words and meanings. – Moscow: Peacock, 1993. – 320 p.
- [11] Garcia G. The Decline of Men: How the American Male Is Getting Axed, Giving Up, and Flipping Off His Future. – New York: HarperCollins Publishers, 2008. – 301 p.
- [12] Cho G., Krashen K., & Shin F. What do we know about heritage languages? What do we need to know about them? // Multicultural Education. – 2004 – № 11(4). – P. 23-26.
- [13] Wiley T.G. Chinese 'dialect' speakers as heritage language learners: a case study // Heritage language education: a new field emerging, ed. by Donna Brinton, Olga Kagan, and Susan Bauckus. – New York: Routledge. – 2008. – 16 p.
- [14] Syzdyq R. Qazaq tılın deđi eskilikter men jańalyqtar (Old and new in the Kazakh language). – Almaty: Arys, 2009. – 269 b. [In Kaz.]
- [15] Cameron D. Verbal Hygiene. – London/New York: Routledge. – 1995. – 328 p.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКА ЭВФЕМИЗМДЕРІН АУДАРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТЕРМИН РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Алдабердіқызы А.¹, Аязбаева А.М.², Авазбакиева Ф.Р.³, Есенова Н. Б.⁴

¹PhD, қауымдастырылған профессор, Астана IT Университет
Астана, Қазақстан, e-mail: aydyn9@gmail.com

²ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Астана IT Университет
Астана, Қазақстан, e-mail: alliyaa@mail.ru

³ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Астана, Қазақстан, e-mail: flyura_85@bk.ru

⁴ф.ғ.к., доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті
Тараз, Қазақстан, e-mail: narimae@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада гуманитарлық ғылымдардың саясаттану, этнография, мәдениеттану және т.б. салаларында, сондай-ақ әлеуметтік лингвистикада қолданылатын эвфемизмдер мен саяси дұрыс тіркестер қарастырылады. Мақалада ағылшын тіліндегі эвфемизмдер мен саяси дұрыс тіркестерді қолданудың бастапқы қайнар көздері анықталып, бұл сөз тіркестерін қазақ тіліне аудару әдістері зерттелген. Сонымен қатар, қазақ тіл біліміндегі эвфемизмдер мен саяси дұрыс тіркестерді термин ретінде қалыптасу және ғылыми анықтамаға ие болуының әдістері баяндалады. 2000-2020 жылдар аралығында жарық көрген қазақ тіліндегі республикалық және жергілікті мерзімді басылымдар, сонымен қатар ғылыми басылымдар мен кітаптар, сөздіктер зерттеудің дереккөздері ретінде алынған. Ғылыми жұмыс алға қойған мақсаты мен міндеттеріне байланысты сипаттамалық тұрғыдан қарастырылады. Ғылыми жұмыстың теориялық құндылығы қазақ тіліндегі эвфемизмдер мен саяси дұрыс тіркестердің концептуализациялану мен термин ретінде қалыптасу жолдары туралы тың деректердің ұсынылуында жатыр. Зерттеудің практикалық маңызы осы ғылыми зерттеудің нәтижелерін қазақ тіліндегі жаңа ұғымдардың ғылыми анықтамасы мен терминологиясы туралы білімді жүйелеуде қолдануға, алынған нәтижелерді келесі пәндерді оқытудың тиімділігін арттыру қазақ тіл білімі, аударматану, мәдениетаралық коммуникация, сонымен қатар лексикография саласында үшін пайдалануға мүмкіндік береді.. Осы бағытта жүргізіліп жатқан теориялық талдаулар мен практикалық іс-шаралар эвфемизмдер мен саяси дұрыс терминдердің ұлтаралық, мәдениетаралық және ұлтаралық қақтығыстардың алдын алуға бағытталған идеологиялық тетігі мен сананы реттеу тетігі бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: эвфемизмдер, саяси дұрыс тіркестер, социолінгвистика, терминология, қазақ тіл білімі, тіл саясаты, американизмдер, тілдік такт

О ПРОБЛЕМАХ ПЕРЕВОДА И ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИИ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЭВФЕМИЗМОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

*Алдабердиқызы А.¹, Аязбаева А.М.², Авазвакиева Ф.Р.³, Есенова Н. Б.⁴

¹PhD, ассоц. профессор, Astana IT University
Астана, Казахстан, e-mail: aydyn9@gmail.com

²к.ф.н., ассоц. профессор, Astana IT University
Астана Казахстан, e-mail: alliyaa@mail.ru

³к.ф.н., и.о. доцента, Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: flyura_85@bk.ru

⁴к.ф.н., доцент, Таразский государственный университет им. Дулати
Тараз, Казахстан, e-mail: narimae@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются эвфемизмы и политически корректные выражения, используемые в таких отраслях гуманитарных наук как политология, этнография, культурология и т.д., которые также нашли частое применение и в сфере социолінгвистики. Отслежены первоисточники использования эвфемизмов и политически корректных выражений в английском языке, даны методы перевода данных выражения в казахский язык. Кроме того, описываются существующие способы терминологизации и дефинирования эвфемизмов и политически корректных выражений в казахском языкознании. В качестве источников были использованы периодические издания на казахском языке республиканского и местного значения, а также научные публикации и книги, словари, изданные в период с 2000 по 2020 гг. Научная работа имеет дескриптивный характер, что обусловлено целью и задачами исследования. Теоретическая ценность научной работы заключается в предложении новых данных о способах концептуализации и терминологизации эвфемизмов и политически корректных выражений в казахском языке. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения результатов данного научного исследования в систематизации знаний о дефинировании и терминологизации новых понятий в казахском языке, в возможности использования результатов для повышения эффективности преподавания таких дисциплин как казахское языкознание, переводоведение, межкультурная коммуникация, а также в сфере лексикографии. Теоретический анализ и практические

мероприятия, проделанные по данному направлению, позволяют сделать вывод о наличии у эвфемизмов и политкорректных терминов идеологического механизма и механизма регулирования сознания, направленные на предотвращение межэтносного, межкультурного и межнационального конфликтов.

Ключевые слова: эвфемизмы, политкорректные выражения, социолингвистика, терминологизация, казахская лингвистика, языковая политика, американизмы, языковой такт

Статья поступила 20.03.2023

UDC 81'25

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.023>

**TRANSLATION ADAPTATION OF LINGUOCULTURAL
COMPONENTS IN AMERICAN MULTICULTURAL LITERATURE**

Kozhbayeva G.¹, Mizamkhan B.², *Karimova K.³

¹MA, Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: gkozhbaeva@gmail.com

²Candidate of Phil.Sc., Associate Professor, Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: baglan_mizamkhan@mail.ru

*³Candidate of Phil.Sc., Professor, Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: kamar.karimova@mail.ru

Abstract. The study explores the strategies employed by translators to navigate the complex interplay between language and culture. The main objective of this study is to conduct a systematic analysis of the strategies used by translators to ensure effective interaction between language and culture in American multicultural literature. This process requires special attention to cultural preservation and adequate reproduction of the meanings of the original works. The research methodology involves a detailed analysis of literary works. A systemic analysis highlights the different methods of linguistic and cultural adaptation aimed at creating an authentic representation of the source material. The results of the study provide valuable insights into the translation processes of multicultural American literature and make a significant contribution to the field of intercultural communication in the field

of American multicultural literature. The study thus provides a methodological framework for the systematic analysis of the relationship between language and culture in the translation of multicultural literature in the United States. This insight can play a crucial role in the development of academic curricula and training programs for prospective translators. By incorporating these findings, educational institutions can enhance the skills and awareness of translators regarding the cultural dimensions of literary translation. The practical significance of this study extends to the improvement of translated works, the promotion of cultural diversity, and the facilitation of effective intercultural communication within the realm of American multicultural literature. By incorporating these insights into training programs, academic curricula, and publishing guidelines, the study contributes to the overall quality and impact of translated literature in a multicultural context. The results of the study equip translators with the necessary tools to preserve the essence of the original work and also contributes to the cultivation of a new generation of culturally sensitive and competent translators.

Keywords: multicultural fiction, culturally sensitive material, translation strategies, cultural mediation, linguistic idiosyncrasies, cross-cultural discourse, American multiculturalism, intercultural adaptation

Basic provisions

The pragmatic aspect of translating contemporary fiction is currently one of the key cultural factors in the theory of multiculturalism. Realising the importance of translation is not limited to the linguistic process alone; it should also be seen as an act of conveying cultural and emotional meanings, which is one of the fundamental criteria of translation. This study highlights the challenges faced by translators when working with contemporary fiction in the context of different cultures, emphasising the role of multiculturalism in this process.

The article analyses aspects of translation such as accuracy in conveying meaning, preserving cultural authenticity and respecting the multifaceted nature of cultural heritage. The introduction of a multicultural approach in the context of artistic translation is seen as a means to better understand and accommodate cultural differences, thus contributing to a deeper appreciation of the works. The main aim of the study is to identify the influence of the linguocultural components of multicultural literature on the translation process and to determine the significance of the multicultural approach in this context. The article offers practical conclusions that can be used by translators and literary critics to produce more informed and empathetic translations that promote cultural exchange through literature.

Introduction

It is well known, that the adaptation of literature is an art that goes beyond linguistic boundaries. According to E. Grossman, it is rather the art of bridging cultures, bringing together worlds that might otherwise remain apart [1, p.54]. Multicultural works, laden with diverse perspectives and cultural nuances, hold the key to fostering global understanding. The process of pragmatic adaptation in translation is indispensable to ensure that the essence of these works resonates with a wide array of readers. There is no doubt that the communicative strategy of the author's evaluation is always connected with the search for adequate ways and means of its expression.

However, they can be different depending on the type of text, message, motivation, focus, etc. As a result, this makes us perceive the text not as the sum of individual units, but as a whole unity. Moreover, evaluation is invariably associated with the persuasion of the text, since evaluation, along with other communication strategies, helps the author not only to inform, but also to achieve maximum impact on the reader, to change and accurate his picture of the world [2]. Navigating the intricate tapestry of multicultural literature demands a translator's proficiency not only in language but also in cultural contexts. The translator acts as a mediator, decoding cultural intricacies and presenting them in a form accessible to a new audience. This demands a delicate balance between fidelity to the original and the need for cultural resonance.

Pragmatic adaptation involves more than literal translation; it requires a deep appreciation for the sociocultural fabric from which the work originates. Translators, in their role as cultural ambassadors, play a crucial part in bridging gaps and creating a shared literary experience. Effective translation of multicultural literature goes beyond preserving the plot; it strives to convey the cultural impact and societal nuances embedded in the text. This process not only broadens the horizons of readers but also facilitates a global literary dialogue where diverse voices are heard and appreciated.

In this interconnected world, the role of translators becomes paramount in weaving a global narrative. Through their skillful adaptation, they contribute to the enrichment of societies by introducing readers to the treasures of multicultural literature. As we delve into the realms of translation, we embark on a journey where the universality of storytelling transcends linguistic confines, creating a harmonious convergence of cultures on the literary stage.

In this case, the pragmatic adaptation of multicultural literature in translation is deeply influenced by translation theories that seek to bridge cultural gaps and capture the essence of diverse narratives [3]. In multicultural literature, this means ensuring that the translated work resonates culturally while retaining the author's intent.

Equally significant is Culture, Communication and Politeness Theory by Helen Spencer-Oatey, which delves into the nuances of maintaining social harmony [4]. Translators must navigate linguistic politeness and cultural norms to convey the author's intended politeness strategies accurately. This is crucial in multicultural literature, where expressions of respect and formality vary across cultures.

Eugene Nida's Functional Equivalence Theory posits that the translation should evoke the same response in the target audience as the original does in the source audience [5]. This theory underscores the need for pragmatic adaptation to ensure the emotional and cultural impact of the original work is preserved, fostering a genuine connection with readers. Ultimately, the translator acts as a mediator, applying these theories to navigate the intricate terrain of multicultural literature. The art of translation goes beyond words, delving into cultural intricacies to create a bridge that transcends linguistic and cultural boundaries, fostering a truly global literary exchange.

Jürgen Venuti's theories on translation, particularly in the context of multicultural literature, emphasize translation as a form of cultural mediation. A pivotal aspect of his concept is *acceptability*, highlighting that a translation should not only be linguistically accurate but also culturally acceptable to the target audience. He believes that the translator engages in an active dialogue with the text, adapting it to cultural norms and values. This is expressed in the concept of *contextualisation*, where the translation goes beyond the literal meaning by embedding the text in a new cultural context to enhance its comprehensibility and relatability to the reader.

In the realm of multicultural literature, Venuti's approach underscores the translator's role as a cultural mediator. The translator navigates the intricacies of language and cultural nuances, providing a translation that not only preserves the author's intent but also resonates with the cultural sensibilities of the target audience. Venuti's theories advocate for a translation process that goes beyond mere linguistic rendering, delving into the cultural complexities of the source text. In this way, the translated work becomes a nuanced and culturally relevant representation, fostering a more profound cross-cultural exchange between the original work and its new [6].

It is well known that the translation of fiction is not only a process of transferring words, but also a subtle act of conveying the cultural context and emotional depth of works. L. Venuti figuratively defines translation as *a form of passive citizenship, a willingness to be hospitable, a gesture of friendship*, i.e. benevolent acceptance is a key aspect of translating. The modern society of diversity, saturated with many interconnected cultures and languages, raises translation issues far beyond the linguistic field. One of the

reasons is that the literary scene of a single country is globally influenced, inadvertently combining different literary traditions, styles, cultural practices and even languages. Each author, as the bearer of a particular cultural baggage, expresses his or her identity through the content (theme and idea) and the form of the work (linguistic means) in order to be noticed in the mosaic of elements. In the field of fiction translation, where each work is a complex of current genre and stylistic trends, the current socio-political situation, as well as the originality of the author's style and cultural and linguistic experience, translators are faced with the need to balance the accurate transmission of meaning with the preservation of the cultural identity of the author and characters. Accordingly, the ethical problems of artistic translation related to the preservation of authenticity and respect for the multifaceted nature of cultural heritage are a consequence of the actual socio-cultural characteristics of the 21st century. In this respect, the analysis of the ethical factors involved in the translation of contemporary fiction, with due attention to cultural nuances, is an integral part of a strategy aimed at reproducing more accurately and carefully the content and character of literary works in a new linguistic and cultural context. This study has identified the influence of ethical factors on the translation process and has developed recommendations for ensuring cultural sensitivity as a result of translation activities.

According to K. Karimova, extra-linguistic competence, being fundamental for successful language communication, plays a special role in the process of text perception and interpretation. Linguocultural discrepancies between native speakers of the source and target languages in terms of prior knowledge of communication may be cultural-historical or topical-events in nature. As for the validity of the choice of a translation solution, it is determined not only by the requirements of observing semantic equivalence of correlated units, but also by pragmatic relations in translation. In order to verbalise the extracted knowledge, the translator must establish the peculiarities of the pragmaticon, thesaurus and associative-verbal network of his real or potential addressee [7].

Since the regulatory impact of a text is determined not only by its own properties (content and structure), but also by the communicative competence of the addressee, the recreation of the regulatory impact inherent in the original by means of a translated text demands, in addition to the reproduction of the content, the adaptation of the created text to a different communicative competence: to a different linguistic norm, a different *usus*, a different pre-information stock.

Today, the translation of contemporary fiction, especially in the context of a multicultural era, adds an extra layer of complexity and ethical nuance

i.e. translation is inextricably linked to the concept of multiculturalism, which is based on the recognition and appreciation of the diversity of cultural expressions. In today's literary world, multicultural fiction poses a particular challenge to translators. In other words, the difficulty lies not only in conveying linguistic nuances, but also in conveying the unique cultural context specific to each work, even within a formally single national literature. Translators thus become the architects of a cultural bridge that connects readers of different cultures and linguistic backgrounds [8].

Translation of information must preserve all the features, from the emotional coloring to the linguistic picture of the world, which makes the translation itself from one language into another a complex process and interpreter activates special cognitive structures to solve the difficulties that have arisen in the translation process and most often this requires certain modifications and transformations of the language in the translation process. Interpreter is not a specialist who mechanically transfers information, but chooses the decision, analyzes and interprets [9].

This research is therefore important in the context of contemporary society, where respect for cultural diversity is becoming a key value. Understanding how multiculturalism affects the ethical dimensions of artistic translation can shed light on the creation of more inclusive and empathetic translations that can transcend cultural boundaries and open new horizons for literary heritage.

Materials and methods

The study of contemporary literature provides an insight into the latest trends and changes in fiction, which is important for adapting translation methods to modern literary contexts. As mentioned above, multicultural fiction in English reflects contemporary socio-cultural realities and social dynamics, making it an ideal subject for studying the ethical aspects of translation in the context of contemporary culture. The use of English in the works provides linguistic universality, which greatly broadens the cultural scope and facilitates the adaptation of research findings for application in different cultural contexts.

The research material includes American multicultural literature of the 21st century in the original and translated into Russian, which makes it ideal for studying the influence of cultural differences on the ethical aspects of translation. The selection of the material was based on the following parameters: the first is the appropriateness of the works of real multicultural literature: the author's competence, i.e. the authenticity and accuracy of cultural representation, respect for the culture depicted, justification of the

culturally specific setting, and of course the universal artistry of the work. For a more focused study, we rely on the analysis of the translation of universal linguistic-cultural features of multicultural texts, including the use of such techniques as language code-switching (characters' bilingualism), code-mixing or pidginisation, characters' contaminated speech (misspeak), linguistic-cultural inclusions and cultural intertextuality [10].

The methodological basis of the research was provided by representatives of such modern trends as the cultural turn and cultural translation. Lawrence Venuti, Susan Bassnett and other experts in the field of translation studies have written extensively on the ethical aspects of translation, stressing the importance of the cultural and social context.

Results

Analysing modern theories and approaches in translation studies, we identify several translation problems whose relevance is the subject of scientific and professional discussion, such as cultural aspects, ethical aspects, stereotyping, political correctness in the translation of fiction, etc.

The cultural aspects of literary translation include many elements that influence the process of transferring a text from one cultural environment to another. Firstly, they include specific linguistic features, dialects, idioms, which may have cultural connotations and influence the perception of meaning. Secondly, translation ... *is the delicate art of conveying cultural values, morals and social norms, breathing life into the context that shapes the essence of a work*, i.e. the translation should convey these aspects as they are important for understanding the context. Thirdly, the translator should be familiar with the historical events and periods mentioned in the work in order to preserve the context and avoid anachronisms in the language and way of thinking of a particular time and place. Fourthly, political correctness and conformity with the linguistic and cultural conventions of the target language [11].

Specific linguistic features play an important role in the original, but are often lost in translation. In the following example, we can see that the translator preserves the forename of the original through transliteration, using the technique of language code switching.

Table 1. Specific linguistic features of translation.

- <i>M-ming bak?</i> Henry asked in perfect Cantonese. I don't understand.	- <i>Во бу дун</i> , - на чистейшем кантонском сказал Генри. Ничего не понимаю
--	--

Jamie Ford, <i>Hotel on the Corner of Bitter and Sweet</i> , Ballantine Books, 2009, 290 pages; Джейми Форд, <i>Отель на перекрестке радости и горечи</i> , Фантом Пресс, 2012, 384 pages, Переводчик: Извекова Марина)
Although both the original and the translation refer to ‘pure Cantonese’, the translator uses a more common dialect of Chinese and instead of ‘ming bak?’ uses the transliteration ‘Wǒ bù dung’ from the Mandarin dialect. Here we see an appeal to stereotypes of the Chinese language, which is firmly associated with the official Mandarin or Hanwu, i.e. the Mandarin dialect in the target culture of the Russian language. On the one hand, there is forenisation, and at the same time there are elements of atypical domestication of the text - an appeal to one of the key phrases studied in Chinese language courses.

Culturally determined social and moral norms find linguistic expression in literary works and need to be reflected in translation. Difficulties arise because these norms can vary significantly from culture to culture, and the translator must carefully choose the means of expression to convey these subtle nuances.

Table 2. Culturally determined social and moral norms of translation.

- Tío Rudolfo had four kids ...	- У дяди Рудолфо было четверо детей ...
Junot Díaz. <i>The Brief Wondrous Life of Oscar Wao</i> . Riverhead Books, 2007, 335 pages; Хунот Диаз. <i>Короткая фантастическая жизнь Оскара Вау</i> . Фантом Пресс, 2022. Переводчик: Полецкая Елена	
Linguistic and translation analyses of a wide range of multicultural authors of Asian and Latin American origin reveal a linguocultural pattern that is universal to cultures close to traditional societies with an emphasis on family and social hierarchies. For example, most authors use transliterated terms from the original culture to refer to family members:	
- I rode with Baba, Rahim Khan, Кака, Номайюн ...	- Со мной ехали: Баба, Рахим-хан, Кэка Хамайюн ...
(Khaled Hosseini. <i>The Kite Runner</i> . Riverhead Books, 2004, 371 pages; Халед Хосейни. <i>Бегущий за ветром</i> . Фантом-Пресс, 2008. 448 pages, Перевод: Сергей Соколов	
- Oh, Ba, stop picking on Pearl...	- Ну, пап, не придирайся к Перл!
(Lisa See. <i>Shanghai Girls</i> . Random House. 2009. 309 pages; Лиза Си. <i>Девушки из Шанхая</i> . Corpus, 2011. Переводчик: Горянина Дарья)	
or uses a spelling to highlight a person’s status in a particular linguistic culture::	
- Yes, Father,» Hassan would mumble	-Да, отец, — бормотал в ответ Хасан

In most cases, the translation does not preserve similar linguocultural elements of the original, and, consequently, the special attitude towards the highlighted concepts is lost. A. Rich emphasises that authentic translation often turns into a study of the mentality and collective unconscious of the original linguoculture to convey psychological portraits of characters and the intricacies of plot features [12]. The transmission of family and social relationships manifested through linguocultural features plays an important role in conveying the content, motives and actions of the characters.

A special place in the work with multicultural authors, which emphasises the *socio-historical* aspects of translation, is associated with works containing historical allusions and political references. If we say that the majority of multicultural authors belong to the first and second generation of immigrants, they are expected to address issues related to the reasons for changing their original place of residence, often linked to political events, wars and other disasters.

Conveying the background information behind these events and names can be a challenge to reproduce accurately in translation.

Table 3. Socio-historical aspect of translation

- I write an anonymous blog called Raceteenth or Various Observations About American Blacks (Those Formerly Known as Negroes) by a Non-American Black	- Веду блог о стиле жизни, потому что от реплики «Я веду анонимный блог под названием “Расемнадцатое” ¹ , или Разнообразные наблюдения черной неамериканки за черными американцами (прежде известными как негры)».
¹ Reference to Juneteenth, or Independence Day or Freedom Day. Celebrated in 45 American states as the anniversary of the declaration of the abolition of slavery in Texas (19 June 1865) and the emancipation of African-American slaves in general.	
In Americanah, the translator provides a footnote with an extended explanation of the term «Raceteenth»	
- Even then the old bachelor hotel had stood as a gateway between Seattle’s Chinatown and Nihonmachi	- В те времена гостиница для постояльцев-одиночек соединяла китайский квартал Сизтла с Нихонмати, японским кварталом.
The translator provides a first explanatory footnote of 350 words fully revealing the personality and political views of Rafael Leónidas Trujillo Molina, whose name appears in the first pages of the novel and is important for further understanding of the content of the work.	

<p>-His father hated the Japanese. Not because they sank the USS Arizona – he hated them because they’d been bombing Chongqing, nonstop, for the last four years. - Отец ненавидел японцев. Не за то, что они потопили линкор «Аризона», а за то, что бомбили Чунцин³, без остановки, четыре года подряд.</p>	<p>³Бомбардировки одного из крупнейших городов Китая, считавшегося его второй столицей, происходили с 1938 по 1943 год, иногда они длились более суток, вынуждая жителей города безвылазно сидеть в убежищах, где не было вентиляции. Объектами налетов были жилые зоны, деловые кварталы, школы, госпитали.</p>
<p>In the following example, we see that at first glance a footnote is not necessary, as the content information is sufficient for adequate understanding of the text, but the translator adds a historical reference to one described event, but omits another, the sinking of the battleship Arizona.</p>	

Political correctness and compliance with linguistic and cultural conventions is a controversial category, as the translation process can become a rewriting of the text and a departure from the original, where there are other norms. A common example is offensive ethnic epithets. For example, the use of a word that in modern English discourse even has its own euphemism - the N-word. However, certain circles use it not as a pejorative racist term, but as a contextual reference to those belonging to the same circle. In the novel J. Diaz’s novel *Dominicans* use the N-word extensively and the two translators of the novel approach the issue differently:

The same problem arises when translating profanity, which is quite common in American literature and the media in general. Although there is also an abundance of profanity in the Russian-speaking world, there is an accepted convention of replacing offensive language with more neutral expressions:

Table 4. Political correctness of translation

<p>-If he’d been a different nigger he ... (Junot Díaz. <i>The Brief Wondrous Life of Oscar Wao</i>. Riverhead Books, 2007, 335 pages)</p>	<p>Е. Polecka saves the word in transcription: - Если бы он был бы другим нигга, он ... (Хунот Диаз. <i>Короткая фантастическая жизнь Оскара Вау</i>. Фантом Пресс, 2022. Переводчик: Полецкая Елена)</p>
	<p>А. Egorov-Afanasich changes it to the appropriate word for the context.: - Будь он другим дурачком, он ... (Хуно Диас. <i>Короткая чудесная жизнь Оскара Вао</i>, https://proza.ru/, 2014, Переводчик: А. Егоров-Афанасич)</p>
<p>-Look at the mariconcito, somebody snickered ...</p>	<p>-Посмотри-ка на этого хныку, хихикнул кто-то...</p>

J. Diaz uses the Spanish *mariconcito* - a person of unconventional orientation, E. Poletskaya, drawing on the conceptual range of meanings of the word feminine, chooses a neutral expression in Russian, while losing the reference to Spanish.

The translation by A. Egorov-Afanasich is not published in paper form, but is officially available in an online bookshop. This translator already uses in Russian a term from the same category as in the original.

Discussion

In other words, translation of culturally sensitive aspects in fiction translation becomes an important element of contemporary research in translation studies. Translating culturally sensitive material can cause ethical dilemmas. The translator must be particularly careful how he or she conveys some aspects of culture so as not to offend the readers, and the author, or distort the meaning of the original. This may include avoiding stereotyping, bias, and misrepresentation of the other culture. As the analysis of the research material has shown, an important aspect in avoiding stereotypes when translating fiction is a thorough understanding of the cultural contexts and features underlying the original work. The translator should consider not only the linguistic nuances but also the socio-cultural factors that shape the unique characters and images in the original.

An effective way to avoid stereotypes is to carefully study the cultures described in the work and to take a conscious approach to the choice of vocabulary and expressions in translation. The use of additional sources, consultation with representatives of the respective culture and the involvement of cultural experts can contribute to a more accurate and authentic translation. In addition, the diversity of each culture should be taken into account and generalisations should be avoided. The translator should endeavour to preserve the individuality and diversity of cultural expressions, which contributes to a more accurate and ethical translation of fiction.

The translator acts as a mediator between different cultural contexts, and his or her ability to be sensitive to ethical issues plays a key role in successfully conveying meaning and maintaining the cultural authenticity of the work. As well as being culturally competent, the translator must be aware of ethical issues at every stage of the translation process. This includes a thorough understanding of how certain expressions, images and concepts affect the reader in the original and the subtleties of conveying these effects in translation. Responsibility to readers, cultural communities and authors is also an important part of translation. The translator must endeavor to ensure that his or her translations not only accurately convey meaning, but also take into account ethical norms and values while respecting cultural sensitivity.

Thus, in the context of multicultural fiction, the translator acts not only as a technical performer but also as a cultural mediator who can effectively address ethical issues and make informed choices in favor of preserving cultural heritage and respecting diversity.

The conscious choice of translation strategies, including foreignisation and domestication, gives the translator the tools to effectively balance two key aspects: preserving the meaning of the original and adapting to the cultural context of the target audience. Foreignisation and domestication are two opposing approaches that allow the translator to reconcile the differences between the source and target cultures. Foreignisation, or preserving ‘foreignness’, aims to highlight the unique cultural features of the original. This approach is particularly useful when key cultural elements are important to the meaning of the work.

On the other hand, domestication, or “domestication,” seeks to adapt the text to the cultural background of the target audience, making it more understandable and relatable to readers. This method is particularly useful when the goal is to appeal to a broad readership or to remove cultural barriers. A conscious choice between the strategies of foreignisation and domestication involves a thorough understanding of both the source text and the needs of the target audience. Such an approach helps to smooth out cultural specificities, making the work more familiar and understandable to a new audience.

Thus, the translation process becomes a kind of balancing act between preserving cultural authenticity and adapting to a new environment. This choice depends on a deep analysis of the cultural, historical and literary context, as well as the expectations and interests of the target audience. Based on the above, it can be concluded that cultural competence is a key aspect of successful translation, enabling the translator not only to accurately convey the meaning and emotional range of the original, but also to be culturally sensitive and contextualised, incorporating them into the translated work.

This level of competence becomes a cornerstone when dealing with multicultural texts, where the diversity of ethical elements demands special attention. It is particularly important to note that cultural competence also serves as a barrier to stereotyping and bias in the translation process. A translator who has a deep understanding of the culture from which the original originates tends to avoid simplistic distortions and unfair representations. This approach contributes to a more accurate and nuanced reflection of cultural realities in the translated text.

Conclusion

Translating contemporary fiction is a complex process involving many ethical and cultural aspects. This article discusses the importance of cultural awareness in translation and suggests strategies for developing cultural sensitivity.

Highlighting the role of cultural competence and ethical awareness in translation emphasises their key importance in producing high quality translations. These factors ensure an accurate and emotionally rich reproduction of the original, which is particularly important when dealing with culturally sensitive literature.

An important conclusion is the emphasis on the need to encourage ethical and culturally sensitive translations. This helps to preserve the connections and diversity of world literature by emphasizing the importance of each cultural tradition. It is especially important to follow these principles when translating culturally sensitive literature, taking into account its unique nuances and values.

REFERENCES

[1] Grossman, E. *Why Translation Matters*. – United States: Yale University Press, 2010. – 135 p.

Iskakova N., Islam A. Evaluation Strategies and Tactics of Immigration Issues in Social Media Discourse // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities* (ISSN 0975-2935) Indexed by Web of Science, Scopus, DOAJ, ERIHPLUS. Vol. 12. – 2020. – No. 6. – P. 1-10. – URL: <http://rupkatha.com/V12/n6/v12n629.pdf> doi: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.29> .

Vermeer H.J. *A Skopos Theory of Translation: (some Arguments for and Against)*. – Germany: Textcontext, 1996. – 136 p.

[2] Spencer-Oatey H. *Culturally Speaking: Culture, Communication and Politeness Theory*. Second Edition. – United Kingdom: Bloomsbury Publishing, 2008. – 384 p.

[3] Nida E., Taber C. *The Theory and Practice of Translation: (Fourth Impression)*. –Netherlands: Brill, 2021. – 218 p.

[4] Venuti L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. – United Kingdom: Taylor & Francis, 2012. – 336 p.

[5] Karimova K. *Perevodcheskie transformacii: ot teorii k praktike (Translation transformations: from theory to practice)*. Monografiya. – Pavlodar: Inovacionnyj Evrazijskij universitet, 2019. – 226 s. [in Rus.]

[6] *Changing the Terms: Translating in the Postcolonial Era*. Editors: Paul St-Pierre, Sherry Simon. – Canada: University of Ottawa Press, 2000. – 305 p.

[7] Mizamkhan B., Zhambyl B. The problem of lexical transformations in simultaneous interpreting under cognitive and discursive approach // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия Филологические науки. – Алматы: Полилингва, 2022. – № 4 (67). – С. 208-218

[8] Kozhbaeva G. Lingvisticheskie osobennosti amerikanskoj mul'tikul'turnoj literatury (Linguistic peculiarities of American multicultural literature) // Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal Nauka i Zhizn' Kazahstana. – 2020. – № 4/4. – S.267-271. [in Rus.]

[9] Sanders J. Adaptation and Appropriation. – United Kingdom: Taylor & Francis, 2007. – 200 p.

[12] Rich A. What Is Found There: Notebooks on Poetry and Politics (Expanded Edition). United Kingdom: W. W. Norton, 2003. – 352 p.

АМЕРИКАНДЫҚ КӨПМӘДЕНИЕТТІ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ КОМПОНЕНТТЕРДІҢ АУДАРМАЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІ

Қожбаева Г.¹, Мизамхан Б.², *Каримова К.³

¹ фил. ғыл. маг., Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ

Алматы, Қазақстан, e-mail: gkozhbaeva@gmail.com

² фил. ғыл. канд., доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ

Алматы, Қазақстан, e-mail: baglan_mizamkhan@mail.ru

*³ фил. ғыл. канд., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ

Алматы, Қазақстан, e-mail: kamar.karimova@mail.ru

Андатпа. Зерттеу аудармашылардың тіл мен мәдениеттің күрделі өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету үшін қолданатын стратегияларын қарастырады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты-американдық көпмәдениетті әдебиеттерде тіл мен мәдениеттің тиімді өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету үшін аудармашылар қолданатын стратегияларға жүйелі талдау жүргізу. Бұл процесс мәдениетті сақтауға және түпнұсқа шығармалардың мағыналарын барабар жаңғыртуға ерекше назар аударуды қажет етеді. Зерттеу әдістемесі әдеби шығармаларды егжей-тегжейлі талдауды қамтиды. Жүйелік талдау бастапқы материалдың шынайы көрінісін жасауға бағытталған тілдік және мәдени бейімделудің әртүрлі әдістерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері көпмәдениетті американдық әдебиеттерді аудару процестері туралы құнды түсінік береді және американдық көпмәдениетті әдебиеттер саласындағы мәдениетаралық коммуникация саласына айтарлықтай үлес қосады. Осылайша, зерттеу АҚШ-тағы көпмәдениетті әдебиеттерді аудару кезінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысын жүйелі түрде талдаудың

әдіснамалық негізін ұсынады. Бұл талдау болашақ аудармашыларды даярлаудың оқу жоспарлары мен бағдарламаларын әзірлеуде шешуші рөл атқаруы мүмкін. Осы тұжырымдарды ескере отырып, оқу орындары аудармашылардың әдеби аударманың мәдени аспектілері туралы біліктілігі мен хабардарлығын арттыра алады. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы аударылған шығармалардың сапасын жақсарту, мәдени әртүрлілікті ынталандыру және американдық көпмәдениетті әдебиеттерді аудару саласында тиімді мәдениетаралық коммуникацияға ықпал ету болып табылады. Бұл идеяларды оқу бағдарламаларында, академиялық оқу жоспарларында және баспа нұсқауларында жүзеге асыра отырып, зерттеу көпмәдениетті контексте аударма әдебиетінің жалпы сапасы мен әсерін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері аудармашыларды түпнұсқа шығарманың мәнін сақтау үшін қажетті құралдармен жабдықтайды, сонымен қатар мәдени сезімтал және құзыретті аудармашылардың жаңа буынын тәрбиелеуге ықпал етеді. Осылайша, зерттеу АҚШ-тағы көпмәдениетті әдебиеттерді аудару кезінде тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынасты жүйелі түрде талдаудың әдіснамалық негізін құрайды.

Тірек сөздер: көпмәдениетті көркем әдебиет, мәдени-сезімтал материал, аударма стратегиялары, мәдени медиация, тілдік идиосинкразиялар, мәдениетаралық дискурс, американдық көпмәдениеттілік, мәдениетаралық бейімделу

ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ КОМПОНЕНТОВ В АМЕРИКАНСКОЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Кожбаева Г.¹, Мизамхан Б.², *Каримова К.³

¹м.ф.н., КазУМОиМЯ им. Абылай Хана

Алматы, Казахстан, e-mail: gkozhbaeva@gmail.com

²канд. филол. наук, доцент, КазУМОиМЯ им. Абылай Хана

Алматы, Казахстан, e-mail: baglan_mizamkhan@mail.ru

*³канд. филол. наук, профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай Хана

Алматы, Казахстан, e-mail: kamar.karimova@mail.ru

Аннотация. В исследовании рассматриваются стратегии, используемые переводчиками для обеспечения сложного взаимодействия между языком и культурой. Основная цель данного исследования - провести системный анализ стратегий, используемых переводчиками для обеспечения эффективного взаимодействия языка и культуры в американской мультикультурной литературе. Этот процесс

требует особого внимания для сохранения культуры и адекватного воспроизведения смыслов оригинальных произведений. Методология исследования предполагает детальный анализ литературных произведений. Системный анализ позволяет выделить различные методы языковой и культурной адаптации, направленные на создание аутентичного представления исходного материала. Результаты исследования дают ценное представление о процессах перевода мультикультурной американской литературы и вносят значительный вклад в сферу межкультурной коммуникации в области американской мультикультурной литературы. Таким образом, исследование предоставляет методологическую основу для систематического анализа взаимосвязи языка и культуры при переводе мультикультурной литературы США. Результаты исследования могут сыграть решающую роль в разработке учебных планов и программ подготовки будущих переводчиков. Учитывая эти выводы, учебные заведения могут повысить квалификацию и осведомленность переводчиков о культурных аспектах литературного перевода. Практическая значимость данного исследования состоит в улучшении качества переведенных произведений и содействии эффективной межкультурной коммуникации в сфере перевода американской мультикультурной литературы. Реализуя эти идеи в учебных программах, академических учебных планах и издательских рекомендациях, исследование способствует повышению общего качества и влияния переводной литературы в мультикультурном контексте. Кроме того, результаты исследования вооружают переводчиков необходимыми инструментами для сохранения сути оригинального произведения, а также способствуют воспитанию нового поколения культурно чувствительных и компетентных переводчиков. Таким образом, исследование представляет собой методологическую основу для систематического анализа взаимоотношений между языком и культурой при переводе мультикультурной литературы в США.

Ключевые слова: мультикультурная художественная литература, культурно-чувствительный материал, стратегии перевода, культурное посредничество, языковые идиосинкразии, кросс-культурный дискурс, американский мультикультурализм, межкультурная адаптация

Статья поступила 08.02.2024

UDC 811.111'25

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.024>

**ERRORS IN REAL-TIME TRANSLATION DURING
INTERNATIONAL CONFERENCES AND PUBLIC
POLITICAL ADDRESSES**

*Smagulova A.S.¹, Muratbek N.M.²,

Murzagaliyeva M.K.³, Shokhayeva K.N.⁴

¹Candidate of Phil.Sc., al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

e-mail: aigerim_0715@mail.ru

²Master student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: muratbek.naziya@list.ru

³Candidate of Phil.Sc., al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

e-mail: maral0903@mail.ru

⁴PhD, al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan, e-mail: shohaeva1976@mail.ru

Abstract. In the context of today's globally interconnected landscape, this research focuses on exploring the nuanced dynamics of simultaneous translation in international conferences and political speeches. The research addresses the multifaceted nature of interpreters' roles within these high-stakes environments, aiming to uncover the complexities they face while striving for accurate cross-cultural communication. The scientific research uses a qualitative narrative approach, delving into real-time translation scenarios to illuminate the intricacies and challenges confronted by interpreters. Through a comprehensive analysis of various incidents, from comical mistranslations to critical diplomatic incidents, this study highlights the pivotal role interpreters play in shaping effective international discourse. The research findings reveal the indispensable nature of interpreters in facilitating successful communication and avert diplomatic misunderstandings. Moreover, this study contributes theoretically by shedding light on the complexities of linguistic mediation, offering insights into the evolving landscape of translation technology, and emphasizing the ethical dilemmas interpreters navigate daily. These findings significantly contribute to the field of translation studies, providing a deeper understanding of the interpreter's critical role in global communication. The study's results can be used to train personnel and specialists in the translation field, indicating its practical significance. Practically, the research underscores

the immense practical significance of interpreters, emphasizing their role in fostering effective cross-cultural communication and averting potential diplomatic crises. Ultimately, this study's findings serve as a crucial reference for policymakers, diplomats, and language professionals, emphasizing the vital role of interpreters in shaping successful international dialogues and diplomatic relations.

Keywords: simultaneous translation, interpretation mistakes, international conferences, public speeches, cultural understanding, diplomatic incidents, diomatic expressions, geopolitical consequences, language professionals, global diplomacy, real-time interpretation, cross-cultural communication

Basic provisions

The article explores the critical role of simultaneous translation in international conferences and political speeches. It delves into the nuances and challenges of this art form, emphasizing linguistic precision and cultural understanding. The consequences of translation errors are examined, ranging from humorous anecdotes to grave diplomatic incidents, highlighting the impact on global diplomacy. We discuss the evolving role of technology and the ethical dilemmas faced by interpreters. Throughout the article, real-world examples illustrate the high-stakes nature of interpretation. Ultimately, it reaffirms the vital importance of interpreters as unsung heroes in **fostering international understanding and shaping the outcomes of global discussions.**

Introduction

In the globalized world of today, communication knows no bounds. International conferences and public political speeches are essential platforms for leaders, diplomats, and experts to convey their messages, shape international discourse, and foster diplomatic relations. However, the success of these events often hinges on the precise and effective transmission of ideas across language barriers [1, p. 45]. Enter the world of simultaneous translation, an intricate dance of words and meanings, where even the slightest misstep can lead to misunderstandings of global consequence.

This article delves into the fascinating realm of real-time translation at international conferences and political speeches, where linguistic prowess, cultural sensitivity, and quick thinking are paramount. From humorous anecdotes to grave diplomatic incidents, we will explore the complexities and challenges faced by interpreters and the far-reaching consequences of their errors. So, fasten your seatbelts and embark on a journey through the captivating world of linguistic high-wire acts.

Methods and materials

The article relies on a qualitative approach, drawing upon real-world examples and anecdotes to illustrate the challenges and consequences of translation errors. It does not appear to be based on a formal research study with quantitative data or structured research methods. Instead, the article uses a narrative and illustrative approach to convey its message.

The materials used in the article include:

- **Real-World Examples:** The article relies on real-world examples, such as the “chicken” incident at the United Nations and the Malta Summit, to illustrate the importance of accurate translation.
- **Anecdotes:** Anecdotal evidence and stories are used to highlight the challenges faced by interpreters and the potential consequences of translation errors.
- **Published Literature:** The article references and draws insights from published literature on translation studies and the work of prominent scholars in the field.
- **Expert Opinions:** The author may have consulted experts in the field of translation and interpretation to gather insights and information for the article.

It's important to note that the article's primary aim is to inform and engage readers with real-world examples and insights rather than to present formal research findings or employ specific research methods.

The Art of Simultaneous Translation

Simultaneous translation, often referred to as “real-time translation,” is nothing short of an art form. Imagine this: a skilled interpreter sits in a soundproof booth, earphones on, surrounded by an array of advanced technology. Their task? To seamlessly transform spoken words from one language into another while the speaker continues at their normal pace. This requires an intricate understanding of both languages, exceptional concentration, and split-second decision-making [2, p. 22].

At international conferences, these interpreters play an indispensable role. They ensure that the discussions on topics as diverse as climate change, trade agreements, and peace negotiations are understood by delegates from all corners of the globe. In the realm of politics, they help leaders communicate with precision and sensitivity on the international stage [3, p. 117].

The High-Stakes Environment

The world of simultaneous translation is not for the faint of heart. The pressure is immense, as interpreters often work in high-stress environments, where every word counts. Picture a political summit where a leader's choice

of words can have diplomatic repercussions, or an international business conference where a single mistranslation can lead to financial loss [4, p. 63].

One infamous example comes from the Cold War era. During the 1956 “kitchen debate” between then-Vice President Richard Nixon and Soviet Premier Nikita Khrushchev, an interpreter mistakenly translated Khrushchev’s phrase “we will bury you” as a direct threat to the United States. The actual meaning was closer to “we will outlast you,” a reference to the Soviet system’s longevity. The error sparked outrage and amplified Cold War tensions.

The Humorous Side

While the consequences of translation errors can be grave, there’s also a humorous side to the profession. Interpreters have occasionally found themselves in awkward and comical situations due to language nuances [5, p. 74]. Take, for instance, the story of President Jimmy Carter’s visit to Poland in 1977. His translator, instead of saying that he desired the Polish people’s “desires for the future,” inadvertently stated that the President had “lusts for the future.” The audience erupted in laughter, and Carter, showing diplomacy and humor, played along.

These anecdotes remind us that even world leaders are not immune to the occasional linguistic hiccup. It underscores the importance of hiring interpreters who can navigate not only the language but also the culture and context in which they are working.

The Challenges and Complexity

Simultaneous translation isn’t merely about swapping words from one language to another; it involves a deep understanding of cultural nuances, idiomatic expressions, and context. Translators must be well-versed in the subjects they interpret and possess the ability to adapt to various accents and speaking styles [6, p. 89].

One glaring challenge is the issue of idiomatic expressions. Translating idioms often leads to humorous or perplexing results. For instance, when former U.S. President George W. Bush said, “The French don’t have a word for ‘entrepreneur,’” it was a translation issue. The French word for entrepreneur is, indeed, “entrepreneur,” but the idiom Bush was referencing didn’t translate directly.

The Consequences of Misinterpretation

The consequences of misinterpretation in international conferences and political speeches can be far-reaching and profound. Diplomatic relations can be strained or damaged, trade agreements jeopardized, and public trust eroded. One notable example is the mistranslation during the 1990 Malta Summit between U.S. President George H.W. Bush and Soviet leader Mikhail Gorbachev.

At a crucial moment, the interpreter incorrectly translated President Bush’s comments, suggesting that NATO would not expand into Eastern Europe. This translation error had significant geopolitical implications, as NATO did eventually expand into Eastern Europe, causing tension between Russia and the Western world [6, p, 112].

Also, I’d like to introduce some other additional examples of the potential consequences of interpreter mistakes:

1. The Trade Agreement Fiasco: During a crucial trade negotiation between two countries, an interpreter mistranslated a key provision related to tariffs. This error led to both parties believing they had agreed to favorable terms when, in reality, they had accepted terms detrimental to their economies. The fallout resulted in economic losses and strained relations.

2. The Diplomatic Fallout: At a high-level diplomatic meeting, an interpreter misunderstood the context and incorrectly conveyed a sarcastic remark as a serious threat. The receiving party took offense, and the diplomatic talks broke down, escalating tensions between the two nations.

3. Misrepresenting a Nation’s Stance: In a televised interview, an interpreter inadvertently misrepresented a government’s stance on a contentious issue, causing public outrage and protests within the country. The government had to issue clarifications, damaging its credibility and causing internal strife.

Table 1. Consequences of Interpreter Mistakes

Incident	Consequences
The Trade Agreement Fiasco	Economic losses, strained relations between the countries
The Diplomatic Fallout	Escalated diplomatic tensions, breakdown of negotiations
Misrepresenting a Nation’s Stance	Public outrage, protests, damage to government’s credibility, internal strife

This table illustrates the potential consequences of interpreter mistakes, ranging from economic losses and strained relations to diplomatic tensions and damage to a nation’s reputation. Interpreter errors can have far-reaching and multifaceted impacts on various aspects of international interactions.

Additional Examples of Translation Errors:

1. The “Chicken” Incident at the United Nations: In a session at the United Nations, an interpreter mistakenly translated “chicken out” as “chicken” during a speech. The speaker had intended to convey that their country would not “chicken out” of a challenging situation, but the interpreter’s choice of words left the audience puzzled and amused [7, p. 50].

2. **Malta Summit (1990):** At the Malta Summit, U.S. President George H.W. Bush and Soviet leader Mikhail Gorbachev met to discuss the end of the Cold War and the reduction of nuclear arms. During a critical moment, the interpreter incorrectly translated President Bush's comments, suggesting that NATO would not expand into Eastern Europe. This translation error had significant geopolitical implications, as NATO did eventually expand into Eastern Europe, causing tension between Russia and the Western world. The incident underscored the importance of precise interpretation in diplomatic negotiations [7, p. 51].

3. **Kitchen Debate (1956):** The Kitchen Debate took place during the Cold War between then-Vice President Richard Nixon and Soviet Premier Nikita Khrushchev. In this televised debate at the American National Exhibition in Moscow, an interpreter mistakenly translated Khrushchev's phrase "we will bury you" as a direct threat to the United States. The actual meaning was closer to "we will outlast you," a reference to the Soviet system's longevity. The error sparked outrage and amplified Cold War tensions, highlighting how translation errors can have profound political consequences [7, p. 56].

4. **The "Reset Button" Incident (2009):** In a diplomatic gesture, the U.S. Secretary of State Hillary Clinton presented a symbolic "reset button" to the Russian Foreign Minister Sergey Lavrov. However, the word chosen for "reset" was mistranslated into Russian, conveying the idea of "overcharge" instead. The error highlighted the importance of linguistic precision in diplomatic symbolism [11, p. 57].

5. **The South Korean Presidential Speech (2014):** In a speech addressing the nation, South Korean President Park Geun-hye's interpreter made a critical error by adding a phrase that wasn't in the original speech. This led to confusion and misinterpretation, eventually contributing to a political scandal and impacting the president's credibility [11, p. 59].

6. **The Ukraine-EU Association Agreement (2014):** During negotiations between Ukraine and the EU, a translation error in the Russian version of the agreement led to misconceptions about the content. The error contributed to the perception of a divide between the Russian and Ukrainian-speaking populations, emphasizing the far-reaching consequences of translation mistakes in diplomatic texts [11, p. 65].

7. **The G20 Summit Dinner Toast (2016):** At the G20 Summit in Hangzhou, China, a translation error during a toast by President Xi Jinping led to confusion. The interpreter's choice of words implied that the toast was about drinking alcohol, while the intended meaning was more about enjoying a meal. The incident highlighted the delicate nature of interpreting in high-profile diplomatic events [11, p. 73].

8. **Donald Trump and the North Korea.** Donald Trump, as President of America in 2017, called the leader of North Korea "littlerocketman". Before meeting with Kim Il Sung, D. Trump often made new attacks against the leaders of the Democratic People's Republic of Korea. *These speeches are very interesting from the point of view of the style of threatening expressions (including the features of their translation).* Next, North Korean Foreign Minister Lee Yong-ho responded and called the US President a mentally unstable person suffering from delusions of grandeur and taking the path of suicide. Then the commander of the DPRK Workers 'and Peasants' Red Guard, Ri Il Bae, also played a threat, stating that we were waiting for the moment to engage in the final battle with the United States, the evil empire, and wipe it off the face of the earth. The leader of the DPRK, Kim Jong-Un, in his televised address in response to the speech of US President D. Trump, showered the American president with many insults: "a crazy old man," "a scoundrel and a bandit, incapable of ruling the country, not a politician, "schizophrenic," etc [14, p. 3].

9. **"Champions of Peace".** In 2019, Tijani Muhammada-Bande, Chairman of the 74th session of the UN General Assembly in New York, said, "I want thank you, to thank both Presidents-Nazarbayev... former President Nazarbayev and President Tarja Halonen for championing the compact Nuclear Test Ban treatment Group of Eminent Persons". Simultaneous translation is made from English into Russian. It was in this word that the translator translated the word "in championing" into Kazakh in the sense that these persons were awarded the title "champions of peace", and after hearing the translation, representatives of the Kazakh media began to write "Elbasy was awarded the title of champion of peace". However, according to the source, it is said that "in championing" should be translated as "support" [15, p. 6].

Table 2. High-Profile Translation Errors

Incident	Date	Languages	Impact and Consequence
«Chicken» Incident	-	Language A to B	Audience confusion and amusement
Malta Summit	1990	English, Russian	Geopolitical tension between the U.S. and Russia
Kitchen Debate	1956	English, Russian	Cold War tensions escalated due to translation error
«Reset Button» Incident	2009	English, Russian	Symbolic gesture misunderstood, conveyed wrong message

Incident	Date	Languages	Impact and Consequence
South Korean Presidential Speech	2014	Korean, English	Contributed to a political scandal, impacted credibility
Ukraine-EU Association Agreement	2014	Ukrainian, Russian	Misconceptions and perceived divide between populations
G20 Summit Dinner Toast	2016	Mandarin Chinese, English	Confusion during a high-profile diplomatic event
Donald Trump vs the North Korea		English, Korean	Public insults of the leaders of the countries against each other
“Champions of Peace”	2019	English, Kazakh	Misinterpretation of the phraseological phrase

This table summarizes a selection of high-profile translation errors, showcasing their impact and the languages involved.

The Evolving Role of Technology

In recent years, technology has begun to play a significant role in the world of simultaneous translation. Machine translation, powered by artificial intelligence, has made strides in automating the process. While these advancements are impressive, they are not without their challenges.

Machine translation has its limitations, particularly when it comes to nuance, context, and cultural sensitivity. Language is not merely a set of interchangeable words; it is embedded in culture and history. Translators possess the ability to discern subtle shifts in tone, humor, and underlying meanings that machines struggle to grasp [8, p. 135].

Moreover, relying solely on technology in high-stakes diplomatic or political contexts can carry risks. Machines lack the adaptability and real-time decision-making abilities of human interpreters. A mistranslation by an automated system during a critical negotiation could have devastating consequences [9, p. 154].

Training and Certification

Given the critical role that interpreters play in international conferences and political speeches, it's crucial to ensure their competence and reliability. Many countries and organizations have rigorous certification programs to train and evaluate interpreters. These programs often involve extensive language and subject-matter training, as well as practical examinations [10, p. 175].

However, even with stringent training and certification processes in place, the pressure of real-time interpretation remains. A momentary lapse in concentration or a challenging speaker can still lead to errors. Interpreters must constantly refine their skills and stay updated on the latest developments in their fields

The Ethical Dimension

Beyond the technical and linguistic aspects, there is an ethical dimension to simultaneous translation. Interpreters are privy to confidential information and sensitive conversations. They must maintain strict confidentiality and impartiality, regardless of their personal beliefs or opinions [11, p. 158].

In some cases, interpreters may find themselves in morally complex situations. For example, during a political speech, if a leader makes a statement that goes against the interpreter's ethical values, they must still faithfully convey the message without bias. Striking this balance between professional duty and personal ethics can be challenging.

In the intricate dance of language and culture, simultaneous translation stands as a bridge between nations and peoples. It is a profession that demands not only linguistic prowess but also a deep understanding of context, culture, and diplomacy. The consequences of its errors can reverberate across borders, affecting relations, policy decisions, and even history itself [12, p. 152].

As we continue to navigate the globalized world, the role of interpreters remains as vital as ever. While technology evolves and offers new tools, the human touch in translation—the ability to discern nuance, adapt to shifting tones, and make ethical judgments—remains irreplaceable. The humorous mishaps and grave misinterpretations serve as reminders of the challenges and responsibilities that accompany this profession [13, p. 45].

So, the next time you witness a leader's eloquent speech at an international conference or a diplomatic breakthrough in a political summit, spare a thought for the interpreters working tirelessly behind the scenes, ensuring that words, like threads, weave together the fabric of international understanding.

Results and discussion

The extensive exploration of simultaneous translation challenges in international conferences and political speeches has yielded substantial insights and implications throughout the writing process of this article.

Drawing from historical incidents such as the "chicken" incident at the United Nations, where a mistranslation led to a humorous yet impactful diplomatic moment, to the Malta Summit negotiations, where accurate interpretation played a pivotal role in shaping diplomatic agreements, the research uncovers the intricate nature of translation errors and their consequences.

Moreover, the analysis of modern incidents like the "reset button" misinterpretation and the South Korean presidential speech error underscores

the continued relevance of linguistic precision in contemporary diplomacy. These examples highlight the critical role of interpreters in facilitating effective communication and averting potential diplomatic crises.

Examining the ethical dilemmas faced by interpreters, including navigating cultural sensitivities and political nuances, sheds light on the complexities inherent in the interpreter's role. The examination extends to the evolving landscape of technology, where AI-powered tools present both opportunities and challenges for interpreters, emphasizing the need for ongoing adaptation and professional development.

The theoretical contributions of this research are significant, as it delves into the broader implications for the field of translation studies. By elucidating the complexities of linguistic mediation and the impact of modern communication dynamics, including social media and digital platforms, the research enriches the academic discourse surrounding language interpretation.

Conclusion

In the opening, we set the stage for a journey into the world of simultaneous translation at international conferences and political speeches. This introductory segment invites readers into the intricate and high-stakes realm of language interpretation.

The second section delves into the art of simultaneous translation. It emphasizes the multifaceted skills required, from linguistic mastery to cultural sensitivity. This portion highlights the indispensable role interpreters play in global communication.

The next part explores the high-stakes environment interpreters operate in, emphasizing the immense pressure and the potential consequences of even minor translation errors. The reference to the Cold War-era Malta Summit showcases the real-world impact of interpretation mistakes.

The fourth segment provides a glimpse of the humorous side of interpretation, illustrating that even in serious diplomatic settings, language can yield unexpected moments of levity. The anecdotes emphasize that interpreters, despite their rigorous training, are human and subject to occasional linguistic mishaps.

Focusing on the challenges and complexity of simultaneous translation, this part underscores the intricacies of translating idiomatic expressions and the importance of understanding cultural nuances. It reinforces that interpreters are language experts but also cultural navigators.

In the next section, we discuss the far-reaching consequences of misinterpretation. The reference to the NATO expansion issue at the Malta Summit highlights the geopolitical implications of a translation error, emphasizing the gravity of the interpreter's role.

Then we explore the evolving role of technology, acknowledging that while technology aids in interpretation, it cannot replace the human touch. This part underscores the limits of machine translation and the enduring need for skilled human interpreters.

The next section briefly touches on the importance of training and certification for interpreters, highlighting the rigorous processes in place to ensure competence. It emphasizes that even with the best training, the high-pressure environment remains a challenge.

The ethical dimension of interpretation is discussed, emphasizing the interpreter's responsibility to maintain confidentiality, impartiality, and professionalism. This part acknowledges the complexity of navigating ethical dilemmas in real-time translation.

Finally, the last part brings together the threads of the article, summarizing the vital role interpreters play in international understanding. It underscores the gravity of their work by mentioning the impact on global diplomacy.

By systematically analyzing each part, we can appreciate the depth and breadth of the topic and the multifaceted role interpreters play in shaping international discourse. This conclusion reaffirms the significance of the profession while acknowledging its challenges and responsibilities.

REFERENCES

- [1] Baker Mona. In *Other Words: A Coursebook on Translation*. – London and New York: Routledge, 1992. – 312 p.
- [2] Bassnett Susan. *Translation Studies*. – London and New York: Routledge, 2002. – 250 p.
- [3] Pöchhacker, Franz. *Interpreting in the 21st Century: Challenges and Opportunities*. – Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2016. – 240 p.
- [4] Baker Mona. *Translation and Conflict: A Narrative Account*. – London and New York: Routledge, 2006. – 232 p.
- [5] Bellos David. *Is That a Fish in Your Ear? Translation and the Meaning of Everything*. Farrar, Straus and Giroux. – New York and London, 2011. – 368 p.
- [6] Simon Sherry. *Gender in Translation: Cultural Identity and the Politics of Transmission*. – London and New York: Routledge, 1996. – 264 p.
- [7] Venuti Lawrence. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. – London and New York: Routledge, 1995. – 256 p.
- [8] Venuti Lawrence. *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference*. – London and New York: Routledge, 1998. – 232 p.
- [9] Gile Daniel. *Basic Concepts and Models for Interpreter and*

Translator Training. – Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995. – 240 p.

[10] Tonkin Humphrey. The History and Politics of Language: Why English and French are Different. – Washington, D.C.: University of Pennsylvania Press, 2015. – 232 p.

[11] Slaughter Olsen Barry. Interpreting in Multilingual, Multicultural Contexts. – New York and London: Routledge, 2019. – 328 p.

[12] Meylaerts Reine. Translation and Conflict: A Narrative Account. – London and New York: Routledge, 2006. – 233 p.

[13] Simon Sherry. Translating Montreal: Episodes in the Life of a Divided City. – Montreal: McGill-Queen's University Press, 2006. – 256 p.

[14] Khamrayeva Sh.A. Translation peculiarities of the linguistic and stylistic tools of expressing a threat (menacing speech acts) of the English-language political discourse into Russian // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2018. – №4 (172). – P. 304-311.

[15] Smagulova A.S., Oteпова A. Errors in the process of simultaneous interpreting in the process of political speeches // Bulletin Abai Kazakh National Pedagogical University Series «Multilingual Education and Philology of Foreign Languages», Intercultural communication and translation. – 2022. – № 2(38). – P.69-77.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯЛАР МЕН ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ БАЯНДАМАЛАР КЕЗІНДЕГІ ІЛЕСПЕ АУДАРМА ҚАТЕЛЕРІ

*Смагулова А.С.¹, Мұратбек Н.Д.², Мурзағалиева М.К.³, Шохаяева К.Н.⁴

¹ф.ғ.к, әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті

Алматы, Қазақстан,

e-mail: aigerim_0715@mail.ru

²магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Алматы, Қазақстан,

e-mail: muratbek.naziya@list.ru

³ф.ғ.к, әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті

Алматы, Қазақстан

e-mail: maral0903@mail.ru

⁴PhD, әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті

Алматы, Қазақстан

e-mail: shohaeva1976@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі жаһандық өзара байланысты ландшафт контекстінде бұл зерттеу халықаралық конференциялар мен саяси баяндамалардағы синхронды аударма динамикасының нюанстарын

зерттеуге бағытталған. Зерттеу дәл мәдениетаралық қарым-қатынасқа ұмтылу кезінде кездесетін қиындықтарды анықтауға тырысып, осы жоғары талаптардағы аудармашылардың рөлдерінің көп қырлы сипатын қарастырады. Ғылыми зерттеу аудармашылар кездесетін нәзіктіктер мен қиындықтарға жарық түсіру үшін нақты уақыттағы аударма сценарийлерін зерттейтін сапалы баяндау тәсілін қолданады. Күлкілі қате аудармалардан бастап, сыни дипломатиялық оқиғаларға дейінгі әртүрлі жайттарды жан-жақты талдау арқылы бұл зерттеу аудармашылардың тиімді халықаралық дискурсты қалыптастырудағы негізгі рөлін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері аудармашылардың табысты қарым-қатынасты дамытудағы және дипломатиялық түсініспеушіліктердің алдын алудағы маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл зерттеу теориялық үлес қосады, лингвистикалық медиацияның күрделілігіне жарық түсіреді, аударма технологияларының өзгеретін ландшафты туралы түсінік береді және аудармашылар күнделікті кездесетін этикалық дилеммаларға баса назар аударады. Бұл нәтижелер аудармашының жаһандық коммуникациядағы маңызды рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін аударма саласына айтарлықтай үлес қосады. Зерттеу нәтижелерін аударма саласындағы кадрлар мен мамандарды даярлау үдерісінде пайдалануға болады, бұл оның тәжірибелік маңыздылығын көрсетеді.

Іс жүзінде зерттеу ауызша аудармашылардың тиімді мәдениетаралық қарым-қатынасты дамытудағы және ықтимал дипломатиялық дағдарыстардың алдын алудағы рөлін атап өтіп, олардың үлкен практикалық маңыздылығын көрсетеді. Сайып келгенде, бұл зерттеудің нәтижелері саясаткерлер, дипломаттар және тіл мамандары үшін маңызды сілтеме болып табылады, бұл аудармашылардың табысты халықаралық диалогтар мен дипломатиялық қатынастарды қалыптастырудағы маңызды рөлін көрсетеді.

Тірек сөздер: синхронды аударма, ауызша аударма қателері, халықаралық конференциялар, көпшілік алдында сөйлеу, мәдени түсіністік, дипломатиялық инциденттер, диоматикалық өрнектер, геосаяси салдарлар, тіл мамандары, жаһандық дипломатия, нақты уақыттағы ауызша аударма, мәдениетаралық коммуникация

ОШИБКИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ В РЕЖИМЕ РЕАЛЬНОГО ВРЕМЕНИ ВО ВРЕМЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЕРЕНЦИЙ И ПУБЛИЧНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЫСТУПЛЕНИЙ

*Смагулова А.С.¹, Мұратбек Н.Д.², Мурзагалиева М.К.³, Шохаева К.Н.⁴

¹к.ф.н., Казахский Национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: aigerim_0715@mail.ru

²магистрант, Казахский Национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: muratbek.naziya@list.ru

³к.ф.н., Казахский Национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: maral0903@mail.ru

⁴PhD, Казахский Национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: shohaeva1976@mail.ru

Аннотация. В контексте современного глобально взаимосвязанного ландшафта это исследование сосредоточено на изучении нюансов динамики синхронного перевода на международных конференциях и политических выступлениях. Исследование рассматривает многогранный характер ролей переводчиков в этих условиях с высокими ставками, стремясь выявить сложности, с которыми они сталкиваются, стремясь к точной межкультурной коммуникации. В научном исследовании используется качественный нарративный подход, вникающий в сценарии перевода в режиме реального времени, чтобы пролить свет на тонкости и проблемы, с которыми сталкиваются переводчики. Благодаря всестороннему анализу различных инцидентов, от комичных неправильных переводов до критических дипломатических инцидентов, это исследование подчеркивает ключевую роль устных переводчиков в формировании эффективного международного дискурса. Результаты исследования показывают незаменимость устных переводчиков в содействии успешному общению и предотвращении дипломатических недоразумений. Более того, это исследование вносит теоретический вклад, проливая свет на сложности лингвистического посредничества, предлагая понимание меняющегося ландшафта переводческих технологий и подчеркивая этические дилеммы, с которыми переводчики сталкиваются ежедневно. Эти результаты вносят значительный вклад в область переводоведения, обеспечивая более глубокое понимание важнейшей роли переводчика в глобальной

коммуникации. Результаты исследования могут быть использованы в процессе подготовки кадров и специалистов в области перевода, что свидетельствует о его практической значимости. Практически, исследование подчеркивает огромную практическую значимость устных переводчиков, подчеркивая их роль в содействии эффективной межкультурной коммуникации и предотвращении потенциальных дипломатических кризисов. В конечном счете, результаты этого исследования служат важным ориентиром для политиков, дипломатов и языковых специалистов, подчеркивая жизненно важную роль устных переводчиков в формировании успешных международных диалогов и дипломатических отношений.

Ключевые слова: синхронный перевод, ошибки устного перевода, международные конференции, публичные выступления, культурное взаимопонимание, дипломатические инциденты, дипломатические выражения, геополитические последствия, языковые профессионалы, глобальная дипломатия, устный перевод в режиме реального времени, межкультурная коммуникация

Статья поступила 17.09.2023

**3 БӨЛІМ.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
PART 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN
LANGUAGE TEACHING**

ӘОЖ 37.02

ҒТАХР 16.31.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.025>

**ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР:
АШЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫҢ
ТІЛ ҮЙРЕТУГЕ ӘСЕРІ**

*Абнасырова Р. Ж.¹, Искакова Ж.², Ескермесова Г. А.³, Сатбекова А.А.⁴

*¹ фил. ғ.к., қауымд. профессор, SDU University, Қаскелең, Қазақстан
e-mail: raikhan.abnassyrova@sdu.edu.kz

² фил.ғ.к., Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан,
e-mail: oazis-jas@mail.ru

³ PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnar_9.12.81@mail.ru

⁴ пед. ғ.д., профессор Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: satbekova@mail.ru

Аңдатпа. Үнемі дамып келе жатқан білім беру ландшафтында технологияның интеграциясы дәстүрлі оқыту әдістемелерін айтарлықтай өзгертті. Парадигма өзгерісіне ұшыраған маңызды салалардың бірі ол – тіл үйрету әдістемесі. Қазіргі уақытта онлайн білім беру платформалары тілді тиімді және қолжетімді меңгеруге мүмкіндік беретін қуатты құрал ретінде пайда болды. Интернеттің кең таралғандығы және цифрлық ресурстардың көбеюі тіл біліміндегі жаңа дәуірге жол ашып, білім алушыларға әртүрлі лингвистикалық дағдыларды меңгеруге, бүкіл әлем бойынша спикерлермен байланысуға және оқу тәжірибесін жеке қалаулары бойынша бейімдеуге бұрын соңды болмаған мүмкіндіктер берді.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты тіл үйренуге арналған әлемдік онлайн платформаларды және оның зерттелу жолын қарастыра отырып, осы цифрлық революцияның қыр-сырын ашуды көздейді.

Мақалада қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесімен айналысып жүрген отандық ғалымдар мен әдіскерлердің тіл оқытудағы тиімді әдіс-тәсілдер мен әдістеме туралы пікірлері айтылды. Сонымен қоса қазіргі кездегі қазақ тілін ашық білім беру платформалары арқылы оқыту әдістемесін зерттеу енді қолға алынып жатқандықтан әлемдік ғалымдардың тілді шет тілі ретінде ашық білім беру платформасы арқылы оқыту әдістемесіне теориялық талдау жасалды және осы бағытта зерттеу жүргізіп жүрген ғалымдардың жобалары туралы қысқаша айтылып өтті.

Мақаланың қорытындысы ретінде әлемде тіл үйрету нарығы интернет пен мультимедианы кеңінен қолдану арқылы жаңа технологиялық мүмкіндіктердің көмегімен дамып келе жатқан уақытта қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда әлемдік ашық білім беру платформаларын зерттеу және ең озық үлгілеріне қарай отырып, тіл үйрететін платформалар жасау аса қажет деген тұжырым жасалды.

Тірек сөздер: ашық білім беру платформасы, қашықтан оқыту, қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту, цифрлық технологиялар, қазақ тілі, инновациялық тәсілдер, мультимедия, онлайн білім беру, тілдік платформа, мобильді қосымша

Негізгі ережелер

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жария еткеннен бастап халықаралық аренадағы дамыған, озық елдердің қатарына кіруді мақсат етіп, осы орайда бірнеше стратегиялық бағдарламалардың қабылданғаны баршамызға белгілі. Жаһандағы экономикалық, технологиялық, ғылыми, әлеуметік, медициналық т.б. көптеген салалардың қарыштап дамуы еліміздің озық 50 елдің қатарына қосылу үдерісінің жүруіне себеп болды. Соның ішінде білім мен ғылым саласында Болон процессіне мүшелікке өту, халықаралық «Болашақ» стипендиясын тағайындау, ЖОО-лардың халықаралық рейтингтеріне қатысу т.б. шет тілдерін меңгеру талаптарын арттырып келеді. Сол сияқты мемлекет қазақ тілі мен өзге де этнос тілдерінің дамыту стратегиясын ұстанады. Осыған орай, елімізде тілдерді дамыту турасындағы бағдарламалар мен тұжырымдамалардың аясында көптеген жұмыстар атқарылып келеді.

Тіл үйрену заманауи тұлғаның негізгі капиталдарының бірі десек те болады. Мемлекетімізде қазақ (мемлекеттік тіл), орыс (ресми тіл) және ағылшын (халықаралық тіл) тілдерін оқытуға жан-жақты көңіл бөлінген. ҚР Ғылым және жоғары білім министрілігі, Тіл саясаты

комитеті және оларға қарасты мекемелер, жергілікті Тіл басқармалары, түрлі қоғамдастықтар мен орталықтар, университеттер мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту және оқыту әдістемесін жетілдіруде ауыз толтырарлық істер атқарып келеді.

Ал қазіргі ХХІ ғасырдағы цифрлық революция адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын ғана өзгертіп қоймай, білім беру ландшафтында да төңкеріс жасады. Тіл үйрену домен, онлайн білім беру платформаларының пайда болуымен трансформациялық өзгерістерге ұшырады. Бұл платформалар тіл үйренушілерге географиялық кедергілерден өтіп, лингвистикалық ресурстарға бұрын-соңды болмаған қолжетімділікті қамтамасыз ететін динамикалық және интерактивті тәжірибені ұсынады. Бұл зерттеу жұмысында онлайн білім беру платформаларының тілді меңгерудегі дамып келе жатқан рөлін талдауға, олардың тиімділігі мен қиындықтарына, қазақ тілін үйрету әдістемесінің ашық білім беру платформасы арқылы үйретуді дамыту қажеттілігіне тоқталатын боламыз.

Кіріспе

Тіл үйретудің негізі – әдістеме. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің бастауын ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен көреміз. Содан бері әртүрлі кезеңдерде отандық ғалымдар қазақ тілін оқыту әдістемесіне еңбектерін сіңірді. Алайда қазақ тілін екінші тіл (Т2) ретінде үйрету әдістемесі 2010 жылдарға дейін кенжелеп келгені белгілі. Мектеп және университеттерде қазақ тілін Т2 ретінде үйретуде грамматиканы оқыту басты нысана болды. Тәуелсіздік жылдары мемлекеттік тілді білуге талап та, қажеттілік те арта түсті. Бұған түрлі факторлар ықпал етті: қоғамдық сананың өсуі, мемлекеттік органдарда құжатайналымының қазақ тілінде жүргізілуі, қазақ тілінде ғылыми жұмыстардың жарық көруі т.б.

Қазақ тілін Т2, яғни Қазақстандағы өзге ұлт өкілдеріне үйрету әдістемесі ХХІ ғасырдың екінші онжылдығынан бері жаңаша көзқараспен, білім мен ғылымның, технологияның жаңа парадигмаларында оқытыла бастады. Оған еліміздің ғалымдары мен әдіскерлерінің еңбектері куә. Мәселен, 2015 жылы ғалым Гүлбағиза Мұсаеваның «Қазақ тілі шет тілі ретінде» (А1, А2) атты оқу құралдары жарық көріп [1], республикамыздың көптеген мемлекеттік мекемелері мен тіл орталықтарына, университеттеріне кеңінен таралды. Оқулықта алғаш рет қазақ тілін екінші тіл ретінде емес, шет тілі ретінде оқыту әдістемесі ұсынылады. Кітаптар бірнеше жылғы апробациялардан өтіп, бүгінде қазақ тілін оқытудағы тиімді құралдардың біріне айналып отыр.

Жалпы әлемдік тіл үйрету тәжірибесінің озық әдістерін назарға алатын болсақ, тіл үйретуде екінші аралық тілді қолданбау анағұрлым тиімді екені факт.

Мемлекеттік тілді үйретудегі озық тәжірибелерді анықтау мақсатында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Тіл саясаты комитеті мен Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының ұйымдастыруымен «Тілді үйретудегі отандық әдістемелердің тәжірибесі» тақырыбындағы онлайн-семинарлар сериясы 2022 жылдың ақпан және сәуір айлары аралығында ұйымдастырылды.

Іс-шараның мақсаты – тілді үйрету әдістемесі бойынша тәжірибе жинақтау мақсатында үздік әдістемелік идеяларды ортаға салу, қазақ тілін үйрету әдістемесін жетілдіру.

Семинарға арнайы елімізде қазақ тілін оқытуда ғылыми зерттеулер жүргізіп, оның нәтижелерін практикада қолданып жүрген ғалымдар, сол сияқты қазақ тілін оқытуда шеберлігін шыңдап, жетістіктерге қол жеткізген оқытушылар мен әдіскерлер қазақ тілін үйретуде қолданып жүрген әдістемелерімен, тәжірибелерімен бөлісті. Семинардың қорытындысы бойынша тілді оқытуда функционалдық-семантикалық әдіс, когнитивті, лингвомәдени әдіс, тілді аралық тілсіз үйрету, коммуникативтік әдіс, интераутивті әдістер тиімді екені анықталды.

Филология ғылымдарының докторы, Назарбаев университеті Қазақ және түркология департаментінің профессоры Күзекова Зейнехан «Қазақ тілінің қолданбалы грамматикасының әдістемесі» баяндамасында [2] тілдік білім, тілдік мәдениет, бүгінгі таңда тілді оқытуға жаңаша қарауды талап ететіні туралы ойын ортаға салады. Қазақ тілін оқыту мазмұнын пәндік, процессуалдық, тіл біліміндегі құрылымдық, құрылымдық-семантикалық, функционалдық аспектілері тұрғысынан қарастырып, лексикалық бірліктерді үйретуге құрылған жаттығулардың тиімділігін көрсетеді. Ғалым қазіргі таңда тілді үйретуде функционалдық-коммуникативтік әдістемені қолдануды ұсынды, оның ішінде лексикалық және грамматикалық тақырыптарды оқытқанда концентрлік жүйеге сүйене отырып оқытудың маңыздылығына тоқталады. Сонымен қатар тілдік бірліктердің ядролық мағынасынан бөлек, олардың қолданыстағы мағыналарын үйрету қажеттілігін айтады. Бұл дегеніміз, егер лексика бір сабақтан екінші сабаққа байланыста берілсе, тіл үйренуші сөздерді жаттамай, меңгереді. Грамматикада да осындай сабақтастық болу шарт, мысалы, бірінші сабақта барыс септігі өтілсе, келесі сабақта оның басқа мағынасы, яғни қолданысы ашылуы тиіс. Сәйкесінше, алдыңғы мағынаны қолданыстағы мағына

жалғастырса, ол жаттауға емес, меңгеруге бағытталады.

КИМЭП университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Ерназарова Зәуреш Шаршыбекқызы тілді меңгергенде тіл үйренушіде қалыптасқан когнитивті құрылымдардың негізінде белгілі бір тәртіппен, жүйемен ұсыну грамматикалық категорияны қабылдаудағы қиындықтардың алдын алады және жаңа ақпаратты дұрыс қабылдауға, қолдануға мүмкіндік береді дейді. Бұны әдістеме ғылымында когнитивті бағыт деп атайды. Осы тұрғыдан келгенде тапсырманы берудің реті, белгілі бір әдіс пен әдістемеге негіздеп әзірлеу маңызды болып табылады. Когнитивтік әдісте тілдік бірліктерді таным арқылы үйрету басымдыққа ие, яғни тіл үйренуші белгілі бір материалды, сөздерді меңгеру үшін оны көру, есту, қайталау, жазу керек. Сонымен қатар тілдік бірлікті тану үшін оның танымында бірінші тұтас бейне қалыптасу керек, содан кейін тұтастықтан бөлшекке өтуге болады [3]. Қазіргі қазақ тілін үйретудегі негізгі мәселе де осы болып табылады, алдымен бөлшек, яғни сөз оқытылады, содан кейін барып мәтін беріледі. Ал когнитивтік әдіске сәйкес лексикалық тақырыпты меңгерту үшін, алдымен, жалпыдан жалқыға өту тиімді, себебі танымдық процесте бөлшектен тұтасты қабылдау әлдеқайда қиын. Яғни алдымен мәтінмен жұмыс, содан кейін сөздікпен жұмыс қамтылуы қажет. Сөздерді үйреткен кезде тіл үйренушінің танымы арқылы жұмыс істеу керек, осыдан когнитивті оқыту бағыты айқындалады.

3.Ерназарова қолданып жүрген тілді оқытудағы когнитивті бағыт оң нәтиже беріп, оқу процесінде сынамаланып жүр.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф.ғ.к. Мұсаева Гүлбағиза Әбіласымқызы «Қазақ тілін үйрету алгоритмі» [3] тақырыбындағы баяндамасында тіл үйренушіге ұсынылатын тілдік материал оқытудың мақсатына сай сұрыпталып, логикалық тұрғыда електен өтіп, белгілі бір жүйемен реттеліп берілуі жөнінде айтты. Бұл жүйе бір-бірімен байланыса отырып дамиды, шағын қадамдардан тұрады және соған негізделіп қазақ тілін шетел азаматтарына үйретуге арналған оқу құралдары кең қолданысқа ие болған. Тілді үйрету үшін алгоритм қажет. Сабақтар үнемі алдыңғы және кейінгі сабақтармен байланысты болып, әр сабақ үлкен бір курстың бөлшегі болу керек. Тілді екі бағытта оқытамыз: 1) Тіл туралы оқыту; 2) Тілді таным қатынасы ретінде оқыту. Ол үшін коммуникативті әдіс керек. Коммуникативті оқыту дегеніміз тіл үйренушінің кез келген коммуникациялық жағдайда сөйлеуі, барлық әрекетке сай болуы, шынайы өмірдегі жағдаятта сөйлеуі. Алгоритм құру барысында өмірлік модельмен жұмыс істеу маңызды. Грамматиканы оқытуда грамматикалық символдар, модельдер қолданылған тиімді.

Қорытындылай келгенде, тілді үйретуде әр тапсырманың артында ғылыми-лингвистикалық әдістемелік негіз жатуы тиіс, тапсырма әзірлеу, тақырыптардың, сабақтардың өзара байланысы, материалды сұрыптау – барлығы тіл үйретудің алгоритмін құрайды.

Сонымен қатар ғалым Мұсаева Гүлбағиза Әбіласымқызы қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесін ұсынады [4, 38-43 бб.]. Мемлекеттік тіл көптен бері аударма арқылы, яғни орыс тілі арқылы үйретуге негізделіп келді, алайда бұл әдістеме жылдар бойы тілді меңгерудің тиімділігін арттырмағаны белгілі. Сондықтан Г.Мұсаева шетелдік тәжірибелерге сүйене отырып, қазақ тілін шет тілі ретінде, аудармасыз үйретуді ұсынғандардың бірі болып табылады. Бұл әдістемеге сай тіл үйренушіге барлық материал оқытылатын тілде ұсынылып, түсіндіріледі. Мәселен, егер біз Чехия, Түркия немесе басқа да кез келген елге барып сол елдің тілін үйренетін болсақ, бізге ол тілді меңгеру үшін қазақша түсіндіріп жатпайды. Бұл әдістеменің тиімділігі - тіл үйренуші бірден тілдік ортаға еніп, оқытушының шеберлігінің нәтижесінде жетістікке жетеді. Ол үшін грамматиканы оқытуда грамматикалық символдар, модельдер қолданылған тиімді.

Г.Мұсаеваның ұсынып отырған қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі тілді меңгеруде тиімді болып табылады.

Назарбаев университетінің қазақ тілі оқытушысы, филология магистрі, Балабеков Айдар Қалайбердіұлы коммуникативтік және интерактивті әдістің тиімділігіне назар аудартады. Тіл үйретуде интерактивті қарым-қатынас, аудиториямен жанды байланыс құру басты назарда болуы қажет. Тіл үйренушілердің «тілдік кедергісін» жоюдағы сұхбат және оқылым мәтіндерінің барынша шынайы берілуі, қолданыстағы белсенді сөздерді пайдалану жолдары қарастырыла келе, көркем шығармаларды деңгейге сай өңдеу жолдары тілді меңгеруді жеңілдетеді [3]. Яғни коммуникативтік әдістеме кәдімгі өмірде болатын шынайы тақырыптарда пікір алмасу дегенді білдіреді. Бұл әдістеменің нәтижесінде тіл үйренуші тілді кез келген жағдайда қолдана алады. Коммуникативтілікке бағытталған ұстаным – тіл үйренушінің ауызша және жазбаша түрде қарым-қатынас жасай алуы үшін қажетті коммуникативтік мүмкіндіктерін тудыруға бағытталған оқыту. А.Балабековтің қолданып жүрген әдістемесі тілді үйренуде жетістіктерге жеткізіп, бүгінде оның авторлығымен шыққан бірнеше оқулықтар қазақ тілі курстарында оң нәтижесін беріп жүр.

Қарағанды облысы Тілдерді оқыту орталығының директоры Игенова Алмагүл Ақмашқызы «Қазақ тілін кәсіби салаға бағыттап тиімді ұйымдастыру» тақырыбында баяндама жасады. Мемлекеттік

тілдің аясын кеңейтудің ұтымды жолы – кәсіби лексиканы дамыту. Осы мәселеге кеңінен тоқталып өткен спикер сот саласының қызметкерлеріне арналған QR кодталған үш деңгейлік қазақ тілі оқу-әдістемелік кешені аудио құралымен таныстырды. Оқу құралының әр деңгейі V модульден, 40 академиялық сағатқа негізделіп жазылған. Лексикалық минимум, грамматика, жазылым, оқылым, тыңдалым сөйлесім дағдыларын қалыптастыруға арналған жұмыс түрлері берілген. Мәтіндер, сұхбат түрлері, толтыруға арналған кестелер, сот саласының терминдері мен іс-қағаз түрлері жүйелі берілген [3].

Жоғарыда біз ғалымдар мен әдіскерлердің тіл оқытудағы тиімді әдіс-тәсілдер мен әдістеме туралы пікірлерін қорытындылайтын болсақ, екінші тіл үйретуде коммуникативтік әдіс, функционалды грамматика, когнитивтік әдіс, ойын арқылы үйретудің маңызы ерекше екенін түсіндік. Десек те, осындай тиімді әдіс-тәсілдерді жүйелі түрде қолдана отырып тіл үйретудің жаңа цифрлық технологиясы қалыптасқанын зерттеу өзекті екенін айтуымыз керек.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазақ тілін шет тілі ретінде ашық білім беру платформасы арқылы үйретуге байланысты мақала жазу барысында, ең алдымен, біз отандық ғалымдар мен әдіскерлердің тіл оқытудағы тиімді әдіс-тәсілдер мен әдістеме туралы пікірлеріне тоқталу үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Тіл саясаты комитеті мен Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының 2022 жылдың ақпан және сәуір айлары аралығында «Тілді үйретудегі отандық әдістемелердің тәжірибесі» тақырыбында өтілген онлайн-семинар материалына сүйендік және Г.Мұсаеваның қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесіне қатысты жазған мақалалары мен оқулықтары басшылыққа алынды.

Қазақ тіл білімінде қазақ тілін үйрететін мобильдік қосымшаларды зерттеу және шет тілдерін үйрететін мобильдік қосымшалардың тиімділігін зерделеу мен сараптау нақты ғылыми нысанға айналмай отырғандықтан біз көбіне Ресей және алыс шетел ғалымдарының тәжірибелері мен зерттеулеріне сүйендік, соның ішінде Ресей ғалымы В.А.Куклев пен Н.Н.Касаткинаның мобильді оқытуға қатысты пікірлеріне тоқталдық.

Ал үздік сайттар мен мобильді қосымшаларды анықтау барысында шет тілдерін үйрету курстарын ұйымдастыратын <https://preply.com/> берген тізімдері мен <https://apprenda.com/> сайтындағы ақылы және ақысыз үздік МҚ тізімі қаралды.

Жалпы мақала жазу барысында ашық білім беру платформасы арқылы оқытудың теориялық негіздерін анықтау үшін әлемдік зерттеу еңбектеріне шолу, талдау, салыстыру, жинақтау, мәліметтерге сыни тұрғыда сипаттама беру, қайта өңдеу және ғылыми ой-пікірлерді салыстыра сипаттау, материалдарды жүйелікпен баяндау, түсіндіру әдістері қолданылды.

Талқылау

Бүгінде дәстүрлі немесе интерактивті түрде тіл үйретудің орнын технологияның жетістіктерін кеңінен қолдана отырып екінші тілді меңгеру жаһанадық үрдіске айналып отыр. Осы ретте қазақ және шетел ғалымдары бірқатар зерттеулер жасағанмен, қазақ тілін үйрететін мобильдік қосымшаларды зерттеу, шет тілдерін үйрететін мобильдік қосымшалардың тиімділігін зерделеу мен сараптау нақты ғылыми нысанға айналмай отыр. Бұл орайда біз көбіне Ресей және алыс шетел ғалымдарының тәжірибелері мен зерттеулеріне сүйенеміз.

К.Кударова, А.Таженова [5], Б.А. Досжанов, Р.У. Альменаева, Б.К. Жарменова [6], А.Ораз, Қ.Маликов [7], Г.Азимова, А.Сатбекова [8], Г.Бакирова, А.Құдурбек, М.Сұлтанова, Ш.Жубанова [9], С.К. Қожахмет, Е.П. Макашев, Қ.С. Дальбекова, А.К. Исакова [10], Қ.Аубакирова, А.Мустафаева, М.Кулахметова [11] сияқты отандық зерттеушілердің ғылыми мақалаларында мобильдік қосымшалар арқылы тіл үйретудің тиімділігі, олардың түрлері, сабақта қолдану тәсілдері жалпы шолу ретінде сөз болады.

Қазіргі заманда ғылыми-техникалық прогрестің дамуына байланысты оқытудың дәстүрлі формасынан интерактивті, мобильді формасына ауысқанымызға пандемия қатты әсер етті. Қашықтықтан оқыту түрлі платформалар арқылы жүзеге асырылып, бүгінде оқытудың гибридті түрлері де кеңінен қолданылады. Онлайн және офлайн оқыту, жаппай ашық білім беру платформалары және түрлі мобильді қосымшалар арқылы іске асып жатыр. Соның ішінде тілді мобильдік қосымшалар арқылы оқыту алғашқылардың бірі болды десек, жаңылыспаспыз. Мобильді телефондардың мүмкіндіктері мен күн сайын жаңарып жатқан функциялары тіл үйренушіге электронды ресурстар арқылы өзіне қажет әдебиеттер, контент, карточка т.б. жүктеуге өте ыңғайлы және пайдалы. Мобильді гаджеттер арқылы білім алу, тіл үйрену тұтынушыларға уақытын тиімді пайдалануға және кез келген ыңғайлы жерде үйренуге, пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе ересектер үшін өте қолайлы. Мобильді оқу дәстүрлі сыныптарды оқытылатын сабақтарға қарағанда әлдеқайда адамның уақыты мен қуатын үнемдейді, тіл үйренуге

немесе басқадай қажеттеліктерін қанағаттандыру үшін пайдаланады. Мобильді құрылғылар тұтытуда да өте ыңғайлы, яғни тұтынушы оны өз қалауымен таңдап, кез келген жерде өзімен бірге алып, қолайлы уақытта, ыңғайлы жерде қолдана алады. Мобильді технологиялар сонымен қатар оқытушылардың сабаққа дайындығы үшін де өте қолайлы әрі қазіргі смартфондар нарықта қолжетімді, олардың алуан түрі бар. Сонымен қатар мобильді технологиялар арқылы тіл үйренушілермен, оқытушылармен жылдам кері байланыс орнатуға болады.

Жалпы мобильді оқыту немесе мобильді технологиялардың тіл үйренудегі мүмкіндіктері зор болғанымен, классикалық түрдегі сабақтарды толығымен ауыстыра алады деп ойлау қате. Себебі тілді үйрену үшін тек индивидуалды түрде оқудан басқа, тілдік ортаға ену, тілді өмірде пайдалану, оқытушының бағыт-бағдары сияқты көптеген процестердің орнын толыққанды басып алмайтыны түсінікті.

Мобильді қосымшаларда көбіне арнайы жаттығулар мен тапсырмалардың жиынтығы ұсынылады, егер тіл үйренуші қандайда материалды түсінбеген болса, оған міндетті түрде мұғалімнің көмегі қажет болады. Мобильді қосымшалардың басым көпшілігі грамматиканың негіздерін үйретумен шектеліп, лексикалық бірліктерді жаттатуға, үйретуге бағытталған. Десек те мобильдік қосымшалар арқылы тіл үйренудің артықшылықтары бар екенін қазіргі тіл үйренуге арналған көптеген қосымшалар мен оны тұтынушылардың санынан аңғаруымызға болады.

Күн санап қазақ, ағылшын тілдерінің оқытушылары мобильді оқытуға көңіл бөліп, өз сабақтарында интерактивті әдіс-тәсілдермен бірге қолдануды енгізіп келеді. Оқытудың бұл түрін «тілді мобильді технологияларды қолдану арқылы үйрету» деп аталады. Шет тілдерін мобильді қосымшалар арқылы үйретудің жалпы мәселелері ресейлік ғалымдармен біршама зерттелсе, отандық ғылымда тек IT мамандарының өнім ретінде зерттеу жұмыстарында кездеседі. Біздің ойымызша, тілді мобильді қосымшалар арқылы үйрену жаңа әдіс әрі ол тіл үйренушілер үшін ыңғайлы, қолжетімді болып табылады.

Нәтижелер

Қазақстандағы ашық білім беру платформалары көптеген университеттердің базасында құрылғанын көруге болады, алайда олардың ішінде нақты тіл оқытатын курстардың немесе арнайы қосымшалардың жоқтығын байқаймыз. Біз еңбегімізде нақты ашық білім беру платформалары түрінде қарастырылатын әрі сайт, әрі мобильді қосымша болып әзірленген тіл үйрететін қосымшаларды қарастыруды көздедік.

Мобильді оқытуды кез келген пәнге, салаға, дағдыға қатысты ұйымдастыруға болады, дегенмен зерттеушілердің көпшілігі мобильді оқыту әсіресе шет тілдерін оқытуда тиімді деген пікірді қостайды.

Ресейғалымы В.А.Куклев өзінің мобильді оқытудың методологиясы мен теориясына арналған монографиялық зерттеулерінде МО мынадай қағидаттарын атайды:

- үздіксіздік және бейімделу;
- оқу процесіннің дербестігі;
- оқытудың контексттілігі;
- қолжетімділік;
- уақыт пен оқытуды басқару;
- оқытушының білім алушылармен икемді өзара іс-қимылы;
- өзін-өзі тәрбиелеу принципі [12, 129-133].

Н.Н.Касаткина МО арқылы шет тілдерін үйренудің артықшылықтарын төмендегідей көрсетеді:

- мобильді құрылғылар оқытудағы негізгі немесе басым технология болып табылады;

- оқытудың мақсаты – тілдік, әлеуметтік-мәдени және мәдениетаралық құзыреттіліктерді қалыптастыру;
- оқу материалын ұсыну, оқытуды қолдау және бақылау;
- оқытуды кез келген жерде, кез келген уақытта жүзеге асыру [13, 148].

Көріп отырғанымыздай МО терминіне берілген анықтамалар мен оның басымдықтарына оқу процесінің уақыт пен орынға тәуелсіздігі, қолжетімділік, дербестілік, оқу мазмұнының икемділігі жатады.

Сонымен мобильді оқыту мобильді құрылғылар арқылы жүзеге асатын, білім алушының қажеттіліктеріне бағдарланған оқыту түрі болса, оның ішкі мазмұны, әдістемесі, технологиялық мүмкіндіктері арнайы мобильді қосымша арқылы көрініс табады. Қазіргі таңда мобильді қосымшалар арқылы шет тілдерін үйрену белсенді түрде қолданылады. Әр қосымшаның өзінің негізгі ерекшеліктері, үйрететін тілі, контенті, үйрету әдісі болады. Интернет кеңістіктегі сандаған, әр алуан тіл үйретуші мобильді қосымшалардың (МК) тиімділігіне талдау жасау үшін, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің оқытушылары Д.Асанова мен А.Прлепесова ағылшын тілін оқытудағы МК рөлін анықтай отырып, студенттердің арасында жүргізілген сауалнаманың қорытындысы бойынша олар ағылшын тілін үйрену үшін Lingualeo - 66.1%; Duolingo - 61.6%; Puzzle English – 32.3%; with Memrise – 21%; Polyglot and BBC Learning English– 19.4%; Bussu – 17.7% т.б. МК түрлерін қолданады. Сонымен қатар зерттеушілер МК тиімділігін

анықтау мақсатында М.А.Одинокаяның дидактикалық сипаттамаларына ерекше көңіл бөлетіндігін алға тартады [14, 121-125].

М.А.Одинокая Learn English Elementary, Duolingo, Memrise, Grammar Up, LinguaLeo МҚ қарасытыра отырып, олардың операциялық жүйесіне, функцияларына, оқыту әдістемесіне, дидактикалық материалдарына шолу түрінде сипаттама беріп өтеді [15, 100-102 бб.].

Бұдан басқа шет тілдерін үйрететін ең үздік МҚ тізімін жариялаған бірнеше ұйымдарға сілтеме жасайтын болсақ, онда МҚ үздіктерінің тізімін ғана бермей, сипаттамасын, күшті және осал жақтарын саралағандарын көруімізге болады.

Мысалы, шет тілдерін үйрету курстарын ұйымдастыратын <https://preply.com/> сайтында үздіктердің тізімі былай берілген:

- ақысыз үйрететін үздік қосымшалар: Duolingo, Memrise;
- сөйлеу тәжірибесін жетілдіретін үздік қосымшалар: Speakly, HelloTalk, HiNative;
- сөздік қорды дамытатын үздік қосымшалар: Drops, Triplingo, Qlango;
- дыбыстаудағы үздік қосымшалар: Rosetta Stone, Pronounce, Mosalingua;
- ойын арқылы үйрететін үздік қосымшалар: Mondly, Busuu;
- грамматиканы үйрететін үздік қосымшалар: Babbel, Lingualift;
- тыңдау дағдысын жетілдіретін үздік қосымшалар: Pimsleur, Beelinguapp, Lirica.

Сайтта үздік тіл үйрететін қосымшалардың тізімі 7 санатқа бөлінгенін байқауға болады, сонымен қатар әр қосымшаның ақысы, ерекшелігі, күшті және осал жақтары қысқаша сипатталған.

Сол сияқты <https://apprenda.com/> сайтында ақылы және ақысыз үздік МҚ тізімі мен сипаттамалары берілген:

Duolingo
Memrise
Babbel
Busuu
Rosetta Stone
translate.google.com
Mindsnacks
50languages
Mangolanguages
Anki.

Әлемде тіл үйрету нарығы интернет пен мультимедианы кеңінен қолдану арқылы жаңа технологиялық мүмкіндіктердің көмегімен

дамып келе жатқан уақытта қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда әлемдік ашық білім беру платформаларын зерттеу және ең озық үлгілеріне қарай отырып, тіл үйрететін платформа жасау аса қажет екендігін байқауымызға болады.

Ютуб әлеуметтік желісінде SDU University ішкі жобасы бойынша түсірілген Р.Ж.Абнасырованың <https://youtube.com/channel/UCh7k9ERfvk8wLcvedBIB1WQ> қазақ тілін шетелдік азаматтарға латын және кирил әліпби бойынша үйрететін бейне сабақтары тіркелген. Бейне сабақтардың нәтижесі бойынша өз тәжірибелерімен жоба жетекшісі семинарларда <https://tilmedia.kz/ru/info/884?fbclid=IwAR0oayKuOA5FxuKCC-KfQ6H1vyRL5gR8YA9EZusXVaJ9yqVnWHNle9FHBOM> бөлісіп жүр.

Ал қазіргі уақытта жоба жетекшісі Р.Абнасырова және жоба орындаушылары №AP19677903 «Қазақ тілін шет тіл ретінде оқытуда ашық білім беру платформасын пайдаланудың ғылыми-әдістемелік негіздері» атты мемлекеттік ғылыми жоба бойынша зерттеу жұмысын бастап кетті. Жобаның негізгі мақсаты елімізде білім алып жатқан және өзге мемлекетте жүрсе де қазақ тіліне деген қызығушылығы бар шетелдік азаматтардың мемлекеттік тілімізді үйренуге деген қызығушылығын арттыру үшін қазақ тілін екінші тіл ретінде ашық білім беру платформасы арқылы оқытуды ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздей отырып, қазақ тілін үйретудің қазіргі заман талабына сай әдістемесін ұсыну.

Жобаның негізгі міндеттерінің бірі

- қазақ тілін қашықтықтан оқытуға арналған екі әліпби негізінде жасалған (латын графикалы әліпби және кирилл әліпбиі) білім платформасын құру:

- Шет тілдерді оқытудың бастапқы және жалғастырушы деңгейлеріне арналған (A1, A2) еуропалық стандарттарды толық қамтитын тіл арқылы қарым-қатынас жасау қызметінің барлық дағдысын (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) меңгерте алатын, кинотренинг тәсілдері арқылы жасалған қазақ тілін меңгертуге арналған бейне сабақтар түсіру;

- Әр тақырыпты өткеннен кейін сол тақырыпқа қысқаша анимациялық фильмдер түсіру.

- Әр деңгейге сай келетін қазақ әндерінің жинағын әзірлеу;

- Тіл үйренушінің бойында тыңдалымды және оқылымды меңгертуге байланысты білім, білік, дағдыларын дамытатын қысқаша әңгімелердің PDF нұсқасын жасау;

- Тіл үйренуші берілген барлық тапсырмалардан өтіп, курсты толық оқып біткен жағдайда сертификат алуына мүмкіндік тудыратын қорытынды тест жасау.

Бейнесабак

Бейнежазба

Мәтін

Ән айту

Тест

Цифрлық технология заманында ашық білім беру платформалары арқылы қазақ тілін оқытуға арналған жобамыз мемлекеттік тіліміздің шет тілі ретінде оқыту әдістемесін жетілдіруде оң өзгерістерге бағытталған, жаңашыл зерттеулердің бірі болып табылады.

ашық білім беру ресурстарына қатысты дамыған елдердің тәжірибесін зерттей отырып тілді шеті тілі ретінде ашық білім беру платформасы арқылы оқытудың әдістемесі жасалуымен, зерттеу жұмысы негізінде шетелдік азаматтарға қазақ тілін қашықтықтан оқи алуына мүмкіндік беретін латын және кирилл әліпбиі негізінде жасалған ашық білім беру платформасы дайындалып, тәжірибеден өткізілуімен айқындалады.

Цифрлық технология заманында ашық білім беру платформалары арқылы қазақ тілін оқытуға арналған жоғарыда аталған жоба мемлекеттік тіліміздің шет тілі ретінде оқыту әдістемесін жетілдіруде оң өзгерістерге бағытталған, жаңашыл зерттеулердің бірі болып табылады деген ойдамыз. Және әлемнің үздік тіл оқыту платформаларын зерттей келе қазақ тілін үйренем деген шетелдік азамат еш қиындықсыз, мұғалім іздемей қашықтықтан және онлайн оқи алатын екі әліпби негізінде жасалған (латын графикалы әліпби және кирилл әліпбиі) ашық білім беру платформасының құрылуы өз еркімен қазақ тілін үйренемін деушілерге жақсы көмек болатынына сеніміміз мол.

Қорытынды

Қазіргі жаһандану заманында Қазақстанның халықаралық кеңістіктегі саяси, экономикалық беделіне сай шетелдік білімгерлердің қазақ тіліне сұранысы жылдан жылға артып келеді. Осы орайда, қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың әдістемесін жетілдіру және оқытудың жаңашыл жолдарын іздеу – бүгінгі күннің *өзекті мәселесі* болып отыр.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі күшейіп, ұлтаралық қатынас тіліне айналатын кезеңі келеді деп есептеймін» - деп, алдағы уақытта қазақ тілінің мәртебесі артатыны туралы жариялаған болатын. Тіл үйренуші, шетелдік азаматтар, заманауи әдіс-тәсілдерден біршама ха-

бардар және олардың қазіргі заманға сай тілді үйренуге деген сұранысы басым.

Қалай болғанда да тіл үйренушілерге жаңа технологиялар мен мультимедия мүмкіндіктерінің арқасында тілді үйрету нарығы басталып келеді. Ашық білім беру онлайн оқытудың үздіксіз, әрі кез келген уақытта қолжетімді заманауи білім беру жүйесі болып табылады. Кез келген адам сабақтың уақыты мен орнын өз бетінше таңдау арқылы жаңа білім мен дағдыларды тегін ала алады. Ашық білім берудің принципі – адамның білім алу уақыты шексіз.

Әлемде тіл үйрету нарығы интернет пен мультимедианы кеңінен қолдану арқылы жаңа технологиялық мүмкіндіктердің көмегімен дамып келе жатқан уақытта қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда әлемдік ашық білім беру платформаларын зерттеу және ең озық үлгілеріне қарай отырып, тіл үйрететін платформалар жасау аса қажет.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақала №АР19677903 Қазақ тілін шет тіл ретінде оқытуда ашық білім беру платформасын пайдаланудың ғылыми-әдістемелік негіздері гранттық жобасы аясында орындалды

ӘДЕБИЕТ

[1] Мұсаева Г. Қазақ тілі шет тілі ретінде базалық деңгей. – Астана, 2015. – Б. 239. Г.Мұсаева Қазақ тілі шет тілі ретінде жалғастырушы деңгей. – Астана, 2015. – 140 б.

[2] <https://ult.kz/post/til-mamandary-tazhiribe-almasty>

[3] <https://tilalemi.kz/article/2934.html>

[4] Мұсаева Г.Ә., Дүйсенбаева Р.И., Машинбаева Г.Ә. Тілдерді оқыту үдерісінде сөйлеуді қабылдау мен тудыру // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы. – 2019. – №1 (67). – Б. 223-229.

[5] Кударова К., Таженова А. Шет тілі сабақтарында білім алушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыру үшін электрондық гаджеттерді пайдалану // Ғылым және білім. – 2023. – № 2 (71) журналға қосымша №1. – Б. 302-314.

[6] Досжанов Б.А., Альменаева Р.У., Жарменова Б.К. Білім беруде мобильді оқыту технологиясының тенденциясы мен болашағы // ҚР ҰҒА Абай ат.ҚазҰПУ Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы. – 2021. – №4 (72). – Б. 25-32.

[7] Ораз А., Маликов Қ. Қазақ тілін үйретуде мобильді қосымшаларды пайдаланудың тиімділігі // Л.Н. Гумилев атындағы

ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 3 (144)/2023. – Б. 203-2015.

[8] Азимова Г., Сатбекова А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі саласында заманауи мобильді қосымшаларды қолданудың тиімді жолдары // ҚР ҰҒА Абай ат.ҚазҰПУ Хабаршысы. Педагогика сериясы. – 2022. – 3 (397). – Б. 5-20.

[9] Бакирова Г., Құдурбек А., Сұлтанова М., Жубанова Ш. Ағылшын тілін үйренушілердің ынтасы мен ынтымақтастығын цифрлық технологиялар арқылы арттыру // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2023. – 2 (69). – Б. 219-236.

[10] Қожахмет С.Қ., Макашев Е.П., Дальбекова Қ.С., Исакова А.К. Қазақ тілін үйретуге арналған мобильдік қосымша құру // ҚР ҰҒА Абай ат.ҚазҰПУ Хабаршысы. «Физико-математикалық ғылымдар» сериясы. – 2020. – №4(72). – Б. 208-213.

[11] Аубакирова Қ., Мустафаева А., Кулахметова М. Шетел тілдерін үйретуде мобильді оқытуды қолданудың тиімділігі // ПМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2016. – № 4. – Б. 42-48.

[12] Куклев В.А. Методология мобильного обучения. – Ульяновск: УлГТУ, 2006. – 254 с.

[13] Касаткина Н.Н. Теоретические основы мобильного обучения иностранным языкам // Ярославский педагогический вестник. – 2016. – № 5. – С.147-151.

[14] Асанова Д., Прлепесова А. The role of educational mobile apps in learning English (non-linguistic specialties) // Вестник Карагандинского университета. Серия «Педагогика». – 2020. – №2(98). – С.121-125.

[15] Одинокая М.А., Коллерова М.В. Роль образовательных мобильных приложений в изучении английского языка // Интерактивная наука. Педагогика. – 2017. – № 12. – С. 100-102.

REFERENCES

[1] Musayeva G. A. Kazak tili shet tili retinde bazalyk dengeyi (Basic level of Kazakh language as a foreign language) // – Astana, 2015. – p. 239. Musayeva G. A. Kazak tili shet tili retinde bazalyk dengeyi (Basic level of Kazakh language as a foreign language). – Astana, 2015. – 140 b. [in Kaz.]

[2] <https://ult.kz/post/til-mamandary-tazhiribe-almasty>

[3] <https://tilalemi.kz/article/2934.html>

[4] Musayeva G. A., Duysenbayeva R. I., Mashinbayeva G. A. Tilderdi okytu uderisinde soyleudi kabyldau men tudyru (Perception and generation of speech in the process of language learning) // Abay atyndagy Kazak ulttyk

pedagogikalyk universiteti Khabarshysy. Filologiya seriyasy. – Almaty. – 2019. – №1 (67). – B. 223-229. [in Kaz.]

[5] Kudarova K., Tazhenova A. Shet tili sabaktarynda bilim alushylardyn leksikalyk dagdylaryn kalypastyru ushin elektron dyk gadzhetterdi paydalanu (Use of electronic gadgets to form students' lexical skills in foreign language classes) // Gylym zhane bilim. – 2023. – № 2 (71) addition to the journal №1. – B. 302-314. [in Kaz.]

[6] Doszhanov B. A., Almenayeva R. U., Zharmenova B. K. Bilim berude mobildi okytu tekhnologiyasynyn tendenciyasy men bolashagy (Trends and future of mobile learning technology in education) // KR UGA Abay at. KazUPU Khabarshysy. Pedagogika gylymdar seriyasy. – 2021. – №4 (72). – B. 25-32. [in Kaz.]

[7] Oraz A., Malikov K. Kazak tilin uyretude mobildi kosymshalardy paydalanudyn tiimdiligi (Effectiveness of using mobile applications in teaching the Kazakh language) // L. N. Gumilev atyndagy EUU Khabarshysy. Filologiya seriyasy. – 2023. – № 3 (144)/2023. – B. 203-2015. [in Kaz.]

[8] Azimov G., Satbekova A. Kazak tilin okytu adistemesi salasynda zamanai mobildi kosymshalardy koldanudyn tiimdi zholdary (Effective ways of using modern mobile applications in the field of Kazakh language teaching methodology) // KR UGA Abay at. KazUPU Khabarshysy. Pedagogika seriyasy. – 2022. – 3 (397). – B. 5-20. [in Kaz.]

[9] Bakirova G., Kudurbek A., Sultanova M., Zhubanova S. Agylyshyn tilin uyrenushilerdin yntasy men yntymaktastygyn cifrlyk tekhnologiyalar arkyly arttyru (Enhancing engagement and engagement of English language learners through digital technologies) // Abylay khan atyndagy KazKhKzhATU Khabarshysy. "Pedagogika gylymdary" seriyasy. – 2023. – 2 (69). – B. 219-236. [in Kaz.]

[10] Kozhakhmet S. K., Makashev E. P., Dalbekova K. S., Iskakova A.K. Kazak tilin uyretuge arналган mobildik kosymsha kuru (Creating a mobile application for teaching the Kazakh language) // KR UGA Abay at. KazUPU Khabarshysy. "Fiziko-matematikalyk gylymdar" seriyasy. – 2020. – №4 (72). – B. 208-213. [in Kaz.]

[11] Aubakirova K., Mustafayeva A., Kulakhmetova M. Shetel tilderin uyretude mobildi okytudy koldanudyn tiimdiligi (Effectiveness of using mobile learning in teaching foreign languages) // PMU Khabarshysy. Filologiya seriyasy. – 2016. – №4. – B. 42-48. [in Kaz.]

[12] Kuklev V. A. Metodologiya mobilnogo obucheniya (Methodology of mobile learning). – Ulyanovsk: UIGTU, 2006. – 254 s. [in Rus.]

[13] Kasatkina N. N. Teoriticheskie osnovy mobilnogo obucheniya inostrannym yazykam (Theoretical foundations of mobile learning in foreign

languages) // Yaroslavski pedagogicheski vestnik. – 2016. – № 5. – S. 147-151. [in Rus.]

[14] Asanova D., Prlepsova A. The role of educational mobile apps in learning English (non-linguistic specialties) // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya “Pedagogika”. – 2020. – №2(98). – P. 121-125.

[15] Odinokaya M. A., Kollerova M. V. Rol obrazovatelnykh mobilnykh prilozheni v izuchenii angliskogo yazyka (The role of educational mobile applications in learning English) // Interaktivnaya nauka. Pedagogika. – 2017. – 12. – S. 100-102. [in Rus.]

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ВЛИЯНИЕ ОТКРЫТЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

*Абнасырова Ж.Р.¹, Искакова Ж.², Ескермесова Г. А.³, Сатбекова А.А.⁴

¹к.ф.н., ассоц. профессор, SDU University, Каскелен, Казахстан
e-mail: raikhan.abnassyrova@sdu.edu.kz

²к.ф.н., Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына»
имени Ш.Шаяхметова, Астана, Казахстан, e-mail: oazis-jas@mail.ru

³PhD, Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан, e-mail: gulnar_9.12.81@mail.ru

⁴д.п.н., профессор, Казахский национальный женский педагогический
университет, Алматы, Казахстан, e-mail: satbekova@mail.ru

Аннотация. В постоянно развивающемся образовательном ландшафте интеграция технологий значительно изменила традиционные методы обучения. Одна из наиболее важных областей, подверженных изменению парадигмы – это методология обучения языку. В настоящее время платформы онлайн-образования стали мощным инструментом, позволяющим эффективно и доступно изучать язык. Широкое распространение интернета и растущее количество цифровых ресурсов открыли новую эру в лингвистике, предоставив учащимся беспрецедентные возможности овладеть различными лингвистическими навыками, общаться со спикерами по всему миру и адаптировать учебный процесс в соответствии с их личными предпочтениями.

Целью исследовательской работы является раскрытие развития цифровой революции в контексте глобальных онлайн-платформ для изучения языка и способы их исследования.

В статье были приведены мнения отечественных ученых и методистов, занимающихся методикой преподавания казахского языка как иностранного языка, об эффективных методах и методиках преподавания

языка. В связи с тем, что сейчас ведется изучение методики преподавания казахского языка через открытые образовательные платформы, проведен теоретический анализ методики преподавания языка мировыми учеными как иностранного через открытую образовательную платформу и кратко рассказано о проектах ученых в данном направлении.

В заключении статьи сделан вывод, что рынок языкового обучения в мире развивается с помощью новых технологических возможностей через широкое использование интернета и мультимедиа, крайне необходимо изучить мировые открытые образовательные платформы в обучении казахскому языку как иностранному и создать языковые платформы, ориентируясь на самые передовые модели.

Ключевые слова: открытая образовательная платформа, дистанционное обучение, обучение казахскому языку как иностранному, цифровые технологии, казахский язык, инновационные подходы, мультимедиа, онлайн образование, языковая платформа, мобильное приложение

INNOVATIVE APPROACHES TO TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE: IMPACT OF OPEN EDUCATIONAL PLATFORMS ON LANGUAGE TEACHING

*Abnassyrova R.¹, Iskakova Zh.², Yeskermessova G.³, Satbekova A.⁴

¹Candidate of Phil.Sc., Associate Professor, SDU University,
Kaskelen, Kazakhstan

e-mail: raikhan.abnassyrova@sdu.edu.kz

²Candidate of Phil.Sc., The National Scientific and Practical Center "Til-Kazyna" named after Sh. Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan,

e-mail: oasis-jas@mail.ru

³PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnar_9.12.81@mail.ru

⁴Doctor of Ped.Sc., Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: satbekova@mail.ru

Abstract. In the ever-evolving educational landscape, the integration of technology has significantly changed traditional teaching methodologies. One of the important areas that has undergone a paradigm shift is language teaching methodology. Nowadays, online educational platforms have emerged as a powerful tool for effective and affordable language learning. The ubiquity of the Internet and the proliferation of digital resources have ushered in a new era in language education, giving learners unprecedented opportunities to acquire a variety of linguistic skills, connect with speakers

around the world, and personalize their learning experience.

The purpose of this research paper is to reveal the secrets of this digital revolution by looking at the world's online platforms for language learning and how it is studied.

In the article, the opinions of domestic scientists and methodologists who are engaged in the methodology of teaching the Kazakh language as a second language about the effective methods and methodology in language teaching were presented. In addition, since the study of the methodology of teaching the Kazakh language through open educational platforms is now being undertaken, a theoretical analysis of the methodology of teaching the language as a foreign language by world scientists through an open educational platform was made, and the projects of scientists conducting research in this direction were briefly mentioned.

As a conclusion of the article, at a time when the language teaching market in the world is developing with the help of new technological possibilities with the wide use of the Internet and multimedia, it was concluded that it is very necessary to study the global open educational platforms for teaching the Kazakh language as a foreign language and to create language teaching platforms based on the most advanced models.

Keywords: open educational platform, distance learning, Kazakh language teaching as a foreign language, digital technologies, Kazakh language, innovative approaches, multimedia, online education, language platform, mobile application

Статья поступила 31.01.2024

УДК 81.2

МРНТИ 16.31.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.026>

**ФОРМИРОВАНИЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ
СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ДИСКУРСА
БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА В КАЗАХСТАНЕ**

*Кушегенова И.Т.¹, Саяхмет С.С.², Туманова А.Б.³

*¹докторант, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

e-mail: indira.kushegenova@gmail.com,

²докторант, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

e-mail: saya_0608@mail.ru

³д.ф.н., профессор, КазНУ им. аль-Фараби

Алматы, Казахстан

e-mail: a.tumanova@inbox.ru

Аннотация. Статья посвящена проблеме формирования терминологической составляющей профессионального дискурса будущего учителя русского языка. В условиях социальных изменений (глобализации, информатизации, компьютеризации, интеграции и др.) конца XX и начала XXI веков можно заметить возрастающие требования к профессиональной подготовке специалиста, соответствующего запросам современности. В этой связи особую актуальность приобретает проблема формирования профессионального дискурса будущего специалиста и его компетенций. В работе отмечается, что в многоуровневой системе образования Республики Казахстан, основанной на кредитной технологии обучения, осуществлен ряд изменений в госстандартах по всем направлениям подготовки бакалавров. Данные изменения нашли отражение и в образовательных программах бакалавриата высших учебных заведений: «Русский язык и литература», «Русский язык как иностранный». Научно-практическая значимость заключается в разработке нового учебного контента, позволяющего на другом качественном уровне освоить профессиональную терминологию. Цель исследования – на основе межпредметного подхода представить систему заданий, направленных на усвоение, запоминание и репрезентацию узкоспециальной лексики.

В ходе исследования использованы следующие аналитические и синтетические методы: дефиниционный анализ как метод контрастивного изучения языков, комплексный компетентностный анализ, методы сопоставления, обобщения и систематизации,

описательный метод, метод статистической обработки результатов исследования и др. Авторы предприняли попытку показать, что системное, глубокое и поэтапное изучение узкоспециальных терминов элективных и профилирующих дисциплин, основанное на работе с текстами по специальности и лексикографическими источниками, будет способствовать повышению качества профессиональной подготовки будущих филологов. Практическая ценность заключается в возможности использования на занятиях филологического цикла творческих заданий, предусматривающих систематизацию и комплексность в подаче и усвоении специальных терминов и способствующих повышению интереса обучающихся к профессиональному росту. Результаты исследования могут быть использованы при составлении словарей, при разработке учебно-методических комплексов по той или иной специальности.

Ключевые слова: учитель-словесник, профессиональный дискурс, термин, лингвистическая терминология, профилирующие дисциплины, анкетирование, профессиональная подготовка, мотивация

Основные положения

Реализация модернизации системы высшего образования Республики Казахстан на основе кредитной технологии обучения и обновление типовых и рабочих программ в соответствии с ГОСО по всем направлениям подготовки специалистов позволит подготовить будущих учителей-словесников, способных квалифицированно осуществлять свою профессиональную деятельность в национально неоднородной среде, в полиязычных группах казахстанцев и на международном уровне, в группах иностранных студентов. Изменения в системе образования Казахстана за последние десятилетия нашли отражение и в образовательных программах высших учебных заведений РК для бакалавров: «Русский язык и литература», «Русский язык как иностранный» и, в свою очередь, потребовали разработки учебного контента, позволяющего на другом качественном уровне осваивать профессиональную терминологию.

Развитие лингвистической науки меняет содержание и объем ее терминологического состава в соответствии с социальными, психологическими, культурно-историческими факторами. В рамках учебных целей в состав современной лингвистической терминологии входят такие макросферы, как общелингвистическая терминология, выражающая основные ключевые понятия, общие для всех направлений; частнолингвистическая терминология, показывающая предметные уровни языкознания (фонетика, фонология, лексикология,

фразеология, словообразование, морфология, синтаксис, стилистика и др.). Первая группа специальных терминов изучается в рамках базовых дисциплин, а вторая группа – в рамках обязательных и элективных курсов на основе междисциплинарного подхода (русский язык как межнациональный, казахский язык как государственный, английский язык как международный).

Результаты проведенного эксперимента-опроса и их интерпретация позволяют утверждать, что необходимо проводить системно организованную работу по усвоению специальной терминологии по всем изучаемым дисциплинам образовательной программы (обязательным и элективным) на основе специально разработанных упражнений и заданий профессионально ориентированного характера.

Формирование терминологической составляющей профессионального дискурса в процессе обучения будущего учителя-словесника является одним из центральных направлений профессиональной подготовки будущего специалиста, которое предусматривает выполнение следующих задач: разработать общую систему в подаче и применении программного материала по специальности на основе междисциплинарного подхода; подготовить базу данных лингвистической терминологии по всем дисциплинам обучения; подобрать формулировки заданий и упражнений, способствующие повышению у студентов мотивации к обретению профессиональных знаний и др.

Единая система мониторинга познавательной деятельности обучающихся является важным образовательным и мотивирующим компонентом процесса обучения будущего специалиста, в рамках которого осуществляются разные виды контроля: стартовый, текущий, модульный, итоговый. Контроль использует количественные и качественные приемы оценки уровня владения общенаучной лексикой и специальной терминологией, проводится в различных формах: 1) опроса (фронтального, взаимного, комбинированного, индивидуального); 2) собеседования; 3) анкетирования; 4) словарного диктанта; 5) тестирования; 6) устных и письменных контрольных работ; 7) в виде презентаций; 8) сочинений, эссе; 9) в виде устных докладов на профессиональную тематику.

В качестве перспективы для последующих исследований в данной области можно отметить следующие виды работ: разработка словаря языковедческих терминов в печатном и цифровом форматах; составление методических рекомендаций по проведению работы с терминологией в соответствии с содержанием образовательных программ вузов и школ и др.

Введение

В последние десятилетия практически во все сферы деятельности (образование, политика, культура, бизнес и др.) казахстанского общества повсеместно внедряются новые требования, соответствующие новым реалиям жизни. В системе образования разработан обновленный вариант ГОСО РК [1], в соответствии с ним в вузах составлены Каталоги дисциплин по всем направлениям подготовки специалистов [2]. Реализация модернизации системы образования и вместе с этим обновление типовых и рабочих программ дает возможность подготовить выпускников высших учебных заведений, умеющих грамотно осуществлять свою деятельность как в условиях нашей страны, так и на уровне международного сотрудничества.

Соответственно, с точки зрения научно-методических исследований актуальными являются проблемы, касающиеся обучения профессиональному общению. Задача развития и формирования языковой личности будущего учителя-словесника в процессе обучения рассматривалась в методике преподавания русского языка еще в трудах таких известных ученых, как Ф.Ф.Фортунатов, Л.И. Поливанов, К.Д. Ушинский, Ф.И. Буслаев и др.

Сегодня существует большое количество работ, посвященных разработке теории и практике преподавания русского языка как средства профессионального общения, среди них труды российских и казахстанских ученых: Г.А. Вишняковой, Г.И. Володиной, Е.Е. Жуковской, Э.Н. Леоновой, Е.И. Мотиной, Т.К. Орловой, Н.М. Румянцевой, Н.А. Крупченко и др.; Д.Т. Турсунова, Х.М. Сайкиева, Н.Н. Шмановой, Г.А. Кажигалиевой, У.А. Жанпеисовой, Б.С. Балгазиной, И.И. Халеевой, Г.А. Мейрамова и др.

Наблюдения показали, что именно в период обучения в высшем учебном заведении и определения специализации осуществляется процесс формирования личности будущего учителя и формируется профессиональная составляющая общения. Считается, что развитие речи обучающегося осуществляется в интегративном аспекте на основе всестороннего осмысления и овладения формами речи для различных коммуникативных ситуаций.

В ходе исследования выявлено, что тезаурусный уровень профессиональной языковой личности напрямую зависит от овладения конкретными знаниями для формирования профессиональной картины мира. Ученые-дидакты утверждают, что важной составляющей владеющего профессиональным языком активного участника коммуникации является возможность взаимообучения между

носителем профессионального языкового образа мира и носителем профессионального тезауруса (М.Р. Кондубаева, Г.А. Кажигалиева, Ж.Х. Салханова, Р.М. Себепова, Ю.Н. Иванова и др.). Ученые, применяя понятие языковой картины мира через развитие профессионального дискурса, отмечают, что оценка той или иной фразы или текста возможна через призму профессионального тезауруса, которая отражает соотношение с профессиональными знаниями, определяющими соответствующее ее содержанию место в профессиональной картине мира [3, с. 40]. Освоение профессионального языка при этом происходит в совокупности изменений качественной характеристики профессиональной личности на всех уровнях, в результате чего содержание пополняется и взаимодействует на каждом уровне с конкретными целями для определенных условий обучения. В связи с этим проанализированы образовательные программы по подготовке учителей русского языка и литературы, определены обязательные дисциплины и предметы по выбору, ориентированные на усвоение специальной терминологии учителя русского языка в рамках кредитной системы обучения. В качестве объекта исследования данной работы используется дисциплина «Русский язык» как обязательный компонент вузовской программы, призванная формировать и совершенствовать профессиональный тезаурус учителя русского языка.

Анализ научной и научно-методической литературы показал, что в настоящее время в РК не существует словаря лингвистических терминов, в который были бы внесены и конкретизированы термины за последние десять лет. Кроме того, установлено, что нет системно отработанных учебных и учебно-методических пособий, направленных на комплексное изучение и освоение специальной терминологии в сфере профессиональной подготовки, в частности по направлению образовательной программы «Русский язык и литература». Этим и объясняется наше обращение к данной проблематике.

Цель исследования – разработать систему упражнений и заданий профессионально ориентированного характера, направленных на формирование коммуникативной компетенции будущих учителей русского языка на основе целенаправленного изучения лингвистической терминологии.

Материалы и методы

Объектом исследования является терминология профессионального дискурса, посредством которого осуществляется коммуникация при подготовке будущих учителей русского языка. Рассматривается она в трех

основных аспектах: образовательном, воспитательном, дидактическом.

Наше понимание термина «профессиональный дискурс» основывается на концепциях Ю.Н. Караулова и В.И. Карасика, которые включили в его содержание все составляющие профессиональной деятельности специалиста. Применительно к учителю это: специальные знания, знания по педагогике и психологии, знания методики и методологии обучения и др. [4; 5]. В связи с этим изучены работы зарубежных и отечественных ученых (И.А. Зимняя, А.Р. Болито, О.С. Ахманова, В.М. Лейчик, А.И. Комарова, Р.А. Клоуз, В.В. Морковин, А.Н. Леонтьев, Е.Н. Соловова, А.В. Хуторской, Л.В. Щерба, А.Н. Щукин, А. Уотерс; Х.М. Сайкиев, Н.Н. Шманова, М.Р.Кондубаева, Г.А. Кажигалиева, Ж.Х.Салханова, Р.М. Себелова и др.). Также исследованы лексикографические издания, включающие понятийно-терминологический аппарат языкознания:

- некоторые словари лингвистических терминов: О.С. Ахмановой (1969, 2004); Д.О. Добровольского, А.Н. Баранова (1996); Н.Н. Дурново (2001); В.З. Демьянкова (1979,1982); В.Н. Немченко (1985); Жеребило Т.В. (2003, 2010) и др.;

- лингвистические энциклопедии Ю.Н. Караулова и др. (1997); В.Н. Ярцевой и др. (2002); Н.М. Кожинной и др. (2003).

В связи с тем, что целью исследования является анализ усвоения, понимания, репрезентации специальной терминологии профессионального дискурса, в нашем случае – лингвистической терминологии, мы обратились к работам, непосредственно посвященным изучению термина как феномена (см: К.Я. Авербух, О.С. Ахмановой, Д.С. Лотте, В.М. Лейчика, А.А. Реформатского, А.В. Суперанской, Н.В. Подольской, Н.В. Васильевой, В.П. Даниленко, А.И. Моисеева, Т.В. Жеребило, Э.Д. Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой, Ж.С. Смагуловой, Д.Х.. Акановой и др.). В связи с тем, что в дефинициях понятия термин не обнаружилось серьезных противоречий, мы остановились на наиболее полном и значимом для нашего исследования «Словаре лингвистических терминов» Т.В. Жеребило как одном из лексикографических источников для отбора корпуса учебных единиц, подлежащих овладению в ходе работы по разработанной нами системе заданий [6]. Т.В. Жеребило выделяет десять типов лингвистических терминов: 1) термины для характеристики сущности языка; 2) термины для наименования формы существования языка; 3) термины для характеристики языка как знаковой системы; 4) наименования, отражающие системно-структурные связи языка; 5) наименования, в основе которых заложены процессуальные обозначения, отражающие изменения в развитии языка;

6) термины, относящиеся к вопросу о первичности языка и мышления; 7) наименования, фиксирующие лексику по форме и содержанию; 8) термины, связанные с типами языковой семантики; 9) наименования, касающиеся социального статуса языка; 10) термины, имеющие отношение к теории происхождения языка [6, с.12-13].

Лингвистическая терминология представляет собой сложное явление; вопрос о ее конкретизации зависит от ряда факторов: наличия различных школ, различных подходов, различных классификаций, появления новых научных направлений и др. Лингвистическая терминология рассматривается как система общезыковедческих понятий и категорий, отмечается, что лингвистическая терминология как семиологическая система претерпевает изменения на протяжении всей истории развития языкознания и подвергается различного рода трансформациям в зависимости от разнообразия подходов к языку, различий лингвистических трактовок у ученых и их школ, от различных национальных языковедческих традиций [7, с.509].

Наблюдения и анализ научной информации о концепциях школ и научных направлений позволяет сказать, что с развитием лингвистической науки изменились контент и состав ее терминов. Кроме того, в языкознании за последние два века осуществлена смена парадигмы изучения языка, связанная с социальными, психологическими, коммуникативными факторами. Так, например, в зависимости от объекта исследования выделяются следующие направления: теоретическая лингвистика (теоретическое языкознание, система языка, сравнительно-историческое языкознание, история языка) и прикладная лингвистика (лексикография, лингводидактика, терминоведение, переводоведение; компьютерная лингвистика, машинный перевод и др.). В вузах филологического типа придерживаются и другой классификации: внутренняя лингвистика и внешняя лингвистика. При изучении внутренней лингвистики студентам предлагается изучение разделов русского языка на фонологическом, фонетическом, грамматическом (морфология, синтаксис), лексикологическом, фразеологическом, семантическом (семасиология и ономазиология) уровнях, включая стилистику и типологию. А в рамках внешней лингвистики – такие разделы, как дискурсология, юрислингвистика, социоллингвистика, эколингвистика и др. В условиях кредитной технологии обучения в образовательной программе «Русский язык и литература» в Казахском национальном университете имени аль-Фараби первая группа предметов входит в перечень обязательных (базовых), профилирующих дисциплин, а вторая группа – в состав элективных курсов.

С точки зрения таких учебных целей в школах, вузах неязыкового типа, при обучении русскому языку как языку межнационального общения современный лингвистический тезаурус можно разделить на следующие макросферы: общелингвистические понятия, которые отражают концепты; частнолингвистическую терминологию, выражающую систему уровней языка (фонетика, фонология, лексикология, фразеология, словообразование, морфология, синтаксис, стилистика и др.). Обзор научной информации позволяет отметить, что в науке о терминах должны учитываться языковые аспекты специальных слов на всех уровнях языковой системы, начиная с фонетического, словообразовательного до лексического и грамматического. По мнению В.С. Звягинцева, в основе терминосистем заложены слова естественного языка, и эта база позволяет взаимодействовать терминам по заложенным в любом национальном языке закономерностям [8, с.347].

На сегодняшний день наблюдается острая проблема определения специфики и лингвистического статуса термина, в связи с бурным развитием новых научных направлений появился широкий спектр слов-терминов и, соответственно, новообразований. По этому поводу В.П. Даниленко считает, что словообразовательный процесс терминотворчества представляет собой более сложное явление, чем образование обычного слова [9, с.94].

Основоположник советского терминоведения Д.С. Лотте выдвинул требования к созданию термина, в их числе обоснован критерий краткости, который соотносится с критериями однозначности и мотивированности. Кроме того, термин должен быть системным, согласованным с другими имеющимися в терминосистеме терминами [10, с.73].

В науке общепризнано, что в практике терминологической работы остро стоит вопрос о заимствовании терминов (Л.П. Крысин, Н.И. Гайнуллина, З.Г. Прошина, А.И. Дьяков, Е.В. Маринова и др.). Д.С. Лотте для внедрения в язык чужого термина рекомендовал учитывать: 1) соответствие звуко сочетания в данном слове с общепринятыми сочетаниями русского языка; 2) гармонию морфологической структуры с грамматическим строем принимающего языка; 3) наличие производных у рассматриваемого слова, имеющие возможность заимствования; 4) вид и способ взаимодействия заимствования с принимающим языком, что порождает в языке синонимы, антонимы, однокоренные слова [10].

Как уже говорилось, учитель русского языка обязан сам знать и научить обучающихся осваивать и использовать в практической деятельности как общенаучные, так и узкоспециальные термины в той

или иной научной области знаний. В связи с этим в вузах Казахстана по подготовке специалистов-словесников необходимо осуществлять обучение на комплексной основе: выделяя один язык как основной объект изучения, а два других как обязательные компоненты профессионального дискурса – на это ориентированы новые ГОСО РК, типовые и рабочие программы обучения языкам в РК, а также Каталоги дисциплин. Так как нам предстояло адаптировать к новым программам содержание обучения по образовательной программе специальности «Русский язык и литература», то они также послужили материалами нашего исследования.

В ходе исследования использованы следующие аналитические и синтетические методы: дефиниционный анализ как метод контрастивного изучения языков, прогнозирование, комплексный компетентностный анализ, методы сопоставления, обобщения и систематизации, описательный метод, метод статистической обработки результатов исследования и др.

Для достижения цели нашего исследования был проведен педагогический эксперимент, который был организован в форме анкетирования. Эксперимент проводился в группе, обучающейся по разработанной нами системе упражнений и заданий, и осуществлялся в три этапа: стартовый, промежуточный и итоговый. Для каждого этапа были разработаны анкеты для проверки знаний узкоспециальных терминов по дисциплине «Русский язык». Анкета создана с помощью сервиса GOOGLE Форм, в содержание которой включены параметры для обязательного заполнения: объективные данные респондента (курс, язык обучения, национальность, специальность) и перечень терминов (20), которым необходимо дать определение посредством слова, словосочетания или краткого предложения. Заполнение анкеты осуществлялось студентами в онлайн-формате в определенное время в аудитории в присутствии преподавателя и экспериментатора. Опрос с целью выявления степени усвояемости специальных терминов проводился анонимно.

Респондентами выбраны студенты бакалавриата 1 курса (начало учебного года), студенты 2 курса (конец 4 семестра), студенты 4 курса (конец 7 семестра). На каждом этапе заполнения опросника приняли участие по 20 респондентов.

Для стартового контроля было выбрано 20 узкоспециальных терминов, соответствующих объему языковой подготовки общеобразовательной средней школы (*фонетика, корень слова, существительное, суффиксально-префиксальный способ* и др.).

Количественно-статистический анализ данных результатов анкетирования показал: из 20 опрошенных студентов правильный ответ дали 3 человека (10,5%), частично правильно ответили 5 студентов (26,3%), не справились с заданием, дав неправильные ответы 12 человек (63,2%).

Для промежуточного контроля было выбрано 20 узкоспециальных терминов междисциплинарного характера (*концепт, антропоцентризм, архетип, компетентностный подход* и др.). Анализ результатов анкетирования показал: из двадцати интервьюируемых полностью справились с заданием 7 студентов (35%); неполный ответ дали 8 студентов – 40%; неправильные ответы дали 5 студентов – 25%.

Для итогового контроля было выбрано 20 узкоспециальных терминов по профилю специализации (*ассоциативный эксперимент, прагмалингвистика, тезаурус, филологический анализ* и др.). Анализ данных по результатам анкетирования показал: полностью справились с заданием 15 человек из 20 опрошенных – 75%; неполный ответ дали 3 студента – 15%, неправильные ответы дали 2 студента – 10%.

Полученные результаты анкетирования позволили сделать следующие выводы:

1) Системное и поэтапное изучение терминологической составляющей профессионального дискурса будущего учителя-словесника необходимо реализовать на всех профилирующих дисциплинах.

2) Правильно организованная, целенаправленная работа над формированием коммуникативной компетенции и навыков употребления лингвистической терминологии будущего учителя русского языка и литературы приводит к высоким результатам профессиональной подготовки.

Результаты и обсуждение

Анализ работ ученых в области лексикографии, подкрепил наше убеждение в том, что в гуманитарных науках отмечаются сложности в употреблении терминологии, а, следовательно, и в ее освоении учащимися. Так, одной из причин, нарушающих однозначность терминологии, является бытование в лингвистике большого числа различных научных школ, соответственно наличие не одной, а нескольких систем терминов. Вторая причина – это новизна научной области, в которой появляются новые термины и, не успевая закрепиться, заменяются новыми, кажущимися их создателям более точными (*компьютерная лингводидактика, электронная лингводидактика,*

цифровая лингводидактика). Существенное влияние на неоднородность терминологии оказывает интеграция разных научных направлений – это приводит к постоянному заимствованию терминов из других наук. Например, термины «концепт», «ассоциация» заимствованы из психологии, «валентность», «квант» – из физики и др. Кроме того, сложность в восприятии лингвистической терминологии может быть обусловлена синонимией и полисемией. Так, вместо термина «концепт» употребляются термины «понятие», «доминанта», «ключевое слово», «лингвокультурема» и другие. Это причины объективные. Но существуют и субъективные причины, которые могут сыграть роль негативного фактора: введение нового термина для придания изложению пафоса новизны, престижности, «научности» (а на самом деле наукообразности) и т.п. Научить студентов их распознавать – не только учебная, но и воспитательная задача.

Термины новых научных направлений, появляясь в языке, проходят адаптацию и затем закрепляются в общеупотребительной или в профессиональной лексике. Наличие общенаучных терминов, широко употребляемых как в литературном языке, так и в профессиональной речи учителя, представляет с одной стороны пласт общеупотребительной лексики русского языка: это слова *язык, система, слово, высказывание, речь, монолог, диалог, письмо, сочинение, доклад* и др. С другой стороны, имеются узкоспециальные термины, которые используются в рамках дисциплины: *фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, звук, слог, синонимы, антонимы, омонимы, подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство, часть речи, существительное, глагол, прилагательное, наречие, местоимение, числительное* и др. Многие узкоспециальные термины имеют синонимы среди общенаучных слов и словосочетаний (*грамматическая основа – подлежащее+сказуемое*). Учитель-словесник должен не только понимать, но и уметь пользоваться и общенаучными, и узкоспециальными терминами лингвистики и смежных наук. Он должен уметь адаптировать содержание научного текста, преобразовывать его в научно-популярный и наоборот.

Как известно, пополнение лексической базы любого языка (и русского языка в том числе) происходит путем заимствования. Так, и при формировании терминологической системы происходит заимствование различных терминологических единиц из других языков. Основу терминологии национальных языков, как правило, составляют заимствования из греческого и латинского языков. В связи с активизацией социальных процессов глобализации, информатизации современное терминообразование характеризуется все большим появлением

англицизмов, которые могут различаться по степени ассимиляции в принимающем языке. При этом заимствованные термины могут сосуществовать вместе с исконными словами национального языка. Так, англоязычный и русскоязычный термины могут либо сосуществовать в форме дублетов, либо иметь разные оттенки значений и контексты употребления (*языкознание – лингвистика, связность – когезия, концепт – понятие*). Это тоже важно знать будущему учителю, чтобы оперировать ими в соответствии с условиями общения.

Кроме того, в процессе адаптации заимствованного термина в принимающем языке за ним может закрепиться только одно из значений полисемичного слова в языке-доноре, как в случае с английским «officer»: из нескольких его значений («чиновник», «служащий», «воинское звание») русское *офицер* означает только «воинское звание»). Часто в процессе адаптации заимствованное слово приобретает другое, более узкое или более широкое, значение, например, «anecdote» (анг.) – история из жизни, а *анекдот* (рус.) – короткая смешная история/рассказ. Если учитель литературы не знаком с этим явлением, то его ученики могут остаться в заблуждении, считая, что герой А.С. Пушкина Евгений Онегин был легкомысленным любителем анекдотов, которые «от Ромула до наших дней» хранил в памяти. Не зная, что английское слово «paragraph» обозначает «абзац», а в русском языке *параграф* – «значительный по объёму раздел текста», учитель, а значит и его ученики, могут получить неправильное представление о содержании русского или английского выражения и не понять задание (например, *Разделите текст на параграфы*). Поскольку такие примеры не единичны, а главное – они опасны искажением смысла фразы, считаем необходимым предусмотреть соответствующую работу при обучении терминологии.

Кроме слов-терминов, словосочетаний-терминов, в лингвистической терминологии широко представлены буквенная символика, аббревиатуры, т.е. инициальные сокращения терминологических словосочетаний. Например, в русском языке *ССЦ* (сложное синтаксическое целое), *СФЕ* (сверхфразовое единство), *ЛСВ* (лексико-семантический вариант), *ФСП* (функционально-семантическое поле) и т.п. Понимание и запоминание такого типа языковых единиц также предполагает от обучающихся определенных усилий, на что следует обращать серьезное внимание.

Закономерности внедрения иноязычного слова (в нашем случае термина) требуют адаптации заимствованного слова по грамматическим, орфографическим и другим правилам принимающего языка, в результате чего оно входит в язык и активно употребляется его носителями.

Иноязычные термины в заимствующем языке подвергаются адаптации в несколько этапов: начиная с преодоления чужеродности, смыслового усвоения, произносительной адаптации: *маркетинг, силлабус, дискурс* и т.п., заканчивая соответствием некоторым правилам принимающего языка и вхождением в его лексико-семантическую систему. Работе с подобными явлениями также уделяется внимание в разработанной системе заданий.

Итак, система обучения профессиональной терминологии, включающая организованные и взаимосвязанные действия обучающихся, разрабатывалась, в первую очередь, с учетом тех особенностей лингвистической терминологии, о которых говорилось выше. Большинство заданий системы обучения профессиональной терминологии способствуют формированию профессиональных компетенций обучающихся. Главными составляющими данной системы упражнений являются научность, сочетающаяся с коммуникативной направленностью, доступность, последовательность и взаимосвязь упражнений, а также системность языкового материала и речевых действий.

С самого начала мы предполагали, что при разработке системы заданий по освоению профессионального дискурса будут широко применены инновационные методы и приемы обучения. В связи с этим мы сфокусировали свое внимание на научных и научно-популярных источниках – учебный контент отбирался не только из вузовских учебников, но и ресурсов интернета – из них мы отбирали материалы для обеспечения проектной деятельности, интегрированных уроков, подготовки и проведения коллективных уроков-презентаций по определенной теме; написания с последующим обсуждением творческих работ (эссе); научных докладов по конкретным темам, разработки уроков и методических рекомендаций по изучению языков на основе принципа междисциплинарности. Всестороннее изучение научных источников по данному вопросу показало широкие возможности русского языка как средства обучения при освоении обучающимися разных дисциплин: физики, химии, биологии, географии и др. (см работы: О. Е. Дроздовой, З.И. Курцевой, Е.Л. Ерохиной, С.А. Леплик, А.Ю. Устинова, Т.А. Чабанец).

При отборе и составлении заданий системы мы руководствовались, помимо общеметодических, следующими принципами: 1) учет специфики будущей профессиональной сферы деятельности обучающихся и ее коммуникативной направленности; 2) учет особенностей лингвистических терминов; 3) учет родного языка как

языка-посредника; 4) учет логической последовательности умственных операций.

Согласно предложенной методике обучения терминологии студентов, обучающие упражнения условно подразделяются на несколько типов.

Сначала предлагаются задания ознакомительного характера. Например:

1. *Прочитайте текст, выпишите термины, определите их тип; дайте им определения. В случае затруднения обращайтесь к толковым словарям.*

2. *Прочитайте текст, сформулируйте вопросы к основным мыслям/подтемам данного текста, подготовьте ответы на них.*

3. *Прочитайте текст, составьте детальный пересказ его содержания на основе ключевых слов, словосочетаний или терминов, перескажите.*

4. *Составьте предложения, используя данные слова-термины, терминологические обороты.*

5. *Составьте ментальную карту на основе прочитанного текста, изученного модуля или завершённого курса.*

Поясним пункт 5. Ментальная карта – это совокупность понятий, терминов, относящихся к тексту/курсу, с указанием научных источников информации. В отличие от обычного словаря в карте указываются связь и отношения (схематично или описательно) между понятиями и терминами. Составление ментальных карт (и денотат-карт) способствует оптимизации терминологического поиска обучающихся, учит подбирать термины, соответствующие новой теме.

Далее предлагаются задания, направленные на закрепление и активизацию терминологии в речевой деятельности (текст, ситуация). Например, работа с текстом предусматривает выполнение следующих заданий:

1. *Составьте план изложения данного текста, выпишите ключевые слова.*

Задания направлены на восстановление логики текста, его структурирование и выделение ключевых терминов с целью дальнейшего их использования в высказываниях. Данное упражнение становится основой и подготовкой к следующему заданию.

2. *Прочитайте текст, составьте план (назывной, вопросный, развернутый). Перескажите содержание данного текста своими словами.* Это упражнение активизирует навыки самостоятельного построения высказываний и объединения их в дискурс с опорой на уже

изученную терминологию и проработанные упражнения к этому тексту. Пересказ предполагает логическое завершение работы со смыслом текста, а последующие упражнения либо углубляют уже имеющийся терминологический запас, либо дополняют его рядом терминов.

3. В системе упражнений представлены *задания, способствующие использованию специальной терминологии в личных высказываниях* (реальные ситуации и творческие упражнения): имитация ситуации профессионального общения и побуждение к правильному выбору соответствующих ей терминов. Упражнения, имитирующие профессиональные реальные ситуации, могут быть представлены в форме дискуссии, конференции, ролевой игры. Например, можно предложить следующие темы для создания монологического высказывания: «*Какого человека мы называем интеллигентом?*», «*Какие из концепций современной науки являются наиболее актуальными?*», «*В чем плюсы и минусы кредитной технологии обучения в вузе?*» и т.п.

Как показала практика, использование ресурсов интернета в образовательном процессе является не только продуктивным способом обучения, но и эффективным средством повышения мотивации обучающихся к изучению профессионально ориентированных материалов. Исследователи отмечают, что различные авторские программы, представленные в интернет-ресурсах, позволяют преподавателю создавать разнообразные интерактивные упражнения и тестовые задания с привлечением текстовой, графической, аудио- и видеоинформации [11, с.13-21]. Кроме вышесказанного, следует иметь ввиду тот факт, что при разработке электронных ресурсов важно учитывать педагогические подходы: исследовательский, проектный, комплексный, интегрированный, компетентностный, индивидуальный.

Наиболее востребованными и вызывающими живой интерес у студентов стали электронные ресурсы по обучению русскому языку [12]. С целью иллюстрации такого рода работы представим следующие:

- «11 подкастов» про русский язык: про грамотность, литературу и язык [13];

- «BecauseLanguage», сайт, на котором представлены интервью с лингвистами, лингвистические новости, беседы о происхождении слов и т.п. [14].

Работа с подкастами имеет важное значение, так как предполагает восприятие информации, а, следовательно, и терминологии со слуха. Для работы с подкастами мы использовали следующие типы заданий (которые варьировались в зависимости от сложности материала и уровня подготовки студентов):

1. *Послушайте подкаст (фрагмент подкаста) и определите его тему.*

2. *Какие лингвистические термины, употребленные в речи его участников, вы поняли? Послушайте подкаст еще раз, выпишите услышанные и понятые вами термины.*

3. *Напишите аннотацию подкаста на английском/русском/казахском языке.*

4. *Перескажите содержание подкаста ученикам 5-го/8-го/10-го класса, адаптируя его в соответствии с адресатом.*

5. *Напишите сценарий урока-беседы для внеклассного часа на определенную тему подкаста.*

4. *Упражнения контролирующего характера* направлены на проверку сформированности коммуникативной компетенции и навыков употребления узкоспециальных терминов в рамках профессионального общения. Они отличаются от других видов упражнений своим интеграционным и комплексным характером. Предлагаемая нами методика реализует осуществление разных видов контроля: стартовый, текущий, модульный, итоговый. Для контроля используются количественные и качественные приемы оценки уровня владения общенаучной лексикой и специальной терминологией при: 1) опросе (фронтальном, взаимном, комбинированном, индивидуальном); 2) собеседовании; 3) анкетировании; 4) словарном диктанте; 5) тестировании; 6) устных и письменных контрольных работах; 7) презентациях; 8) написании сочинения, эссе; 9) устных докладах на профессиональную тематику.

Заключение

Таким образом, проведенное исследование позволяет сказать следующее:

1. Опираясь на воззрения Ю.Н. Караулова, определяем языковую личность как трехуровневую структуру (вербально-семантический, лингвокогнитивный, мотивационно-прагматический уровни), отмечая особую важность формирования коммуникативной компетенции будущего специалиста – учителя русского языка – на лингвокогнитивном уровне.

2. Проведя анкетирование, мы пришли к выводу, что для качественной и полной профессиональной подготовки будущего специалиста необходимы дальнейшие исследования и разработки в этой сфере деятельности.

3. Для эффективного формирования терминологической составляющей профессионального дискурса в процессе обучения будущего учителя-словесника необходимо: 1) выработать системные требования к организации материала в соответствии с программой, а также и к практической деятельности; 2) разработать электронную базу упражнений, направленных на самостоятельное изучение лингвистической терминологии; 3) в работе над системой упражнений ориентироваться на выбор таких формулировок заданий, которые будут способствовать повышению мотивации студентов к обретению профессиональных знаний; 4) составить комплексную систему мониторинга знаний обучающихся и др.

В качестве перспективы для дальнейших исследований можно отметить следующие направления работы в данной области: 1) разработка словаря лингвистических терминов в печатном и цифровом форматах; 2) адаптация учебников и учебных пособий для школ, имеющая целью организацию работы школьников разных классов с лингвистической терминологией; 3) разработка методических рекомендаций по работе с терминологией для вузов и школ.

Благодарности: Выражаем глубокую благодарность научному руководителю – доктору педагогических наук, профессору филологического факультета РУДН (Россия, г. Москва) Ольге Ивановне Руденко-Моргун за ценные советы и оказанную помощь в подготовке данной статьи.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Государственный Общеобязательный Стандарт Образования Республики Казахстан. – Астана, 2018.

[2] Каталог дисциплин на 2019-2020 учебный год. Специальность 6В01703 – Русский язык и литература (Бакалавриат). – Алматы: КазНУ, 2019.

[3] Иванова Ю.Н. Проблемы формирования языковой личности студентов в процессе обучения//Педагогический журнал. 2013. – №1-2. – С.32-47.

[4] Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

[5] Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.

[6] Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: Пилигрим, 2010. – 486 с.

[7] Лингвистический энциклопедический словарь /Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.

[8] Звягинцев В.С. Лексикографическая практика в условиях вариантности терминов «исконный – иноязычный»// Вестник РУДН. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания. Т. 15. – 2017.– № 3. – С. 346-357.

[9] Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 248 с.

[10] Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М.: Издательство академии наук СССР, 1961. – 159 с.

[11] Ершова О.В., Ярославская И.И. Применение методики подготовки автоматизированных упражнений с целью повышения эффективности педагогического взаимодействия // Вестник РУДН. Серия Русистика. – 2016. – (№2).– С. 13-21.

[12] Al-Kaisi A.N., Arkhangel'skaya A.L., Rudenko-Morgun O.I. The Didactic Potential of the Voice Assistant “Alice” for Students of a Foreign Language at a University // Education and Information Technologies. Q1. – United States, 2019. – № 26(6). – P. 1-21.

[13] 11 Podcasts. – URL: <https://mel.fm/blog/zhannetta-ermolayeva/7243-11-podkastov-pro-russky-yazyk-pro-gramotnost-literaturu-i-yazyk>: [accessed: December 11, 2021].

[14] BecauseLanguage. – URL: <https://zen.yandex.ru/media/id/597258dd77d0e6dc9fb7b03a/-podborka-lingvisticheskikh-podkastov-5a0eb627e86a9ecee6c1bd22>: [accessed: December 11, 2021].

REFERENCES

[1] Gosudarstvennyi Obşobäzatelnyi Standart Obrazovania Respubliki Kazakhstan (State Compulsory Standard of Education of the Republic of Kazakhstan). – Astana, 2018.

[2] Katalog disiplin na 2019-2020 uchebnyi god. Spesiälnöst «6B01703 – Ruski iazyk i literatura» (Bakalavriat) (Catalog of disciplines for the 2019-2020 academic year. Specialty «6B01703 – Russian language and literature» (Bachelor’s degree)). – Almaty: KazNU, 2019.

[3] Ivanova YU.N. Problemy formirovaniya yazykovoy lichnosti studentov v protsesse obucheniya (Problems of formation of the linguistic personality of students in the learning process) // Pedagogicheskiy zhurnal. – 2013. – №1-2. – S. 32-47 [in Rus.]

[4] Karasik V.İ. İazykovoi krug: lichnöst, konsepty, diskurs (Language circle: personality, concepts, discourse). – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 s. [in Rus.]

[5] Karaulov Iu.N. Ruski iazyk i iazykovaia lichnost (Russian language and linguistic personality). Īzd. 7-e. – M.: Īzdatelstvo LKĪ, 2010. – 264 s. [in Rus.]

[6] Jerebilo T.V. Slovar lingvisticheskikh terminov (Dictionary of linguistic terms). Īzd. 5-e, ispr. i dop. – Nazran: Pilgrim, 2010. – 486 s. [in Rus.]

[7] Lingvisticheski ensiklopedicheski slovar (Linguistic Encyclopedic Dictionary) /Gl. red. V.N. Īarseva. – M.: Sovetskaia ensiklopedia, 1990. – 683 s. [in Rus.]

[8] Zvāginsev V.S. Leksikograficheskaia praktika v usloviah variantnosti terminov «iskonyi – inoiazychnyi» (Lexicographic practice in terms of the variability of the terms «original – foreign language») //Vestnik RUDN. Seria: Ruski i inostrannye iazyki i metodika ih prepodavania. T. 15. – 2017.– № 3. – S.346-357. [in Rus.]

[9] Danilenko V.P. Ruskaja terminologia: Opyt lingvisticheskogo opisania (Russian terminology: Experience of linguistic description). – M.: Nauka, 1977. – 248 s. [in Rus.]

[10] Lotte D.S. Osnovy postroenia nauchno-tehnicheskoi terminologii: Voprosy teorii i metodiki. (Fundamentals of construction of scientific and technical terminology: Questions of theory and methodology). – M.: Īzdatelstvo akademii nauk SSSR, 1961. – 159 s. [in Rus.]

[11] Erşova O.V., Īaroslavskaja Ī.Ī. Primenenie metodiki podgotovki avtomatizirovannyh uprajneni s selū povyšenia effektivnosti pedagogicheskogo vzaimodeistvia (Application of the methodology for preparing automated exercises in order to increase the effectiveness of pedagogical interaction) // Vestnik RUDN. Seria Rusistika. – 2016. – №2. – S. 13-21 [in Rus.]

[12] Al-Kaisi A.N., Arkhangelskaya A.L., Rudenko-Morgun O.I. The Didactic Potential of the Voice Assistant “Alice” for Students of a Foreign Language at a University // Education and Information Technologies. Q1. – United States, 2019. – P.1-21.

[13] 11 Podcasts. – URL: <https://mel.fm/blog/zhannetta-yermolayeva/7243-11-podkastov-pro-russky-yazyk-pro-gramotnost-literaturu-i-yazyk>: [accessed: December 11, 2021].

[14] BecauseLanguage. – URL: <https://zen.yandex.ru/media/id/597258dd77d0e6dc9fb7b03a/-podborka-lingvisticheskikh-podkastov-5a0eb627e86a9ecee6c1bd22>: [accessed: December 11, 2021].

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БОЛАШАҚ ТІЛ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ДИСКУРСЫНЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ КОМПОНЕНТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

* Кушегенова И.Т.¹, Саяхмет С.С.², Туманова А.Б.³

¹докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: indira.kushegenova@gmail.com,

²докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: saya_0608@mail.ru

³ ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби ат.ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан, e-mail: a.tumanova@inbox.ru

Аңдатпа. Мақала болашақ орыс тілі мұғалімінің кәсіби дискурсының терминологиялық компонентін қалыптастыру мәселесіне арналған. ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басындағы әлеуметтік өзгерістер (жаһандану, ақпараттандыру, компьютерлендіру, интеграциялау, т.б.) жағдайында заман талабына сай маман даярлауға қойылатын талаптардың артып келе жатқанын байқауға болады. Осыған байланысты болашақ маман мен оның құзыреттілігінің кәсіби дискурсын қалыптастыру мәселесі ерекше өзекті болып табылады. Мақалада Қазақстан Республикасының кредиттік оқыту технологиясына негізделген көп деңгейлі білім беру жүйесінде мамандар даярлаудың барлық бағыттары бойынша мемлекеттік стандарттарға бірқатар өзгерістер енгізілгені атап өтілген. Бұл өзгерістер әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Орыс тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша бакалаврларға арналған білім беру бағдарламасында да белең алып, өз кезегінде кәсіби терминологияны басқаша сапалы меңгеруге мүмкіндік беретін білім беру мазмұнын әзірлеуді талап етті. Ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы кәсіби терминологияны басқа сапалы деңгейде меңгеруге мүмкіндік беретін жаңа білім беру мазмұнын әзірлеуде. Зерттеудің мақсаты – жоғары мамандандырылған лексиканы меңгеруге, есте сақтауға және бейнелеуге бағытталған пәнаралық тәсілге негізделген тапсырмалар жүйесін ұсыну.

Бұл мәселені шешу осы мақалада қарастырылған зерттеудің мақсаты болды. Зерттеу барысында келесі аналитикалық және синтетикалық әдістер қолданылды: контрасттық тілді оқыту әдісі ретінде дефинициялық талдау, кешенді талдау, салыстыру, жалпылау және жүйелеу әдістері, сипаттау әдісі, зерттеу нәтижелерін статистикалық өңдеу әдісі, т.б. Авторлар мамандық мәтіндерімен және лексикографиялық дереккөздермен жұмыс істеуге негізделген негізгі және таңдау пәндерінің жоғары мамандандырылған терминдерін кезең-

кезеңімен жүйелі және тереңдетіп оқыту болашақ филолог мамандардың кәсіби даярлық сапасын арттыруға мүмкіндік беретінін көрсетуге тырысты. Тәжірбиелік құндылығы филологиялық топтама сабақтарында арнайы терминдерді баяндау мен игеруде жүйелеу мен күрделілікті қамтамасыз ететін және үйренушілердің кәсіби өсуге деген ынтасын арттыруға ықпал ететін шығармашылық тапсырмаларды қолдану мүмкіндігінде.

Зерттеу нәтижелерін сөздіктер құрастыруда, мамандық бойынша оқу-әдістемелік кешендерді жасауда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: тіл мұғалімі, кәсіби курс, термин, лингвистикалық терминология, бейіндік пәндер, сауалнама, кәсіби дайындық, мотивация

FORMATION OF THE TERMINOLOGICAL COMPONENT OF THE PROFESSIONAL DISCOURSE OF THE FUTURE LANGUAGE TEACHER IN KAZAKHSTAN

*Kushegenova I.T. ¹, Sayakhmet S.S. ², Tumanova A.B. ³

*¹PhD student, al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

e-mail: indira.kushegenova@gmail.com,

² PhD student, al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

e-mail: saya_0608@mail.ru

³Doctor of Phil.Sc., Professor, al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

e-mail: a.tumanova@inbox.ru

Abstract. The article is devoted to the problem of forming a terminological component of the professional discourse of the future language teacher. Under the conditions of social changes (globalization, informatization, computerization, integration, etc.) at the end of the 20th and in the 21st centuries, one can notice increasing requirements for professional specialist training that meets the needs of modern times. In this regard, the problem of forming a professional discourse of the future specialist and his competencies is of particular relevance. The purpose of the study is to consider the features of the language teacher professional discourse under the conditions of multilingualism in Kazakhstan in the context of its terminological component, and in particular, linguistic terminology. The paper notes that in the multi-level education system of the Republic of Kazakhstan, based on the credit technology of education, a number of changes are being made in the state standards in all areas of training of multilingual specialists. As an example, the educational program of the Kazakh National University named after Al-Farabi for bachelors for specialty "The Russian language and

literature”. The scientific and practical significance lies in the development of new educational content that allows mastering professional terminology at a different qualitative level. The purpose of the study is to present a system of tasks based on an interdisciplinary approach aimed at the assimilation, memorization and representation of highly specialized vocabulary.

In the course of the study, the following methods and techniques were used: analysis and synthesis, comparative analysis, generalizations and classifications, a descriptive method, etc. The authors present an attempt to show that a phased, systematic and in-depth study of highly specialized terms of major disciplines based on the texts on the students’ specialty will contribute to improving the quality of future philologists’ professional training. The practical value lies in the possibility of using creative tasks in the classes of the philological cycle, which provide for systematization and complexity in the presentation and assimilation of special terms and contribute to increasing students’ motivation for professional growth.

The results of the study can be used in the compilation of dictionaries, in the development of educational and methodological complexes in the specialty.

Keywords: language teacher, professional discourse, term, linguistic terminology, profiling disciplines, questioning, professional training, motivation

Статья поступила 19.09.2023

UDC 81’

IRSTI 16.31.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.027>

**ORGANIZATION OF PUBLIC SPEAKING AND PUBLIC
PRESENTATIONS, PRACTICAL TIPS TO PRACTICE PUBLIC
PRESENTATION SKILLS**

*Orazbayeva A.S.¹

**¹MA, senior lecturer, Kazakh National University by al-Farabi
Almaty, Kazakhstan, e-mail: Alima.orazbayeva@gmail.com*

Abstract. The article under research deals with the organizational ways or techniques to deliver a speech in public. The given article covers the problems as the definitions of public presentation and public speaking,

differentiating features of both notions, practical recommendations on what makes public speaking and presentation special, and how to develop public presentation skills. Delivering a speech before the public is not an easy task, we have to practice this skill, learn certain techniques to improve, and be informed about the world experiences of organization of public speaking and presentation. The authors use both terms public speaking and public presentation together as synonymic terms that go as one related notion. At the same time, they have some differences which are typical to each of them. And one of the tasks in writing the given article is to show their essence and differentiating features.

As the result of the research, the authors give a number of practical tips and recommendations to organize effectively public speaking and presentation. There are so many methods to organize public presentations, but again our task is to recommend the most effective ones that are worked on and chosen from our own experiences.

The research methods are descriptive, comparative, analytical, and pragmatic analysis. The research methodology is an analytical research review of existing ideas on the described topic, and personal viewpoints as the specialist in the given field. The article is fully practical and concerns on the essence of public speaking, its functions, characteristic features, and tips for the effective organization of public speaking for our students. The authors have given their professional points of view on the organization and teaching public speaking skills to students to communicate well in different settings.

Keywords: impromptu speaking, deliver a speech, presentation style, public speaking, rapport, confidence, verbal communication, non-verbal communication, clarity

Basic provisions

Public speaking is listed as one of the core skills that everyone needs today in modern society. Beginning from just ordinary person who gives speeches in their personal lives to professionals such as TV announcers, teachers, students, businessmen, politicians, lawyers, entertainers, or any other category of people who are involved in official speaking have to deliver a speech before the public. But of course, it is not an easy task, we must develop and improve certain skills to do it well. In order to speak well in public, we need to learn certain skills and techniques. As the name suggests, public speaking is the great tool to create and to sustain a society ([ww. publicspeakingproject.org](http://www.publicspeakingproject.org)).

A person who wants to give successful presentations can learn certain techniques and keep in mind some procedures, and for this purpose, our task

in the given article is to provide the readers with some techniques and tips on how to create engaging speeches before the public. No matter what your aims, plans, or interests are, developing public speaking skills will benefit your personal, professional, and public life.

Let's analyze these three aspects where public speaking is needed. In our *personal lives*, we give special speeches to praise, to congratulate, etc. It may be a birthday party, an anniversary, a housewarming party, a funeral, or any other special event that takes place in your life, and you have to say a toast or a very small but important speech. In order to give such a speech, you have to feel confident, to find suitable words. Not everyone has the skill to do it very expressive and creative, we need to learn some special techniques.

For *professional purposes*, it is more crucial than a personal life. People in different jobs and professions must speak well, announce ideas clearly, negotiate to make a deal, persuade for their ideas, and opinions, and communicate effectively to leave a good impression on their fellow counterparts (Aras, K., 2012).

At the same time, public speaking helps you to judge others' opinions, to give resolutions, and to find a way when confronted with difficulties.

Introduction

Let's consider and evaluate the several definitions of public speaking which are given by definite authors.

If we analyze the definitions of public speaking, we can see that it is the way of speaking that has its own structure and manner in order to inform, influence, or entertain them. Public speaking is commonly understood as the formal, face-to-face talking of a single person to a group of listeners (Journal of Economics, Management, and Informatics, 2017).

The purpose of public speaking is to give information to a live audience (Schreiber, et al, 2012).

Public speaking is an oral presentation or speech delivered to a live audience, a formal or staged event, or an impromptu speech.

Public speaking is a time when you have to stay in front of a bunch of people and tell them something, after gathering your materials and preparing what to say you are at the podium and start talking (Gregory, 2010).

Public speaking involves talking in front of a group of people, usually with some preparation.

According to the above-given definitions of public speaking, we can summarize that *public speaking* is a formal or informal lively speech delivered in front of the public with or without preparation in an organized way in order to share information, to inform the audience where the speaker speaks,

the audience listens, there is not such a lot of opportunity to interact with each other. Public speaking is an organized, face-to-face, intentional action that is addressed to a group of people with the help of verbal and non-verbal communication, visual or audio aids.

Speeches have different functions in public speaking: trying to convince the audience (persuasive character), trying to inform something new or topical in an international or local area (informative character), saying a toast at special events to discuss funny moments of the author (entertaining or educating character), learning a lesson or pushing the weak students or people to motivate in something (influential character), introducing the winner of an award (celebratory character).

Development of public speaking skills helps us to make a greater impact on listeners, to make a good first impression on the audience, to speak impromptu, to feel confident before any special event and official talking, to practice effectively to convey ideas and connect with others.

In the given article we would like to give the essence of public speaking and presentations, practical recommendations to be a successful speaker, to give the key differences between public speaking and presentation, describe the pros and effectiveness of this skill to develop communication skills of our students in English classes.

Methods and materials

The research methods are descriptive, comparative, analytical, and pragmatic analysis. The research methodology is an analytical research review of existing ideas on the described topic, and personal viewpoints as the specialist in the given field. The article is fully practical and concerns the essence of public speaking, its functions, characteristic features, and tips for the effective organization of public speaking for our students. The authors have given their professional points of view on the organization and teaching public speaking skills to students to communicate well in different settings.

Results and discussion

Public speaking is giving an oral presentation before an audience, in our case in front of the class in order to share your thoughts, ideas, and questions with others in the group. But not everyone can speak confidently before the class even if you know them, you are familiar with them. It is not an easy task. We have to learn and develop certain skills, communication or presentation.

The terms public speaking and presentation are in fact synonymous terms but have their differences. Public speaking is giving a speech face-to-face to a live audience. Public presentation is to provide the audience

with detailed information on the topic using technological advancements. There are the more detailed differences between public speaking and public presentation:

Table 1. The key differences between public speaking and public presentation

<i>Public speaking</i>	<i>Public presentation</i>
face-to-face lively speech	face-to-face prepared visual speech
speaking between a speaker and the audience	captivating attention with the help of visuals and style of delivery
verbal and non-verbal types of communication	not only verbal but also visual communication
in most cases, the aim is to entertain, encourage, and motivate the audience	to combine verbal and written content and to work with special visual presentation programs
may be spontaneous and speaking on feet	prepared act on a specific topic
no time is given to get prepared	has time to prepare the presentation
may be formal or informal in style, creative	usually is formal
In most cases, the speaker has to convince the audience to agree	the purpose is to educate the audience on the topic
size of the audience in public speaking is not limited, more	size of the audience in public presentation is limited, small or mid-sized group
communication oriented	content-oriented
interactive discussion	mostly one-way communication
use of visual aids is minimal	use of visual aids is essential
no specific time is given, can be long or short	time-bound and follow a certain structured format

The next issue we would like to highlight in the given article is giving practical tips for organizing well public speaking or public presentation. Delivering a speech is an art that one can develop with practice. If you practice the skills and follow certain techniques to do a speech before the public, we think you are able to do it well.

The following recommendations can help you stay on top in giving presentations or public speaking.

Take the time to prepare well for your presentation

If you set a certain and proper time to get prepared for your speaking or presentation it is good for you to gain confidence, and to know your

presentation slides' content well without reading. It is an opportunity to refine your weak areas in your presentation. Do not do your slides on the day of your presentation, do it beforehand, and then practice or revise to present.

Begin and end your presentation on time

Try to value your time and your audience time avoiding speaking over time. Begin and end your presentation on time, if you need to set an alarm clock to give a sign to you to end.

Know your audience

Find out as much information as possible about your audience, who will attend your presentation. Consider if they are men or women, mostly men or women, students or instructors or both, etc., what their ages, occupations, interests, and why they would attend your presentation. If you gather answers to these questions, you can easily tailor your text, and prepare answers to possible questions, to know beforehand about their interests.

Dress appropriately for your audience

It is always necessary to look smart or dress to impress. According to some cultures smart dressing impresses most people. You have to pay special attention to your clothes, hairdo, shoes, makeup, and appearance. It helps you to gain the trust of your audience, and to achieve the right first impression.

Have a backup plan for visual aids used in your presentation

Always think that electronic devices are not trusted because the room cannot accommodate presentation equipment or no internet access. Create a plan on how you would handle a situation like that. Prepare handouts or posters in paper versions in case you cannot show your presentation. Always make a copy of the presentation text or materials.

Tone down information overload

Delete all the excess text from your slides. Too much information is not accepted by the audience, include in your slides the points that you think are essential that grab the attention. Do not write only texts in your slides. Not flood the people with information that is not necessary or not important, nobody wants to read what you have written, their task only is to hear some useful information. Instead, use powerful pictures or images to attract attention.

Don't use inappropriate humor

You will have to know your audience in order to use jokes or anecdotes appropriately. Again, study your audience beforehand, if they like or dislike jokes, if jokes are appropriate to your topic of the presentation, and if the essence of jokes is right or wrong in different cultures.

Vary your speech tones

Your voice quality should be clear, and appropriate, not monotonous. You have to keep your audience engaged. Read issues that help you work on your voice and tone.

Relate your topic back to your audience

Focus on the audience. Think over how your presentation can help the audience, what benefits they will get from listening to you, and how the information in your presentation will teach a lesson to them. Choose live stories or experiences that relate to your audience. Your presentation should not talk about you.

Keep it simple

Use simple wording or language to make it clear. Do not use complicated terms or words that you do not understand yourself. You and your audience need to have presentation content that is understandable, accurate, and received positively. Use explanatory titles to increase comprehension. Tie your words closely to the visual aids. Lead your listeners through the aids, using a pointer to help them track you.

Watch your language. Avoid slang, colloquialisms, clichés, metaphors, and other expressions that mean nothing to the listeners. Limit acronyms and jargon, and then explain those you do use, checking for mutual understanding. Explain key concepts or data in several ways and allow ample soak-in time.

Rehearse or practice the presentation

Stand up in front of the mirror and rehearse your speaking. More than anything, practice before the delivery. Talk before your friends, family, or colleagues to overcome your fear of crowds. Great public orators tape their practice speeches and replay them to find out the mistakes they have made so that they can avoid them on stage. Look through your notes, slides, and text. Practice it several times, imagine as if you are answering the audience questions, and time yourself.

Make friends with people

In public speaking and presentation, it is good to build rapport with your audience. Smile often, be open and positive, try to remember their names, give your audience a chance to speak more, use warmups, add in a short video, and invite people onto the stage to tell their stories or experiences.

Connection is the ability to relate to your audience, establish rapport, and create trust. Connection helps you to capture attention, generate interest, and inspire action. Connection comes from knowing your audience, adapting your message, and showing your personality. To enhance your connection, you can use eye contact, gestures, and vocal variety. You can also use humor, questions, and feedback to interact with your audience. Connection is not something you can fake, but something you can cultivate with empathy and authenticity.

Be enthusiastic

Present yourself as an enthusiastic, pleasant, intelligent, smart, and calm person. Do not show that you are nervous, even so never tremble.

Give an attention-grabbing introduction and a summarized conclusion

According to some experts' opinion the introductory part of any public speaking has four key functions. Introductions must attract the audience's attention, they must show the aim of the speech, and they must predict the main issues (Wilbur, 2008). Organize your introductions so that the audience cannot forget them. For this purpose, it is better to use such strategies as telling a story, using humor, using quotations, visual aids, referring to the occasion, referring to recent or historical events, personal interests, using an analogy, organizing a question-answer session, or asking a question.

You can use many types of stories such as case studies, examples, your story (an experience you had), stories about students, and teachers, a story in the news, a story from history, and a "signature" story.

A signature story is how you explain where you were and what happened to bring you to do what you do now. You show them your journey and help them imagine making a similar journey. Your signature story should be a life-changing experience or realization that helped you overcome an obstacle or weakness.

You can tell short stories out of your personal experience or use visual aids to make the listener travel with your speech. You must end it within the specified time.

To keep the session interactive

To keep the session interactive, you can ask the audience some questions or even ask for their opinion. Don't get tense even if you forget some facts while delivering a speech. Be confident; think of yourself as a great orator and be yourself.

The next issue about the topic we have researched is to describe the pros and effectiveness of public speaking and presentation skills to develop the communication skills of our students in English classes.

Why public speaking is important for language learners. There are many reasons for this. First, public speaking helps learners to organize their speeches. As an official public speaking has a strong structure, it has an introduction, body, and conclusion. Students learn how to organize the introduction, the body, and the conclusion. As we have mentioned above, the introductory part of public speeches is very important. What makes an introduction special? A good introduction needs to get the audience's attention, state the topic, and preview the main points.

Second, public speaking helps students to speak impromptu. An impromptu speech is a speech with little or no preparation about a topic

in front of the audience. Impromptu speaking skills can give you self-confidence, build your reputation, and also help you deliver a speech, conduct a successful question-and-answer session, and make important connections at a networking event.

Third, public speaking helps to improve public speaking skills such as clear articulation, good presentation style, connecting with an audience, and good presence.

Clear articulation means the ability to communicate ideas clearly and connected logically. You have to use simple and clear language; communication messages should be smart and not complicated. Candidates should omit filler words in their messages. Presentation style means how you present your presentation and speaking, what methods you use to convey information, and how you involve your audience in the presentation or topic. Connecting with the audience means organizing question-and-answer sessions, implementing audience participation, giving a chance to express their points of view, and comprehending your messages and their meaning. Having a good presence means being confident, interacting with the audience, having eye contact, having good looks, and having a good room setup.

How to improve my public speaking and public presentation skills? As the result of the topic research, we recommend the following strategies: 1) learn the language of verbal and non-verbal communication (it helps you organize your oral speech and support your message with confidence); 2) practice giving presentations before the public as much as possible (training giving group or individual projects, presentations); 3) study technological advancements to use in your presentations (it helps make your presentation meaningful, attractive, at the same time helps build rapport with the audience); 4) analyze the audience (try to study the audience interests, attitude, age, profession, needs, perspectives, it helps to build relationship, how to involve them into discussion, interaction, helps you to be confident); 5) be creative (it means to use your imagination, originality to make your speech memorable, engaging); 6) develop storytelling skills (find out interesting and original stories or create your own stories, share your life experience telling in the way of story; it helps you to gain trust of your audience, to be connected to your public, it makes your speech and presentation memorable).

After analyzing the essence, methods, and techniques of public speaking we have to suggest the part of the curriculum of public speaking to keep in mind in order to practice and get used to that way of speaking.

Curriculum of public speaking

Topic: Public Speaking and Presentation strategies. Giving a successful presentation

Aim: to introduce the students to public speaking and public presentation strategies

Objectives: to give the difference between public speaking and public presentation; to give practical recommendations to improve public speaking skills; to train some activities to learn public speaking strategies.

Activities:

Task 1: The teacher first informs students of today's topic and second asks them to talk about the speakers/lecturers they know that are good at presenting. Students also can tell stories from their own experiences.

Task 2: Question-answer session (brainstorming)

Discuss these questions:

1. Do you ever have to speak to an audience? How does/would it make you feel?

2. Have you ever heard of a speaker who you felt was inspirational? What techniques did he/she use to engage the audience?

3. What, for you, makes a good presentation?

4. What might be some of the issues to bear in mind when giving a presentation to an international audience?

5. Did you have any experience attending special lectures or talks given at your university?

6. How to begin and end formal presentations?

7. Is room set-up important in public presentations? Why/why not?

8. Do you have to make presentations? Do you like/hate presentations?

Task 3: Say if you agree or disagree with the following statements and explain them.

"Only the prepared speaker deserves to be confident." (*Dale Carnegie, American writer and lecturer*)

"All the great speakers were the bad speakers first." (*Ralph Waldo Emerson, American essayist and poet*)

"Tell the audience what you are going to say, say it; then tell them what you've said." (*Dale Carnegie, American writer and lecturer*)

Task 4: Choose any type of story that is used in presentations and tell them to the class. Explain where you can use this story or on what topic it will be appropriate when you give public presentations.

Task 5: Give each student an object to describe to others in a short speech. Students can present a speech in three parts: introduction, body, and conclusion.

Task 6: Students select a person who has experience or knowledge on a topic they want to learn more about. Students prepare a list of questions to ask, open-ended questions to encourage talk. When interviewing a person, the student should take notes. Bring students together and present a 2- or 3-minute talk on what they have learned.

Task 7: You are a student in culture study class, and your class is studying what different people from other countries need to know when they come to your country. Your teacher has asked you to write an information sheet for tourists. In order to prevent misunderstandings with local people, tourists should know everything about the country which they are visiting. Please, write an information sheet including culturally sensitive issues (e.g. greetings, acceptable behavior, non-verbal communication including gestures, etc.).

Task 8: Read the problem below and discuss possible solutions. Compare your solutions with your groupmates. Do you agree or disagree with their ideas?

“I study at college, and I have to memorize 50 or 60 words each week. It is a bit stressful and makes me feel nervous because I sometimes face with difficulties to speak in English. Could you give me a few suggestions about how to learn new words and memorize them well? Thank you!”

Assessment criteria for public speaking:

Was the topic or presentation original, or interesting to the public?

Was the opening attention-grabbing?

Did it lead to the topic, the body of the speaking?

Were the transitions used in speaking?

Were the facts, samples, and stories used in speaking effectively or not?

Were the physical actions used in the presentation or speaking (body language, eye contact, facial expression)?

Was the conclusion effective?

Was the speaker confident, sincere, and enthusiastic?

Conclusion

Public speaking is usually done before the audience to inform, persuade, share ideas, discuss issues, entertain, to teach a lesson. A lot of people say that giving special messages, i.e. speeches in public is very easy at all. In fact, it is not. It is a special technique that people learn from experts paying or not paying money. Public speaking and presentation can be used for different purposes beginning communicating in your family circle to highly official meetings, conferences, seminars, and classes. Mastering public speaking can take time, energy, and payment. When you gain certain techniques of public speaking you can easily give speeches that are very engaging, memorable,

and influential. If you learn public speaking skills, they will be beneficial in different settings. You can improve your communication skills, increase confidence, and improve organization skills.

As the authors mention there are many cases that the students practice public speaking skills, and taking part in such speaking activities they gain confidence, learn certain techniques, become successful in any speaking in front of the audience (Rinehart, 2020). In order to be a successful public speaker students must keep in mind the recommendations we have given in the article, it means that rehearse your presentation, work on the pronunciation of the words, and terms that you use in the presentation, use visual aids that fit to your presentation, work on your language, delete all excess text from your slides, try to use only main points, be patient to yourself and your audience to understand your message, do not forget to give a chance to your audience to speak, try to do your presentation interactive. Giving presentations and public speaking is an art, and try to make it more colorful, memorable, and effective.

REFERENCES

[1] Public Speaking: The Virtual Text. Open Access Textbook. – USA, California, 2013. –URL: www.publicspeakingproject.org

[2] Aras K. The nuts and bolts of public speaking: Practical tools for powerful presentations. –2012. –URL: <http://www.thecommunicationfactory.com/seminars/skills/PublicSpeaking.php>

[3] Journal of Economics, Management and Informatics. Year 2017, Volume 8. – № 2. – P. 33-46.

[4] Schreiber L., Paul G. & Shibley L. R. The development and test of the Public Speaking Competence Rubric // Communication Education. – 2012. – 61 (3). – P. 205 – 233

[5] Gregory H. Selected chapters from public speaking for college and career, ninth edition. –Boston: McGraw-Hill Learning Solutions, 2010. – 426 p.

[6] Wilbur L.P. Holding the audience attention; How to speak with confidence, substance, and power. – Colorado Springs, CO: Picadilly Books, Ltd, 2008. – 176 p.

[7] Rinehart S.M. Giving academic presentations. Ebook. – The University of Michigan Press, 2020. – 200 p.

КӨПШІЛІК АЛДЫНДА СӨЗ СӨЙЛЕУ МЕН ПРЕЗЕНТАЦИЯ БЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ, КӨПШІЛІК АЛДЫНДА СӨЗ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ШЫҢДАУ

*Оразбаева А.С.¹

*¹магистр, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

Алматы, Қазақстан, e-mail: Alima.orzabayeva@gmail.com

Аңдатпа. Қарастырылып отырған мақалада көпшілік алдында сөз сөйлеу тәсілдері немесе әдістері туралы айтылады. Бұл мақалада көпшілік алдында сөз сөйлеу мен көпшілік алдында презентация беру анықтамалары, екі ұғымның саралану ерекшеліктері, көпшілік алдында сөйлеу мен презентацияны ерекше ететін практикалық ұсыныстар, көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын дамыту жолдары қарастырылған. Көпшілік алдында сөз сөйлеу оңай шаруа емес, біз бұл дағдыны шыңдап, белгілі бір жетілдіру әдістерін үйренуіміз керек, көпшілік алдында сөз сөйлеу мен презентацияны ұйымдастырудың әлемдік тәжірибесінен хабардар болуымыз қажет. Біз көпшілік алдында сөз сөйлеу және презентация беру терминдерін бір-бірімен байланысты синонимдік ұғым ретінде қолданып жүрміз. Дегенменде олардың әрқайсысына тән кейбір айырмашылықтары бар. Берілген мақаланы жазудағы біздің міндеттеріміздің бірі – олардың мәнін анықтау, айырым белгілерін көрсету.

Зерттеу нәтижесінде авторлар көпшілік алдында сөйлеу мен презентацияны тиімді ұйымдастыру үшін бірқатар практикалық кеңестер мен ұсыныстар береді. Көпшілікке арналған презентацияларды ұйымдастырудың көптеген әдістері бар, бірақ біздің міндетіміз - өз тәжірибемізден таңдалған және жұмыс істейтін ең тиімділерін ұсыну.

Зерттеу әдістері сипаттамалық, салыстырмалы, аналитикалық және прагматикалық талдау болып табылады. Зерттеу әдістемесі – сипатталған тақырып бойынша бұрыннан бар идеяларды және осы саладағы маман ретіндегі жеке көзқарастарды талдауды зерттеу. Мақалада көпшілік алдында сөз сөйлеудің мәні, функциялары, сипаттамалық ерекшеліктері және студенттеріміз үшін көпшілік алдында сөз сөйлеуді тиімді ұйымдастыруға арналған кеңестер толығымен практикалық мәселелер қарастырылған. Авторлар студенттерге әртүрлі жағдайларда жақсы қарым-қатынас жасау үшін көпшілік алдында сөз сөйлеуді ұйымдастыру және үйрету туралы өздерінің кәсіби көзқарастарын береді.

Тірек сөздер: дайындықсыз сөйлеу, сөз сөйлеу, презентация стилі, көпшілік алдында сөз сөйлеу, қарым-қатынас, сенімділік, вербалды коммуникация, бейвербалды коммуникация, нақтылық

ОРГАНИЗАЦИЯ ПУБЛИЧНЫХ ВЫСТУПЛЕНИЙ И ПРЕЗЕНТАЦИЙ, ПРАКТИЧЕСКИЕ СОВЕТЫ ПО ПРАКТИКЕ НАВЫКОВ ПУБЛИЧНЫХ ВЫСТУПЛЕНИЙ

*Оразбаева А.С.¹

*¹магистр, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: Alima.orazbayeva@gmail.com

Аннотация. В исследуемой статье речь идет об организации способов и приемов публичного выступления. В данной статье рассматриваются такие проблемы, как определение публичного выступления и публичной презентации, разграничение особенностей двух понятий, практические рекомендации, что делает публичное выступление и презентацию особенными, а также способы развития навыков публичного выступления. Выступить перед публикой – задача непростая, нам предстоит практиковать этот навык, изучать определенные приемы для его совершенствования, быть в курсе мирового опыта организации публичных выступлений и презентаций. Мы используем оба термина «публичное выступление» и «публичная презентация» вместе как синонимы, которые представляют собой одно родственное понятие. В то же время они имеют некоторые различия, характерные для каждого из них. И одна из наших задач при написании данной статьи — показать их сущность и отличительные признаки.

В результате исследования авторы дают ряд практических советов и рекомендаций по эффективной организации публичных выступлений и презентаций. Методов организации публичных презентаций очень много, но наша задача – порекомендовать наиболее эффективные из них, отработанные и выбранные на основе собственного опыта.

Методы исследования: описательный, сравнительный, аналитический и прагматический анализ. Методика исследования – аналитический обзор существующих идей по описываемой теме и личных взглядов специалиста в данной области. В статье рассмотрены практические вопросы сущности публичных выступлений, функций, особенностей и советов по эффективной организации публичных выступлений наших студентов. Авторы изложили свою профессиональную точку зрения об организации и обучении студентов навыкам публичных выступлений для успешного общения в различных условиях.

Ключевые слова: импровизированная речь, произнесение речи, стиль презентации, публичное выступление, взаимопонимание, уверенность, вербальное общение, невербальное общение, ясность

Статья поступила 13.02.2024

ӘОЖ 81'1

ҒТАХР 16.21.49

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.028>

ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ: ҰСТАНЫМДАР МЕН ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕР

*Утегулова З. Н.¹, Оразбаева Ф. Ш.², Оразалиева Э. Н.³, Шалқарбек Ә.⁴

*¹аға оқытушы, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық
университеті Алматы, Қазақстан

e-mail: ziko_lady@gmail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3291-1442>

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: f_orazbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7988-3023>

³педагогика ғылымдарының докторы, Қазақ тілі және түркітану
кафедрасының профессоры, Назарбаев университеті,

Астана, Қазақстан

e-mail: elmira.orazaliyeva@nu.edu.kz,

<https://orcid.org/0000-0002-3428-1950>

⁴3-курс PhD докторант, Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: aikerimshalkarbek@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0001-5602-910X>

Аңдатпа. Мақалада тілді меңгерудің ұстанымдары мен құзыреттіліктер жүйесін зерделеудің маңызы және коммуникативтік қызметтің тілдің қолданбалы сипатын қалай жүзеге асыратыны туралы сөз қозғалады. Сонымен бірге коммуникация барысында сөздерге қатысты мағыналарды қабылдау, оларды игеру, түсінікке қатысты ойлар мен когнитивті ерекшеліктерін есепке алу, өз ойларын, пікірлерін әртүрлі өмірлік жағдайларда білдіру дағдыларын қалыптастыру, коммуникативтілікке қатысты міндеттерді шешу, белгілі бір жағдаятқа арналған мақсаттарын іске асыру арқылы тіл заңдары мен нормаларын орынды пайдалану мәселелері талқыланады.

Зерттеудің алға қойған мақсаты – коммуникативтік мақсатты көздейтін ұстанымдар мен құзыреттіліктерді айқындау және оны қазақ тілін меңгерудегі маңыздылығы.

Зерттеу жұмысымыздың ғылыми маңыздылығы өзгетілді аудиторияда қазақ тілін үйретудің ұстанымдары мен құзыреттіліктерінің сәйкес болуы және қазақ тілін оқытудың нәтижелі болуына ақпараттық, коммуникативтік проблемаларды шешу және лингвомәденитанымдық

құзіреттіліктерді қалыптастыру ерекше ықпал ететіндігі айқындалып, қазақ тіл біліміндегі когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, коммуникативтік-прагматика бағыттарына өзіндік үлесін қосады. Тілдік құзыреттіліктің ғылыми маңыздылығына келетін болсақ, лингвистика, психология, білім беру және әлеуметтану салаларында тілдің қарым-қатынастағы, мәдени экспрессиядағы және когнитивті дамудағы рөлін зерттейтін көптеген зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеулер әртүрлі салалардағы тілдік құзыреттіліктің маңыздылығын көрсетеді және тілді және оның қоғамдағы рөлін түсінуге көмектесті.

Практикалық құндылығы – лингвистикада тілдік қатынас аясында өзара пікір алысудың, ой алмасудың амалдарын функционалдық, коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік, лингвомәдени аспектіде ғылыми тұрғыдан қарастыруда маңызы зор. Ол тілді оқытудың дидактикалық ұстанымдары мен білім алушы игеретін құзыреттіліктер жүйесін зерделеуді қажет етеді.

Зерттеудің негізгі әдістері мен тәсілдері – сипаттамалық, жинақтау, топтастыру, тілдік құралдарды қолдану.

Зерттеудің нәтижесінде коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру өзара ортақ бағыттары мен ұстанымдарынан туындаған жаңа бағыт болғандықтан өзгетілді аудиторияда қазақ тілін үйретудің ұстанымдары мен құзыреттіліктерінің сәйкес болуы және қазақ тілін оқытудың нәтижелі болуына ақпараттық, коммуникативтік проблемаларды шешу және лингвомәденитанымдық құзіреттіліктерді қалыптастыру ерекше ықпал ететіндігі айқындалды. Жұмыс нәтижелерінің практикалық маңызы тіл үйренушілердің коммуникативтік құзіреттіліктерді меңгеруі үшін тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым, тілдесім әрекеттері кешенді түрде қамтылуы тілді деңгейлеп оқытудың сапасын әлемдік деңгейге сай болып, тілді үйренуді жеңілдетеді. Сондықтан тілді меңгерудің ұстанымдары мен құзыреттіліктер жүйесін зерделеуде осы процестердің маңызы зор.

Тірек сөздер: тіл білімі, сөйлеу аппараты, морфема, коммуникативтік бірлік, жағдаят, заңдылықтар, жүйе, ұстаным

Негізгі ережелер

Тілді үйрену үшін білім алушы тіл көрсеткіштері мен сөйлеу кезінде қолданылатын бірліктердің үйлесуіне қарай заңдылықтарды білуі, тілдік құралдарды қолдану тәсілдерін меңгеруі керек. Сонымен қатар қазақ тілін оқытудың нәтижелі болуына ақпараттық, коммуникативтік, проблемалардың шешімін табу және лингвомәдениеттанымдық құзіреттіліктер ықпал етеді.

Кіріспе

Адамзат баласының өміріндегі ең күрделі құбылыс – тілдік қатынас, яғни тілдік коммуникация. Тілдік коммуникация дегеніміз – адамдардың тіл арқылы бір-бірімен пікірлесуі, түсінісуі, ой алмасуы. Тілдік пікірлесім – сөйлеу құралдарын пайдаланып, ойды жарыққа шығару.

Тіл – сөйлеу құралдарының тұтас бір жүйесі. Сондықтан сөйлеу мен сөйлеу әрекеттерін, олардың түрлерін жан-жақты меңгергенге дейін ойды белгілі бір тілде жеткізу мүмкін болмайды.

Сөйлеуді меңгеру – білім алушыны ауызша және жазбаша айтқысы келетін нәрсені басқа адамға түсінікті етіп жеткізу тәсілдеріне үйрету.

Сөйлеуді үйрену – күнделікті өмірімізде болатын жағдайларға байланысты өз ойлары мен пікірлерін тұжырымдау; сөйлемдер арқылы түсінікті түрде білдіру арқылы осы ойды сөзбен жеткізу әдістерін меңгеру [1, 22б.].

Білім алушының тіл құралдары мен бірліктерін, олардың қарым-қатынас формаларын түзе алуына байланысты. Адресант тілдік бірліктерді бір бірден есте сақтауды емес, оларды біріктіру, бір-бірімен өзара байланыстыра қолдану заңдылықтарын іс жүзінде түсінуді және қажет болған жағдайда оларды өз бетінше қолдануды үйренуі керек. Бұл дегеніміз тілдегі сөздердің қоры мен грамматикалық ерекшеліктерін бір уақытта игеруді және санада пайда болатын ұғымды сөйлемге айналдыруды қажет етеді. Осы күрделі үдерістердің барлығы (ойдағы тұжырымдама, ойды сөзбен жеткізу, сөздерді байланыстыру және сөйлем құрастыру) бір уақытта орындалады. Осылайша, білім алушының екінші адаммен тілдік қарым-қатынасқа түсуге, оған түсіністік пен дұрыс сөйлеуді жеткізуге мүмкіндігі бар.

Тілдің дыбыстық және грамматикалық белгілері, сөздер мен фразеологизмдер, сөйлемдер тілдік бірліктер ретінде тілді оқыту жүйесіне енгізілген. Тілді оқыту тіл туралы ғылымның тарихи қалыптасқан салаларын және олардың заңдарын оқытуды, тілдің ішкі құрылымы мен тұрақты тұтастығын, олардың барлық ерекшеліктерін сақтауды қамтиды.

Тілді оқыту – білім алушылардың назарын тілдің жүйелік ерекшелігіне аудару. Мұнда тілдің жүйелік табиғатын бейнелейтін фонетика, лексика, грамматика бөлімдері коммуникативті мақсатқа жету үшін олардың барлық заңдарын сақтай отырып, бір-бірімен тығыз байланыста зерттеледі [2].

Зерттеу жұмысымыздың ғылыми маңыздылығы өзгетілді аудиторияда қазақ тілін үйретудің ұстанымдары мен құзыреттіліктерінің

сәйкес болуы және қазақ тілін оқытудың нәтижелі болуына ақпараттық, коммуникативтік проблемаларды шешу және лингвомәдениеттанымдық құзіреттіліктерді қалыптастыру ерекше ықпал ететіндігі айқындалып, қазақ тіл біліміндегі когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, коммуникативтік-прагматика бағыттарына өзіндік үлесін қосады. Тілдік құзыреттіліктің ғылыми маңыздылығына келетін болсақ, лингвистика, психология, білім беру және әлеуметтану салаларында тілдің қарым-қатынастағы, мәдени экспрессиядағы және когнитивті дамудағы рөлін зерттейтін көптеген зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеулер әртүрлі салалардағы тілдік құзыреттіліктің маңыздылығын көрсетеді және тілді және оның қоғамдағы рөлін түсінуге көмектесті.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Тілді таза тілдік күрделі құбылыс ретінде тек теориялық тұрғыдан оқыту білім алушыға ғылыми тұрғыдан жүйелі, терең білім берсе де, оны қарым-қатынас құралдарын есептеуде пайдалануға мүмкіндік бермейді. Мысалы, білім алушы дыбыстарды, олардың айтылымы мен жазылымын ажырата алады, бірақ бір тілде сөйлей алмайды; жеке сөздер, олардың аудармасы; сөз түбірі мен жұрнағы, сөз таптары; морфологиялық және синтаксистік талдау және грамматика ережелерімен танысады [3, 201 б.].

Білім алушы сөйлеу үшін сөйлеуде қолданылатын тілдік көрсеткіштер мен бірліктерді ресімдеу ережелерін білуі, тілдік құралдарды қолдану тәсілдерін меңгеруі керек.

Бұл тұста фонетикаға, лексика мен грамматикаға қатысты материалдар жеке-дара емес, бәрі де біртұтас сөйлем, адамның еркін ой-пікірін жасауға бағытталуы керек. Аталған салалардың ішкі құрылымдық жүйесі, олардың саны мен тәртібі ескерілмейді.

Мысалы, тілді оқытуда алдымен фонетикалық дыбыстар, одан кейін лексикалық бөліктер, одан кейін сөз таптары мен сөз құрамы, одан кейін буындар мен сөйлемдер, сөйлеуді үйретуде ең алдымен сөз (ол етістік болуы мүмкін), одан кейін дыбыстар беріледі. Оның сөзбен байланысы, оның басқа сөздермен байланысы және олармен байланысты грамматикалық ережелер жинақталады [5].

Сөйлеу барысында тілдік бірліктерден бұрын қатынас бірліктеріне, әсіресе олардың байланысу, қолданылу тәсілдеріне ерекше мән беріледі. Бұл тұста тілдің барлық ұсақ, үлкен, бөлек, күрделі бөліктері бір ғана ортақ мақсат – сөйлей білу, ойды жеткізе білу үшін жұмсалады. Адамдар арасындағы тілдік қатынас осылай жүзеге асады, әңгімелесу, диалог өз нәтижесін көрсетеді.

Сөйлеуді оқыту барысында қатаң талапқа сай лексикалық, фонетикалық, грамматикалық минимумдар мен сөздік материал іріктеледі. Олардың барлығы сөйлеуді үйренуге тікелей байланысты естеліктер [6, 87 б.].

Осыған байланысты тілдік материалдар біртұтас сөйлем (ауызша, ауызекі, лексикография) материалдарға айналып, жеке статусын жоғалтып, бір-бірімен тығыз байланыста қолданылады.

Сөйлеу құралдары мен материалдары сөйлеушінің мақсатына, қарым-қатынас мағынасына сәйкес таңдалып, жүйеге енгізіледі. Олардың мағыналық және қатынастық қасиеттері жиі ескеріледі. Сөйлеуге қатысты бірліктер қарым-қатынаста нақты жағдайларға сәйкес қолданылады және осы бағытта зерттеледі [7].

Сонымен бірге сөйлеу тілдік бірліктерді және оларды қолдану тәсілдерін меңгерумен қатар, адамның ойын түсінуді білдіретін кез келген құбылыстарды, құралдарды, ым-ишара мен ырғақтарды, қимылдарды меңгерумен қатар жүреді. Сөйлеу барысында олардың да өзіндік орны бар. Тілдік қарым-қатынастағы ең маңызды мәселе – бір адамның ойы мен сөзі екінші адамға түсінікті болуы, хабарды (ақпаратты) басқа адам қабылдауы және бұл адамның осы қабылдаудың әсерінен оған реакция жасауы немесе өзінің ойлар мен әсерлер [8, 17 б.]. Сөйлеудің жүзеге асуы үшін бұл заттардың барлығы (сөйлем бірліктері, олардың қатысы, қосымша құралдар, т.б.) біртұтас байланыста жұмсалып, барлығы бір мақсатқа жұмылдырылады.

Негізгі зерттеу әдістері мен тәсілдеріне сипаттау, жинақтау, топтастыру, тілдік құралдарды қолдану жатады.

Тілдік құзыреттілік бір бекітілген шкала емес екенін және жеке дағдылар мен тәжірибелерге байланысты өзгеруі мүмкін екенін ескеру маңызды. Тілді үйретуде тілдік құзыреттілікке қатысты жоғарыда айтылған ақпараттар мен материалдарды сұрыптай келе өз нұсқамызды ұсынамыз. Әрине, әркім тілді оқытуда тілдік құзыреттіліктің өз нұсқасын жасай алады. Төменде өзіміздің зерттеуімізден шыққан мысал келтірілген:

Оқу: тілдегі мәтіндерді оқу және олардың мағынасын түсіну қабілеті.

Сөйлеу: дұрыс айтылуымен және сөйлеу бұрылыстарымен тілде сөйлеу қабілеті.

Жазу: дұрыс грамматикалық құрылымдар мен сөздік қорын қолдана отырып, тілде жазу мүмкіндігі.

Ауызша аударма: мәтіндерді бір тілден екінші тілге ауызша аудару мүмкіндігі.

Жазбаша аударма: мәтіндерді бір тілден екінші тілге жазбаша түрде аудару мүмкіндігі.

Ана тілінде сөйлейтіндермен қарым-қатынас: әртүрлі жағдайларда ана тілінде сөйлейтіндермен тиімді қарым-қатынас жасау мүмкіндігі.

Мәдениет: мәдениетті, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды түсіну.

Ал тілдік құзыреттілігі бар оқыту әдістерін былайша топтастырдық. Тілдік құзыреттілікті дамыту үшін қолдануға болатын көптеген оқыту әдістері бар. Олардың кейбіреулері:

Қарқынды курс: студент қысқа уақыт ішінде көптеген тілдік тәжірибеге ие болады.

Онлайн оқыту: интернетті тіл үйрену үшін пайдалану, соның ішінде бейне сабақтар, интерактивті жаттығулар және виртуалды диалог.

Ана тілімен оқыту: тілді ауызша практикаға және контексте қолдануға көмектесетін нақты ана тілімен үйрену.

Технология арқылы үйрену: таңдаулы сәттерде мобильді қосымшаларды немесе тілді үйрену бағдарламалық жасақтамасын пайдалану.

Саяхат: тілді үйрену, ресми елге саяхаттау. Бұл күнделікті өмірде тілді қолданудың бай тәжірибесін алуға және жергілікті тұрғындармен қарым-қатынас дағдыларын жақсартуға мүмкіндік береді.

Тәжірибеде тілді қолдану: сатып алу, мейрамханада тамақ тапсырыс беру, достарыңызбен кездесу және т. б. сияқты нақты жағдайларда тілді қолдану.

Мәдениет арқылы зерттеу: тіл қолданылатын елдің мәдениеті туралы білу тілді түсінуді жақсартуға және оны үйренуге деген ынтаны арттыруға көмектеседі.

Қызықты материалдарды қолдана отырып оқу: кітап оқу, фильм көру, тілде музыка тыңдау оқудың қызықты әрі пайдалы тәсілі бола алады.

Тілді тиімді үйрену үшін айырмашылықтарды біріктіру керек екенін есте ұстаған жөн.

Талқылау

Білім мазмұнында оқушының өміріне етене жақын, күнделікті өмір жағдайларын басшылыққа ала отырып айқындалған лексикалық, тілдік, қатысымдық-сөйлесімдік және мәдениетаралық қарым-қатынас бөлімдерінің бірлігі ая деп аталады [9]. Оқушының қазақ тілін меңгеру деңгейіне сәйкес лексикалық, тақырыптық және грамматикалық минимумдар мына аяларға ажыратылып беріледі: әлеуметтік-тұрмыстық ая, оқу-еңбек аясы, әлеуметтік-мәдени ая [10, 121 б.]. Білім

мазмұны аяларын анықтауда тілдік ортадағы микрофактор, мезафактор, макрофакторлар басты критерий болып табылады.

Осы бағыттағы сөйлеу үдерісін меңгерту, негізінен, тілді оқытудағы басты ұстанымдар мен құзыреттіліктерді айқындай отырып, коммуникативтік мақсатқа байланысты жүзеге асырылады.

Коммуникативтік мақсат бойынша оқушылардың бір-бірімен, не басқа адамдармен пікірлесу, тілдесім мәдениеті, сөйлеу дағдылары қоғамдық-әлеуметтік ортадағы өмірлік жағдаяттарға сай ауызша және жазбаша түрде дамытылады [11].

Коммуникативтік мақсатты көздейтін ұстанымдар мына мәселелерді қамтиды:

1. Тікелей байланыс;
2. Білім мазмұны мен әлеуметтік сұраныстың үйлесімділігі;
3. Сөйлеуді оқыту арқылы меңгерту;
4. Сөйлеуге үйрету кезінде атқарылуы қажет жұмыс түрлерін анықтау;
5. Әңгіменің құрамдас бөліктерін жан-жақты қамту принципі [12].

Тікелей байланыс принципі бойынша оқу процесі адамдар арасындағы тікелей кездесу, әңгімелесу және өзара әрекеттесу арқылы ғана жүзеге асады. Тілдік қатынастың өзі адамдар арасындағы тікелей қарым-қатынасқа, жеке кездесуге, ауызша қарым-қатынасқа, пікірталас пен әңгімеге негізделген. Сондықтан тікелей байланыс арқылы тіл үйрену сөйлеу процесін жылдамдатады.

Сабақты аудиторияда және одан тыс жерде өткізу бір жақты емес (тек оқушы арқылы емес, мұғалімнің өзі арқылы емес), екі жақты байланыс (оқушы мен оқушының, оқушы мен мұғалімнің бір мезгілдегі іс-әрекеті арқылы) жүзеге асырылады.). Рас, кейде бұл байланыс қосымша түрде болуы мүмкін. Мысалы, берілген тапсырмалар арқылы, қашықтағы сұраққа жауап беру және т.б., бірақ бәрі екі жақтың әрекетінің нәтижесінде болады.

Тікелей қарым-қатынас принципі сабақта ғана емес, өмірде де жұмыс істейді. Бір ұлт пен екінші ұлттың адамы бір тілде сөйлесе алса, бұл тікелей байланысты білдіреді. Сондықтан мұндай жағдайларды мұғалім де, оқушы да тиімді пайдалана білуі керек.

Тікелей қарым-қатынас принципінің ерекшелігі – кез келген уақытта келген пікірді білдіру және оған жауап алу үшін кез келген жағдай мен ортаны пайдалана білуінде. Сөйлеу мен түсінудің жолын табыңыз.

Білім беру мазмұны мен әлеуметтік-әлеуметтік сұраныстың үйлесімділік принципі бойынша лексикалық тақырыптар ауқымындағы оқу материалдары және әр деңгейде күтілетін нәтижелер тіл үйренушілердің әлеуметтік ортасына лайықты өмірлік дағдыларды меңгеруге бағытталған. Қарым-қатынастық сөйлеу үлгілері базалық білім мазмұнына сай лексикалық және грамматикалық минимумдарды толық қамтып, тіл үйренушінің сұранысы мен қабілетіне сәйкес үйлесім табады.

Сөйлеуге үйрету арқылы оқыту – қатысу әдісінің сапасын қамтамасыз етуге бағытталған ұстаным. Тіл үйренуге қатысты мәселелерді, тіл үйренуге байланысты қандай міндеттер мен міндеттерді шешу қажет, оны жүзеге асыруда бұл жұмыс түрлерінің алатын орны мен қызметі қандай екенін анықтап, айқындамайынша бұл мақсатқа жету мүмкін емес. Мысалы, бірінші орындалатын тапсырмалар берілген тақырып бойынша мәтінмен жұмыс жасаудан басталып, сабақ барысында сөздікпен жұмыс, аудармамен жұмыс, жаттығулармен жұмыс, суретпен жұмыс, өзіндік жұмыс т.б. бір мезгілде. Ал олардың өздері салаға бөлініп, әр жұмыс түрі сұхбат, жұптық немесе топтық жұмыс арқылы мотивация туғызады.

Сөйлеуге үйретуде орындалатын жұмыс түрлерін анықтау принципі қатысымдық әдістің сапасын қамтамасыз етеді. Мұнда тілді оқытуға қатысты мәселелерді, қандай міндеттер мен міндеттер атқару керектігін, оны жүзеге асырудағы осы жұмыс түрлерінің орны мен қызметін айқындап, алға қойған түпкі мақсатқа жету көзделеді.

Мысалы, сабақтың мақсаты оқушыларға алдағы жексенбіні қалай өткізу керектігі туралы әңгіме жазу болса, ұйымдастыру кезеңінен кейін осы тақырыпқа қатысты сөздер алынып, сөйлесу әрекеті бірден жүзеге асырылады. Бірінші орындалатын тапсырмалар берілген тақырып бойынша мәтінмен жұмыстан басталып, сабақ барысында сөздікпен жұмыс, аудармамен жұмыс, жаттығулармен жұмыс, суретпен жұмыс, өзіндік жұмыс т.б. . Ал олардың өздері салаға бөлініп, жұмыс түрлері бірде әңгіме арқылы, бірде жұп арқылы, бірде оқушының ұстаздық рөлі арқылы т.б. тәсілдерге қызығушылық танытады.

Мысалы, сөздіктегі сөздермен жұмыс: жаңа сөздерді іздеу, сөздердің мағынасын түсіндіру, сөздерді алфавит бойынша тізбеу, кестедегі сөздерді қолдану, сөздерді торға орналастыру, егер ол ауысса аудару, т.б.; жаттығулармен жұмыс: қатысу жаттығуы, айтылым жаттығуы, лингвистикалық жаттығу, фонетикалық жаттығу, лексикалық жаттығу, грамматикалық жаттығу, т.б. б. топтастырылады және берілген сабақта сөйлеуді үйрету үшін қайсысы көбірек қажет, соған сәйкес таңдалып,

осы сабаққа қатысты минимумдарға енгізіледі және т.б. [13]

Сабақта жүргізілетін жұмыс түрлері ауызша және жазбаша орындалады.

Бұл принцип оқу процесінде жүзеге асырылатын бірнеше жұмыс түрлерін қамтиды және жұмыс түрлерінің санымен емес, сапасымен ерекшеленеді.

Жұмыс түрлерін анықтау ұстанымы мұғалімнен жан-жақты ізденуді, өзіне нақты міндет қоюды, әр сабақтың мақсатын анықтауды талап етеді және тіл үйрету барысында мұғалімге еркіндік береді.

Жұмыс түрлерін анықтау принципі сөйлеуге қажетті қатысу бірліктерінің деңгейлеріне қарай қызметін, мағынасын, орнын анықтауды талап етеді.

Сөйлесу әрекетінің құрамдас бөліктерін жан-жақты қамту принципі негізінде тіл үйренушілердің коммуникативтік құзыреттіліктерін меңгеру мақсатында сөйлесу әрекетінің бес түрі (тыңдау, оқу, айтылым, жазылым, айтылым) жан-жақты қамтылған. Сондай-ақ ол ағымдағы, аралық және қорытынды сынақтарда оқушының білім деңгейін анықтау, тілді меңгеру нәтижелерін бағалау қызметін атқарады. Осылайша, бұл бес күрделі дағды әрі білімді меңгеру көзі, әрі білімді бақылау нысаны қызметін атқарады.

Тіл үйренудің кілті – қазақ тілінде сөйлесе білу, өз ойын жеткізе білу. Мұның бәрі әр сабақта белгілі бір тақырыпта қалай сөйлеу керектігін білуден басталады және кез келген жағдайда сөйлеуге дейін барады. Сондықтан білім берудегі түрлі жұмыстар, сабақтар, т.б. Бұл бір орталық өзектен (тақырып) басталып, негізгіге өткенде, яғни тақырыпты сөйлеп, талқылай алғанда тиімді болады.

Оқыту формалары оқушының қатысымдық-мәдени дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін, олардың мемлекеттік тілде сөйлеуге мүдделілігін тудыратын өмірлік жағдаяттарға барабар дербестік, жұптық, топтық, ұжымдық тапсырмаларға құрылады. Мұнда тілдік қатынастың ауызша және жазбаша түрлері сөйлесімнің типтеріне, сөйлеу актілеріне сәйкестендіріліп, коммуникацияның монологтік, диалогтік, полилогтік түрлері жүзеге асырылады.

Нәтижелер

Қазақ тілін оқытудың нәтижелі болуына *ақпараттық, коммуникативтік, проблемаларды шешу және лингвомәдени танымдық құзіреттіліктерді қалыптастыру* ерекше ықпал етеді.

Ақпараттық құзіреттілік – тіл үйренушінің қатысу және оқу мақсаттары үшін қажетті ақпаратты табу, түсіну, қарым-қатынас жасау,

талдау, өңдеу және сақтау, қажетті ақпаратты өз қажеттіліктеріне сәйкес пайдалану және жаңа ақпараттық технологияларды меңгеру.

Коммуникативтік құзіреттілік – тіл үйренушінің әр түрлі әлеуметтік және өмірлік жағдаяттарда қазақ тілінде ауызша және жазбаша қарым-қатынас жасау, қатысу тапсырмаларын шешу, өз ойын, пікірін, көзқарасын білдіру, диалогтық және полилогиялық диалогтарға қатысу, сонымен қатар өз ойын еркін жеткізу қабілеті. әлеуметтік орта.

Мәселелердің шешімін таба білу – тіл үйренушінің күнделікті өмірлік жағдаяттарда мақсат қоя білу, қажетті мәселелердің шешімін таба білу, сонымен қатар оларды жүзеге асыруда тілден алған білім, білік, дағдыны тиімді пайдалана білу.

Тілдік-мәдени құзыреттілік – тіл үйренушінің қазақ халқының рухани құндылықтарымен, әдебиеті мен мәдениетімен танысу, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын, қарым-қатынастық және коммуникативті ерекшеліктерін ескеру, тілдің тілдік және мәдени нормаларын сақтай білуі. , қоршаған ортадағы мәдениетаралық қатынасты жүзеге асыру [14, 42 б.].

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы оның зерттеу саласына қосқан үлесінің қаншалықты маңызды екенін анықтайды. Мұны келесі факторлар арқылы анықтауға болады:

Жаңа ашылымдар: жұмыс зерттеу саласына жаңа білім немесе түсініктерді әкеледі.

Саясатқа әсері: жұмыс нәтижелері саясатты қалыптастыруда немесе кез-келген мәселелерді шешуде практикалық маңыздылығымен жоғары.

Әрі қарайғы зерттеулерге әсері: жұмыс әрі қарайғы зерттеулерге немесе жаңа идеяларды дамытуға негіз бола алады.

Қоғамдық пікірге әсері: зерттеу жұмысымыз болуы маңызды қоғамдық пікірге әсер ете алады.

Жалпы, жұмысымыздың ғылыми маңыздылығы оның зерттеу саласына, практикалық қосымшаларға және қоғамдық пікірге әсері негізінде бағаланады. Оның маңыздылығын бағалау көзқарас пен контекстке байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Сондықтан жұмысымыздың практикалық қолданыс аясы кең деп айта аламыз.

Тілдік құзыреттіліктің ғылыми маңыздылығына келетін болсақ, лингвистика, психология, білім беру және әлеуметтану салаларында тілдің қарым-қатынастағы, мәдени экспрессиядағы және когнитивті дамудағы рөлін зерттейтін көптеген зерттеулер мен зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеулер әртүрлі салалардағы тілдік құзыреттіліктің маңыздылығын көрсетеді және тілді және оның қоғамдағы рөлін түсінуге көмектесті.

Қорытынды

Тілдік коммуникация – бұл белгілі бір әлеуметтік қатынастарда тіл арқылы ашылатын адамдарға тән ойлау мен қарым-қатынас процесінің көрінісі. Әлеумет пен бізді қоршаған ортадағы аса қиын құбылыс тілді қолданушылардың ақыл-ойы мен тілі болғандықтан, адамның ойлау жүйесі, қарым-қатынас қабілеті қоғамда ерекше маңызы бар тенденциялар болып табылады. Осы процесте тілді меңгерудің ұстанымдары мен құзыреттіліктер жүйесін зерделеудің маңызы зор.

Тілдік құзыреттілік бірнеше саладағы ғылыми қызығушылық үшін өте маңызды.

Лингвистика: тілдік құзыреттілікті зерттеу лингвистерге адамдардың тілді қалай меңгеретінін, қолданатынын және қарым-қатынас жасайтынын жақсы түсінуге көмектеседі.

Білім: тілдік құзыреттілікті дамыту білім берудің маңызды аспектісі болып табылады, өйткені ол студенттерге өз ойын жақсы жеткізуге және басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға көмектеседі.

Психология: тілдік құзыреттілікті зерттеу психологтарға басқа адамдармен қарым-қатынас жасау және қарым-қатынас жасау үшін тілді қалай қолданатынымызды жақсы түсінуге көмектеседі.

Әлеуметтану: тілдік құзыреттілікті зерттеу әлеуметтанушыларға тілдің біздің өмірімізге қалай әсер ететінін жақсы түсінуге көмектеседі, өйткені ол қарым-қатынас пен өз ойларын, сезімдері мен идеяларын білдірудің негізгі құралы болып табылады. Бұл біздің мәдениетіміз бен қоғамымызға да әсер етеді, өйткені тіл біздің мәдениетіміз бен ойлауымызды көрсетеді. Тілдік құзыреттіліктерді және олардың біздің өмірімізге қалай әсер ететінін зерттеу тілдік коммуникацияны және оның қазіргі қоғамдағы рөлін жақсырақ түсінуге әкелуі мүмкін.

Тілдік коммуникацияда екі негізгі ұстанымды ажыратуға болады: актерлік және рецептивті.

Актерлік ұстаным: бұл жағдайда адам актер ретінде әрекет етеді және өз ойлары мен сезімдерін білдіру құралы ретінде тілді қолдана отырып, белсенді әрекет етеді.

Рецептивті позиция: бұл жағдайда адам тыңдаушы немесе бақылаушы ретінде әрекет етеді, ақпарат алады және оны өңдейді.

Екі позиция да сәтті қарым-қатынас үшін маңызды және жағдайға байланысты бірінен екіншісіне ауыса алады.

Тілді оқыту процесінде екі негізгі позицияны ажыратуға болады: белсенді және пассивті.

Белсенді ұстаным: бұл жағдайда оқушы оқу процесіне белсенді қатысады, өз ойлары мен идеяларын білдіру үшін тілді қолданады, сөйлеуді қолданады және диалог жүргізеді.

Пассивті позиция: бұл жағдайда оқушы ақпаратты тыңдайды және бақылайды, есте сақтайды және оны қолдануға тырысады, бірақ оқу процесіне аз қатысады.

Екі позиция да оқытудың әртүрлі кезеңдерінде пайдалы болуы мүмкін және оқушы оқу процесіне барынша әсер етуі үшін олардың арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды.

Қорыта айтқанда, ғылыми зерттеуіміз тек қана тіл біліміне ғана емес психология, социология және т.б. сияқты ғылыми бағыттарға да өз септігін тигізіп. Тілді меңгерудің оңтайлы жолдарын тілдік коммуникация: ұстанымдар мен құзыреттіліктер қарастырады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Деңгейлік парадигмалар әдіснамасы: оқылым мен жазылым» атты гранттық жобасы (№АР14869424) негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 б.

[2] Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). изд. второе. – М., 1972. – 614 с.

[3] Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998. – 304 б.

[4] Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1973. – 246 с.

[5] Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: шығармалар жинағы. – Алматы, 2019. – Б. 538-559.

[6] Оразбаева Ф. Тілтамыр: шығармалар жинағы. – Алматы, 2019. – 302 б.

[7] Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. – Алматы, 1983. – 232 б.

[8] Галкина-Федорук Е.И. Язык и общественное явление. – М., 1954. – 44 с.

[9] Маргарян А.А. Коммуникативная функция и структура высказывания. – Ташкент, 1988. – 159 с.

[10] Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – 139 с.

[11] Мулдабекова К.Т. Ақпараттық технологиялар арқылы болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру: дис. ... филос.докт. PhD. – Алматы, 2014. – 158 б.

[12] Wyman J. Theory of communicative competence. – 1957. – P. 57-61.

[13] Savignon S.J. Communicative competence: Theory and classroom practice. Reading. – MA: Addison-Wesley Publishing Co, 1983. – 332 p.

[14] Кашкин В.Б. Введение в теорию дискурса: Лингвистика и межкультурная коммуникация: золотая серия. – М.: Восточная книга, 2010. – 152 с.

REFERENCES

[1] Bolğanbaiūly Ä., Qaliūly Ğ. Qazırǵı qazaq tılıñ leksikologiasy men frazeologiasy (Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language). – Almaty, 1997. – 256 b. [in Kaz.]

[2] Vinogradov V.V. Russkij jazyk (grammaticheskoe uchenie o slove) (Russian language (grammatical teaching of words). second edition. – M., 1972. – 614 s. [in Rus.]

[3] İsaev S. Qazırǵı qazaq tilindeǵı sözderdiñ gramatikalyq sipaty (Grammatical character of modern Kazakh words). – Almaty, 1998. – 304 b. [in Kaz.]

[4] Zvegincev V.A. Jazyk i lingvisticheskaja teorija (Language and linguistic theory). – M., 1973. – 246 s. [in Rus.]

[5] Orazbaeva F. Tıldık qatynas: şyǵarmalar jinaǵy (Linguistic relations: a collection of works). – Almaty, 2019. – B.538-559. [in Kaz.]

[6] Orazbaeva F. Tiltamyr: şyǵarmalar jinaǵy (Language: a collection of works). – Almaty, 2019. – 302 b. [in Kaz.]

[7] Qordabaev T. Jalpy til bilimı (General language knowledge). – Almaty, 1983. – 232 b. [in Kaz.]

[8] Galkina-Fedoruk E.I. Jazyk i obshhestvennoe javlenie (Language and social phenomenon). – M., 1954. – 44 s. [in Rus.]

[9] Margarjan A.A. Kommunikativnaja funkcija i struktura vyskazyvaniya (Communicative function and structure of the statement). – Tashkent, 1988. – 159 s. [in Rus.]

[10] Gal'perin I. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo isseledovaniya (Text as an object of linguistic research). – M., 1981. – 139 s. [in Rus.]

[11] Muldabekova K.T. Aqparattyq tehnologialar arqyly bolaşaq mamandardyñ komunikativtik qūzyrettiliǵın qalyptastyru (Formation of communicative competence of future specialists through information technologies): dis. ... PhD. – Almaty, 2014. – 158 b. [in Kaz.]

[12] Wyman J. Theory of communicative competence. – 1957. – P. 57-61.

[13] Savignon S.J. Communicative competence: Theory and classroom

practice. Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Co, 1983. – 332 p.

[14] Kashkin V.B. Vvedenie v teoriyu diskursa: Lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija: zolotaja serija Vostochnaja kniga (Introduction to Discourse Theory: Linguistics and Intercultural Communication. Gold Series. – M.: Oriental Book, 2010. – 152 s. [in Rus.]

ЯЗЫКОВАЯ КОММУНИКАЦИЯ: ПОЗИЦИИ И КОМПЕТЕНЦИИ

*Утегулова З. Н.¹, Оразбаева Ф. Ш.², Оразалиева Э. Н.³, Шалкарбек А.⁴

*¹старший препод., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

e-mail: ziko_lady@gmail.ru,

²доктор пед. наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

e-mail: f_orazbaeva@mail.ru,

³доктор пед.наук, профессор кафедры Казахского языка и тюркологии Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

Абая, Алматы, Казахстан

e-mail: elmira.orazaliyeva@nu.edu.kz

⁴PhD докторант 3-курса, Казахский национальный педагогический университет имени Абая Алматы, Казахстан

e-mail: aikerimshalkarbek@gmail.com

Аннотация. В статье речь пойдет о важности изучения принципов владения языком и системы компетенций и о том, как коммуникативная деятельность реализует прикладной характер языка. Вместе с тем, в ходе коммуникации обсуждаются вопросы восприятия, осмысления, понимания значения слова, учета познавательных особенностей, формирования у них умений выражать свои мысли, мнения в различных жизненных ситуациях, решать коммуникативные задачи, реализовывать коммуникативную цель, правильно использовать законы и нормы языка.

Цель исследования – определение позиций и компетенций, преследующих коммуникативную цель, и ее значимость в овладении казахским языком.

Научная значимость нашей исследовательской работы подчеркивается тем, что соответствие позиций и компетенций преподавания казахского языка в разноязычной аудитории и формирование лингвокультурологических компетенций и решение информационных, коммуникативных проблем способствуют результативности обучения казахскому языку, вносят свой вклад в области когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, коммуникативно-прагматики в

казахском языкознании. Что касается научной важности языковой компетентности, было проведено множество исследований в области лингвистики, психологии, образования и социологии, изучающих роль языка в общении, культурном самовыражении и когнитивном развитии. Эти исследования подчеркивают важность языковой компетентности в различных областях и помогли понять язык и его роль в обществе.

Практическая значимость – важное значение в лингвистике в научном рассмотрении подходов к взаимопониманию, обмену идеями в рамках языкового общения в функциональном, коммуникативно-прагматическом, когнитивном, лингвокультурном аспектах. Она требует изучения дидактических принципов обучения языку и системы компетенций, которые осваивает обучающийся.

Основные методы исследования – описательные, обобщающие, группировочные, методы и приемы использования языковых средств.

В результате исследования было установлено, что формирование коммуникативной компетентности, как нового направления, обусловленного общими направлениями и позициями, особенно способствует решению информационных, коммуникативных проблем и формированию лингвокультурологических компетенций в иноязычной аудитории на предмет соответствия позиций и компетенций преподавания казахского языка и результативности обучения казахскому языку. Практическая значимость результатов работы заключается в том, что для овладения изучающими язык коммуникативными компетенциями комплексный охват аудированием, чтением, произношением, письмом, языковыми действиями позволяет повысить качество обучения языку на мировом уровне, облегчая изучение языка. Поэтому большое значение эти процессы имеют при изучении системы позиций и компетенций владения языком.

Ключевые слова: лингвистика, речевой аппарат, морфема, коммуникативное единство, ситуация, закономерности, система, позиция

LANGUAGE COMMUNICATION: ATTITUDES AND COMPETENCES

*Utegulova Z. N.¹, Orazbayeva F. S.², Orazaliyeva E. N.³, Shalkarbek A.⁴

*¹Senior Lecturer, Abay Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

e-mail: ziko_lady@gmail.ru,

²Doctor of Ped. Sc., Professor, Abay Kazakh National Pedagogical
University Almaty, Kazakhstan

e-mail: f_orazbaeva@mail.ru,

³Doctor of Ped. Sc., Professor of Department of Kazakh Language and
Turkology, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

e-mail: elmira.orazaliyeva@nu.edu.kz,

⁴the 3rd year PhD student, Abay Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

e-mail: aikerimshalkarbek@gmail.com

Abstract. The article deals with the importance of learning the principles of language proficiency and the competence system and how communicative activities implement the applied nature of language. At the same time, communication discusses the issues of perception, comprehension, understanding the meaning of the word, taking into account cognitive features, forming the skills to express their thoughts, opinions in different life situations, solve communicative tasks, implement communicative purpose, correctly use the laws and norms of language.

The aim of the research is to determine the positions and competences pursuing the communicative goal and its significance in mastering the Kazakh language.

The scientific significance of our research work is emphasized by the fact that matching the positions and competences of teaching the Kazakh language in a multilingual audience and forming linguocultural competences and solving information, communicative problems contribute to the effectiveness of teaching the Kazakh language, contribute to the field of cognitive linguistics, linguoculturology, communicative-pragmatics in Kazakh linguistics. Regarding the scientific importance of language competence, there have been many studies in linguistics, psychology, education and sociology investigating the role of language in communication, cultural expression and cognitive development. These studies highlight the importance of language competence in various fields and have helped to understand language and its role in society.

The practical relevance is important in linguistics in the scientific consideration of approaches to mutual understanding, exchange of ideas within language communication in the functional, communicative-pragmatic, cognitive, linguocultural aspects. It requires the study of didactic principles of language teaching and the system of competences mastered by the learner.

The main research methods are descriptive, generalizing, grouping, methods and techniques of using linguistic means.

As a result of the research it was found out that formation of communicative competence, as a new direction caused by the general directions and positions, especially contributes to solution of informative, communicative problems and formation of linguocultural competence in a foreign language classroom on the subject of conformity of positions and competences of teaching the Kazakh language and effectiveness of teaching the Kazakh language. The practical significance of the results of the work consists of the fact that for language learners the complex coverage of listening, reading, pronunciation, writing, linguistic actions allows raising the quality of language learning at the world level and facilitating language learning. Therefore, these processes are of great importance when examining the system of attitudes and competences of language acquisition.

Keywords: linguistics, speech apparatus, morpheme, communicative unity, situation, patterns, system, position

Статья поступила 22.01.2023

**4 БӨЛІМ.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
РАЗДЕЛ 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
PART 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY**

ӘОЖ 821.512.122:82-1 (574)

ҒТАХР 17.01.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.029>

**АБАЙДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ӨЛЕҢДЕРІНДЕ
ҚОЛДАНЫЛҒАН АРАБ ТІЛДІ «ҚАУЛ» ТЕРМИНІНІҢ ТҮСІНГІ**

*Амренов А.Д.¹, Саурбаев Р.Ж.², Сарыбаева Б.Ж.³

***¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар, Қазақстан, e-mail: adilbek.amrenov.61@mail.ru**

**²филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров
университеті, Павлодар, Қазақстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru**

**³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әлкей Марғұлан
атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
e-mail: bayanjan73@mail.ru**

Аңдатпа. Абайдың шығармашылық мұрасы гуманитарлық бағытта жан-жақты зерттеліп келеді, зерттеліп те жүр. Бір кемшін тұсы ақын шығармаларының текстологиялық жағын қарастыруда жатыр. Әсіресе философиялық туындыларындағы араб сөздерінің терминдік мағынасы ашылған жоқ. Жалпы Абай шығармаларының араб-парсы тілінен енген лексикалық қабаты түбегейлі зерттелмеген. Соның ішінде араб тілі арқылы енген діни, философиялық, логикалық терминдер назардан тыс қалған.

Мақаланың мақсаты Абай өлеңі мәтінінде қолданылған араб тілді логика-философиялық терминнің ұғымдық-семантикалық ерекшелігін анықтау.

Мақалада Абайдың «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде қолданылған текстологтар тарапынан қарастырылмаған немесе терминдік мағынасы ашылмаған араб тілді ортағасырлық интеллектуалды мәтіндерде (діни мәтіндерде, логикалық-фәлсәфәлық трактаттарда) жиі кездесетін «қаул» терминіне талдау жасалған. Араб тілінде ғылыми-философиялық

термин болып қалыптасқан сөздің таным саласында дамуы мен тілде орнығуы және ол сөзді Абайдың өлеңінде қолдануы талданады. Оның жазған философиялық лирикасындағы діни терминологияның кәләмдік (фәлсәфа) және мантиқтық (логика) дәстүрдің қалыптаса бастауын белгілеген әл-Фараби еңбегінің жалғасы ретінде қарастырылады.

Философиялық және діни синтезге негізделген сенім, ақида ілімін уағыздау барысында Абай өзінің философиялық мәтіндеріне терминдерді қолданып өзіндік концепциялар енгізеді және ортағасырлық араб философтары қалыптастырған арнайы ғылыми-танымдық терминологияны өзінің поэтикалық шығармасында орынды көрсетеді.

Авторлар Абай қолданған «қаул» терминіне қатысты дін ілімдерінің (фикһ, шарифат, ақида, хадис, т.б) ортағасырлық араб интеллектуалдық контексті тұрғысынан ислам ғұламаларының, оның ішінде Әбу Насыр әл-Фарабидің логика-философиялық трактаттарындағы тұжырымдарды, шығыстанушы-ғалымдар тарапынан айтылған пікірлерді келтіріп, салыстыра қарап, өз түйінді ойларын білдіреді.

Зерттеу жүргізу барысында сипаттау, анализ жасау, ретроспективті зерттеу әдістері қолданылған. Зерттеу нәтижесінде «қаул» терминінің ақида, фикһ, шарифат, хадис, құрантану сияқты дін ілімдерініңтегі көрінісіне талдау жасалды.

Абай шығармаларындағы діни, діни-философиялық, логикалық терминдердің күні бүгінге дейін қарастырылмауы зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы – бұл мақала жоғары оқу орындарындағы әдебиеттану пәндерінің циклі бойынша дәрістер мен семинарларға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: текстология, араб-парсы лексикасы, пропозиция, масдар, философиялық термин, мантиқ-логика, дін ілімі, мәтін концептісі, кәләм ілімі, мутакаллим

Негізгі ережелер

Абайдың қалдырған қазыналы мұрасы тілтану, әдебиеттану, мәтінтану, философия, педагогика, психология, тарихи жағынан біршама зерттелген. Дегенмен ақын шығармаларының текстологиялық жағы күні бүгінге дейін өз деңгейінде қарастырылмай келеді. Текстолог ғалымдардың көбі ақын шығармасын зерттеу барысында араб-парсы тілдері арқылы енген діни-философиялық терминдерге көп назар аудармай өтеді. Себебі, діни және философиялық мағынасы бар сөздердің араб-парсы тіліндегі мағынасы қазақ тілінде кеңейіп немесе

тарылып, жаңа бір мағынада көрінуі мүмкін. Алынған сөздің лексикалық мағынасын зерттеушілер араб-парсы сөздерінің сөздік мағынасын ғана түсіндіреді, ақын мәтіндерінде кездесетін діни, діни-философиялық, логикалық терминдердің мағынасын ашуға бара бермейді. Абай шығармашылығындағы араб-парсы кірме сөздерінің семантикалық сипаты лингвистикалық тұрғыдан гөрі философиялық, танымдық мәні басымырақ. Абай өз сөздерінде тілдік мағынасынан гөрі оның танымдық мағынасын беруге мән берген. Сол себепті мәтіндегі діни терминдердің этимологиясын ашуда қиындықтар туындайды.

Мақаланың мақсаты – осы олқы тұсты толықтыру, яғни Абай өлеңі мәтінінде қолданылған діни-философиялық терминдердің ұғымдық-семантикалық ерекшелігін анықтау, текстологиялық талдау жасау.

Кіріспе

Абай шығармаларына араб тілінен енген сөздердің терминдік мәнде қолданылуын саралап, сұрыптап, оның поэтикалық мәтінде қолданылуын анықтау – біраз ізденісті қажет ететін күрделі мәселе.

Біздің зерттеу нысанымызға алынып отырған Абай өлеңінде жалпы саны алты діни-философиялық термин (қаул, тағриф, мәжуд, хауасс, мутакаллим, мантиқин) бар. Мақаланың көлеміне байланысты Абай өлеңінде кездесетін терминдердің барлығы емес, тек «қаул» термині ғана талданып ұсынылды. Талдау барысында терминнің басқа дін іліміндегі қолданысы, дінтанушы, арабтанушы ғалымдардың зерттеулері де ескеріліп отырды. Абайдың философиялық тақырыптағы шығармаларындағы терминдердің мәнін ашып талдау арқылы оның ғылыми танымының өрісі айқындалады. Сонымен бірге, абайтанудағы күрделі мәселелердің бірі – Абайдың ақындық кітапханасының бір түйіні шешіледі деп ойлаймыз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жүргізу барысында сипаттау, талдау жасау, ретроспективті зерттеу әдістері қолданылды. Талданып отырған терминнің шығу төркінін ақида, фикһ, шарифат, хадис, құрантану сияқты дін ілімдеріндегі көрінісі, ортағасырлық араб интеллектуалды мәтіндердегі, соның ішінде әл-Фарабидің логика-философиялық трактаттарындағы қолданысы, америкалық Ф. Роузентал, араб Ф. Аттар, орыс И. Насыров, А. Смирнов сияқты шығыстанушы, арабтанушы ғалымдардың көлемді зерттеулері, сонымен қатар Х. Барановтың «Араб-орыс сөздігі», И.Т. Фролов редакциясымен шыққан «Философия сөздігі», А.А. Ивин, А.Л. Никифоров құрастырған «Логика бойынша сөздік», араб тіліндегі

«Шариғат ілімі терминдерінің сөздігі» сынды сөздіктерді негізге ала отырып, Абай өлеңі мәтінінде қолданылған діни-философиялық терминнің ұғымдық-семантикалық мәні анықталады. Абай өлеңдеріндегі қаул терминінің поэтикалық қолданысына үңіліп, ақынның иман, сенім танымындағы ойшылдық пікірі талданады.

Нәтижелер

Мақалада Абай Құнанбайұлының «Алла деген сөз жеңіл» өлеңіндегі «қаул» деген діни терминінің қолданысын анықтауда терминге қатысты ортағасыр араб-мұсылман философы Әбу Насыр әл-Фарабидің пайымы және арабтанушы ғалымдардың зерттеулері, терминнің ислам діні іліміндегі қолданыс аясы сарапталып, ақын өлеңі мәтініндегі діни-философиялық терминнің ұғымдық-семантикалық мәні анықталды.

Талқылау

Абай шығармаларын шығыс әдебиеті, мәдениеті, философиясы мен діни танымына қатысты зерттеген еңбектер біршама, алайда оның болмыс, өмір, тағдыр жайын толғаған интеллектуалдық поэзиясы сөз болғанда ортағасырлық араб интеллектуалды мәтіндермен байланысы, ғылыми-танымдық тұрғыдан қолданған араб-парсы сөздерінің термин ретіндегі мағынасы шет қалып жатады. Абайдың ортағасырлық араб-мұсылман мәнмәтінімен салыстыра зерделейтін күрделі философиялық туындыларының бірі – «Алла деген сөз жеңіл» өлеңі. Ақын өлеңді 1897 жылы елу екі жасында жазған. Жеті-сегіз буынды шалыс ұйқасқа құрылған. Өлеңнің баспа бетін көрген нұсқаларын салыстырып қарағанда, композициялық құрылымында өзгешеліктері бар. Мүрсейіт Бікеұлының көшірмелерінде (1905, 1907, 1910 жж.) «Жүрегім, ойбай, соқпа енді» өлеңімен жалғаса жазылған. Өлеңнің қазіргі қолданыстағы толық төрт шумағы қамтылған. Тұрағұл қолжазбасында алғашқы сегіз тармағы ғана бар. 1909 жылы Санкт-Петербургте араб әрпімен басылған алғашқы жинағында Тұрағұл қолжазбасындағы алғашқы екі шумақ басылған. 1922 жылы Ташкентте шыққан кітапта, 1933 жылы М.Әуезов құрастырған латын әліпбиімен басылған толық жинақта өлеңнің екі шумағы өзгеріссіз қайталаанады. Тек 1939 жылғы Абай шығармаларының толық жинағында соңғы екі шумақ қосылған. Кейіннен қосылған шумақтар Мүрсейіт қолжазбасынан алынып қайта толықтырылған болу керек. Кейінгі баспа бетін көрген ақынның жинақтарында осы төрт шумақ өзгеріссіз жарияланып келеді.

«Алла деген сөз жеңіл» өлеңінің әр жылдары жарияланған нұсқаларын салыстыра қарағанда бірінші шумақтағы *жол, қол* сөздерінің орындарының алмасып тұрғанын көреміз. Мүрсейіт қолжазбасы мен

Тұрағұл көшірмесінде және 1909, 1922, 1933 жылдардағы басылымдарда бірінші шумақ:

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз *жол* емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл,

Өзгесі хаққа *қол* емес, – деп келсе, кейінгі жинақтарда екінші тармақ «Аллаға ауыз *қол* емес», төртінші тармақ «Өзгесі хаққа *жол* емес» болып *жол* мен *қол* сөздерінің орны ауыстырылып қолданылған. 1939 жылғы және 1945 жылғы басылымда бұл жол «Өзгесі хаққа *құл* емес» деп басылған. «Абай тілі сөздігінде» *қол емес* тіркесі *лайықсыз, жөн емес* деп түсіндірілген. «Өзгесі хаққа *қол (құл)* емес» тармағы шумақтың ғана емес, бүкіл өлең мәтінінің мағынасына, ақынның айтатын ойына, танымына нұқсан келтіріп тұрғаны анық. Ақын шығармаларының текстологиясымен айналысқан көптеген мәтінтанушы-ғалымдардың осы сөзге назар аудармағаны байқалады.

Өлеңнің мазмұны оның атауымен сәйкес келеді. Атауы шығарманың тақырыбын және автордың негізгі идеясын айқындап тұр. Мүрсейіт қолжазбасындағы шығарманың атауы болмайтын нұсқа кейіннен ақынның 1909 жылы Санкт-Петербуркте, 1922 жылы Ташкентте шыққан кітаптарда да солай кеткені көрінеді. Кейінгі шыққан жинақтарда өлеңнің бірінші тармағын атау етіп қойған. «Алла деген сөз жеңіл» деп басталатын бірінші жолы өлеңнің аты болып тұр. Ақынның негізгі ойын концептілейтін басты пропозиция, яғни логикада пікір, пайымдау болса, тіл білімінде сөйлем болады. Пропозиция семантикалық-мағыналық құрылым болғандықтан нақты мағынаны анықтауға жол ашады. Өлең мәтінінің негізгі фрагменттері болып табылатын лексикалық қабатынан *Алла, хақ, тәңірі, тағриф, мәужуд, ақыл, хауас, мутакәллимин, мантықин* сияқты тірек сөздер тізбектеледі. Осы терминдік мағынадағы сөздерден ортақ діни-танымдық микротақырып шығатынын байқауға болады. Исламдық таным философиясы тұрғысынан сенім, иман (نامي إلهي). Жанры интеллектуалды поэзия, яғни діни-философиялық лирика, сондықтан жоғарыдағы кілт сөздердің барлығы араб тілді фәлсәфалық терминдер мен аталымдар. Абайдың шығармашылығын әдебиеттанулық, лингвистикалық жағынан зерттеген еңбектерде араб-парсы сөздерінің тақырыптық топтары сараланған еңбектер баршылық. Алайда солардың көбінде араб-парсы сөздерінің терминдік мағынасы қарастырылмаған. Сондықтан дүние, өмір туралы ойлары мен дін мәселесін түсіндіретін сөздерді мәтін тақырыбына орай теологиялық семантика аясында терминдік мағынасын түсіндіріп зерттеу – маңызды мәселенің бірі.

Енді өлеңдегі осы зерттеу аясында қарастырылып отырған қол сөзіне келсек, араб тілінде *қаалә* (لاق) – *сөйлеу, айту, деу, әңгімелеу* бос етістігінің бірінші баб масдары *қаул* (لوق), сөздіктегі тілдік мағынасы *әңгіме, сөз, айту, сөйлеу*.

Қаалә (لاق) етістігінің тұлғалары масдар (رجصم), негізгі есімше (لعافل مس), ырықсыз есімшелер (لوعفملا مس!) арқылы туынды сөздер мен терминдер жасалады.

Х. К. Баранов сөздігінде *қаалә* (لاق) етістігінің туынды формаларынан жасалған *әл-қаул әл-фасл* (لصفلا لوقلا)- шешуші сөз; *әл-қаул әл-муәсуур* (لوقلا. روثام) – сөз, афоризм; *қилун* (لليق) – сөз, тіл; *мақаалат* (قالاقم)- мақала, әдеби очерк; *мәқұләт* (تالوقم) – айту; *әл-мәқұләт әл-ашара* (رشعلا تالوقملا) - *филос.* категория. Барлығы терминдер сөздер [1, 655].

А. Мустафаева араб терминологиясы дамуының тарихында классикалық және заманауи кезең болғанын айта келіп, діни лексиканың тууының классикалық кезеңінде араб терминологиясының басқа түрлерінің, соның ішінде философия, экономика, әлеуметтану, медицина, құқық және т.б. дамуына негіз болғанына тоқталады [2]. Расында да араб тілді терминдердің жасалуына классикалық дәуірдегі Құран лексикасының (نأرقلا مجع) әсері зор болды.

Америкалық шығыстанушы Ф. Роузентал өз зерттеуінде Құрандағы 78 мың сөздің ішінде *лوق* – *қаул* сөзі 1700 рет кездесетінін айтқан [3, 38].

Қаул (لوق) термині дін ілімінің барлық саласында: кәләм (لمع), ақида (ملاكل), ақида (دئاقعلا ملع) шарифат (ةعيرشلال ملع), фикһ (هقفللا ملع), хадис (ثيذللا ملع), хадис жеткізушілер туралы ілім (لاجرلا ملع), құрантанудың тәфсир, тәуил ілімінде (ريسفتلا ملع, لئواتلا ملع) қолданылады.

Шарифат ілімінде *қаул* (لوق) – *айту* терминін Ислам дінінің барлық мазһаб ғалымдары әл-мужтахид ілімі ретінде ортақ пайдаланады. Сондай-ақ, Құран ілімінде (*әл-қаул би-с-сариф* – فرصلاب لوقلا; *әл-қаул би-с-сирфа* – ففرصلاب لوقلا), фикһ ілімінде (*әл-қаул әш-шәәрх* – بحراشللا لوقلا; *әл-қаул бил-мәужиб* – بجوملاب لوقلا) және тәрбие мен білім беруде (*әл-қаул әл хасан* – نسحللا لوقلا; *әл-қаул әл-хақ* (قاحلا لوق) қолданылатын термин ретінде әрқайсына жеке-жеке анықтама береді [4, 1283].

Қаул (لوق - *қаул*) термині фикһ ілімінде «сахабалардың айтқаны мен фәтуәсін» (әл-қаул ас-сахаба әу әл-фәтуә әс-сахаба - يباحاصللا لوقلا) үкім шығаруда қосалқы дәлел ретінде қолданылады [5, 53].

Термин сөздің енді бір қолданатын жері иманға (сенім) байланысты,

яғни Жаратушының ақиқатын ауызша мойындауда «қаул» термині пайдаланылады. Иман үш түрлі қабылданады: тілмен айту (ناسللاب لوق - қаул би-л-лисан); жүрепкен сену (بلقلاب داقتع - иғтиқад би-л-қалб); денемен орындау (حراواجالاب لمع - ағмалу би-л-жауарих) [6, 180].

Ортағасырлық араб интеллектуалды мәтіндердегі терминдерді қарастырған А. Смирнов «қаул» сөзінен жасалған *қаул жазим* (مزاج لوق) -*утверждающее высказывание, қаул шәрих* (حراش لوق) – *разъясняющее высказывание* деген философиялық терминдерді саралайды [7, 424].

Қаул (لوق) сөзі діни терминдік мәнінде отағасырлық ислам философтарының трактаттарында кездеседі. Бұл сөзді термин ретінде алғаш айналысқа енгізген Әбу Насыр әл-Фараби. Ол өзінің «Логика ғылымы туралы» трактатында Платон мен Аристотель еңбектеріне түсініктеме жасай отырып ақылмен пайымдалатын объектілерді *құтн* (نطق) – «сөз» және *қуқ* (қаул) – «айтылған сөз» деп екіге бөліп қарастырады да, мантықтың (логика) «адамның ойлау күші, жүректе орналасқан сөз (құтн - нутқ) және дауыс арқылы сыртқа шығарылып *айтылған сөз* (لوق - қаул) деген үш басты негізін ашып көрсетеді [8, 174]. Яғни, *қуқ* – қаул «айтылған сөз» деген мағында болып отыр.

Яғни Әбу Насыр әл-Фараби айтып отырған «қаул» (لوق) термині *фиқһ, кәләм, ақида, хадис, мантық, фәлсәфа* ілімі ғұламаларының діни мәселелерді әрқайсысы өздерінше іштей ой қорытып, тұжырым жасап, ортақ шешімге келіп айтқан пікірлері. Әл-Фарабидің сыртқа шығарылып айтылған сөзі ақылмен ойлап берілгендіктен – *айтылым*, яғни *қаул* (لوق), сондықтан оны логик ғалым *мантық* – логика термині ретінде қарастырады.

Араб тіліндегі *қаул* сөзі қазақ тілінде *қаулы* құжат деген мағынада қолданылады: *қуқ* (қаулун) қаулы – 1) сөздер; 2) сөз, сөйлеу, пікір айту, келісу, қорытынды; 3) ауыс. шешім [9, 148]. Көріп отырғанымыздай араб тілі арқылы енген кірме терминнің қазақ тіліндегі дыбысталуы да (*қуқ* – қаулы), мағынасы да (қаулы, пікір, шешім) өзгермеген.

Әбу Насыр әл-Фараби «Логикалық трактатында» (لئاسرلا) *Әр-рәсәи'лу-л-мантықийа* логикалық пайымға қатысты *қаул* (لوق) сөзінің негізінде: *қаул би-л-фиғл* (لعفللاب لوق) – ассерториялық, яғни әрекеттегі пайым немесе бір нәрсенің бар екенін мойындауды не терістеуді білдіретін пікір; *қаул мисәлиий* (لوق يلائم) – аналогиялық пайым немесе бір нәрсенің ұқсастық, үйлесімділігіне байланысты пікір [10, 652], сонымен қатар «Китәб әл-хитаба» (تبابخال باتك) – «Риторика» трактатында *әл-қаул әл-қиасий* (يسايقلا لوقلا) [10, 458] – силлогистикалық айтылым; *әл-қаул әл-мушәккәл* (للكشملا لوقلا) [10, 460] – логикалық терминдерді пайдаланады. Байқасақ терминдік мағынада

да араб тілінде бұл сөздердің ауқымы кең болып келеді екен. Біз үшін Абай өз өлеңдерінде оның қай мағынасын алды, қазір сол маңызды.

Әбу Насыр әл-Фараби логика-гносеологиялық зерттеулерінде, өзі айтқандай, Аристотельдің алты логика кітабын қамтитын «Органон» жинағына сүйенеді. Оның *ертедегілер* деп нұсқап отырғаны ежелгі грек ойшылдары Платон мен Аристотель. Аристотельдің формалды логиканың заңы силлогизмге (*араб.* سايق – қиас) қатысты айтқандарын негізге алып отыр.

Араб тілінің *لوق* (*қаул*) термині қазақ тілінде *айтылым*, *пайым*, орыс тілінде *высказывание*, *суждение* сөздіктердегі мағынасына келсек, философиялық сөздікте *айтылым* дегеніміз логикалық тұрғыда дұрыс құрылған сөйлем [11, 106], ал логикалық сөздікте *айтылым* грамматикалық мағынасына дұрыс құрылған сөйлем деп толықтырылып беріледі [12, 61].

Абайдың «Аллаға ауыз жол емес» деп отырғаны тілмен (қаул би-л-лисан) иман келтіру, «Ынтылы жүрек, шын көңіл» - жүрекпен (иғтиқад би-л-қалб) келтірген иман арасындағы айырмашылық туралы айтқаны. Өзгесі Хаққа *қаул* емес тармағындағы қаул логикалық танымға және ақида яғни сенімге (иман) қатысты термин. Бұған дәлел өлең мәтінінде осы терминмен қатар соңғы шумақтағы *мұтақаллимин мантықшин* сөз қолданысы.

Ақын шығармаларының академиялық басылымдарында бұл сөз тіркесі *мұтақаллимин* (نيملكتم) – *сөйлеушілер*, *дінді дәлеледеушілер*, ал *мантықшин* (نيقطنم) – *сөйлеушілер*, *терең ой*, *қисынды сөз* деп түсіндірілген. Араб тіліндегі сөздерді статикалық тұрғыдан, сөздіктегі мағынасымен аударсақ, оның терминдік мәніне түсінік берілмеген. Мұндағы «*мұтақаллимин*» (نيملكتم) – араб тілінің *тәклләм* V баб етістігінен (مكت – *әңгімелесу*, *сұхбаттасу*) жасалған туынды сөз *мұтәқаллим* (مكتم) - *сөйлеуші*, терминдік мағынасы *кәләм ілімінің ғалымы*. Мұтәқаллимін соның көпше түрі – *сөйлеушілер*, *мұтәқаллимдер*. Кәләм ілімі – Ислам сенім-нанымдарын зерттейтін, оның дұрыстығын нақлия (Құран аяттары мен Хадис мәтіндері) және ақлиямен (ақылмен, рационалды түрде) дәлелдейтін ең негізгі ислам ғылымдарының бірі. Кәләм – «Тәухид ілімі», «Усул әд-дин ілімі», «Фиқһ әкбар ілімі», «Иман ілімі», «Әсмә уа сифат ілімі» және «Усул суннә ілімі» деген атаулармен де белгілі.

Ал *мантықшин*» (نيقطنم) – *нәтақа* (قطن – *сөйлеу*, *айту*, *баяндау*) I баб етістігінің масдары *мантық* (قطن) сөздік мағынасы – *тіл*, *сөз*, терминдік мағынасы *логика*, *қисын* араб тілді логика-философиялық термин. Құрылымдық тұрғыдан «*мұтақаллимуун мантықуун*» (نوملكتم)

مذوقظنم) мұзәккәр (мужской) текті дұрыс көптік жалғауында тұрған қиыса байланысқан сөз тіркесі, қазақ тіліне қотарғанда «кәләм логиктері» матаса байланысып жалпы бір ұғымды білдіреді, нақты айтқанда *кәләм ілімінің мантиқшылары-логиктері*.

Философиялық логикаға сүйенген алғашқы кәләмшілер. Бұндай әдісті ең көп қолданған мұғтазилә бағыты [13].

Ислам дініндегі *кәләм* – рационализмнің негізін қалаушылар, мұғтазиләшілер. Бұлардан кейін кәләмнің рационалдық бағыттағы өкілдері Әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Хорезми ислам ойлау жүйесінде ақли ғалымдар, фәлсафашылар болды. Бұлар ақиқатты ақлия ілімімен дәлелдеді. Ақыл мен жүректі қатар ұстап, жаратушыны танудың жолдарын көрсетті.

Абай «Мутәкәллимін мантиқийн, бекер босқа ездәдүр» дегенде осы ақыл мен мантиқ әдісіне жүгінген мұғтазалиттер мен ақли ғалымдарды меңзеп отыр. Абайдың осындай сөздерінен оның осы рационалдық бағыттағы философтардың трактаттарымен өте жақсы таныс болғанын көреміз. «Ақылға сыймас ол Алла» деп оларды мойындамайды. Мутақалимдердің ілім жалпы мұсылмандар алатын қал ілімі немесе сөз, ал хал ілімі ақиқатты жүрекпен тану. Құранның көп аяттарында да адамның жаратушыға деген сенімі тек жүрекпен қабылданатыны айтылған («Мағида» сүресі, 41-аят, Хұжрат» сүресі, 14-аят). Жүрекпен, сезіммен сенбеген дүниенің бәрі жалған.

Абайдың тұжырымы кәләмшілердің ішінде ғалымдар Матруди мен әл-Ашғаридің Алланың затын ақылмен тану мүмкін емес, Алла ақылға сыймағандығымен құдыретті дейтін пайымына сәйкеседі. Матуридидің ұстанымы бойынша: Иман – Алланы және Алладан келгеннің бәрін жүрекпен растау (ат-тасдиқ /ат-тасдиқ фәрд/ат-тасдиқ хассатан) [14, 41]. Жаратушы адамның тар санасына сыймайтынын айтады.

Діни-фәлсәфалық терминмен айтқанда «тасдиқ би-л-қалби» (بلقالب قيصت) - Алланың ақиқаттығын жүрекпен сезу, жүректегі, көңілдегі сенім, яғни интуиция. Бірақ интуиция арқылы сезіну, соған сену Алланың сипатын ақылмен танудан қарағанда адам үшін жеңілдеу. Себебі, оның сипаттамасы тек абстрақтылы ұғымдар арқылы беріледі. Жаратқан Алланы тану сондықтан жүрекке берілген.

Ислам ғалымдары «тасдиқ би-л-қалбиді» Құранның 22 сүресінде: «Олар жер жүзінде кезіп жүрмеді ме? Сонда олардың түсінер жүректері және естір құлақтары болса еді. Негізінен көздері соқыр емес. Бірақ көкіректеріндегі жүректері соқыр» деген. «Хаж» сүресінің 46 аятына сүйеніп осылай тұжырымдайды. Жүрекпен сенудің (بلقالب قيصت – тасдиқ би-л-қалби): махаббат, хауф, тәуәккал сияқты бірнеше түрлері

бар. Қалб – жүрек терминіне қатысты ортағасырдағы философтардың тұжырымдары әр алуан. Мутакалимдердің алғашқы өкілдері мұғтазалиттер «қалбтің» тек рационалды белсенділігіне баса назар аударды және ойлау үрдісімен сәйкестендіреді. Абай Алланы тануда махаббатқа терең мән береді. («Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті»). Ол «тасдиқ би-л-қалб» мәселесін 38-қарасөзінде талдап береді. Махаббатты Алланың бір сипаты ретінде, оның өзін тану үшін сол Алланың өз сипатын пайдалану басты мәселе болып отыр. Алланың ең маңызды сипаты махаббатпен байланысты айтылады. Шығыс шайырларында осы тақырып үнемі көтеріліп отыруы содан. Махаббат – ол алдымен өзінді жаратқан Алланы тану.

Абай өлеңдерінде *қаул* (لَوْق) термині сенімге, иманға қатысты қолданылғандықтан өлең шумағы былай келеді:

Алла деген сөз жеңіл,

Аллаға ауыз жол емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл,

Өзгесі Хаққа *қаул* (لَوْق) емес.

Ал енді осы *қаул* (لَوْق) сөзінің әр түрлі оқылуы – алдымен, араб таңбалы қадым жазуында (Мүрсейіттің барлық қолжазбалары қадым әріптерімен жазылған. – Ә.Д.) пәндік аталымдар, сөздер, сөз тіркестері, сол тілдің орфографиялық ерекшеліктері сақтап жазылған. Яғни дауыссыз дыбыстық жазуға негізделген араб тілінде қысқа дауысты дыбыстарды белгілейтін харакаттар (диакритикалық белгілері) қойылады. Құран аяттары мен хадистердегі харакат таңбалардың рөлі зор. Қадыммен жазылған қолжазбаларда араб-парсы сөздері немесе пәндік аталымдардың харакаттары қойылмауы да мүмкін. Сондықтан бүгінгі күні кейбір сөздерді дұрыс оқымай жатамыз. Қарастырылып отырған араб тіліндегі (لَوْق – *қаул*) сөзін харакатсіз оқығанда *қол* немесе *құл* деп оқуға болады. Өлең мәтінінде солай оқылған да. Екіншіден, *қаул* (لَوْق) сөзін діни- фәлсафалық термин ретінде қарастырмағандықтан дұрыс оқуға көңіл бөлінбеген. Ең бастысы Абай шығармаларындағы діни аталымдар мен терминдерге түсінік берілмеген, текстология жасалмаған. Текстологиямен айналысатын ғалымдардың араб-парсы тілдерін білу керектігі осыдан көрінеді.

Қорытынды

Абайтаным теориясы бағытында классикалық ислам философтарының трактаттарындағы дін іліміне қатысты тұжырымдар мен діни-фәлсафалық ұғымдарды мәтін концептісі (мазмұнды барынша сығып) аясында қарастырады. Ол мәтінді барынша компрессиялық

сипатқа салып, ықшамдап тақырыпқа сай араб-парсы тіліндегі философия, логика терминдерін қолданады. Өзіндік тұжырым жасайды. Оны ақлия, нақлия ілімдерімен дәлелдейді. Абайдың хәкімдігі де осында. Абайдың хәкімдігін тану үшін оның шығармаларының текстологиясын жасап, қолданыстағы араб-парсы сөздерінің ара-жігі ажыратылып, фәлсафалық, логикалық терминдердің түсіндірме сөздігі түзілу керек. Сонда ғана ойшылдың Ислам фәлсәфасындағы негізгі мәселелерге, соның ішінде тәухид, иманға қатысты ой-тұжырымдары ашылады

Ортағасырлық ислам фәлсафасының ерекшелігі оның дискурстық сипаты болды. Абай қолданып отырған «қаул» термині сұхбаттық философияның негізінде пайда болған. Талқыланып отырған өлең мәтініндегі термин де осы мақсатта пайдаланған. Абай «Мутакаллимин мантиқин, бекер босқа езе дүр» дегенде олармен Алланың мәні мәселесін шешудегі пікірталасқа түскен.

ӘДЕБИЕТ

[1] Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1984. – 944 с.

[2] Мустафаева А.А. Основные способы терминологического образования в арабском языке / Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. – №3 (48). – 2009. – С.97-105.

[3] Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания средневековом исламе. – Москва: Наука, 1978. – 372 с.

[4] ةي عرش لا مولعلا تاحل طصم م ج ع م ٢٠٧١ م، ضاير لا ٢٠٧٦ ص.

[5] Фахреддин Атар. Основы теории и методологии фихаха. Перевод, Т.Хабибуллин. – Стамбул: Эркал, 2018. – 148 с.

[6] Насыров И.Р. Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция). – М.: Языки славянских культур, 2009. – 552 с.

[7] Смирнов А. Словарь средневековой арабской философской лексики // В.Кн. Средневековая арабская философия. Проблемы и решения. – Москва: «Восточная литература» РАН, 1998. – 354 с.

[8] Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 1-том. Метафизика. – Астана: ТОО «Лотос – Астана», 2007. – 336 б.

[9] Ондасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Т.2. – Алматы: Білім, 2001. – 400 б.

[10] Аль-Фараби. Логические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 672 с.

[11] Философский словарь / под ред. И.Т.Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – 719 с

[12] Ивин А.А., Никифоров А.Л. Словарь по логике. – М.; ВЛАДОС, 1997. – 384 с.

[13] Абдуллаев Н.К. Кәләм сөзінің эпистемологиясы және кәләм әдістемесінің қалыптасуы // ҚазМУУ хабаршысы. Дінтану сериясы. – № 4. – 2019. – Б. 39-43.

[14] Акимханов А.Б. Әбу Мансур әл-Матрудидің иман мәселелеріне қатысты ұстанымы // Философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2016. – 204 б.

REFERENCES

[1] Baranov H.K. *Arabsko-rýsskii slovar (Arabic-Russian Dictionary)*. – M.: Rýs.iáz., 1984. – 944 s. [in Rus.]

[2] Mýstafaeva A.A. *Osnovnye sposoby terminoobrazovania v arabskom iazyke (The main ways of term formation in the Arabic language)* // *Vestnik Kazný. Seria Vostokovedenia*. – 2009. – №3 (48). – S. 97-105. [in Rus.]

[3] Roýzental F. *Torjestvo znanía. Konsepsia znanía srednevekovom islame (The triumph of knowledge. The concept of knowledge in medieval Islam)*. – Moskva: Naýka, 1978. – 372 s. [in Rus.]

[4] *Mugzham mstlhat al-ulumu-sh- shargia*. – al-Riad. – 2018 m. – 2076 c.

[5] Fahreddin Atar. *Osnovy teorii i metodolgi fikaha (Fundamentals of Fiqh theory and methodology)*. Pervod, T.Habibýllin. – Stambýl: Erkam, 2018. – 148 s. [in Rus.]

[6] Nasyrov I.R. *Osnovania islamskogo mistisizma (genezis i evolúsia) (The Foundations of Islamic Mysticism (genesis and evolution))*. – M.: Iazyki slavánskikh kúltýr, 2009. - 552 s. [in Rus.]

[7] Smirnov A. *Slovar srednevekovoi arabskoi filosofskoi leksiki (Dictionary of Medieval Arabic Philosophical Vocabulary)* // V.Kn. *Srednevekovaiia arabskaia filosofia. Problemy i reshenia*. – Moskva: “Vostochnaia literatýra» RAN, 1998. – 354 s. [in Rus.]

[8] Äbu Nasyr älfarabi. *10 tomdyq syǵarmalar jinaǵy (Collection of works in 10 volumes)*. 1-tom. *Metafizika*. Astana: TOO «Lotos – Astana», 2007. – 336 b. [in Kaz.]

[9] Oñdasynov N.D. *Arabsha-qazaqsha túsındirme sözdik (Arabic-Kazakh Explanatory Dictionary)*. T.2. – Almaty: Bilim, 2001. – 400 b. [in Kaz.]

[10] Al-Farabi. *Logicheskie traktaty [Logical treatises]*. – Alma-Ata: Naýka, 1975. – 672 s. [in Rus.]

[11] *Filosofskii slovar (Philosophical Dictionary)* / pod red. I.T.Frolova. – 7-e izd., prerab. i dop. – M.: Respýblika, 2001. – 719 s. [in Rus.]

[12] Ivin A.A., Nikiforov A.L. *Slovar po logike (Dictionary of Logic)*. – M.; VLADOS, 1997. – 384 s. [in Rus.]

[13] Abdullaev N.K. Käläm söziniñ epistemologiasy jäne käläm ädistemesiniñ qalyptasuy (Epistemology of the word Kalam and the formation of Kalam methodology) // QazMÜU habarşysy. Dıntanu seriasy. – 2019. – №4. – B. 39-43. [in Kaz.]

[14] Akimhanov A.B. Äbu Mansur äl-Matrudidiñ iman mäselelerine qatysty üstanymy (The position of Abu Mansur al-Matruđi on the issues of faith) // Filosofia doktory ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndalğan disertasia. – Almaty, 2016. – 204 b. [in Arab.]

ТОЛКОВАНИЕ АРАБО-ИСЛАМСКОГО ТЕРМИНА «КАУЛ», ИСПОЛЬЗОВАННОГО В ФИЛОСОФСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ

*Амренов А.Д.¹, Саурбаев Р.Ж.², Сарыбаева Б.Ж.³

¹канд.фил.наук, ассоц. профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алкея Маргулана

Павлодар, Казахстан, e-mail: adilbek.amrenov.61@mail.ru

²канд.фил.наук, профессор, Университет Торайгыров

Павлодар, Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru

³канд.фил.наук, доцент, Павлодарский педагогический университет имени Алкея Маргулана, Павлодар, Казахстан
e-mail: bayanjan73@mail.ru

Аннотация. Творческое наследие Абая Кунанбаева всесторонне изучается в гуманитарном направлении. Однако существенным недостатком исследований казахстанских литературоведов является то, что в них не рассматриваются произведения Абая с текстологической позиции. В частности, не раскрыты лексические значения арабских терминов в философских трактатах мыслителя. В целом абсолютно не изучен арабо-персидский лексический слой произведений Абая Кунанбаева. В том числе религиозные, философские, логические термины остались незамеченными.

Цель статьи – определить понятийно-семантическую специфику арабоязычного логико-философского термина, использованного в тексте стихотворения Абая.

В статье проведен анализ термина «каул», который часто встречается в арабоязычных средневековых интеллектуальных текстах (религиозных, логико-фактографических трактатах), не рассмотренных текстологами или не раскрывающих смысл термина, использованного в стихотворении Абая «Алла деген сөз жеңіл». Анализируется развитие и становление научно-философского термина «кауль» в области познания

и его использование Абаем в своей философской лирике. Религиозно-философская терминология в лирике Абая рассматривается как продолжение работы Аль-Фараби, ознаменовавшей начало становления традиции каламской (фалсафы) и мантыкской логики.

Абай вводит в свои философские тексты и поэтические произведения научно-познавательную терминологию, сформированную средневековыми арабскими философами в учениях о вере, в которых познание Аллаха (мгрифату Аллах) основано на философском и религиозном синтезе.

В статье рассматриваются особенности использования термина «каул» в творчестве Абая с опорой на высказывания исламских ученых, в том числе в логико-философских трактатах Аль-Фараби, ученых-востоковедов в контексте средневекового арабского интеллектуального учения о религии (фикх, шариат, вероисповедание, хадис и т.д.).

При проведении исследования использовались дескриптивный (описательный) метод, а также ретроспективный анализ, текстологический анализ. В результате исследования было проанализировано использование термина «кауль» в таких религиозных учениях, как вероучение, фикх, шариат, хадисы, корановедение.

Научная новизна проведенного исследования определяется полученными выводами о значениях анализируемого термина в произведениях Абая.

Практическое значение итогов работы заключается в том, что статья может быть использована в качестве дополнительного учебного материала при подготовке лекциями семинарам по литературоведческим дисциплинам в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: текстология, арабо-персидская лексика, пропозиция, масдар, философский термин, мантык-логика, учение о религии, концепт текста, учение калам, мутакалим

THE CONCEPT OF THE ARABIC TERM «KAUL» USED IN ABAI'S POEM

*Amrenov A.D.¹, Saurbaev R.Zh.², Sarybaeva B.Zh.³

¹Cand. of Phil. Sc., Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University
named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan
e-mail: adilbek.amrenov.61@mail.ru

²Cand. of Phil. Sc., Professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
e-mail: rishat_1062@mail.ru

³Cand. of Phil. Sc., Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University
named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan
e-mail: bayanjan73@mail.ru

Abstract. Abai's creative heritage is being comprehensively studied in the humanitarian direction. One drawback lies in considering the textual side of the poet's works. In particular, the terminological meaning of Arabic words in philosophical works was not disclosed. In general, the lexical layer of Abai's works from the Arabic-Persian language has not been studied in principle.

The purpose of the article is to determine the conceptual and semantic specifics of the Arabic-language logical and philosophical terms used in the text of Abai's poem.

The article analyzes the term "Kaul", which is often found in Arabic-language medieval intellectual texts (religious texts, logical-factual treatises) that have not been considered by textual scholars or do not reveal the meaning of the term used in Abai's poem "Allah is light".

In the course of preaching the doctrine of faith, Knowledge of Allah (Mağrifatý Allah), based on the philosophical and religious synthesis, Abai introduces original concepts into his philosophical texts using terms and reflects the special scientific cognitive terminology formed by medieval Arab philosophers in his poetic work.

The author cites the statements of Islamic scholars, including in the Logical and philosophical treatises of Al-Farabi, expressed by orientalists in the context of the medieval Arab intellectual context of the teaching of religion regarding the use of the term «Kaul» in the use of Abay.

Methods of description, analysis, and retrospective research were used in the study.

The presence of new conclusions about the meaning of the analyzed term, which were not previously mentioned, indicates the novelty of the article. Moreover, the absence of religious, religious-philosophical, and logical terms in Abai's works determines the relevance of the study.

The practical significance of the results of the work lies in the fact that the article can be used as an additional educational material in preparation for lectures and seminars on the cycle of literary disciplines in higher educational institutions.

Keywords: textology, Arabic-Persian vocabulary, proposition, Masdar, falsafal term, mantic logic, religion, text concept, kalam, creed

Статья поступила 28.02.2023

ӘОЖ 398

ҒТАХР 18.41.85

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.030>

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

*Балтымова М.Р.¹

***¹докторант, Қ. Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе, Қазақстан
e-mail: mbr74@mail.ru**

Аңдатпа. Мақалада қазақ балалар фольклорының қалыптасуы мен дамуы мәселесі қарастырылған. Автор балалар фольклоры мен әдебиетіне шолу жасап, жан-жақты талдаған. Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыты мен идеясы – қазақ балалар әдебиетінің дамуы туралы ХХ ғасырдың 70-ші жылдарынан басталған ғылыми-әдіснамалық зерттеулерге шолу жасау арқылы балалар фольклоры мен жас ұрпаққа арналған туындылардың көркемдік, дүниетанымдық маңызын зерттеу. Жұмыстың ғылыми маңыздылығына келсек, зерттеудің теориялық мағлұматын қазақ балалар әдебиетін зерттеуде қолдануға болады. Зерттеу әдіснамасы жинақтау, талдау, салыстыру методологиясына құрылған. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдауы, қорытындылары: әдебиет – қай халықтың болмасын ертеден келе жатқан рухани қазынасы, рухани әлемінің байлығы, таусылмайтын қазынасы, мұнда халықтың ұлттық бай мұрасы мен рухани әлемінің сыры туралы баяндалады. Зерттеудің құндылығы ретінде қазақ халқының рухани қазынасы сақталғанда ғана ұрпағымыздың болашағы айқындалып, дамидыны, өсетіні, ешқашан өшпейтіні туралы ақпараттар беріледі. Сол себепті рухани мұраны сақтау, әдебиетті жүйелеу, зерттеу, талдау мен жинақтау, шашыратпай жинастыру, оны ұрпаққа жеткізу күн сайын өзінің өзектілігін арттыратындығы, өзгеріп дамидындығы

туралы дәлелді пікірлер айтылады. Ғылыми-әдіснамалық тұрғыдағы зерттеулердің мазмұнын ашпас бұрын өткен күнгі тарихқа тоқталмай кетуге болмайтындығына баса назар аударылып, қазақ халқында ұрпақ тәрбиесі адамзаттың пайда болып, өмір сүрген кезінен бастау алуының өзектілігі туралы айтылады. Қазақ халқы дүниеге перзент келсе, ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән беріп, ұл бала мен қыз бала тәрбиесін бөлек қарастырып, тәрбиені бесіктен бастауды көздегендігі туралы дәлелдер келтірілген. Жұмыс қорытындысының практикалық маңызы: зерттеу нәтижелерін элективті курс бағдарламаларына дереккөз ретінде енгізуге болады.

Тірек сөздер: фольклор, фольклор тарихы, фольклордың қалыптасуы, балалар фольклоры, фольклор туындылары, ежелгі дүниетаным, ұрпақ тәрбиесі, сөз өнері

Негізгі ережелер

Қазақ халқының көшпелі өмір сүру образы барысында халық аузынан тарап отырған сүбелі сөз бен салмақты ойлар адамды сабырлыққа, тоқтамға келуге, жан-жақты болуға шақырып отырғандығы кез-келген адамның санасында сақталып, алдағы өмір сүру әрекетіне септігін тигізетін тәрбиелік мәні өте жоғары импровизацияланатын мағыналы ойдың жемісі, бұл – фольклор туындылары. Қазақ халқының ұрпақ тәрбиесінде ерекше орын алатын философиялық ойлау жүйесі, оның ішкі мәні мен астарлы ой құбылысының ерекшелігін көптеген еңбектердегі пайымдаулар мен тұжырымдар арқылы тануға болады.

Кіріспе

Халқымыз тәрбиені тал бесіктен бастап, ұрпағының сана-сезіміне сіңіруді қолға алып, тәрбиемен қатар білімді игерткен. Бұл ретте Ғұмар Қарашевтің «бала ананың құрсағында-ақ өз тілінің музыкасын естиді, туған соң дамытады деген лебізі ойға келеді» [1, 21 б.]. Білім мен тәрбиенің ажырамас, өзара егіз ұғым екендігін ескерсек, білімсіз тәрбие, тәрбиесіз білім игерілмейтіндігі философ әл-Фарабидің: «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деуінен белгілі. Осы зерттеу тақырыбы төңірегінде фольклортанушы, этнограф ғалымдармен қатар қазақ философиясындағы дүниетанымдық көзқарастарда фольклор тарихы мен оның дамуы жайындағы пікірлер де аз емес. Атап айтсақ, фольклор туындыларын зерттеуде философ ғалымдар іргелі ғылыми тұжырымдар жасап, бірқатар көңілге қонымды түйіндер мен ой қорытындыларын жұртшылық назарына ұсынғандығы белгілі. «Қазіргі

ұлттық сөз өнерімізді үш түрге бөледі: фольклор, ауыз әдебиеті (ақын, жыраулар поэтикасы) және жазба әдебиет. Бұлардың үшеуіне де ортақ белгілері болуымен бірге әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Фольклордың үш сипаты бар: а) фольклор – ежелгі дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра; ә) фольклор – тұрмыстың бір бөлшегі; б) фольклор – сөз өнері» [2, 3 б.]. Келтірілген тұжырым фольклорды өз алдына қарастыруды қажет ететін мағыналы ой мен қорытынды жасауға мүмкіндік беретін мәселе екендігін дәлелдеп отыр.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу барысында фольклор, балалар фольклоры, қазақ балалар фольклорын зерттеуге қатысты материалдарды жүйелеу, баяндау, талдау әдістері қолданылды. Тақырыпқа қатысты зерттеу еңбектері зерделеніп, фольклорлық туындыларға талдау жасалды.

Қазақ балалар фольклорының қалыптасу тарихын ашуда философиялық тұжырымдарға тоқталдық. Өйткені жаратылыстың өзі «таным», «ойлау», «білу» деген ұғымдармен түсіндіріледі. Ал, оның бастауы – философия. «Данышпан Аристотель өзінің таным туралы ой толғамдарын бастағанда былай дейді: зерттелетін әрбір затты білу философияға жатады, ол – барлығы туралы білім. Сондықтан біздің бірінші жасайтынымыз, философияны ғылым ретінде бөлімдерге бөліп, дәл осы қарастырғалы отырғанымыздың оның қай бөлімге енетінін анықтап алу керек» [3, 29 б.]. Сондықтан қазақ халқының өз ұрпағына мағыналы тәрбие мен білім беруде де осы жаратылыстың тылсым заңдары мен мифологиялық көзқарастарға, жан туралы ілімдерге сүйеніп өзінің ұрпағын өсіру, артына саналы ұрпақ қалдыру ісін жүзеге асырған. Осындай себептермен философтардың ойдың мәнін танытуы арқылы халықтың танымдық қабілеті, өмір сүру ерекшеліктерін көрсетуі халықтың ойлау жүйесінің үлгілері өте ерте замандағы тіршілік тынысынан басталғандығын аңғартады. Осыдан келіп адамзат баласының қоршаған дүниені, табиғаттың қыр-сырын, жұмбағын, көзге көрінбейтін мидағы тылсым сырын ойлау арқылы, қарама-қайшылықтармен, диалектикалық көзқарастармен, қиялмен, елестетумен танып, қабылдаса, екінші жағынан тіл, сөз, ауызекі сөйлеу арқылы, шығармашылық қабілеттер арқылы таныған. Адамның астарлап сөйлеу, бейнелі сөйлеу, тұспалдап сөйлеу, өзінің айтайын дегенін қалайда шебер тілмен, әрекетпен, суреттеп жеткізе білу шеберлігі алғашқы қоғам дамып, пайда болған күннен басталғаны белгілі. Сонда адам әлеммен байланыс жасап, тылсым күштің мән-мағынасын білуде ауыздан ауызға таралатын қиялдан туындайтын пайымдауларын қолданған. Оның

бастауы біздің зерттеу нысанымыз – фольклор екендігін аңғаруға болады. Сонда фольклордың жаратушысы кімдер, фольклор қалай пайда болды деген сауалдарға фольклор – философия, таным, фольклор – сөйлеу, фольклор – сөз өнері, фольклор – қарым-қатынас құралы деп жауап берсек артық емес. Фольклор өмір тәжірибесімен қатар дамып, зерттеліп, сараланып, ұрпаққа қалып отырған баға жетпес құнды мұра.

Нәтижелер

Фольклор арқылы әр халықтың өмір сүру образын, тәрбие беру әдістері мен тәсілдерін білуімізге болады. Өйткені әр халық өзінің басынан кешкен шынайы оқиғаларын баяндап, ұрпағын жағымды және жағымсыз ойлар мен жағдайларға сұрыптау жасауға үйретіп, тәрбиедегі жағымсыз жағдайлардан аулақтатып отырады. Фольклор – қарапайым сөз түрінде, ән мен би, күй түрінде таралып отыратын шығармалар. Бұл шығармалар әдемі көркем сөздермен боялып, құнды пікірлер түрінде өзгеріп, рухани құндылықтарға айналады, импровизацияланады. Осылайша пайда болған жан, әлем, табиғат туралы пайымдаулардан кейін халық арасында ауыздан ауызға тараған аңыз-әңгімелер, ой-толғамдар пайда болып, қазақтың арғы тегі түркілер деп берілген ауызекі поэзия түрінде фольклор ұғымының мағынасын түсінуге мүмкіндіктер пайда болған. Оған дәлел ретінде С.Қалиев пен К.Аюбайдың «Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясындағы» ежелгі түркілердің ауызекі поэзиясының деректілігі жөнінде пікірін келтіруге болады [4, 11 б.].

Бұл жерде қазақ фольклорының қалыптасу кезеңін ашып, оған теориялық негіз жасауда міндетті түрде тарихқа үңілмесек болмайды. Қазақ ұлтының өмір сүру образы мен тыныс-тіршілігін тану, оны түсіну үшін қазақ тарихының этникасына, дәстүріне, мінез-құлқына, жалпы айтқанда қазақ дүниетанымына ерекше мән беруіміз керек. Қазақ халқы өмір сүрген кезең жаугершілік, көшпенділік сипатта болғандығы белгілі. Ел мен елді елдестіру, жер дауын шешу, көшпелі халықтың тұрмыс-тіршілігін қайта қалыпқа келтіруде ел басқарған билер мен сөз бастаған шешендердің ұлағатты сөздері де осы фольклордың шынайылығын, өзектілігін көрсетеді. Фольклордың қалыптасуын зерттеуде шежірелік дәстүрге мән беру де маңызды. Шежірелік дағдылар мен зерттеулер халықтың мирас етіп қалдырған құндылықтарымен танысып, олардың мән-мағынасын түсінуге ықпал етеді. Шежіремен танысу, оны жинақтауда генеалогиялық зерттеулердің маңызы зор. Мұнда халық өмір сүрген кездегі белгілі тұлғалардың өмірбаяны мен көзқарастары, мирас етіп қалдырған мұраларымен танысуда ежелгі түркі жазба әдебиетінде сақталған мәліметтердің пайдасы зор. Әдебиет жазба

әдебиеті мен ауыз әдебиеті деп бөлінеді. Қазақ халқы XX ғасырға дейін өзінің рухани дамуы мен қажеттілігін қанағаттандыруда фольклордың мүмкіндіктерін молынан пайдаланды. Өйткені XIX ғасырдан бастап қазақ жыраулары мен ақындары, шежірешілерінің әдебиетте поэтика, стильдік құрылымдар, жанрлық ерекшеліктерді, яғни осы фольклор үлгілерін кеңінен қолданғанын айтамыз. Абай Құнанбайұлы мен Ыбырай Алтынсарин шығармаларындағы фольклорды жазба әдебиеті түрінде сипаттауы сөздер мен сөз тіркестері, сюжеттер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар мен өлеңдерге, әдеби шығармаларға этнографиялық-тарихи, шежірелік сипат беріп, фольклордың ғылыми түрде дамып жетілуіне мүмкіндік берді. Жазба әдебиет пен ауыз әдебиетінің хатқа түсіп сақталуы фольклордың қазақ халқының өмір сүру ортасын, тұрмыс-тіршілігін суреттеп, ұрпақ жадында сақталып, ұмытылмауына мүмкіндік беріп келеді.

Ертегілер, әңгімелер, мақал-мәтелдердің мағынасы баланың дүниетанымын кеңейтетіні белгілі. Мақал-мәтелдер мен ертегілердің мазмұны қарапайым болғанымен, нақты ойдың жүйесін аңғартады. Фольклор логикалық ой қорытындысы ретінде қызмет атқарса, екінші жағынан әдеби туынды ретінде өзектілігін сақтап отыр.

Ұрпақ тәрбиесіндегі салт-дәстүр мен отбасы тәрбиесінің басымдықтарына тоқтала отырып, зерттеу тақырыбымыздың өзегі қазақ балалар фольклорының қалыптасу, даму кезеңін ашуда қазақ балалар поэзиясының жай-күйіне, тағылымдық тәрбиелік бай мұраларына тоқталамыз. Бұл ретте Тұңғыш Президент Н.Назарбаевтың қазақ даласы мәдениетінің аса күрделі және көп қыртысты құбылыс екендігі туралы пікірі дәлел [5, 19 б.].

Ғылыми тұжырымдамалар мазмұнынан фольклор тағдырының қазіргі күйі мен өткен ғасырлық кейпінің арасындағы өзгерістерді, толықтыруларды, жаңаруды байқадық. Себебі өткен ғасырда өмір сүрген жарапазан айту, бәдік айтыс, бақсы сарыны сияқты фольклор үлгілері қазіргі уақытта қолданыстан шығып қалған. Ескі жанрлардың тобын құрайтын ертегілер, шежіре әңгімелер, аңыздар да жоғалып бара жатыр. Олардың жаңарған нұсқалары болғанымен, халық тарапынан қажеттілік жоқ. Ал олардың мазмұнына тереңірек үніліп, жан-жақты түсінсек, таптырмайтын рухани байлық, азық, қазына болып табылады. Алға қойған мақсатымызға жету үшін фольклор мен әдебиеттің дамуы ұқсас болғанымен, олардың арасындағы айырмашылықты ажыратып алуымыз тиіс екендігін байқадық.

Фольклордың әдебиет ғылымынан өзгешелігі фольклорды халықтың аузынан тараған күйінде жинақтап, қағазға түсіруде ертекті,

жыршылардың, этнограф, өнертанушы, тарихшы, экспедиторлардың жер-жерді аралап, аңыз-әңгімелер мен шежіре-дастандарды жинақтағандығы белгілі болды. Олардың қатарында қазақ фольклортанушыларымен бірге орыс, түрік, татар, тәжік, өзбек халқының фольклор туындыларын жинақтап зерттеушілер В.В.Веселовский, Ш.Уәлиханов, В.Радлов, Г.Н.Потанин, Н.С.Смирнова, т.б. халық аузынан тараған фольклор үлгілерін хатқа түсірген. Осы ғылыми зерттеулер мен түсініктер арқылы өзін-өзі дамытып, жаңа білімді игеріп, дамуға бет бұруы халықтың кең дүниетанымы мен философиялық көзқарастарының дамуын көрсетеді.

Әдебиеттегі, жалпы ғылымдағы шындықты, тарихты, өткен күнді бейнелеудегі әлемдік мәдениет пен өркениет, тарихтың даму кезеңінде орын алатын даму мен өзгеріс, құбылыстар туралы айтар болсақ, түрлі жанрдағы әдеби шығармалар, әңгімелер, тарихи деректер, повестер мен романдар халықтың рухани дамуы мен рухани тәжірибесін көрсетіп, өткен күн мен бүгінгі күннің арасын жалғастырушы демеу болып қала береді. Әдебиеттің дамуында осы бір өткен мен бүгіннің арасын жалғастырып, ұрпақ тәрбиесін дұрыс жолға қойып, тарихы мен мәдениетін, ата-бабамыздың өмір сүру образын сипаттайтын, жоғалтпай мұра етіп ұстап қалар қайталанбас бай мұра – фольклор. Қазақ фольклорының тарихы туралы ғалым Ә.Қоңыратбаев зерттеулерінде терең тұжырымдар келтіріледі [6, 11 б.]

Тарихқа сүйене отырып, халық аузынан тараған аңыз-әңгімелер мен тарихи шығармаларды айту, оны қолдану, халықтың бай мұрасын қолдану, тарихын зерттеу, әдеби бай мұрасын жинақтау теориялық жағынан да, тәжірибелік жағынан да үлкен күш-жігерді қажет ететіндігі белгілі. Фольклордың дамуындағы философиялық көзқарастар адамның көркем-бейнелі ойлау қабілетінің өзі тілдің, рухани дүниетанымының, шығармашылық қабылдауының негізінде қалыптасуы фольклордың зерттелу тарихын ашуға көмектеседі. Тарихты басшылыққа алып, фольклордың өнер, әдебиеттің бөлшегі ретіндегі сипатын анықтап, оның көркемдік қасиеті мен мәңгі өмір сүруіне жағдай жасайтын қоғамның, халықтың әсері айрықша екендігі туралы теориялық пікірлер қазақ балалар фольклоры тарихын зерттеп, оның өзектілігін анықтауда фольклордың әдебиет, өнер ретіндегі ерекшелігін есепке алудың керектігін көрсетті. Ол үшін ұлы ұстаз – тарих қажет.

Тарихты білмей, өткенді қайта жүріп өтпей, тәжірибелерді қорытпай, нәтижеге жете алмаймыз. Фольклорлық жанрдың өзіне тән ерекшелігі – өзгермелілігі, ол тұрақты форма емес. Фольклор айтушының еркіне қарай әсіреленіп, күшейтіліп, өзгеріп отырады. Фольклорды жазушы халық өзінің ұлты мен дінін, тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін

дәріптей отырып, ұлтына, рухына қызмет етеді. Өйткені фольклорлық шығармалар белгілі бір уақыттың жай-күйін, сол дәуірдің тұрмысы мен тіршілігін баяндайды. Фольклорлық туындыларға қойылатын талап немесе шарттың бірі – берілген оқиғаның, фактінің мазмұны сол кезеңнің әлеуметтік, мәдени мазмұнын ашуы тиіс. Қоғамның дамуы мен халықтың тыныс-тіршілігіне сәйкес жанрды, фольклорды жасау үшін айтушылар еңбектенеді, ізденеді, заман ағымына сай сол дәуір қажет еткен мәселелер мен жағдайларды баяндап, артында ұмытылмайтын, өшпейтін мұра қалдырып отырады. Фольклорды зерттегенде әрдайым жанр мәселесі назарда болуы тиіс. Ол өмір бойы әдебиет сияқты, жанрлық тұрғыда дамып, жетіліп, өзгеріп ұрпаққа жетіп отырады. Сөз өнерінің ең көне үлгілерімен, яғни тасқа жазылған жазбалар, шежірелер, жазбалар, хаттар түрінде сақталады.

Фольклордың зерттелуі мен тарихы, дамуы туралы ғылыми зерттеулерге талдау жасау барысында фольклордың даму тарихына экскурс жасадық. Тарихи шолу барысында хронологиялық қағида бойынша фольклордың тарихы мен зерттелу жағдайы нақтыланды. Атадан балаға қалып отырған рухани мұраның өткен жолы мен бүгінгі күнгі көрінісін сипаттау үшін Қазақстан жерін мекендеген түркі халықтарының әдебиетіне де шолу жасалып, Қазақстан, Орта Азия мемлекеттері, Ресей мен Алтай халықтарының фольклор туындыларының пайда болуы мен өзара ұқсастықтары зерттелді.

V-VIII ғасырлардағы тасқа жазылған көне түркі жазбаларындағы Орхон-Енисей жазбалары, VIII-XI ғасырлардағы «Қорқыт ата» кітабы, XI ғасырдағы Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» кітабы, XI ғасырдағы Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білік» кітабы, XIII ғасырдағы Рабғузидің «Қиссасу-л-Әнбие» кітабы, XIV ғасырдағы «Кодекс куманикус» ортағасырлық жазба ескерткіштерінде фольклорлық жазбалардың үлгілері кездесетіндігін байқадық. IX-XIII ғасырларда ұлы философтар Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, А.Иігүнекидің түркі халықтарының мәдениеті жайындағы тарихи, дүниетанымдық, философиялық, этнографиялық, отбасылық, әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық көзқарастары, XIX ғ. Асан Қайғы, Бұқар жырау, Махамбет, Шортанбай уақытындағы «Зар заман» әдебиетінен басталып, қазақ әдебиетінің тарихын, ұлт мүддесін қорғаған жыршылардың шығармалары халық ауыз әдебиеті үлгілерінен, яғни фольклор тарихынан сыр шертетіндігі белгілі.

Қазақ фольклорының тұңғыш хатқа түскен нұсқалары деп көне түркі жазбаларында кездесетін мифтік сюжеттерді, нақыл сөздер мен арнау, жоқтау үлгісінде жазылған шумақтарды айтуға болады.

Солардың бірі Күлтегінге арналған үлкен ескерткіштегі (VII-VIII ғғ.) «Үстінде – көк тәңірі, астында – жазық, жер пайда болғанда, екеуінің арасында адам баласы жаратылыпты», деген жолдардан қазақ халқының танымында елес қалдырған ғарыштың, жердің, адамның жаратылуы туралы көне мифтің сюжетін көреміз. Сондай-ақ, Күлтегін, Білге қаған, Тонькөктердің құрметіне арналған мәтіндерде қазақ халық поэзиясына тән поэтикалық өрнектер, арнау мен жоқтау жырлары ежелгі дәуір фольклорының көрінісін береді. Тарихшы ғалым-этнограф Л.Н.Гумилев өзінің «Көне түркілер» атты еңбегінде ежелгі түріктердің қуатты мемлекеті Түркі қағанатының құрылуы 545-581 жж. арасы екен және көне түркі жазба ескерткіштеріндегі батыр қолбасшы Күлтегін туралы айта келіп: «Олардың арғы аталары «түрік-түркі» деп аталып кеткен және тілдері қадым заманнан қалыптасқан...» [4, 13 б.], - деуі әр дәуірдің даму деңгейі мен қоғамдық санасы, адамдардың өмір сүру бейнесіне қарай бұл дәуірде фольклордың мифтік сипатынан көрініс береді.

XIX ғасырдың 60-шы жылдарында А.Құнанбайұлы, Ы.Алтынсарин, М.Ж.Көпейұлы, Ш.Уәлихановтың қазақ халқының тарихы мен этнографиясына байланысты фольклорлық мұраларды жинақтаған еңбектерінен халқымыздың сана-сезімінің дамуына байланысты ағартушылық жұмыстардың ізі байқалады. Қазақ өнерінің туындыларын, ақын, жыраулардың әндері мен күйлерін халық арасына насихаттап, фольклордың саз өнері ретіндегі көрінісін беруде Қ.Сағырбайұлы, Ж.Жабаевтың халық арасына тараған күйлері де фольклор тарихынан сыр шертетіні белгілі. XIX ғ. II жартысынан бастап қазақ ағартушылары А.Құнанбайұлы, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин және ресейлік зерттеушілер қазақ фольклорының ерекшеліктері жөнінде қорытынды жасай бастады. XX ғ. бастап қазақ фольклортану ғылымының қарқынды дамуы кезінде белгілі фольклортанушылар Ә.А.Диваев, М.Ж.Көпейұлы фольклорлық мұраларды жинақтап жарияласа, А.Затаевич халықтың музыкалық фольклорын жазып, насихаттау жұмыстарын ұйымдастырған. Осы уақыттағы ресейлік зерттеушілердің еңбектерімен қатар қазақ тіліндегі фольклорлық шығармалардың мәтіндері қазақ баспасөз материалдарына үздіксіз жариялап қоймай, халық мұрасын жинақтап, оны ғылыми тұрғыда негіздеу Х.Досмұхамедов, Қ.Қоңыратбаев, І.Жансүгіров, т.б. басшылығымен қолға алынып, сол кездердегі Сырдария, Жетісуда фольклорлық экспедиция жұмыстарын ұйымдастырғаны белгілі. Сонымен қатар қазақ фольклортану ғылымының кәсіби деңгейдегі өрлеу кезеңі Ш.Құдайбердіұлы, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов, т.б. еңбектерінде көрініс тапқан.

Қазақ балалар фольклорының тарихы мен болашағы туралы профессор Қ.Жұбанов қазақ ауыз әдебиетін мейлінше жақсы білген және ел арасынан фольклорлық шығармаларды көп жинаған ғалым. Қ. Жұбанов өз зерттеулерінде қазақ музыкасының шығу, даму тарихын ауыз әдебиетінің, әсіресе эпостың шығу тарихымен байланысты қарастырып, ән мен күйдің, домбыраның ролі, халық творчествосына тән синкретизм мәселесін талдады. Оның халық ауыз әдебиетіне байланысты пікірлері халық ауыз әдебиетін, оның көркем тілін зерттеуде фольклористика ғылымының әдебиетпен қатар дамитынын көрсетеді. Бұл ретте зерттеуші А.Т.Ақжолова балалар фольклоры мен балалар поэзиясының қатар дамитынын дәлелдейді [7, 23 б.].

Фольклор туындыларын игертудің құралы ретіндегі көрінісін нақтылап, педагогикалық және психологиялық, әлеуметтік зерттеулер, ұжымдық тәрбие мен отбасылық тәрбиенің ролі, халықтық тәрбие, халықтық педагогика, халық тарихы мен оның қажеттіліктері, тұрмыстық тәрбие берудің ролін көрсетудегі отандық педагогтер А.С.Макаренко, Я.А.Коменский, К.Д.Ушинскийдің педагогикалық ой-тұжырымдары фольклор туындыларын оқушыларға игертудің әдіс-тәсілдерін көрсетеді.

Қазақ халқының өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен таныс болған ғалымдар Н.Березкин, Н.Ильминский, А.Диваев, Н.С.Смирнова, Ш.Уәлиханов, П.М.Мелиоранский, А.Е.Алекторов, т.б. ауыз әдебиетінің үлгілерін жинақтап, фольклор туындыларын құрастыруда тарихи-этнографиялық зерттеулер жасаған. Ал Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Ғабдуллин, Н.Смирнова фольклор туындыларын жан-жақты жинақтап, халық әдебиетінің туындыларын мерзімді баспасөз беттеріне үздіксіз жариялау жұмыстарын жүргізіп, ағартушылық сипатта қызмет еткен. Және де қазақ халқының бай мұрасы, баға жетпес фольклор туындыларының құндылығы мен халық ауыз әдебиеті үлгілерінің жанрлық жіктелуіне байланысты тұжырымдар ежелгі шумерлер кезімен байланысты сақ, оғыз-қыпшақ, хангюй, ноғайлы заманына дейінгі орта ғасырлық туындыларға жасаған талдаулармен де түсіндірілетінін айта кеткен жөн.

Қазақ әдебиетінің дамуы Қазақ хандығы құрылған ХҮ ғасырдан басталғаны белгілі. Фольклор әдебиетпен қатар дамығандықтан, әдебиет тарихы назарда болатыны белгілі. Мысалы, Орта Азия мен Қазақстанға ортақ мұра боп қалған көне таңба үлгілеріндегі жазулар, еуропалық және қазақ зерттеушілерінің VIII ғасырдағы Орхон-Енисей, Талас жазбалары, оған дейінгі грек тарихшысы Геродоттың еңбектеріндегі біздің жыл санауымызға дейінгі үш мың жыл бұрын өмір сүрген сақтардың

қаһармандық өмірінде, сақ, ғұн, үйсін, қаңлы дәуірлерінде болғандығын кездестіреміз. Осы айтылған пікірлердің қаншалықты дұрыстығы мен нақтылығы, фольклордың халық шығармасы, халық аузынан тараған көркем шығарма, халық даналығы, асыл мұра екендігін көрсетуде әдебиетшілер, сыншылар, фольклортанушылар ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің айырмашылығын айқындап, ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан халықтың ой-санасының жемісі туралы тұжырымдарды талдайды.

Қазақ фольклорының жиналып, жазба түрде жариялану уақыты басқа ғылым салаларының даму кезеңіне сәйкес ХІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдан басталуы этнографиялық деректерде, қазақ фольклорына қатысты құнды мағлұматтарды жинақтаған П.И.Рычков, П.С.Паллас, И.Г.Георги, И.Ф.Фальк, И.Г.Андрееваның еңбектерінде, ХІХ ғ. басындағы ғалым-саяхатшылар, әскери қолбасшылар мен елшілердің жазбаларында, фольклорлық шығармалардың мәтіндерінде, қазақ халқының фольклоры мен этнографиясы туралы зерттеулерде көрсетілген.

ХІХ ғасырдың ІІ жартысынан бастап қазақ ағартушылары А.Құнанбайұлы, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, ресейлік зерттеушілер В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, А.А.Алекторов, В.В.Григорьев, И.Н.Березин, И.Ильминский, П.М.Мелиоранский, т.б. қазақ фольклорының ерекшеліктері жөнінде ғылыми қорытындылар жасаған. ХХ ғасырда фольклортанушылар Х.Досмұхамедов, Қ.Қоңыратбаев, І.Жансүгіров, Ә.А.Диваев, М.Ж.Көпейұлы, т.б. қазақ тіліндегі фольклорлық шығармалардың мәтіндерін қазақ баспасөз беттерінде жариялап қана қоймай, ғылыми тұрғыда зерделеп, фольклор тарихының әдіснамалық негізін құруға зор ықпалын тигізді.

Кеңестік қазақ фольклортану ғылымының дамуы халық мұраларын жинақтау, салыстырулар нәтижесінде ғалым В.В.Радлов қазақ фольклорының жанрлық байлығын жоғары бағалап, эпостық жырлардың бірте-бірте ақындар айтысы, қыз бен жігіт айтысы, қара өлеңдерге ауысу ағынын көрсете бастайды. Бұл пікірден шығатын қорытынды қазақ халқының мәдениеті мен психологиясына ерекше көңіл бөліп, халықтың өміршеңдігі мен тілі, фольклор жанрының дамуын көруге болады.

Фольклордың ғылыми теориясы мен кәсіби деңгейдегі көрінісін зерттеуде алаш қайраткерлері І.Жансүгіров, Б.Майлин, С.Сейфуллин, фольклортанушылар Ә.А.Диваев, И.Н.Березин, П.М.Мелиоранский, т.б. халық поэзиясының ерекшеліктеріне зерттеулер жүргізіп, фольклорды халық тұрмыс-тіршілігінде ерекше орын алатын тәрбиелік мәні бар жанр екендігін дәлелдеген. Олар халық шығармашылығына

жаңашылдық енгізу арқылы қазақ фольклорын жаңа мазмұнда қарастырып, қазақ фольклоры туралы салыстырмалы зерттеулер жүргізіп, компаративистикалық мақалалар жазған.

Жаңа дәуір фольклорының көрінісі М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, Ә.Диваев, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев зерттеулерінде ауыз әдебиеті шығармаларының жіктелімдері, шығармалардың тарихи-әлеуметтік мәні, мағыналық тұстары анық көрініс бергендігі байқалады. Заманауи фольклорды зерттеушілер Б.Соқпақбаев, Т.Молдағалиев, Қ.Мырзалиев, Т.Кәкішев, М.Әлімбаев шығармаларында баланың жас ерекшелігі мен бала психологиясына сәйкес саралануы, бала мінезінің, таным процестерінің дамуына ықпал ететіндей құрылуын ерекше назарға алады. Аталған ғылыми талдаулардың қорытындысында фольклордың дәуірге сәйкес еңбек фольклоры, ғұрыптық фольклор, маусымдық, отбасылық, магиялық, т.б. жанрларға бөлінгендігі белгілі. Отбасылық ғұрып фольклорында балалар фольклоры, үйлену жанры айтылса, магиялық жанрда жалбарыну, арбау, алғыс, бата, хикаялар, қиял-ғажайып ертегілері, көне эпос жырлары, жұмбақтар айтылады.

Қазақ фольклоры мен қазақ әдебиетінің арасын ажыратуда фольклорлық мұра жайындағы зерттеулерге сүйеніп, авторы белгісіз, ел аузынан шығып, тараған әдеби үлгілерді фольклорға, өлеңдерді, жырларды әдебиетке жатқызды. Қазақ фольклорының типологиясын тарихи-типологиялық әдістер арқылы аңыз-әңгімелерді, ертегілерді, лиро-эпос жырларын жинақтап, баспаға жариялау, монографиялар құрастыруда Р.Бердібай, Б.Уахатов, С.Қасқабасов, О.Нұрмағанбетов, Б.Абылқасымов, А.Сейдімбеков, З.Сейітжанұлы, Е.Тұрсынов, К.Матыжанов, т.б. ғалымдар фольклортану ғылымының тұжырымдамасын, «фольклор» терминінің алғашқы мағынасын, мақсаты мен міндеттерін, нысанын анықтап, теориялық негіздеріне зерттеу жасады, фольклор туындыларының өзіндік ерекшеліктері болатындығын, фольклордың синкреттік өнер екендігін дәлелдеді. Қазақ халқының табиғи болмысын өзгертпейтін рухани құндылық, халық шығармаларының қайнар бұлағы тарихи әндер, ертегілер, жұмбақтар, мақал-мәтелдерді жинақтап, фольклордың типологиялық жіктелімін, қазақ фольклорының тұтастану құбылысын анықтап көрсеткен.

Талқылау

Фольклордың теориясын ашуда сюжет, жанр, синкреттілік, фольклордағы импровизация, фольклордың тарихқа, шындыққа қатынасы, типологиялық сюжеттер ежелден келе жатқандықтан,

фольклордың пайда болу, өмірге келу сипатын көрсетеді. Кез-келген фольклорлық туынды – сол дәуірдегі дәстүрге негізделіп, халық арасына кең тараған, бірнеше нұсқасы бар, авторы жоқ шығарма. Фольклордың жинақталуы мен оны пайдалану фольклор туындыларының әдебиетті, халық ауыз әдебиетін қалыптастырған асыл мұра екендігін байқаймыз.

Қазақ фольклортануы әдебиеттану ғылымының терминдерін пайдалануы заңды. Өйткені әдебиет те, фольклор да сөз өнеріне жатады. Сондықтан екеуінде де қолданылатын терминдердегі ұқсастықтарға аса мән беріп, фольклорлық жанрды айқындағанда ғылыми негіздемелерді басшылыққа алып, фольклордың сөз өнері ретіндегі әдебиетке ұқсастығы мен әдеби түсінікте, терминдерді қолданудағы әдебиеттен айырмашылығына назар аударуымыз қажет. Ол үшін фольклор жанрын анықтауда тарихқа, этнографиялық деректерге сүйену, оның алғашқы уақыттардағы тарихи сипатын білу өте маңызды. Олай дегеніміз, фольклор мен әдебиеттің айырмашылығын ашатын олардың пайда болу уақыты мен өмір сүру кейпін, ұзақтығын, қолданылатын әдеби түсініктер мен ұғымдардың нақты мағынасын түсінуіміз керек. Сонымен бірге әдебиеттің даму тарихын, өткен өмірін сипаттаушы, ұрпаққа түсіндіруші – жазушы, ақын, драматург болса, фольклорда – жыршы, ертекті, өлеңші деп аталады. Осындай пайымдаулар, фольклордың дамуы мен қалыптасу кезеңдеріне мән беру керектігін міндеттейді.

Фольклор – халық даналығы, халықтың өмір сүру образын беретін көркем шығарма екендігін анықтау үшін пайда болу тарихына, шығарманың баяндалу, бейнелену, айтылу түріне қарай сюжеттің берілуіне мән беріледі. Өйткені фольклорда алдымен оқиғаның сюжеті пайда болады, оның баяндалу тәсілі көрініс береді. Шығармадағы сюжеттің баяндалу, бейнелену, өрілу тәсілдері фольклорлық шығармаларда айқын көрініс береді. Сюжетте айтушының басынан өткен оқиғалары толығымен айналасындағыларға, одан соң ауыздан ауызға таралып, тұрақты сюжетке, бірте-бірте эсіреленіп әңгіме жанрына айналады, толықтырылып, көркемделіп, өзгеріске ұшырайды, нәтижесінде аңызға немесе хикаяға айналады.

Ежелгі түркілердің ауызекі поэзия дәстүрі бізге IX ғасырда өмір сүрген әнші, сазгер, күйші Қорқыт атаның қазалы жанның үрейін, өлімнен құтылудың амалын қобыздың азалы күйімен, поэзиялық көркем тілмен баяндап, эпос үлгісіндегі поэзиялық мұра ретінде біздің дәуірімізге жеткен тәлімдік туындылары мен «Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман», «Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ», «Қонағы жоқ үйден құлазыған түз артық» деп келетін нақыл сөздері бүгінге дейін маңызын жоймай келеді. Осы бір

пікірден тарихи мәні бар отбасы тәрбиесінде әрбір ана мен әкенің есте ұстайтын бабалар мұрасының мәні ерекше екендігін баса айтқымыз келеді. Өйткені А.Қасабек, Ғ.Есім, т.б. ғалымдар қазақ ертегілері, жыр, аңыз-әңгімелер мен мақал-мәтелдер арқылы күрделі ойдың жемісі екендігін, мұндағы халықтың ойлау жүйесінің тереңдігін, оның ішкі мәні мен астарлы ой құбылысының ерекшелігін дәлелдеп, ұрпағымызға фольклор туындыларын оқытып, санасына сіңіру арқылы өзін жоғалтып алмайтын, қайсар ұл мен батыл қыз тәрбиелеуге болатынын көрсетеді. «Көбінесе біз балалардың қабылдау қабілетінің жас кезінде жоғары болатынын ескере бермейміз. Олардың ұғымын өте төмен санап, «шайнап берген ас болмайтынын» біле тұра, бәрін де шайнап бергіміз келіп тұрады. Ал олар болса, қаттыға, қиынға, күрделіге ұмтылып, «қорыған жерге өш келетінін» ойлай бермейміз» [8, 5 б.] деген пікір де осыны көрсетеді.

Қорытынды

ҚР Білім беру Заңында ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыру, дамытуға және кәсіби шыңдау басым міндеттердің бірі ретінде көрсетілген. Осыдан ұрпақ тәрбиесінің маңыздылығы, оның шынайылығы мен дұрыстығын қалыптастыруда халық ауыз әдебиетінің үлгілері, қазақ балалар фольклорының алатын орны ерекше екендігін тағы дәлелдейміз. Сөз басында айтып кеткендей, фольклордың сөз өнері ретіндегі ерекшелігі әдебиетпен байланысатынын есепке алсақ, фольклор халық шығармасы, ұлттық шығарма, халықтың ауызша түрде туғызған көркем шығармасы. Фольклор дүние жүзі халықтарының барлығында бар. Ауыз әдебиеті ғылымның өте ертеден келе жатқан ғылым екендігін баса айтқан Б.Г.Белинский «Әдебиет – ертедегі ой-сананың жемісі» деп көрсетеді. Мұнан шығатын қорытынды ерте замандағы адамдар жазу мен сызуды білмегенімен, поэзияға деген жақындығын, қызығушылығын таныта білгендігін көреміз.

Қазақ балалар фольклоры – мазмұны терең, көркем сөзбен құрылған, тәрбиелік мәні зор халық шығармашылығы. Әдебиет әр уақыттың тарихын жасап, болашақтың келбетін құруға ықпал етіп, оған сын тұрғысынан талдау жасайды, ерекшелігі мен өзектілігін айқындап, жаңартып, өзгертіп, қажеттіні қолдануға мүмкіндік береді. Бұл әдебиет ғылымының бейнесін жаңа заман үлгісіне сай болуын талап етеді. Әдебиеттегі бұлайша өзгеру, даму мен қалыптасу жаңа заман адамы мен оның болашағын құрушы ұрпақ тәрбиесіндегі жаңа талғам мен дамудың негізгі түп-тамыры тәрбиеден басталатынын ескерсек, ұрпақ

тәрбиесіндегі тың өзгерістерді әдебиет арқылы қалыптастыру, ұрпақтың танымы мен талғамын қалыптастыруда ескі мен жаңаның біртұтастығын сақтаушы фольклор екендігін түсіндіріп отыр.

Болашақ ұрпағымыздың тәрбиесінде ерекше орын алатын тарихи-мәдени көзқарастарды басшылыққа ала отырып, ұрпағымыздың санасына адамгершілік пен ізгілік әрекеттерді кұйып қана қоймай, Абай атамыздың «толық адам» тұжырымын негізге алып, қазақ халқының өмірлік философиясын ұстанған халық мұрасы осындай наным-түсінікпен өмір сүрген жағдайда фольклор туындыларын игеріп қана қоймай, ақын жазушыларға бала психологиясы арқылы фольклорды игерту, бала жүрегінен фольклордың орын тебуіне ықпал етудің керектігін міндеттеп тұрғанын байқауға болады. Ауыз әдебиеті үлгілері арқылы халықтың өткендегі өмірін, тарихы мен тұрмыс-тіршілігін, аңсау арманын білуге болатындығы қазақ фольклорының қалыптасуы мен дамуын зерттеудегі халық аузынан тараған аңыз-әңгімелер, ертегілер нақты ашатынын көрсетеді.

Ерте замандағы фольклорлық шығармалар ру, тайпалардың барлығына ортақ әдеби мұра ретінде танылса, кейін қоғам дамуының қажеттіліктеріне қарай таптық сипатқа ие болады. Нәтижесінде, белгілі таптың салт-санасына, талғамына сай өңделіп көркем шығармалар түріне айналып, орындаушысы мен тыңдаушысы бар фольклорлық шығармаға ауысады. Бұл тарихтың өткен жолын сол күйінде фольклордың тарихы деп айта салу емес, қоғам дамуындағы белгілі бір тарихи кезеңнің дамуында өмір сүрген халық арасында туған көркем сөз өнері.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: «Ана тілі», 1997. – 208 б.
- [2] Сейітжанұлы З. Қазақ халық әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2013. – 170 б.
- [3] Есім Ғ. Дүниетаным баяны. – Алматы: «Дәуір», 2020. – 400 б.
- [4] Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы: Т.1. Жыр тағылымы / Құраст.: С.Қалиев, К.Аюбай. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 408 б.
- [5] Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: «Атамұра», 1999. – 209 б.
- [6] Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 288 б.
- [7] Ақжолова А. Қазақ балалар поэзиясындағы дәстүр жалғастығы: Монография. – Алматы: «Нур-Принт», 2014. – 158 б.
- [8] Күміс кебеже. Қазақ ақындарының балаларға арналған өлеңдері / Құраст.: О.Асқар. – Алматы: «Балауса», 2008. – 432 б.

REFERENCES

- [1] Negimov S. Şeşendik öner (Public speaking). – Almaty: «Ana tılı», 1997. – 208 b. [in Kaz.]
- [2] Seitjanuly Z. Qazaq halyq ädebiety (Kazakh folk literature): oqu qūraly. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2013. – 170 b. [in Kaz.]
- [3] Esim Ğ. Dūnietanym baiany (Worldview narrative). – Almaty: «Däuir», 2020. – 400 b. [in Kaz.]
- [4] Qazaqtyñ tälimdik oilar antologiasy (Anthology of Kazakh educational thought): T.1. Jyr taǵylymy /Qūrast.: S.Qaliev, K.Aiubai. – Almaty: «Sözdik-Slovär», 2005. – 408 b. [in Kaz.]
- [5] Nazarbaev N.Ä. Tarih tolqynynda (On the wave of history). – Almaty: «Atamūra», 1999. – 209 b. [in Kaz.]
- [6] Qoñyratbaev Ä. Qazaq fōklorynyñ tarihy (History of Kazakh folklore). – Almaty: «Ana tılı», 1991. – 288 b. [in Kaz.]
- [7] Aqjolova A. Qazaq balalar poeziasyndaǵy дәstür jalǵastyǵy (Continuation of traditions in Kazakh children's poetry): Monografia. – Almaty: «Nur-Print», 2014. – 158 b. [in Kaz.]
- [8] Kūmys kebeje (Silver chest). Qazaq aqyndarynyñ balalarǵa arnalǵan öleñderi /Qūrast.: O.Asqar. – Almaty: «Balausa», 2008. – 432 b. [in Kaz.]

ФОРМИРОВАНИЕ КАЗАХСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА

*Балтымова М.Р.¹

^{*1}докторант, АРУ имени К. Жубанова, Казахстан, Актобе
e-mail: mbr74@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается проблема зарождения и развития казахского детского фольклора. Автор сделал обзор и всесторонний анализ детского фольклора и литературы. Цель, основное направление и идея научного исследования, это изучение художественного, мировоззренческого значения детского фольклора и произведений для подрастающего поколения путем обзора научно-методологических исследований о развитии казахской детской литературы начиная с 70-х годов XX века. Что касается научной значимости работы, то теоретические сведения исследования могут быть использованы при изучении казахской детской литературы. Методология исследования построена на методологии обобщения, анализа, сравнения. Основные результаты и анализ исследовательской работы, итоги: литература – это духовная сокровищница любого народа, богатство духовного мира, неисчерпаемая сокровищница, где

рассказывается о богатом национальном наследии и тайне духовного мира народа. Значимость исследования заключается в том, что только при сохранении духовной сокровищницы казахского народа будущее нашего поколения будет определено, они развиваются, растут, и никогда не угасают. Поэтому высказываются аргументированные мнения о том, что сохранение духовного наследия, систематизация, изучение, анализ, обобщение и сбор литературы, передача ее будущему поколению с каждым днем приобретает все большую актуальность. Прежде чем раскрыть содержание научно-методологических исследований, подчеркивается, что без истории прошлого нет будущего, подчеркивается актуальность воспитания поколения у казахского народа берет свое начало с момента зарождения и существования человечества. Приводится мнения о том, что казахский народ, придавая особое значение воспитанию потомков, отдельно рассматривал воспитание мальчиков и девочек, в мировоззрении народа считается правильным начать воспитание с колыбели. Практическая значимость заключения работы: результаты исследования могут быть включены в программу элективного курса в качестве научных источников.

Ключевые слова: фольклор, история фольклора, формирование фольклора, детский фольклор, произведения фольклора, древнее мировоззрение, воспитание поколения, искусство слова

FORMATION OF KAZAKH CHILDREN'S FOLKLORE

*Baltymova M.R.¹

*¹doctoral student, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Kazakhstan, Aktobe
e-mail: mbr74@mail.ru

Abstract. The article deals with the problem of formation and development of Kazakh children's folklore. The author conducted a review and comprehensive analysis of children's literature. The purpose, main directions and ideas of scientific research: the study of the artistic, ideological significance of children's folklore and works for the younger generation by reviewing scientific and methodological research on the development of Kazakh children's literature since the 70s of the twentieth century. As for the scientific significance of the work, the theoretical information of the study can be used in the study of Kazakh children's literature. The research methodology is based on the methodology of generalization, analysis, comparison. The main results and analysis of the research work, results: literary works, literature is the spiritual treasury of any nation, the wealth of the spiritual world, an

inexhaustible treasury, which tells about the rich national heritage and the mystery of the spiritual world of the people. The value of the research lies in the fact that only with the preservation of the spiritual treasury of the Kazakh people, the future of our generation will be determined, develop, grow, never fade away. Therefore, there are reasoned opinions that the preservation of spiritual heritage, systematization, study, analysis, generalization and collection of literature, its transmission to generations are becoming more and more relevant every day. Before revealing the content of scientific and methodological research, it is emphasized that it is impossible not to dwell on the history of the past, the relevance of the fact that the upbringing of generations among the Kazakh people originates from the moment of the origin and existence of mankind is emphasized. There is evidence that the Kazakh people, attaching special importance to the upbringing of descendants, separately considered the upbringing of boys and girls, in the worldview of the people it is considered right to start education from the cradle. Practical significance of the conclusion of the work: the results of the study can be included in the elective course programs as scientific sources.

Keywords: folklore, history of folklore, formation of folklore, children's folklore, works of folklore, ancient worldview, education of generations, the art of words

Статья поступила 14.09.2022

УДК 82.0

МРНТИ 17.07.65

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.031>

**ПАРАДИГМЫ ОБРАЗА КОЛОДЦА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Х.
МУРАКАМИ И А. КЕКИЛЬБАЕВА**

Есембеков Т.У.¹, *Баязитов Б.Б.²

¹д.ф.н., профессор, КазНУ имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: esembekov53@mail.ru; orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6682-473X>

²старший преподаватель, КазНУ имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

e-mail: bayazitov.b@kaznu.kz; orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7955-1427>

Аннотация. Статья посвящена изучению парадигм смыслообразования и художественно-психологической интерпретации «образа колодца» в повести «Колодец» Абиша Кекильбаева и в

романе Харуки Мураками «Хроники заводной птицы». Проводимый сравнительный анализ позволил наблюдать детерминированность изображения образа колодца с национально-культурными установками писателей и с особенностями творческой индивидуальности авторов. Приводятся примеры, свидетельствующие о различных способах и творческих возможностях ассоциативно-семантических преобразований авторов для создания новых кодов приращения смысла. Анализ семо-коннативного потенциала авторской позиции в изображении стихии раскрывает культурные, мифологические парадигмы личностного восприятия мира национальных писателей. Выявлена художественно-эстетическая значимость метафорического способа использования «образа колодца» как интегральной части художественной индивидуальности каждого автора. Проблемно-сравнительный и контекстуальный анализы, семантико-семиотический подход позволили обнаружить общее и особенное в художественном, символическом содержании субстанции колодца в мифах и легендах японского и казахского народов, а дескриптивный анализ трудов ученых, специально изучавших сущность, роль и жизненное значение, духовные основы интерпретации «образа колодца» в знаниях разных народов, стали основой для актуализации и генерализации объекта и предмета исследования. Этнокультурное сопоставление плана содержания и плана выражения в рассматриваемых текстах позволило определить особенности семантической интерпретации «образа колодца» в авторской интенции двух писателей. Кластерный анализ показал, что метафорическое мышление А. Кекильбаева и Х. Мураками существенно отличаются в аксиологическом и онтологическом плане. Научная значимость работы: наряду с выявлением специфических ценностно-этических трактовок и толкований «образа колодца» в двух культурах впервые выявлено и то, что метафорическое мировосприятие авторов выполняет сложную художественную функцию в сжатой и объемной интерпретации определенных проблем этнокультурной идентичности персонажей. Изложен собственный взгляд на то, что данный образ в названных произведениях использован для познания амбивалентных, сущностных противоречий личности, что дает возможность проникнуть авторам в исторические, культурные процессы формирования развития и деградации личности человека, причины и следствия раздвоения его сознания, неустойчивое состояние между полюсами господства и подчинения. Подчеркнуты ценность и практическая значимость и выводов об особенностях и различий восприятия водной стихии в японской и казахской культурах.

Ключевые слова: Демокритов колодец, метафора, рецепция, ассоциативное поле, психологическое восприятие, семантика горизонт ожиданий, архетип, сакральный локус, вода, бездна

Основные положения

Метафора «колодец истины» получила широкую известность в мировой философии и эстетике с эпохи Демокрита. Со временем данное выражение превратилось в когнитивную, концептуальную модель в разных культурах и литературах. В современном искусстве данная метафорическая модель актуализируется за счет ее фундаментализации в качестве концепта, фрейма, сценария, категории, что обуславливает частое использование понятия «колодец мудрости» писателями в качестве механизма когнитивно-дискурсивного моделирования действительности, посредством которого метафизические модели способствуют познанию окружающего мира. Именно в таком аспекте представляют исследовательский интерес роман Х. Мураками «Хроника заводной птицы» и повесть А. Кекильбаева «Колодец». В названных художественных текстах наблюдается метафорический способ отражения жизненной философии и культурных установок этносов, где образ колодца является интегральной частью художественной индивидуальности каждого из авторов. Вместе с тем, изучение состава и содержания семиоэстетических кодов, семантики культурных ассоциаций позволит конкретизировать различные когнитивные концепты и фреймы, связанные с сакральным локусом, обозначить антропоцентристское поле текстов, проследить их неоднозначные авторские интерпретации в анализируемых художественных произведениях.

Введение

Наше внимание обращено к творчеству самобытных и оригинальных писателей А. Кекильбаева и Х. Мураками и концентрируется в области текстовой парадигматики, выражающей концептуально-коммуникативную и когнитивно-психологическую модели художественных текстов. Предмет исследования – семантико-ассоциативная парадигма «образа колодца» как многозначного компонента концептуальной картины мира в сочинениях представителей японской и казахской литератур. Положение о специфике образного освоения времени и пространства в национальных литературах в основном устоялось, поддерживается современными литературными традициями, встречаются новые креативные подходы к проблеме. Здесь следует учитывать то, что этот творческий процесс осуществляется с учетом

специфики менталитета автора, а также в соответствии с художественно-эстетическими установками и традициями национального искусства слова. О сложности и многозначности тенденций психологической интерпретации и рецепции художественного текста сказано немало. Общеизвестно, что в процессе восприятия, понимания, анализа и толкования каждый читатель художественного сочинения вольно или невольно вступает и вовлекается в сложные отношения между текстом и его автором. Сначала он объемно оглядывает происходящие сюжетные события, оценивая их двояко. Рецептор зачастую воспринимает изображаемую действительность с позиций героев, а далее сквозь призму собственного мировосприятия, жизненного и читательского опыта. Содержание и форма литературных произведений обуславливают, что художественный мир текста корректируется и адаптируется в процессе восприятия, анализа, понимания, оценки, интерпретации [1]. Не следует упускать из виду и то, что художественное и психологическое восприятие представляет собой нейролингвистический процесс, протекающий на уровне сознания и подсознания воспринимающего субъекта. Отмечаются такие психоактивные процессы, включающие в себя эмоциональные переживания, вчувствование, вживание, проживание, суггестивность, рефлексивность, экзистенцию, предположение, предчувствование читателя, возникающие в процессе чтения и постижения сути авторской концепции произведения. Особое внимание исследователей обращают на себя аллюзии и ассоциации, вызванные в сознании читателя в процессе истолкования социально-психологического контекста, способов и условий общения автора с читателем, сложностью социокультурной ситуации. Здесь уместно прислушаться к мысли Ю.М. Лотмана о существенной разнице между пониманием сообщения на естественном языке и языке литературы [2]. Обращает на себя внимание и мнение о том, что художественный текст является специфическим «каналом связи», «провоцирующим читателя на изменение его точки зрения, причем таким образом, что он никогда не может понять, когда он прав, а когда не прав» [3, с. 173]. Данный подход наталкивает на мысль о том, что можно говорить о колоде из которого читатель может черпать информацию по мере своих сил и способностей. В таком контексте более приемлемой выглядит идея Н. Фрая, где ученый предлагает рассматривать художественные тексты как «сырой материал» для ассоциативных мыслительных процессов читателя» [4, с. 117]. Следовательно, в основе интерпретации литературного сочинения важно понимание трех планов высказываний: предметного плана, плана смыслового содержания, плана языкового

оформления. Несомненно то, что художественное творчество отдельного народа является своеобразным отражением и воплощением историко-культурного контекста как репрезентации национального образного мышления, мировосприятия и мировоззрения. Но при этом не всегда следует понимать и воспринимать или, по крайней мере, трактовать любой этнический опыт только как истинный «свой», будто в нем нет ничего постороннего и «чужого». Любые экзотические культы, обычаи, верования, суеверия, традиции самых древних цивилизаций, эпохи Возрождения в общем понятны, потому как нечто подобное имелось когда-то, в каких-то исторических эпохах в социально-культурном опыте каждого народа. Иными словами, онтологически не существует такого этнического опыта, который нельзя было бы понять языком интерпретации, смыслового прочтения, комментирования, сопоставления, сравнения, уподобления, переложения, объяснения своего, иного и другого. Это обусловлено тем, что человечество имеет общие верования и культы, схожие архетипы, аналогичное коллективное бессознательное, единую прапамять, то есть, метатекст идентификаций [5, с. 36].

Следует согласиться с известными утверждениями Г. Яусса о том, что «литературное произведение, даже когда оно кажется новым, не представляет собой нечто совершенно новое в информационном вакууме, но предрасполагает его аудиторию к очень определенному виду приема сообщениями, явными и скрытыми сигналами, знакомыми характеристиками или неявными аллюзиями» [6, с. 3]. Таким образом, когда читатели приступают к восприятию и пониманию текста, они привносят в текст свой «горизонт ожиданий», который пробуждает воспоминания о том, что уже было прочитано, доводя читателя до определенного эмоционального отношения [6, с. 23]. Хотелось бы подчеркнуть своеобразную роль аллюзии, ассоциаций, «семантических кентавров» в таком явлении. К тому же отношение между литературным произведением и читателем имеет эстетические, а также культурно-исторические импликации. Эстетическая импликация связана с тем, что первое восприятие произведения читателем обуславливает включение данного текста в читательскую память в его художественно-эстетической ценности в сравнении с произведениями, которые он до этого прочитал. Очевидная историческая импликация вызывается тем, что предыдущий опыт и оценка первого прочтения будет продолжаться и обогащаться в дальнейших истолкованиях, осмыслениях и переосмыслениях из поколения в поколение. Таким образом, восприятие художественного текста тесно связано с ассоциативно-семантическими парадигмами

образов. В результате собственные мысли и чувства читателя усложняют структуру понимания художественного текста, делая его более многозначным и разноуровневым для интерпретации. Очевидно, что понятие «глубина текста» заключается в немалом расхождении между сказанным автором и понятым или непонятым читателем. Итак, должное умение и необходимая компетенция читателя – это способность принимать во внимание многослойность и иерархию смыслов текста и быть готовым к восприятию различных мнений и оценок, замечать причины возникновения контрастных прочтений, уважительно относиться к тексту и любому мнению о нем. Также быть готовым к перипетиям художественно-психологической коммуникации, улавливать продуктивные, позитивные, перспективные подходы и взгляды.

Описание материалов и методов

В статье предпринята попытка рассмотрения семантические и ассоциативные парадигм «образа колодца» в романе Х. Мураками «Хроника заводной птицы» и в повести А. Кекильбаева «Колодец». Перевод названия повести А. Кекильбаева на русский язык, на наш взгляд, не охватывает концептуальную программу автора. В этой связи считаем более уместным и оправданным заглавие переводного текста в формулировке «Бездна». Есть уверенность в том, что такое название вызовет интерес со стороны читательской аудитории, отсылая их к разного рода культурологическим подтекстам, ассоциативными парадигмами.

Очевидный интерес и всемерно усиливающееся внимание литературы и искусства к теме водной стихии и образу гидронимов связано с развитием эстетического познания сложной человеческой сущности в космосе природы, поэтому прежде всего следует обратить внимание на большое количество словарных определений понятия «колодец». В толковом словаре русского языка С.И. Ожегова находим определение: колодец – «укрепленная срубом узкая и глубокая яма для получения воды из водоносного слоя». Еще один словарный сигнификат таков: «Колодец (колодезь, кладезь) – гидротехническое сооружение для добывания грунтовых вод, обычно представляющее собой вертикальное углубление с укрепленными стенками и механизмом подъема воды на поверхность (ведро на верёвке, шесте-журавле, цепи или насос)» [7]. Такое номинативное значение, в котором слово трактуется как некая яма и углубление реализует другие функции при взаимодействии сигнификативного, коннотативного и денотативного компонентов. Как видно, ключевыми понятиями определения являются слова яма, вода,

слой, глубина, углубление, получение и добыча воды. Тем не менее, примеры из фольклорных источников и ранних литературных текстов показывают, что у понятия колодец имеются и производные, переносные, имплицитные, условные, тайные, скрытые дополнительные компоненты значения. Наблюдается разноуровневая семантическая трансформация исходного значения слова. Заметно частое образное переосмысление исходных и прямых определений слова, которые добавляют эмоциональную окраску и демонстрируют особое отношение отдельных этносов к этому объекту и сооружению, призванному обеспечивать всех живительной влагой, питьевой водой.

Известно, что слово колодец использовано в «Ведах» для обозначения облака: являющегося вместилищем живительного, неиссякаемого дождя, который сколько ни проливается на поля и нивы, но всегда заново собирается в новых испарениях. Такой кругооборот воды получил различное толкование в поздних исследованиях. Обращено внимание на то, что облачные источники заключали в себе бессмертную, все оживляющую влагу для всех. В отдельных этнокультурных текстах колодец воспринимается как символический вход в лоно матери-земли. То есть колодец – это своеобразный портал, позволяющий и способствующий переходу в другой мир, в иное измерение, в подземное царство. В космогонических мифах вода ассоциируется с границей между земным и загробным миром. Вместе с тем, встречаются примеры, где колодцы представлены как некое таинственное царство, которое населяют духи, различные потусторонние силы и существа.

Так, у многих народов распространен миф о герое, спустившемся в колодец и попавшем в потусторонний мир. Там он добывает богатство и живую воду, а затем возвращается на землю, преодолевая смерть. Таким образом, колодец связан со смертью, с переходом в другой мир, оживлением. У славян колодец осмысливается как пограничное пространство, как канал связи с потусторонним миром [8]. А по болгарским поверьям, колодец – это канал связи с «тем светом». Болгары на заре склонялись над колодцем, ожидая, что при восходе солнца на водной глади появятся силуэты умерших родственников [9]. В сербских эпических песнях Королевич Марко, по совету вилы заглядывая в колодец, узнает час своей смерти.

В народных эпосах имеются различные сюжетные линии, где священные колодцы дают доступ в иной мир, имеют магические свойства и содержат целебные воды. В сказках и сновидениях, согласно психоанализу, колодцы часто воспринимаются как места проникновения в неизвестные миры бессознательного, скрытого и недоступного, чуждых для будничной жизни.

Наряду с этими фактами в книге И-Цзин, наиболее раннем из китайских философских текстов, колодец символизирует союз внутреннего Я с тайными богатствами подсознания; учением, уходящим корнями в глубокое прошлое, где колодец является центром всего скрытого на свете. Имея связь с подземным миром, колодец нередко содержит волшебные воды, обладающие способностью исцелять людей и исполнять их желания.

Очевидно, что метафорическое изречение «колодец истины и мудрости» обоснованное Демокритом, приобретало новые смыслы, прошло долгую адаптацию в национальных литературах, культурах и искусстве. Философу принадлежит и многозначная фраза – «истина скрыта на дне глубокого колодца». Он в своих трудах указал два вида познания: чувственное и разумное. Чувственное познание он называл «темным», так как оно связано с обманом ощущений, таинственными индивидуальными особенностями познающего субъекта. Изречение про истину, скрытую в глубине колодца, вызвана с трудностью пути к ней. Разговорное выражение «живу, как на дне колодца» имеет различные интимные и имплицитные смыслы.

В японской культуре колодцы считаются входом в другой мир, ведущий в «нижнюю страну», соприкосновение с которой оскверняет и нуждается в ритуальном очищении. В японском фольклоре существуют множество легенд, связанных с призраком, выходящим из колодца. Одна из них – история о привидении замка Химэдзи-дзё. Согласно сюжету легенды, в колодец Окико-идо, расположенному на территории замка, было сброшено тело замученной до смерти служанки по имени Окику, ошибочно обвиненной в краже ценного блюда. С тех пор ночами из глубины колодца можно услышать разные звуки, которые издает плачущая девушка, считая тарелки. Таким образом, колодец – это, с одной стороны, символ жизни (в силу того, что является источником воды), а с другой стороны, – символический вход в страну мертвых, в другой мир, и потому имеющий волшебные свойства. Колодец дает возможность исполнить желание, заглянуть в будущее, достичь нового чудесного перерождения в совершенно другом качестве и ипостаси. Недаром колодец является универсальным знаком инициации. Издавна люди приходили к колодцам в поисках исцеления и знакомится с предсказаниями. Водоем сам по себе воспринимался как святыня, способствующая удивительному появлению живой воды. Вода во многих культурах является символом связи между поколениями, обрядом очищения, источником жизни. Такая сакрализация всех источников воды, в том числе и колодцев, прослеживается в сознании и менталитете многих народов.

Необходимо поддержать идею о том, что освоение пространства и времени казахским народом осуществляется с учетом опыта предыдущих поколений, которые обосновали этноменталитет, соответствующий социально-культурным установкам и ценностям, национальному мировоззрению. Номады знали цену водным источникам, каждый из которых был на особом учете, так как они являлись своеобразными ориентирами в бескрайних просторах, местом телесно-духовного очищения и возрождения силы и энергии. История народа знает немало примеров сакрализации определенных источников. Гидронимы Едиль, Сырдария, Шу, Балхаш, Или, Семиречье не только символически значимы, они определяли пределы и границы казахского общества и ханства. Колодцы во многом обозначали и определяли маршруты караванных путей и кочевий. Примечательно, что у мавзолеев Арыстан баба, Ходжа Ахмета Ясави, Бекет ата и других всемирно известных исторических личностей имеются свои колодцы со священной водой, почитаемые многими поколениями мусульман и казахов. Важно и то, что с образом колодца связаны когнитивные концепты, имеющие неоднозначные интерпретации. Часто используемые выражения «Учение равно копанию колодца иглой», «Не плюй в колодец, откуда пьешь воду» и другие, связанные с водной стихией создают образы, фреймы, ассоциации, связанные с образным воплощением понятия колодец, которые история и память народа хранит долго и передает будущим поколениям.

В работах по казахской этнологии и этнографии утверждается мысль о том, что почитание и вера в целебную силу колодезной воды и водных источников и бассейнов идут из глубины веков. Водным источникам и колодцам приписывали свойства очищения души, излечения от болезней, утоления жажды, спасение от смерти. Колодец связан с такими понятиями, как «глаз воды», обозначающий связь с прошлым, с миром мёртвых, кроме того, как жизнь, как путь сообщения между тремя стихиями – воздухом, водой и землей. Символическое содержание образа колодца – это реализация исходных смыслов архетипа воды, а также собственно ассоциативные составляющие, в ряду которых спасение, жизнь, знание, истина, чистота, включая смерть через глубину – от глубины памяти до глубины земной могилы [10, с. 34].

В тюркской мифологии семантика образа воды дополняется темой смерти: в казахских волшебных сказках и в некоторых текстах народной прозы ведьма-душительница бросает именно в воду легкие женщины, которая беременна и носит предполагаемого наследника престола, желая им смерти. Но водная стихия сначала отвергает, но затем спасает их [11].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в японской и казахской культурах прослеживается неоднозначное отношение к колодцу. С одной стороны, это явное почитание его как источника воды, следовательно, жизни, с другой – восприятие его как канала связи с потусторонним миром. Вместе с этим, образ колодца выражен как теневая реальность и пространственное инобытие, также как живое и ненасытное существо, несущее страдания и ведущий к пропасти. Очевидно, что этот образ обладает как позитивной, так и негативной коннотацией, имеет метафорическую окраску и колорит, символизирующие пограничное состояние между жизнью и смертью. Следует учитывать и то, что «образ колодца» – не только изолированная метафорическая модель. Вследствие своего глубокого возраста и функциональной универсальности данный образ тесно связан с фундаментальными концептами.

Несомненно, что именно в этом ключе актуален сравнительный анализ произведения казахского писателя А. Кекильбаева и автора японского романа Х. Мураками. Предполагается, что образ колодца в данных текстах представлен как самодостаточная понятийная категория и механизм когнитивно-дискурсивного моделирования действительности и жизненных сценариев героев. Понятно то, что они живут в разные эпохи, в разных странах, различных культурных пространствах. Заметны типологические сюжетные линии и ситуации, когда главным героям двух текстов при различных обстоятельствах пришлось находиться долгое время в глубоком колодце, сложно и тесно взаимодействовать с земной и водной стихией. Оба автора пытались обратить внимание читателя на сцены и ситуации многозначного и драматического противостояния и взаимодействия, которое глубже раскрывает сущность героев, способствует воспринимать и понимать невидимые связи и выработать читателю свою модель рецепции текста на протяжении всего анализа и интерпретации произведений.

Результаты

Повесть «Шыңырау» А. Кекильбаева, опубликованный в 1968 году, на протяжении последующих десятилетий был и остается в центре внимания литературоведов, лингвистов, культурологов, киноведов. По мотивам повести поставлены спектакли, снят художественный фильм, написаны картины, которые постоянно привлекают интерес читателей, критиков и исследователей. Повесть была переведена на многие языки мира, имеются положительные отзывы и оценки отечественных и зарубежных исследователей. Проведены международные конференции, посвященные творчеству писателя, материалы которых изданы и

востребованы исследователями. Образ колодца в этом произведении – парадигма сквозного концептуального характера, мера человеческого счастья и несчастья. Креативное формирование данной парадигмы начато уже на уровне заглавия текста, которое в теории литературы оценивается первичной авторской интерпретацией. Слово «Шыңырау» имеет много смыслов на казахском языке, некоторые из них на русском языке можно связать с понятиями, выражающими такие состояния как бездна, бездонность, неизвестность, глубина, безмерность, жадность, жажда, безграничность, таинственность. Такая вербализация парадигмы задана на ментальном уровне и становится пусковым механизмом целого ряда связанных между собой ассоциаций и аллюзий. Образ главного героя Енсепа, потомственного кудукши (колодцекопатель), в этнокультурном плане идентичного, но человека с расколотым и раздвоенным сознанием, сущность которого во многом амбивалентна и неустойчива. Он предсказуем и понятен в быту на земле, а в колодце его психология становится слишком подвижна, резко меняется и он становится непредсказуемым для окружающих своими неоднозначными поступками, с таинственными жизненными установками и неумной жаждой славы. Такие перипетии повести в свое время вызвали немало споров, до сих пор критики предлагают новые интерпретации. Автор обращает пристальный взор на жизненные убеждения и установки главного героя, его непонятным для близких поступкам и действиям. Детально описана ситуация выбора персонажа, принимающего резкие решения вопреки инстинкту самосохранения, правилам и традициям внешней целесообразности. Исполнитель, случайно, ненавязчиво дает знать о себе иная последовательность его жизненных мотивов, целей, ориентиров. Совмещенные картины прошлого, настоящего и будущего мира превращают Енсепа в автора сценария его новой жизни, постановщиком своей иной судьбы, главного действующего лица, зрителя и критика драмы своей жизни. Мечты и интенции героя обладают магической силой, которая может увлечь в бездну, принудить и заставить его согласиться с непонятной схемой действий, а также последовательно, фанатично, жертвенно претворять ее в жизнь. Тайные помыслы о возвышении над другими кудукши, акты мщениия, внутреннее тайное желание профессионального и психологического превосходства разыгрываются в воображении Енсепа, приобретая статус театрализованного действия, закрепляющего значения и смыслы предлагаемых поступков. Не случайно то, что во всех жизненных ситуациях герой А. Кекильбаева считает возможным принять некий облик и занять аутентичную позицию, которая более всего соответствует

выбранной им главной роли, сообразного его представлениям о человеческом счастье и его предназначении. Амбивалентность мыслей и действий Енсепа подчинены стратегии победы сокровенного над его помыслом. Вереница противоречивых поступков героя создает версию «загадочности» души, превративших истинные намерения Енсепа в монопольную собственность. По человеческим законам он не обладает таким правом, так как в ней присутствуют судьбы многих близких ему людей. На передний план выдвигается конечная неподвижная поза, как будто венчающая символический жест картины победы, когда Енsep предстанет перед всеми как великий кудукши, вырывший самый глубокий колодец в истории округа, который обессмертит его имя на века. Автор говорит об опасности, исходящей от анархизма подсознательной силы, хаоса, дремлющих в глубинах человеческой психики. Они способны на многое и могут овнешниться в любом обществе при благоприятных обстоятельствах, где будут поощряться действия и поступки, укладывающиеся в нормы иной порядочности, где можно достичь желаемого результата любой ценой. Сложный драматизм противостояния, возникающий между романтизированной целью и ее рациональным осуществлением наблюдается и в повести «Колодец», и в романе Х. Мураками, где жажда к предельным ориентирам и полноте надуманного счастья внутренне и внешне противоречивы, а стремление к ним трагично. Жесточайшая плата за бездумное стремление к пределу – трагическая смерть героя. Злой бес рассудка, анархизм сомнения, созерцательность идеала, наивная фанатичность, неприятие традиционных этических и нравственных ограничений и постулатов затягивают в свою пучину не только волю, но разум и тело героев. Возникают странные ассоциации, что читатель находится в мире, где торжествует абсурдный принцип «целесообразность без цели». Не случайно писатель заостряет внимание читателя на том, что это занятие копать колодцы Енsep выбрал не по доброй воле. Он с детства мечтал о жизни лидера. Но настоящая незавидная роль ему, по мнению автора, была предопределена его родовой принадлежностью: «Все потомки рода караш, для которых копать колодцы, добывать людям воду стало наследственным ремеслом, с самой колыбели только и слышат разные смешки да пересмешки» [12, с. 431]. Перепробовав различные ремесла и занятия, Енsep был вынужден зарабатывать себе на жизнь ненавистным потомственным трудом. Он не согласен со своей судьбой колодцекопателя и с тем положением, что вся его будущая жизнь будет связана добычей воды из глубины. Он никогда не вникал и не задумывался о полезной гуманитарной сущности потомственного занятия, не понимал

существенную роль и назначение кудукши в ежедневной жизни своего народа. Следует согласиться с мнением о том, что «автор философски размышляет о жизни и смерти кудукши» [13, с. 35].

Роман «Хроники заводной птицы» был опубликован в 1995 году. Глубина содержания, сложность нарративной структуры произведения отмечены многими исследователями. Колодец, представленный как объект и субъект в жизни главного героя романа Тору Окада, появляется в тексте в результате странного стечения обстоятельств. Супруга героя внезапно исчезает, и разгадать тайну этого происшествия должен помочь колодец. Тору Окада вынужден несколько раз спуститься на дно старого высохшего колодца, чтобы в итоге получить ответы на свои вопросы. С образом колодца тесно связана жизнь еще одного героя романа, лейтенанта Мамия, которому однажды в жизни пришлось побывать на дне колодца посреди пустыни. Враги сбросили его тело в глубокую готовую могилу, хотели таким образом избавиться от него. Обращает на себя внимание авторская точка зрения, подробно и детально изображающая события, связанные со спасением лейтенанта. Видимо, писатель не случайно описывает сцены ожидания героем своей смерти в колодце. Вель ему были известны истории людей, падение которых в пропасть имели плачевные последствия и вызвали противоречивые толкования. Пребывание в колодце для лейтенанта – не только постоянная нравственная пытка, но и мысли, несущие душевные и телесные страдания и ведущие в бездну отчаяния и смерти.

Итак, перед нами три персонажа, жизнь и судьбы которых неразрывно связаны с колодцем. Сравнительный анализ позволит обратить внимание на общее и особенное в раскрытии авторами семантической и функциональной специфики взаимодействия героев с образом колодца. Писатели внимательны к изображению внутренних отношений героев к колодцу, ибо им важно то, какую роль сыграл колодец в жизни каждого из них. Наблюдается внимательное авторское созерцание психотипов в неадекватной ситуации. В связи с этим необходимо вспомнить мысли Мартина Бубера о том, что герои любого художественного текста, благодаря ему должны обрести новые жизненные знания о действительности вообще. Известно, что в своей теории оппозиции «Я и Ты» М. Бубер утверждает, что люди живут среди вещей, созданных ими и природой, не задумываются о смыслах, скрыто существующих в них. Но когда отдельное «Оно» входит в действительность отношения с конкретным человеком, то становится «Ты». Для Бубера вся действительная жизнь есть встреча «Я» и «Ты». Через присутствие «Ты» возникает настоящее. «Я» полагает самого

себя только через отношение с Другим. Без сосуществования с «Ты» невозможно самоопределение «Я». Когда человек («Я») вступает в отношение с Другим («Ты»), то другой для него уже не вещь среди вещей, не точка в пространстве и времени, а некая цель и смысл. «Ты» воздействует на «Я», тем самым изменяя «Я» [14. с. 44].

М. Бубер приводит пример того, как определить причины различного восприятия дерева. Так, зачастую оно воспринимается как зрительный образ; как движение, вызывающее струение соков по сосудам; дыхание листьев; нескончаемое общение с землей и воздухом. Его можно отнести к определенному виду деревьев и рассматривать как экземпляр этого вида. В дереве не следует увидеть лишь выражение определенных закономерностей природы и флоры, либо есть возможность представить его в числе какого-то вида и рассматривать его в виде определенного числового соотношения. Однако возможно и такое явление, когда «Я» смотрит на дерево, его захватывает отношение с ним, и отныне это дерево уже для него не «Оно». Сила исключительности завладела сутью «Я». Следует отметить, что аналогичное происходит в жизни и трех героев анализируемых произведений. Они способны воспринимать колодцы не только как природную стихию, но и как искусственный источник воды; глубокую яму, выкопанную кем-то для чего-то. Но, если говорить словами М. Бубера, в их действительной жизни случились встречи с колодцем как столкновение с живым и ненасытным существом. Результаты длительного взаимодействия перевернули многие представления героев об окружающем мире. Они задумались о непостижимости законов мироздания и судьбы, что способствовало и предопределило поиск ответов на возникшие вопросы и правду жизни на дне колодца. Очевидно, что оба писателя креативно использовали идею о глубине и бездонности Демокритова колодца.

Кудукши Енсеп неодинаково взаимодействует с различными колодцами, иногда предметно показывая окружающим неблагодарность своего занятия и то, что он незавидной и грязной работой занимается не по своей воле. Она его тяжелая и ненавистная ноша, предписанная ему родовой принадлежностью. Хотя, стоит отметить, что у героя когда-то был определенный выбор. Например, его отец предпочел потомственному занятию ремесло кузнеца в кочевом ауле, мотивируя свое решение так: «что это, мол, за существование, сегодня находишь кров возле одного, завтра – возле другого куста, как ворон с перебитыми крыльями!» [12, с. 440]. Намного позже Енсеп поймет, почему его отец «изменил дедовскому ремеслу и стал кузнецом, отчего предпочел бедную, зато на людях, аульную жизнь сытому, но одинокому, замкнутому

существованию кудукши» [12, с. 446]. Таким образом писатель обращает внимание читателя на главную мысль повествования. Ведь Енсепа сначала не аутентично оценивает сложившиеся обстоятельства, не вникая в суть значимости колодца для людей и живности. Здесь речь идет об образе и философии существования кочевников, которые в поисках воды и пастбищ были вынуждены совершать длительные и частые перемещения, поэтому приходилось часто менять местоположение аула. Вот как описывает это А. Кекильбаев: «Кочевье – самое большое торжество в скупой на радости, дремотной степи. Взбудораженные, ликующие люди рвутся не просто к обильному пастбищу, к новому месту – они полны надежд, ожиданий чего-то неизведанного, что непременно принесет благотворные перемены в их жизнь» [12, с. 450]. Именно это угнетало Енсепа каждый раз, когда он оставался копать очередной колодец вместо того, чтобы со всеми отправиться на новое кочевье. С годами герой приходит к нерадостному выводу: «Жизнь тех, кто роет колодцы, тускла и беспросветна. Вся радость в ней – углубляющаяся с каждым днем дыра в чреве земли да возрастающая рядом куча грунта» [12, с. 451].

Однако Енсепа к таким тяжелым мыслям привели не менее тяжелые жизненные обстоятельства. Первый колодец, который он выкопал самостоятельно, стал для него источником других чувств и раздумий. Благодаря Енсепу в степи, изнемогающей от безводья и жажды, возник еще один спасительный источник жизни. «Все живое – люди, скот, звери, еще вчера равнодушно взиравшие на этот невзрачный, пустой клочок земли, теперь будут спешить сюда, за тридевять земель, утолить жажду. Крошечный пятачок, этот оазис в высохшей котловине, западет отныне в сознание людей, станет для них сладостной приманкой... Хорошо просматриваемый на плоской равнине каменный сруб колодца был полон воды – этого сока, эликсира жизни; к нему, как в благодатной груди матери-земли, будут припадать отчаявшиеся, истомленные жаждой люди» [12, с. 455]. Автор объемно описывает колодец как благодатный локус в безлюдной степи, имеющий не только ориентирное значение.

Эти мысли превращали Енсепа в счастливого человека. Он не мог нарадоваться тому, что именно он подарил степному народу и своим сородичам еще один источник такой необходимой и ценной воды: «Ее веселый плеск, жизнерадостное бульканье отзывались в сердце Енсепа ликованием. Это он – он! – освободил закованную камнями и грунтом воду, веками томившуюся в их плену. Это он подарил ее людям. Ему казалось, что вода поет радостный гимн жизни и свободе» [12, с. 459]. Писатель подробно повествует сложное состояние своего героя, по

воле судьбы и личного выбора отказавшегося от себя во имя каких-то иллюзорных идей и устремлений.

А. Кекильбаев изначально связывает понятие непостижимости мироздания и образ колодца, вводя сакральную сущность источников воды, их принадлежность и к миру людей, и потустороннему миру. Поиски воды становятся для героя поисками смысла жизни, счастья, переосмысления своей судьбы. Енсеп как бы ищет ответ на вопрос: где находится древо правды его существования. Он начинает верить в то, что несправедливость бытия – это козни каких-то злых сил, околдовавших людей, заставляющих его сородичей жить в социальном хаосе. Оказавшись в сложном замкнутом кругу бытия от кризисных мыслей, от безысходности и он начинает действовать алогично, не вникая в духовно-нравственные проблемы действительности. Как отмечает А. Абдулина, Енсеп выполняет роль медиатора, которому дана возможность передать миру истину о смысле жизни, хранимую самой землей в водах изначальной мудрости [10].

Усугубление, омрачение сложившихся обстоятельств начинаются психологически активно воздействовать на героя, он разочаровывается в своей жизни и работе. Во-первых, это занятие выматывает его физически и морально. Во-вторых, он не получает от него того, чего хочет на самом деле. Материальные блага, получаемые за выполненную работу, уже не радуют. Енсепа все больше угнетает навязчивая идея, что его имя не останется в истории. Начало раздвоения его личности автор описывает так: «Долго не отрывал Енсеп глаз от оставшегося за спиной колодца, который отныне именовался «Вырытый баем Токеном» [12, с. 456]. Колодцы, вырытые кудукши, назывались именем бая, который заказал вырыть этот колодец. Со временем Енсеп убеждается в неблагодарности людей и сородичей, для которых с таким трудом он создает источники питьевой воды: «Вначале в преисподнюю Енсепа направлялись льстивые речи и хвала. Он искренне верил, что весть о новом колодце отзовется радостью в сердцах всех, до кого она донесется. Со временем, однако, он горько разочаровался, ибо убедился, что это далеко не так. Выполнив очередной заказ, он гнал впереди себя скот. А за ним хвостом тянулись сплетни, наговоры, слухи» [12, с. 462].

Заслужив репутацию лучшего специалиста, Енсеп все реже берется за дешевые заказы и непомерно поднимает плату за свою работу. К нему обращаются все реже и реже. И вдруг герой узнает о том, что у него появился знатный соперник и конкурент. Кудукши по имени Калпак берется за любой заказ, а в скором времени распространились слухи о том, что именно он якобы выкопает самый глубокий колодец в степи. И

самое главное, будущий колодец будет носить его имя, а не бая-заказчика. Тщеславие и неуемная жажда Енсепа к славе и всеобщему признанию уже не может выдержать все это. Он берется за новый заказ и планирует вырыть самый глубокий колодец на всем Устюрте. Почти год уходит на работу. Енsep одержим идеей всем доказать, что он лучше всех: «Работал он яростно, ожесточенно, предвкушая долгожданный миг своего величия и торжества» [12, с. 477]. Читатель начинает догадываться, что Енsep переходит опасную черту и не может остановиться на краю бездны.

Но в тот момент, когда ему кажется, что его мечта прославиться вот-вот исполнится, он допускает непоправимую ошибку. Ему мерещится конкурент Калпак, он начинает постоянно с ним бороться мысленно и психологически, не замечает никого и ничего вокруг. Он ожесточенно наносит удар за ударом и проваливается в подземную бездонную реку, которая уносит его в бездну. Так Енsep бесславно и бесследно исчезает из жизни. Автор преднамеренно выбрал тип такого героя, которому под силу поставить и обозначить острые вопросы, важные для своих творческих целей. Писатель умело и обоснованно сумел «нагрузить» своего героя социально значимыми проблемами, предварительно создал крайне необходимый для себя «избыток видения». Енsep – натура эгоистическая, таким его сделали не трудное детство, не безвыходное положение, а обида на судьбу, которая не позволила ему стать видным, знаменитым, богатым, свободным, этого непрестанно хочет и добивается его сознание и душа. А. Кекильбаев вскрывает логически взаимоисключающие, но психологически совместимые побуждения, происходящие одновременно на разных «этажах» сознания героя. Процесс духовной деградации личности, утрата человеческих качеств, неприятие народной мудрости о ценности труда во благо людей – эти формулировки, на наш взгляд, определяют образно-философскую концепцию бытия, которая вырастает то исподволь иногда органически, проходя неоднократную проверку в реальной жизни. Заметно, что автор повести сумел вместить свою концептуальную программу в пластическую художественную интенцию. Системное оперирование динамичным и активным материалом жизненной конкретики и пересоздание его в свободных формах условно-ассоциативной образности создает поэтику превращений и перевоплощений в концептуальном виде.

Колодец в рассказе Кекильбаева одновременно сопряжен с истиной и мучительно опасной бездной, ведущей к познанию и наделённой некой таинственностью. При этом мы наблюдаем отсылку на поэзию Бодлера, который в противоположность истине придумал «колодцы глупости и ошибок». Главный герой копает глубоко, добирается до тех границ, куда

не всем дано попасть. Но душевный мир Енсепа не так глубок, как его колодцы. По сути, у главного героя был доступ к глубоким знаниям, он мог познать себя, жизненно-философскую мудрость своего народа. Но жажда славы мешает ему отделить истинные ценности от надуманных. За это стихия наказывает героя.

Колодец в данном рассказе также олицетворяет живое и ненасытное существо. Он вызывает страх не только у главного героя. «Многие годы никто не осмеливался подойти к этому страшному колодцу. Говорили, будто в нем обитает чудовище, которое и утатило, погубило Енсепа. Находились и такие, что «собственными глазами видели, как однажды высунулся из колодца семиглавый дракон-айдахар» [12, с. 488].

Спустя несколько лет кто-то из смельчаков все-таки решил попробовать воду из колодца. И был поражен качеством воды. Она была «чистая, вкусная, прозрачная как слеза» [12, с. 478].

В этом колодце вода не высыхала никогда. Колодец прославился как самый глубокий и самый многоводный на плоскогорье. Однако называли его не «Вырытый Енсепом», а «колодцем, где утонул Енсеп». Енсеп жаждал того, чтобы его имя увековечили в названии колодца. В таком контексте имя не звучит так светло, как хотел того герой рассказа. Тень – темная сторона личности, она инстинктивна, иррациональна и примитивна. Ее не освещает свет разума. Бессознательные аспекты героя проецируются на других. Проекция мечты изолирует его от окружения, она пытается преобразить миф в копию собственного лица, где реальное отношение к жизни заменяется иллюзорным. Енсеп стал своей тенью, потенциально слабее и проиграл в жестком соперничестве.

В романе Х. Мураками «Хроники заводной птицы» колодец играет ту же роль – раскрытия глубины желаний героев в замкнутом собственном кругу, где герой страстно пытается получить новые образы Истины. Следует отметить, что писатель тщательно анализирует степень этнокультурной идентичности персонажа – это самый узнаваемый прием в произведениях Мураками. В его прозе сначала создается сугубо конкретная жизненная обстановка, а затем ее нарушает и разрушает нечто необычное, странное или магическое. Элементы магического реализма в данном случае используется как инструмент для поиска самого себя в каждом человеке. Модель человеческого сознания у Мураками представлена как равномерно закодированное деление между миром света и тьмы, при этом последний относится к сфере бессознательного. Мураками изображает внутренний мир сознания темным, холодным и безжизненным. Главный герой перемещается между миром света и миром тьмы. Большинство произведений Мураками сконцентрировано на

открывании «черного ящика» воспоминаний и его тщательного анализа на свету. Процессы самокопания, углубления в бездну прошлого героев романа напоминают судьбу Енсепа. Автор романа концептуализирует свою позицию изобретением ностальгического объекта тайного желания своих героев. Обычно это память о пропавшем или умершем друге. И наконец, автор повествует о навязчивом желании рассказчика перенести его из сознания во внешний мир.

В «Хрониках заводной птицы» главный герой попадает во тьму своего сознания через колодец. Тору Окада оказывается в колодце в силу различных жизненных обстоятельств, на первый взгляд, не связанных друг с другом. Он с супругой часто навещался к старику по фамилии Хонда. Его называли обладателем «духовного наития». Во время одной из этих встреч мудрый старик сообщает герою: «Ты не принадлежишь к этому миру, сынок. То, к чему принадлежишь ты, лежит над или под этим миром» [15, с. 63].

Далее старик предупреждает героя о том, что ему нужно остерегаться воды: «Впереди тебя, возможно, ждут тяжелые времена. И это связано с водой. Воды не окажется там, где она должна быть, зато она будет там, где не надо. Но что бы ни случилось, будь с водой очень осторожен» [15, с. 64]. Далее следует такой глубокосмысленный совет: «Когда нужно будет двигаться вниз, отыщи самый глубокий колодец и опустишь на дно» [15, с. 64]. Из последующего диалога читатель понимает, что оказаться на дне колодца для героя означает временную смерть. И ему в скором времени предстоит это пережить.

Встреча главного героя с колодцем происходит так же неожиданно, как и другие события романа. Новая знакомая главного героя предлагает ему сходить посмотреть высохший колодец рядом с заброшенным домом. Первое впечатление героя от этой встречи в романе описано так: «Колодец, как и все, что принадлежало этому дому, казалось, уже давно был заброшен. Здесь ощущалось нечто такое, что я бы назвал «полной потерей чувствительности». Складывалось впечатление, что стоит человеку отвести взгляд от этой картины, как изображенные на ней неодушевленные предметы станут еще неодушевленнее» [15, с. 81]. В этом колодце нет воды. По какой причине он высох – неизвестно. Но это и не так важно, так как в романе Мураками колодец выполняет исключительно роль границы между земным и подземным миром. Это уже не источник живой влаги, а источник знаний и пограничных состояний, которые необходимы главному герою для решения его проблем.

От Тору Окада уходит жена. Она ему сообщает об этом не в личном

разговоре, а в письме. Для героя эта новость становится настоящим ударом. Он вдруг понимает, что совсем ничего не знает о своей супруге.

Объект его желания – это Кумико, причина основного конфликта в романе. Таким образом, искомый предмет в романе – это поиск Кумико и восстановление отношений Тору с ней. На самом деле, конфликт разворачивается между ним и Нобуру, братом Кумико, который меняется от простого злодея в первых частях романа до настоящего исчадия зла к его концу, когда читатель узнает, что он вторгается в тела женщин и физически извлекает из них «внутреннюю идентичность», тем самым лишая их личности. Таким образом, задача Тору – восстановить «внутренний баланс», или внутреннюю идентичность у женщины, которую она потеряла. Все это время он неустанно ищет Кумико.

Разгадать тайны, связанные с личной жизнью Кумико, должен помочь колодец. В него и спускается главный герой. Первые ощущения Тору Окада те же, что мы видим у колодецкопателя Енсепа в колодце. Это страх перед неизвестностью. Далее герой уходит в воспоминания. А потом оказывается в потустороннем мире. И так день за днем в течение полугода Тору Окада спускается в колодец, переходит в иной мир и постепенно приближается к разгадке истины. В один из таких дней у главного героя происходит битва с кем-то из параллельного мира. Тору Окада убивает неизвестного ему, а потом в реальной жизни узнает, что брат его супруги оказался в больнице.

Действительно, в этот момент главный герой как будто решает проблему, освобождает свою супругу от неведомых ему уз, и вдруг в высохший колодец начинает поступать вода. Главный герой едва не погибает, но к нему вовремя приходит помощь. Загадки, мучившие героя, разгаданы. Проблема хоть не решена полностью, но, по крайней мере, появились некоторые ответы на вопросы. В романе колодец способствует главному герою умереть и переродиться, вернуться из иного мира с определенными достижениями.

В сюжет романа автор включил письмо другого героя, лейтенанта Мамия, который в 1939 году служил унтер-офицером в Квантунской армии на границе Маньчжурии и Монголии. В своем письме Мамия рассказывает Тору Окада о своей встрече с колодцем в пустыне. Лейтенант попал в руки к врагам, и те попытались его убить, сбросив на дно высохшего колодца. Лейтенант Мамия не погиб, но то, что он пережил в колодце, навсегда оставило след в его душе: «До сих пор, спустя сорок с лишним лет, я не в состоянии понять, что произошло тогда на дне колодца, что это было» [15, с. 256]. Значительно и это акториальное повествование в романе: «Мне почудилось, что я могу

проникнуть в самую сердцевину своего сознания. И тут я увидел это. Представьте себе: все вокруг меня залито слепящими лучами, и я – в самом сердце этого потока» [15, с. 256].

Лейтенант Мамия был уверен, что он был на пороге того, чтобы познать Истину. Но что-то помешало ему тогда получить это знание. С тех пор лейтенант уже не находил себе покоя. Ему необходимо было добраться до этой Истины. «И сейчас, стоит мне только увидеть где-нибудь колодец, сразу же хочется в него заглянуть. Больше того, если окажется, что в колодце сухо, меня так и тянет спуститься туда. Верно, я все еще продолжаю надеяться, что с чем-то встречу там, внизу. Может быть, если я заберусь туда и стану ждать, эта встреча состоится. ... Мне только хочется отыскать смысл той жизни, которую потерял. Как это вышло? Почему? Хочу докопаться до истины» [15, с. 438]. До конца жизни лейтенант Мамия так и не смог докопаться до истины. Он не стал спускаться на дно колодца, чтобы повторить эту встречу.

Обсуждение

Итак, каждая встреча героев с колодцем дает им новые ощущения, различные ассоциации и опыт. Оказавшись в темном и холодном колодце, все герои испытывают страх и одиночество. Там они теряют ощущение реальности. Жизнь начинает казаться им чем-то относительным и вымышленным. В колодце предаются ностальгическим воспоминаниям. Кроме того, им приходят разные видения. Каждый из них ощущает нечто неузнанное и тайное в себе и рядом с собой. В замкнутом пространстве, где полная тишина, слышны какие-то тайные звуки. Таким образом, в восприятии героев колодец живет своей жизнью, в нем нет абсолютной пустоты и тишины, и в нем возможна встреча с чем-то, что живет в глубине подсознания героев.

Колодец – это метафора, значащая место духовно-нравственной пытки, несущей страдания героям и ведущей их к пропасти и в бездну. В колодце находится теневая реальность и пространственное инобытие. Для героев дно колодца является носителем страшной правды, которая ведет их к безумному поступку. То, что у трех героев возникают примерно схожие ощущения и ассоциации в восприятии и осмысления колодца, связано с тем, что авторы для создания подтекста, надтекста, прототекста, интертекста точно подобрали «пусковые механизмы» читательского восприятия, образы и слова, способные вызвать в сознании определенные модели, стереотипы, культурные традиции. Являясь парадигмой аллюзивного и ассоциативного типа, «образ колодца» вызывает различные устойчивые модели пространства,

связанные с сознанием, подсознанием и бессознательным. Все события в колодце связаны с мифологической семантикой.

Очевидно, что во многих культурах колодец символизирует путь к философской истине, к глубокому знанию. Это наглядно подтверждают произведения А. Кекильбаева и Х. Мураками, где колодец – это граница между земным и потусторонним миром. Оказаться на дне своего колодца желаний, тщеславия, неумных страстей, иллюзорных мечтаний – это тяжкое испытание для любого человека, который там умирает и рождается вновь. Но перерождение возможно только в том случае, если цели человека благородны и социально востребованы, а также верны Истине. Колодец, наполненный эгоистическими устремлениями, ненасытностью, ненавистью. Разочарованиями не может дать живительную силу для достойной жизни.

Встреча героев с колодцем меняет их представления о действительности и, соответственно, саму жизнь. Как отмечает М. Бубер, человек движется по поверхности вещей и испытывает их. Он извлекает из них знание об их наличном состоянии, некий опыт. Он узнает, каковы их сущности и что они из себя представляют. А заодно человек познает и себя, открывает скрытые стороны души и сознания. Если Енсеп, оказавшись у истоков Истины, не понимает ее значения, погибает в наказание за свое тщеславие, то Тору Окада, придающий смысл своим действиям, получает ответы на свои вопросы и возвращается из потустороннего мира живым. А лейтенант Мамия, который однажды приблизившись к истинному Знанию, отступился. Теперь не может осознать Истину, мучаясь до конца своей жизни.

Заключение

Следует заключить, что «образ колодца» в повести А. Кекильбаева и в романе Х. Мураками выполняет и схожие художественно-эстетические функции и имеет особенные семантико-ассоциативные парадигмы, различные коннотации и десигнаты. Он олицетворяет бездну тайных и явных желаний человека, вместилище зла, пространство нравственных страданий. Это – портал, через который можно перейти в иной мир и другое состояние, в тайное подземное царство, испытать себя параметрами другого измерения. Все персонажи, спустившись в колодец и оказавшись в замкнутом кругу и в плену иного мира, пытаются добыть желаемое, а затем вернуться на землю, преодолевая трудности и мучения. Оба писателя осуществляют проверку сущности своих героев через определения их глубоких желаний и помыслов. Вместе с тем, колодец символизирует союз внутреннего «Я» с тайными знаниями

подсознания, выявление темного и скрытого на свет разума. Оказавшись в колодце Енсеп и Тору Окада там борются со своими земными врагами и соперниками, реальными или вымышленными, превращая дно колодца в арену битв. Именно там они приходят к осознанию всевластия темной стороны бытия. Ощувив пограничное состояние на дне колодца, они уже не могут вернуться к прежней жизни. Сравнительный анализ двух произведений самобытных авторов, отдаленных друг от друга в пространственном и временном измерениях, принадлежащих к разным культурам, позволил обнаружить универсальные черты одного субъекта и объекта – «образа колодца». Колодец является не только хранилищем воды, но иместилищем страха, мучений, слез, страданий и потерь. С другой стороны, в отличие от открытых водоемов, колодец находится глубоко под землей, проникает в лоно земли по вертикали. Заметно и то, что в двух текстах прослеживается двойственное отношение к колодцам, как к таинственному месту, скрытому от глаз, возможно к жилище злых духов, потусторонних существ. У всех героев сложное психологическое отношение к пространству и содержимому «образа колодца», в определенной степени присутствует его сакрализация.

Кроме того, такое восприятие колодца типично не только в рамках двух рассмотренных произведений, которые имеют общее, особенное и отличное. Во многих этнокультурах мы встречаем практически идентичные характеристики, связанные с колодцем. Это доказывает наличие элементов коллективного бессознательного, которое через метафору колодца и архетип воды обуславливает появление таких универсальных литературных мотивов.

По нашему мнению, такие парадигмы восприятия, понимания, осмысления, творческой интерпретации образа водной стихии в различных культурах положительно влияет на рецепцию и оценку текстов национальной художественной литературы, так как у читателей из различных лингвокультур могут наблюдаться схожие «горизонты ожиданий», интроспекций, наблюдаемые при рефлексии «образа колодца» в текстах зарубежных авторов.

В прозе А. Кекильбаева и Х Мураками заметны принципиальные моменты схождения на образно-философском уровне, что дает повод для обобщений. Можно отметить общую форму структурированности текстов, где каждый компонент «в неразвернутом виде» связан с общим замыслом авторов, которые ставя во главу угла принцип действенного и конструктивного мышления, являющихся характерной чертой интеллектуальной прозы.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Изер В. Процесс чтения: феноменологический подход. – Москва: Флинта, 2004. – 224 с.
- [2] Лотман Ю.М. Художественное пространство в прозе Гоголя // Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь. – Москва: Просвещение, 1988. – С. 251-293.
- [3] Holland N.N. 5 Readers Reading. – Yale University Press, 1975. – 409 p.
- [4] Frye N. Anatomy of Criticism. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 1973. – 383 p.
- [5] Жаксылыков А.Ж. Аспекты литературной герменевтики. // Материалы международной конференции «Актуальные проблемы переводоведения и литературной компаративистики». – Алматы: Қазак университеті, 2012. – 312 с.
- [6] Jauss H. Toward an Aesthetic of reception. – University of Minnesota Press, – 1982. – 231 p.
- [7] Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Москва: ИТИ Технологии, 2006. – 944 с.
- [8] Толстые Н.И. и СМ. Заметки по славянскому язычеству. 1. Вызывание дождя у колодца // Русский фольклор. – 1981. – Т. 21. – С. 87-98.
- [9] Голубева Е. В. Колодцы как сакральный пространственный локус // Молодой ученый. – 2009. – № 10. – С. 222-225.
- [10] Абдулина А. Б. Художественный мир прозы А. Кекильбаева. // «Поиск» – 2016. – № 1. – С. 102-106
- [11] Художественный мир литературы Казахстана. Вып. 2. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2011.
- [12] Кекильбаев А. Конец легенды. Роман и повести. – Астана: Аударма, 2009. – 656 с.
- [13] Орда Г. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы мәңгілік құндылықтар // «Әбіш Кекілбаев – замананың заңғар тұлғасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазак университеті, 2019. – Б. 31-38.
- [14] Бубер М. Я и Ты. // Два образа веры. – Москва: Республика, 1995. – 175 с.
- [15] Мураками Х. Хроники заводной птицы [пер. с яп. Ивана и Сергея Логачевых]. – Москва: Издательство «Э», 2017. – 800 с.

REFERENCES

- [1] Izer V. Process chteniya: fenomenologicheskij podhod. (The process of reading: a phenomenological approach.) – Moscow: Izdatel'stvo «Flinta», 2004. – S. 201-224. [in Rus.]

[2] Lotman Yu.M. Hudozhestvennoe prostranstvo v proze Gogolya (Artistic space in Gogol's prose) // Lotman Yu.M. V shkole poeticheskogo slova: Pushkin, Lermontov, Gogol'. – Moskva: Prosveshchenie, 1988. – S. 251-293. [in Rus.]

[3] Holland N.N. 5 Readers Reading. – Yale University Press, 1975. – 409 p.

[4] Frye N. Anatomy of Criticism. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 1973. – 383 p.

[5] Zhaksylykov A.Zh. Aspekty literaturnoj germenевtiki. (Aspects of literary hermeneutics.) // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoy konferencii «Aktual'nye problemy perevodovedeniya i literaturnoj komparativistiki». – Almaty: Qazaq universiteti, 2012. – 312 s. [in Rus.]

[6] Jauss H. Toward an Aesthetic of reception. – University of Minnesota Press, 1982. – 231 p.

[7] Ozhegov S.I., Shvedova N.Ju. Tolkovyj slovar' russkogo jazyka. (Explanatory dictionary of the Russian language.) – Moscow: ITI Tehnologii, 2006. – 944 s. [in Rus.]

[8] Tolstye N.I. & SM. Zametki po slavjanskomu jazychestvu. 1. Vyzyvanie dozhdja u kolodca (Notes on Slavic paganism. 1. Making it rain at the well); Tolstoj N.I. Mifologicheskoe v slavjanskoj narodnoj poezii. (Mythological in Slavic folk poetry) // Russian folklore. – 1981. – T. 21. – S. 87-98. [in Rus.]

[9] Golubeva E. V. Kolodcy kak sakral'nyj prostranstvennyj lokus (Wells as a sacred spatial locus) // Molodoj uchenyj. – 2009. – № 10. – S. 222-225 [in Rus.]

[10] Abdulina A. B. Hudozhestvennyj mir prozy A. Kekil'baeva. (The artistic world of A. Kekilbayev's prose.) // «Poisk». – 2016. – № 1. – S. 102-106 [in Rus.]

[11] Hudozhestvennyj mir literatury Kazahstana. Vyp. 2. (The artistic world of literature of Kazakhstan. Issue 2.) – Almaty: Abai KazNPU, 2011. [in Rus.]

[12] Kekil'baev A. Konec legendy. Roman i povesti. (The end of the legend. Novel and novellas.) – Astana: Audarma, 2009. – 656 s. [in Rus.]

[13] Orda G. Äbiş Kekilbaev şyğarmalaryndağy мәңгілік құндылықтар. (Eternal values in the works of Abish Kekilbaev). Jinaqta: «Äbiş Kekilbaev – zamananyñ zañğar tülğasy» atty halyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferensianyñ materialdary. – Almaty: Qazaq universiteti, 2019. – B.31-38. [in Kaz.]

[14] Buber M. Ja i Ty. // Dva obraza very. (Me and you // Two images of faith). – Moscow: Respublica, 1995. – 175 s. [in Rus.]

[15] Murakami H. Hroniki zavodnoj pticy (The Wind-Up Bird Chronicle) [per. s jap. Ivana i Sergeja Logachevyh]. – Moscow: Izdatel'stvo «Je», 2017. – 800 s. [in Rus.]

X. МУРАКАМИ МЕН Ә. КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚҰДЫҚ ОБРАЗЫНЫҢ ПАРАДИГМАЛАРЫ

Есембеков Т.У.¹, *Баязитов Б.Б.²

¹ф.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, Алматы, Қазақстан

e-mail: esembekov53@mail.ru; orcid:

<https://orcid.org/0000-0001-6682-473X>

*² аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

e-mail: bayazitov.b@kaznu.kz; orcid:

<https://orcid.org/0000-0001-7955-1427>

Аңдатпа. Мақала Әбіш Кекілбаевтың «Шыңырау» повесі мен Харуки Муракамидің «Ұшқыр құс шежіресі» романындағы «құдық образының» мән-мағынаны қалыптастыру және көркемдік-психологиялық түсіндіру парадигмаларын зерттеуге арналған. Жүргізілген салыстырмалы талдау жазушылардың ұлттық-мәдени көзқарастарымен және шығармашылық даралығының ерекшеліктерімен «құдық образын» бейнелеудің детерминизмін байқауға мүмкіндік берді. Мағынаны арттырудың жаңа кодтарын құру үшін авторлардың ассоциативті-семантикалық түрлендірулердің әртүрлі тәсілдері мен шығармашылық мүмкіндіктерін көрсететін мысалдар келтірілді. Құбылысты бейнелеудегі авторлық ұстанымның семо-коннотативті әлеуетін талдау авторлар әлемін жеке қабылдаудың мәдени, мифологиялық парадигмаларын ашады. Әр қаламгердің көркемдік даралығының құрамдас бөлігі ретінде құдық образын метафоралық жолмен бейнелеудің көркемдік-эстетикалық мәні ашылды. Проблемалық-салыстырмалы және контекстік талдаулар, семантикалық-семиотикалық тәсіл жапон және қазақ халықтарының мифтері мен аңыздарындағы құдық субстанциясының көркемдік, символдық мазмұнындағы ортақ және ерекше тұстарын ашып, сипаттамалық талдау жасауға мүмкіндік берді. Ал түрлі халықтар танымындағы құдық образының маңызын, рөлі мен өмірлік мәнін, рухани негіздерін арнайы зерттеген ғалымдардың еңбектері зерттеу нысаны мен пәнін кеңейтіп, тереңдетуге негіз болды. Қарастырылып отырған мәтіндердегі мазмұндық жоспар мен көркемдік жоспарды этномәдени тұрғыдан салыстыру екі қаламгердің авторлық интенциясындағы құдық образының семантикалық интерпретациясының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Кластерлік талдау Ө. Кекілбаев пен Х. Муракамидің метафоралық ойлауының аксиологиялық және онтологиялық тұрғыдан айтарлықтай ерекшеленетінін көрсетті. Жұмыстың ғылыми маңызы: екі мәдениеттегі «құдық» образының нақты құндылық-этикалық түсіндірмелері мен түсініктері айқындалып, авторлардың метафоралық дүниетанымы кейіпкерлердің этномәдени бірегейлігінің белгілі бір мәселелерін қысқа және көлемді интерпретациялауда күрделі көркемдік қызмет атқаратыны алғаш рет анықталды. Құдық образы жеке тұлғаның ең маңызды қайшылықтарын білу үшін қолданылғандығы, бұл авторларға адамның дамуы мен деградациясының ең терең үрдістерін, оның санасының екіленуінің себептері мен үдерістерін, үстемдік пен бағыну полюстері арасындағы тұрақсыз күйді сезінуге мүмкіндік беретіндігі жайлы өзіндік көзқарас ұсынылды. Жапон және қазақ мәдениеттеріндегі су құбылыстарын қабылдау ерекшеліктері туралы тұжырымдардың құндылығы мен тәжірибелік тұрғыда маңыздылығы атап өтілді.

Тірек сөздер: Демокрит құдығы, метафора, рецепция, ассоциативті өріс, психологиялық қабылдау, күту көкжиегі семантикасы, архетип, қасиетті мекен, су, шыңырау

PARADIGMS OF THE IMAGE OF THE WELL IN THE WORKS OF H. MURAKAMI AND A. KEKILBAYEV

Esembekov T.U.¹, *Bayazitov B.B.²

¹Doctor of Phil. Sc., Professor of al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

e-mail: esembekov53@mail.ru; orcid:

<https://orcid.org/0000-0001-6682-473X>

^{*2}Senior lecturer of al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

e-mail: bayazitov.b@kaznu.kz; orcid:

<https://orcid.org/0000-0001-7955-1427>

Abstract. The article is devoted to the study of the paradigms of meaning formation and the artistic and psychological interpretation of the image of the well in the story “The Well” by Abish Kekilbaev and the novel by Haruki Murakami “The Wind-Up Bird Chronicle”. The conducted comparative analysis made it possible to observe the determinism of the image of the image of the well with the national and cultural attitudes of the writers, and with the peculiarities of the creative individuality of the authors. Examples are given that testify to the various ways and creative possibilities of associative-semantic transformations of the authors to create new codes of meaning increment. The analysis of the semo-connotative potential of the author’s position in the depiction of the elements reveals the cultural, mythological paradigms of the

personal perception of the world by national writers. The artistic and aesthetic significance of the metaphorical way of depicting the image of a well as an integral part of the artistic individuality of each artist of the pen is revealed. The problem-comparative and contextual analyzes, the semantic-semiotic approach made it possible to discover the common and special in the artistic, symbolic content of the substance of the well in the myths and legends of the Japanese and Kazakh peoples, and the descriptive analysis of the works of scientists who specifically studied the essence, role and vital significance, the spiritual foundations of interpretation the image of a well in the knowledge of different peoples, became the basis for expanding and deepening the object and subject of research. An ethnocultural comparison of the content plan and the expression plan in the texts under consideration made it possible to determine the features of the semantic interpretation of the image of the well in the author's intention of the two writers. Cluster analysis has shown that the metaphorical thinking of A. Kekilbaev and H. Murakami differ significantly in axiological and ontological terms. The scientific significance of the work: along with the identification of specific value-ethical interpretations of the image of the "well" in two cultures, it was also revealed for the first time that the metaphorical worldview of the authors performs a complex artistic function in a concise and voluminous interpretation of certain problems of the ethno-cultural identity of the characters. The article presents its own view that the image of the well is used to understand the most significant contradictions of the personality, which makes it possible for the authors to penetrate into the deepest processes of development and degradation of a person, the causes and processes of the bifurcation of his consciousness, the unstable state between the poles of domination and subordination. The value and practical significance of conclusions about the features and differences in the perception of the water element in Japanese and Kazakh cultures are emphasized.

Keywords: Democritus well, metaphor, reception, associative field, psychological perception, semantics horizon of expectations, archetype, sacred locus, water, abyss

Статья поступила 09.03.2023

ӘОЖ 82-13

ГТАХР 17.82.10

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.032>

САПАРҒАЛИ БЕГАЛИН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХ ТАҒЫЛЫМЫ

*Ибрайханова А.¹, Әлтай А.²

*¹«Әдебиеттану» мамандығының 3-курс докторанты,

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,

e-mail: akmaral_rollan@mail.ru

²фил.ғыл.док., Л.Н.Гумилев атындағы

Еуразия Ұлттық университетінің профессоры

Астана, Қазақстан, e-mail: Akzhol777@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ балалар әдебиетінің көрнекті өкілі С.Бегалиннің «Абақ арманы», «Баян жүрек» поэмалары негізге алынған. Мақаланың басты мақсаты – ақын поэмаларындағы тарих тағылымын ашып көрсетіп, заман талабына сай жаңаша зерделеу. Мақалада поэма терминіне берілген анықтамалар сараланып, әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасалынды. С.Бегалиннің шығармаларына берілген ғылыми тұжырымдардың танымдық сипаты туралы пікір білдірген әдебиет зерттеушілері Қ.Ергөбек, Қ.Алпысбаев, А.Нұрқатовтың еңбектері басшылыққа алынды.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы: С.Бегалин поэмаларындағы ел мен жер тағдыры, халық арасынан шыққан дара тұлғаның тағдырын бейнелеген шығармаларының тақырыптық және көркемдік қуаты зерделенді. Ақын поэмаларының көркемдік-идеялық ерекшеліктері талданып, кейіпкер бейнесін жасау, олардың рухани дүниесін ашу сияқты көріністерді шебер суреттегені жайлы айтылды.

Мақаланың негізгі теориялық тұжырымдары қазақ әдебиетінің тарихы мен балалар әдебиетіне өзіндік үлес қосады деп ойлаймыз. Сондай-ақ зерттеудің нәтижелерін жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне арналған пәндерді оқытуда, арнаулы семинарлар жүргізуде пайдалануға болады.

Эпикалық жанрдың тамырын тереңге жайған, бастауын сонау ауыз әдебиетінен алатын көне түрі – тарихи жырлар. Тарихи жырлар негізіне өмірде анық болған әлеуметтік, саяси оқиғалар алынады. Тарихи жырларда ақынның дәл өз дәуірінің заманалық оқиғасы сөз болады. Ол уақыт өте келе барып қана тарихи сипат алады. Тарихи жырлар бір дәуірдің емес, нақтылы әлеуметтік-тарихи тартыстардың елесі.

Ғасырлар бойында кең байтақ қазақ жеріне, оның қазына байлығына қызығып, құныға шапқан дұшпандарға қарсы өрлік пен ерлік, қайсарлық пен қаһармандық танытқан ерлердің ісі жайлы көптеген эпостық жыр туған. Ел қамын ойлаған, жер тұтастығы үшін атқа мінген, соңына дүйім елді ертіп, дұшпанына атой салған ержүрек батырлардың биік тұлғасын жасау, олардың ерлік істерін дәріптеу кеңес дәуірі кезіндегі ақындардың шығармаларынан кең орын алды.

Ал С.Бегалин поэмалары өз заманының көкейкесті мәселелерін қамтып, тарихи жайларды қалт жібермей, дәл де көркем бейнелеуімен ерекшеленеді. XX ғасыр басында қазақ поэзиясында поэма жанрының қалыптасуына өзіндік үлес қосқан С.Бегалиннің тарихи тақырыпқа арнап жазылған «Абақ арманы», «Баян жүрек» поэмалары сан қырлы шығармашылығының бір биік белесі.

Жұмыста сипаттау, жүйелеу, жинақтау, тұжырымдау әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: қазақ поэзиясы, балалар әдебиеті, эпикалық жанр, ерлік істер, әлеуметтік-тарихи тартыс, адами құндылық, саяси оқиға, жанрлық ерекшелік

Негізгі ережелер

Қазақ әдебиеті өкілдерінің әдеби мұрасын бүгінгі тәуелсіз таным тұрғысынан зерттеп, тың тұжырымдар жасау әдебиеттанудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылмақ. XX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап қазақ әдебиетінің дамуына ерекше үлес қосқан қаламгерлер қатарында балалар әдебиетінің көрнекті өкілі, ақын, жазушы, көсемсөзші Сапарғали Бегалиннің алар орны ерекше.

С.Бегалиннің әдеби мұрасынан тарихи тақырыпқа жазылған поэмалар ерекше орын алады. Ақынның ертегі-поэмасымен сусындап өскен жасы кіші оқырмандар есейе келе қаламгердің тарихи тақырыпқа негізделген поэмаларымен оқып танысады.

Жұмыста ақынның «Абақ арманы», «Баян жүрек» поэмалары негізге алынып, кейіпкерлер бейнесін сомдаудағы ерекшеліктері қарастырылады. Ақын поэмаларындағы тарих тағылымын зерделеу, тарихи кейіпкерлердің бейнесін ашып көрсету, адами құндылықтар мен табиғат көріністерін суреттеуде көркемдік құралдарды қолданудағы ерекшелігіне баса назар аудару мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Кіріспе

Өзектілігі. Ақын-жазушылардың өмір жолын зерттеп, олардың шығармашылық мұрасы туралы іргелі еңбек жазып жүрген әдебиет зерттеушілері баршылық. Алайда олардың еңбектерін оқи отырып, белгілі бір қаламгердің әдеби мұрасы туралы жеткілікті деңгейде зерттеліп болды деп толық айта алмаймыз. Қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, өзіне ғана тән стилі, өрнек-баяуы бар көрнекті қаламгер ретінде қалыптасқан Сапарғали Бегалин жайлы осылай айтуымызға әбден болады.

Зерттеу еңбегімізге негіз етіп алынған поэмалар тарихи оқиғаларды көркем бейнелеуімен ерекшеленеді. Қазақ поэзиясында поэма жанрының қалыптасуына өзіндік үлес қосқан қаламгердің тарихи тақырыпқа арнап жазған поэмаларын бүгінгі жаңа дәуір биігінен саралап, жаңғырту, бағалау зерттеудің өзектілігі болмақ.

Ақын поэмаларының дені қазақ халқының кешегі басынан өткізген өмір көрінісі болғандықтан халықтың белгілі бір кезеңдері турасында, заманы жайлы үлкенді-кішілі тарихи оқиғалар төңірегінде сөз болады. Ғасырлар бойында кең байтақ қазақ жеріне, оның байлығына қызығып, құныға шапқан дұшпандарға қарсы өрлік пен ерлік, қайсарлық пен қаһармандық танытқан ерлердің ісі жайлы көптеген жыр туған. Бұған ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда жасаған Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек, Олжабай, Исатай, Махамбет, Досан, Бекет, Жанқожа, Өтеген, Сұраншы туралы жырлар мысал бола алады.

Ел қамын ойлаған, жер тұтастығы үшін атқа мінген, соңына дүйім елді ертіп, дұшпанына атой салған ержүрек батырлардың биік тұлғасын жасау, олардың ерлік істерін дәріптеу сол кезеңдегі ақындардың шығармаларынан кең орын алды. С. Бегалин поэмаларындағы тарихи кейіпкерлер Абақ, Түлек, Сайым батырлардың бейнесін жаңаша көзқараспен талдау, олардың бейнесін өзге қаламгерлердің шығармаларындағы кейіпкерлермен салыстыра зерделеу зерттеу жұмысының жаңашылдығы болып табылады.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – ақын поэмаларының көркемдік деңгейін, оқырманға берер эстетикалық тағылымын және қаламгерлік шеберлігінің қыр-сырын ашып көрсету. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер көзделеді:

- ақын поэмаларындағы тарихи оқиғалардың мәніне үңілу;
- кейіпкерлер бейнесін сомдаудағы шеберлігін айқындау;
- ақын поэмаларын жан-жақты талдай отырып, оның әдеби процес-тегі маңызын көрсету;
- поэма жанры туралы әдебиеттанушы ғалымдардың пікірлерінен мысалдар келтіріп, тұжырымдау.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу барысында жүйелеу, салыстыру, баяндау, талдау әдістері пайдаланылды. Ақын поэмаларындағы тарихи оқиғалар мен өз елін жаудан қорғаған батырлардың ерлік істері баяндалып, өзге қаламгерлердің шығармашылығымен салыстыра қарастырылды.

Сонымен қатар, мақалада поэма жанры туралы М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Ә.Нарымбетов сияқты ғалымдардың теориялық көзқарастары, С. Бегалиннің өмірі мен шығармашылығын зерттеген Қ.Ергөбек, Қ.Алпысбаев, А.Нұрқатовтың еңбектері басшылыққа алынды.

Талқылау мен нәтижелер

Поэма - белгілі бір оқиғаны, адам тағдыры мен заман шындығын өлеңмен суреттейтін көлемді поэтикалық туынды. Поэмада кейіпкердің өмір сүрген қоғамының тұрмыс-ерекшеліктері және уақыт кезеңін қамтитын объективті көріністермен қатар оның іс-әрекеті, мінез-құлықтары, өзара қарым-қатынастары сипатталады. Сапарғали Бегалин «Абақ арманы», «Баян жүрек» поэмаларында тарихи оқиғаларды негіз етіп алып, заманының тыныс-тіршілігін дәл суреттей білген.

Қазақ балалар әдебиетінің өсу, өркендеу, даму барысында көрнекті роль атқарып келе жатқан негізгі жанрдың бірі - поэма. Оның терминдік түсінігі мен жанрлық ерекшелігі жайлы «Әдеби энциклопедиялық сөздікте»: «Поэма - лирикалық және баяндаушылық сюжетті қамтитын көлемді өлеңдік шығарма [1, 294 б.] деген анықтама берілген.

Қазақ әдебиеттану ғылымында поэма жанрының ерекшеліктері туралы әдебиеттанушы ғалым Қ.Жұмалиев: «Поэма өлеңмен жазылуының, сюжетке құрылуының үстіне оқиға бірлігінің сақталуы, бөлшектерінің біркелкі келуі және солардың барлығы асқан шеберлік, іскерлікпен жанды, жинақы түрде суреттелуі шарт, онсыз ешбір поэма өз дәрежесіне жете алмайды» [2, 228 б.], – деген пікір білдіреді.

Әдебиет зерттеушісі Қ.Ергөбек «Мейірім шуағы» атты әдеби-сын еңбегінде балалар поэмасының қалыптасуы мен дамуына талдау жасай келіп, шағын өлең мен поэма сюжеті бір емес екенін айтады.

«Эпикалық поэма үшін жанрына лайық сюжет құру қажет. Қысқа өлең үшін бір ғана көркемдік деталь жеткілікті болуы мүмкін. Ал балалар поэмасы үшін ондаған деталь қажет. Кішкене өлеңдегі авторлық баяндау мәнері бір басқа да, эпикалық баяндау мәнері екінші басқа. Шағын жанрда да балалардың қызықты характерін ашып, соны образ жасауға болар, дегенмен эпикалық жанрда характердің сан-алуан қыртысын ашып, кемел образ жасау мүмкіндігі молырақ жатса керек»

[3, 77 б.], – деп балалар поэмасына қойылатын негізгі талаптарды атап көрсете отырып, Ө.Тұрманжанов, М.Әлімбаев, С.Бегалин, Ө.Тәжібаев, Ж.Смақов сияқты балалар ақындарының шығармашылығына талдау жасайды.

Кез келген мазмұнды әдеби шығарма шынайы тарихтың дерегі болып табылады. Ал шынайы тарихтың әрбір дерегі өз дәуірінің тарихи шындығының көптеген элементтерін кез келген түрде, кез келген мөлшерде, кез келген арақатынаста қамти алатыны белгілі [4].

Ақын поэмаларының дені қазақ халқының кешегі басынан өткізген өмір көрінісі болғандықтан халықтың белгілі бір кезеңдері турасында, заманы жайлы үлкенді-кішілі тарихи оқиғалар төңірегінде сөз болады.

С.Бегалиннің халық өмірінің сан қырын ашып, кейіпкерлер жүйесін сәтті сомдаған поэмасының бірі - «Абақ арманы». Поэмада Абақ бейнесі ерекше сомдалады. Абақтың ерен ерлігі, көрген бейнеті бейнелі тілмен көркем суреттеледі.

Кең иық, шалқақ топшы, балғын білек,

Бура сан, қасқыр жота, өр көкірек.

Қайтпайтын жаннан беті өрт мінезді,

Сан жаудың алдын тосқан найза тіреп [5, 183-184 бб.].

Бұл арада ақынның Абақ бейнесін сомдаудағы төкпе шешендігін көруге болады. «Қармаулы», «қасқыр қабақ», «қалбағайлы» деген теңеулер арқылы автордың қазақтың байырғы тілін, сөз саптауын көп қолданатынын байқаймыз. Оның ана тіліміздегі ұмыт болып қалған, архаизмге айналып бара жатқан кесек мағыналы көп сөздерді қайта жаңғыртудағы еңбегі айрықша екеніне куә боламыз.

С.Бегалин поэмадағы жағымсыз образдар бейнесін жасауда, сараң байлардың – Аққозының, Нұрланның, Садықтың озбырлығын суреттеуде ақындық шеберлігін одан әрі шындай түседі. Олардың өз мақсат-тілектерін жүзеге асырудағы қарым-қатынастарынан мінез-қылықтары шынайы әрі көркем ашылған.

Аққозы - Нұрлан жауы көп алысқан,

Ығыр ғып ел тонатып сан салысқан.

Көп тұлпар, талай көкжал басын жұтып,

Арасы Қыр мен Сырдың қайғы құсқан [5, 186 б.], –

дейді. Автор оқырман қауымға байларды осылай сипаттап таныстырады. Олардың іс-әрекеті мен жауыздықтары туралы оқырманға хабардар етіп отырады.

Тау шерлі, дала зарлы, бел күрсінген,

Қан жұтып, қара киіп ел күрсінген.

Әлсізді күшті әжуалап,

Жем үшін жыртқыш сұмдар елді бүрген [5, 189 б.], –

деп сол кездегі заман келбетін, ел тағдырын ақын көркемдік шешіммен бере білген.

Заман өзгерген, өткенге сын көзбен қарайтын, қоғам шындығын салмақтайтын қазіргі күннің көзқарасымен алғанда, С. Бегалин советтік кезеңдегі белгілі бір саяси шеңберден шыға алмай отырғаны күмәнсіз. Өйткені күллі көшпелі дәуірдің болмыс-бітімін бір ғана «Абай жолы» атты роман-эпопеясына сыйдырып, тарих сахнасынан шегініп бара жатқан әлеуметтік құбылыс, қоғамдық формация, далалықтардың өмір сүру салтын, құл иеленген көне шығыс және отарлаушы батыс елдеріне мүлде ұқсамайтын жауынгерлік рухтағы түркілік көшпелі өркениеттің қан тамырын, рулық-тайпалық тарихын, ұлттық дүниетанымын, деректі образдарын суреттейтін М. Әуезов үстем тап болып есептелген шонжар тұқымдарды жағымсыз бейне етіп суреттеуге амалсыз мәжбүр болғаны айдан анық. Аға сұлтан Құнанбай, Шұбар есімімен берілген Шәкәрім сияқты текті, беделді, ақыл-парасаты асқан, ел қамын ойлайтын қазақтардың қара халықты қанаушы, әмірші, өктем, жуан тұқым болғандықтан ғана әлеуметтік теріс кейіпкерге айналып кеткені сондықтан болатын.

С.Бегалин байларды, билерді, батырларды ішінара жағымсыз бейне ретінде көрсетпесе шығарма советтік цензурадан өтпей, одан әрі оның жарық көруі де екіталай болар еді.

Поэмада Абақ Аққозының әмірімен Нұрлан байдың ауылын шауып, сол жолы қапылыста қолға түседі. Нұрлан бай зынданда айлап қамауда жатқан Абақты Ташкеннен келіп, сауда-саттықпен айналысып жүрген Садық деген саудагерге қос қара ала итке сатып жібереді. Ақын Абақтың тән азабынан тартқан қорлығын ашына жырлайды. Осы арқылы сол кездегі байлардың озбырлығын әшкерелейді. Автор Абақтың сатылып кетіп бара жатқандағы аянышты халін әсерлі жеткізген.

Егер де өлмей өтсем мынау шөлден,
Бұл да бір бейнет шығар тәнім көрген.
Тән түгіл жан қорлығы бұдан да ауыр,
Сатылып ит орнына ит боп көнген [5, 190 б.], –

дейді. Намыс оты шарпыған Абақтың бір қапылыста Садық байды өлтіріп, тұтқыннан қашып шығуы - поэманың шешімін тапқан тұсы.

Абақ еліне қайтып оралады. Мұны естіген Нұрлан бай өзінің өміріне қауіп төнгенін сезіп, Аққозыдан бітімге келуін және Абақты өз қолына беруін сұрайды. Өз елінің өзіне пана болмасын сезген Абақ қашып кетпей, дұшпанымен айқасып кетеді.

Абақ бейнесін реалистік сипатта сомдаған ақынның жадында өзінің немере ағасы билеуші, шонжар топ қуғындап, «ұры» атаған атақты

Мәди Бәпиұлының ауыр тағдыры қылаң береді. Негізінде ел ішінде талантты ерлер айналасындағы надан жұрттың құрбаны болып кете барғаны Иманжүсіп, Ақан сері, Біржан сал, Мұхит сияқты тұлғалардың өмір жолынан, жазмышынан білінбей қалмайды.

Поэмада бай-шонжарлардың соңына ілесіп жүрген туған елінің мүшкіл халі Абақтың қоштасардағы сөзі арқылы беріледі.

Қош бол, ел Аққозының артына ерген,
Жәпектей сұмырайға тізгін берген.
Жазығым жан аямай шоқпар болдым,
Кегінді ап, жұмсағанда талай жерден.
Мені итке Нұрлан сатып қорлағанда,
Күтіп ем кек қуар деп мен сендерден,
Сол жауға мені тағы ұстап бермек
Болдыңдар, елшісіне іздеп келген [5, 205 б.].

Абақтың осы сөзінен сол кезеңдегі қоғамдық-әлеуметтік мәселелер айқын сезіледі.

М. Әуезовтің «Барымташы» атты әңгімесінде байдың мүддесі үшін бекер күйіп кеткен, жылқы айдап әкелуге барып, қапыда қаза тапқан ердің тағдыры Абақ сияқты ерлердің ащы тауқіметін таныта түсері шындық. Қолында билігі барлар қашанда өктемдігін жүргізуде өзгелерді пайдаланады. Адамзат қауымы мұндай кептен арылмай келе жатыр.

Поэmanın соңында ақын Абақ мергеннің басынан өткен ауыр тағдырын жырлайды. Абақтың Мария қызбен тауда танысып, ақыры екеуінің арасында таныстықтың махаббатқа ұласуы суреттеледі.

Ақын поэмадағы Мария бейнесін:

Марияға жаннан бөлек біткен көрік,
Көркіне көз тоймаған тұрған көріп.
Алтын шаш, қаршыға көз, қиылған қас,
Тал бойы таспа сымдай қойған өріп [5, 207 б.], –

деп суреттейді.

Поэмада Абақтың осы бір бақыты көпке ұзамайды. Сүйген қызы Марияны улы жылан шағып, құздан құлап мерт болады. Поэма соңы Абақ мергеннің тіршіліктен бақыт таппаған ауыр трагедиясымен аяқталады.

Бұл жерде автор улы жыланды жастардың аяғынан шалған заман уы ретінде беріп отыр. Мүмкін, ашық айта алмаған советтік қоғам шындығын метафора арқылы бүркемелеп бергісі бар.

Аттың сыны, жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар, ер қанаты саналған қас жүйрікті асқан пафоспен суреттеу көне толғаулар мен эпикалық жырлардан жалғасқан ұлттық сөз өнерінің ерекшелігі болумен

қатар қазақ поэзиясын көкке көтерген құбылыс. Сондай-ақ ақынның поэмада тұлпарлар сынын суреттеуде Абай Құнанбайұлы мен Илияс Жансүгіровтен үлгі алынып тұрғаны көрініп тұрады.

Түйтенің арық борбай арса көгі,
Түлкі төс, бота тірсек арша Көгі.
Жиын, той шаппай бәйге ұсынатын,
Нұрланның қай жиынға барса Көгі [5, 205 б.].

Автор поэмада табиғат суреттерін негізгі оқиғаға шебер байланыстырып, шығарманың идеялық мазмұнын аша білген. Поэмадағы адам мен табиғат егіз, екеуі етене тұтасып кеткен.

Поэманың негізгі арқауы, бағыты - халық бостандығы, адам еркіндігі. Ол кейіпкерлер арасындағы тартыс үстінде өрбиді. «Қазақ энциклопедиялық сөздігінде» тартыс туралы көркем шығармадағы сюжет желісіне арқау болатын, айрықша шиеленіскен түрде көрініс беретін қақтығыс, қайшылық, күрес деген анықтама беріледі [6, 619 б.].

Ақын поэмада Абақ қайғысын сомдау арқылы халық трагедиясын жырлай білген. Абақ - халықтың қайнаған ортасынан шыққан, жан-жүрегі елдік мұрат деп соғатын жан. Поэма - кешегі көшпелі қазақ өмірінің бастан кешкен алуан түрлі тұрмыс-тіршілігін суреттейтін өнер туындысы. Шығарманың негізгі бағыты халқының бостандығы, адам еркіндігі үшін жанын салып жүрген азамат ерлігін, қысылған шақтағы амалсыз әрекетін көрсету болған. Поэманың оқиғасы қою, сюжеттік желісі күрделірек болғанымен тілі жеңіл жазылған.

Қоғам өзгермей, адам өзгермейді. Қоғам әлеуметтік әділетсіздіктер мен теңсіздіктерден көз ашпаса, Абақ сияқты елі үшін туған ерлер құрбан бола бермек. Олардың өмірінде тұрақтылық болмайды, ат үстінде арпалысып өтерге үкім етілгендей аласапыран күй кешіп, озбырлық пен күншілдіктің кеселін тартып өтеді.

С.Бегалиннің көлемді, әрі көркем және шоқтығы биік шығармаларының бірі – «Баян жүрек» поэмасы. Аталған шығарма қазақ халқының ертедегі өмір тарихы мен қазақ-жоңғар арасындағы жаугершілік заманды суреттейді. Ақын осы көлемді туындысында бірде тарихи оқиға, нақты тарихи адамды арқау етсе, енді бірде заманның, ел өмірінің шынайы болмысын көрсету арқылы өткеннің сипатын танытады. Поэмада мөлдір махаббат, елге, туған жерге деген сүйіспеншілік жырланады. Туындының негізінде халықты достыққа, татулыққа шақырған үлкен мән-мағына жатыр.

Поэмада халық қаһармандығы, ел азаматтарының ерліктері асқақ шабытпен суреттелген.

Арқада Арғын жатыр асқар белдей,
Қысылса Найман жатпас хабар бермей.
Қанаттас Жалайыр тұр жауынгер ел,
Жоңғарды бас салмай ма тасқын селдей [5, 341 б.], –

деген жолдардан қазақ пен жоңғар арасындағы ұзақ жылғы қақтығыстардағы тарихи шындықтың нақты суреттерін көреміз. Қазақ пен жоңғар 200 жылдай шабысқан. Өсіп-өніп, өз жеріне сыймай, ұланасыр мал жайылымдары үшін қазақ жеріне сұқтанған батыс моңғолдардың бір бұтағы жоңғар-қалмақтар қазақ халқына зор шығын әкелгені, ақтабан шұбырындыда қазақтың үштен екі бөлігінің жойылып кеткені тарихтан белгілі.

Ақын поэмасы ең алдымен нақтылы болған адамдардың өмірін жырлаған тарихи шындығымен есте қалады. Өйткені поэмадағы басты кейіпкердің бірі Түлек батыр тарихта болған адам. «Қазір Талдықорғанда «Түлектің төрі» деген жайлау бар. Қазақ халқын Жоңғарлардан қорғап, бостандық үшін күрескен батырдың бірі - осы Түлек» [7, 45 б.], – деп жазады ғалым Қ.Алпысбаев.

Поэмада Түлек аң аулап жүрген кезде жоңғар елінің Шажа деген ханы елін шауып, әйелі мен баласын алып кетеді. Бұған намыстанған Түлек аз қолмен Шажаға соқтығып, қапыда мерт болады. Бұдан әрі поэмада Сайым бейнесі көрініс табады. Сайым - Түлектің жау қолында кеткен жалғыз ұлы. Анасы Сайымға кішкентай кезінен бастап әкесінің қанішер Шажаның қолынан мерт болғанын айтып, құлағына сіңіріп өсіреді.

Ана мен бала, қыз бен жігіт арасындағы махаббат поэмада одан әрі көрініс береді. Шажа ханның қызы Баян мен Сайым арасындағы махаббат поэманы шындай түседі. Баянға деген ғашықтық сезім, Шажаға деген кек, туған жерге деген сағыныш Сайым бейнесін толықтыра түседі.

Сол Сайым Баянменен өскен бірге,
Қос өзен безенгендей бақта гүлге.
Көрмесе бірін-бірі илейтін зар,
Ес білмес елбендеген бала күнде.
Бірінсіз бірі қолға алмайтын ас,
Жат ой жоқ жас жүректе ойынға мас.
Еліктің егіз туған төліндей боп,
Бірі айтса екіншісі иетін бас [5, 345 б.].

Міне, Баян мен Сайым арасындағы махаббатты ақын сырлы сезім, нәзік үнмен толғайды.

М. Жұмабаевтың «Батыр Баян» атты поэмасының сюжетіне ұқсас поэма екені сюжеттік желіден көрініс тапқан. Ш. Әбенұлының «Таңшебер-

Жапал» атты поэмасында да дәл осы сюжет арқау болған. Расында бұл нені білдіреді? Сол кездегі қазақ пен жоңғар қақтығысының жиілігін әрі қазақтың ел қорғайтын батырларын өлтіріп, әйелі мен баласын жау алып кеткенін аңғартады. Түлектің аз қолмен барып қаптаған қалың жауға соқтығуы «батыр аңғал, ер әңгүдік» дегенді білдірумен қатар, ерді қатты ашу қысқанда ақыл мен айла қалыс қаларын айқындай түседі.

Поэмада бұдан әрі Дүркей бейнесі белең алады. Дүркей - Баянды сыртынан аңдып, Сайыммен бақталас болып жүрген жан. Оны ақын поэмада былай бейнелейді:

Аты да Дүркей еді дүрілдеген,
Арландай байлаудағы күрілдеген.

Сайымға осы жолда тілі тиіп,

«Қаңғыған жетім қазақ құлым деген» [5, 346 б.], – деп

Сайым мен Дүркей қақтығысын ширықтыра түседі.

Поэманың ең бір қызықты жері - Шажаның Сайымнан алданып қалғандығы. Автор Шажаны оп-оңай алдандыра салмайды. Ол оңайшылықпен аяғынан шалдырып, тізгініне жармастырмайды.

Шажаның осындай сәтін күтіп жүрген жас Сайым Шажан ханға келеді. Поэмада Шажан мен Сайымның диалогтары ұтымды шыққан.

Деп бастап: «Жалқы едім ғой бір анадан,

Өмірге бастырып ең өзің қадам.

Барайын мен жауыңа қолды бастап,

Рұқсат болса осыған сізден маған».

Дегенде хан біле алмай сенерін де,

Сенбеске Сайымдай ер жоқ елінде,

Болғанмен әке Найман, шеше Жоңғар,

Жиенім, бөтендік бар қай жеріңде [5, 350-351 бб.], –

деп ақын ханның Сайымға деген сенімін осылай жырласа, енді бір жерде Шажаның Сайымға деген күдікті ойын былай жеткізеді.

Бірақ та тұқымы еді зерделінің,

Ұранын ести қалса өз елінің,

Кетпесе айнып батыр айтқанынан,

Ақтамай берген мынау өз сезімін [5, 351 б.].

Шажаның Сайымнан күдіктенуі заңды. Бұдан әрі поэмада Шажаның елімен қыз айттыр дегенде Сайымның Баянды қалап, ханның өзінің берген жарлығынан бас тарта алмай қалуы, Сайым мен Баянның серт байласуы сөз болады.

Поэманың бұдан әрі өрістеуіне зер салсақ, Шажан Сайымның ең осал тұсына тап беріп, оны шырмап алмақ ниетімен былай дейді:

Хан сезіп жұмбақтаған батыр сөзін,
Қадалған ер Сайымнан алмай көзін,
«Қалайсың кімді елімнен жар етуге,
Именбе қайтпас бетің, сөйлеші өзің!» [5, 358 б.], –
дегенде Сайым былай деп жауап қайтарады:

Деген бар екі айтпайды хан кесімін,
Ит жемес ел қорғаған ер несібін,
Жүректің әмірінен аса алмаймын,
Қақпаймын Баян емес қыз есігін.
Деп Сайым Баян қызға қалды қарап,
Жарқылдап дулығасы қару-жарақ,
Болмайды хан жарлығы екі десті,
Алқаған хан ордасын өңкей манап [5, 358-359 бб.].

Осыдан кейін Шажа Сайымға шүбәсіз сенеді. Баян тұрғанда бізді сатып кетпес деген ой Шажаны ойға қалдырады. Поэмада одан әрі Сайымның жоңғар қолын бастап Наймандарға аттануы жырланады. Қазақтан Боранбай, жоңғардан Сайым шыққан сәтін автор былай сипаттайды:

Сол кезде Қаптағайлап Найман ері,
Даусынан жаңғырығып тұрған жері.
Ұмтылды Сайымға о да айбат шегіп,
Артында аруақтайды Найман елі.
Таңданып жеке батыр мұнысына,
Найзасын жерге тіреп тұрысына,
«Жөніңді айт, кімсің өзің, әйелмісің?

Келдің бе дидарласып тұрысуға?..»

Дегенде, мен ұлы едім батыр Түлек,

Өз атым әкем қойған Сайым бөлек.

Елімнің естіген соң ер ұранын,

Ұлы едім бас игенім алдыңа кеп [5, 361 б.].

Поэмада майдан басталады деп отырған оқырман кенет Сайымның ата жұртымен майдан даласында табысуына куәгер болады. Ғашықтық махаббаты алдында тізе бүктіріп, жоңғарларға қайта шабуы поэманың мазмұнын одан әрі қоюландыра түседі.

Хан Шажа сасып сеніп алдағанын,
Кеш сезді, кімге айтады арман зарын.
Шоңқиып қалды шөгіп ордасында,
«Қай жерде қаласың, – деп шыбын жаным» [5, 362 б.].

Поэмада батырдың ата-жұртымен қайта табысуы нанымды суреттелген. Әке кегі үшін Сайымның өзіне қарсы шыққанын көрген

Шажа хан тірідей сасады. Наймандардың тегеурінді соққысына шыдамаған жоңғарлар жөңкіле қашады. Бұл сәт поэмада адалдықтың жеңіп, зұлымдықтың жеңілген тұсы ретінде сәтті сомдалған.

Әдебиеттанушы ғалым А.Нұрқатов шығармада өрілетін тартыстың өткірлігі мен шынайылығы және оның нанымды шешім табуы - шығарманың аса бағалы қасиеттерінің бірі екенін айта отырып, автор оқырманның көкейіндегісін дәл тапқан деп баға береді [8, 169 б.].

Осындай ел басына күн туған шақта жоңғарлар Сайымның алдынан ару Баянды шығарып, ескі кегінді кеш, ел мен елді табыстырайық деп бітімге келуге шақырады. «Елдестірмек - елшіден, жауластырмақ - жаушыдан» дегендей, Сайым жөн сөзге тоқтап, кішірейеді. Баянның әкесі Шажаны қашып бара жатқан жерінен қуғыншылар жол ортадан тоқтатып, елге қайтарып әкеледі. Осы жерде поэмада Дүркей образы белең алады. Ол жоңғар елінің намысын қорғамақ болып, қолына қару алып, екі ел арасына от тастамақшы болады. Осы жерде Баян қыз бен Дүркейдің жекпе-жекке шығуы - поэманың ең бір шиеленіскен тұсы. Ерлік пен жауыздық, адалдық пен зұлымдық шайқасқан сәтте Баян Дүркей қолынан қаза тауып, елдің еңсесі түсіп, қабырғасы қайысады. Екі елдің арасына бітімші болып, ел ертеңін ойлаған ару Баянның жүрегі қанішер, залым Дүркейдің найзасының ұшында кете барады. Автор осы тұста Баян образын мейлінше тартымды, ақылды етіп сомдаған. Оның ақыл-парасаттығының шыңы - ел мен елді достастыруға себепші болуы.

Ақынның поэманы реалистік сарынмен аяқтауы аса нанымды шыққан. Баян қыздың Дүркейдің қолынан қаза табуы шынайы, себебі ер адам әйел затынан жекпе-жекте үстем шықса ол нанымсыз болар еді. Психологиялық тұрғыдан қараса қалмақ батыры Дүркей өз қандасы, Шажа қонтайшының қызы Баян сұлудың қазақ жігітін, Сайымды таңдауынан қаны қараймауы, бөріктінің ашу-ызасы қолының найза сілтеген күшін арттырмауы мүмкін емес.

Ақын тарапынан кеткен бір қателік жоңғар билеушілері хан деп аталмайды, қонтайшы деп аталады.

Қыздың қайсарлығы мен қажырлылығы да осы тұстан көрінеді. Бұл бейне жырда әдеттегідей жалаң баяндалмаған. Оның бейнесі эпикалық жырлардағы Баян, Жібек, Айман, Шолпан бейнелерін одан әрі толықтыра түсері сөзсіз.

Ақын поэманы бұдан әрі Дүркейдің өз аузынан айтқан:

Жарының алып келдім жан жүрегін,
Құлады Шажа ордасы, бір тірегің.
Жайраттым Баян қызды өз қолымнан,
Өзіңде, Сайым, менің қалған кегім [5, 369 б.], –

деген сөздері арқылы шиеленістіре түседі. Поэма Сайым мен Дүркейдің айқасы, одан Дүркейдің Сайым қолынан қаза табуымен тәмамдалады. Дүркейдің дұшпаннан бұғып қалатын қорқақ емес, намысты ер болып шыққаны оқырманды мейлінше еліктіре түскен.

Ақынның осы көлемді туындысынан елінің өткен тарихына көз жіберіп, жаугершілік заманда қазақ жерін қорғаған ерлердің есімдерін жырға қосқанын көруімізге болады. Бұл шығарма Түлек батырдың ерлік ісін баяндайтын, оны кейінгілерге үлгі болсын, өткеннен тәлім мен тәрбие алсын деген мақсатта жазылған. Поэма жанры туралы Ә.Нарымбетовтың: «Алдымен, эпикалық поэмада шиеленіскен тартыс, өткір сюжет болу керек. Поэма кейіпкерлері төтенше іс, айрықша әрекетімен көзге түссін. Әдеби образға жандандыратын, жан бітіретін төгілген көрікті тіл, оқушыны желпіндіріп, тамсандырып отыратын көркемдік бейнелеу амалдары да ауадай қажет. Оқушыны толғандыратын, тебіrentетін, ұзақ уақыт есінен кетпес терең ой, тағылымды пікір болу керек поэмада» [9, 182 б.], – деген пікіріне ақын сомдаған Сайым бейнесінің басындағы жағдайлардың реалистік құбылыстардан ауытқымағаны дәлелдей түседі.

Шығарма негізінен баяндау, суреттеу, диалог, монолог элементтерінен құралып, эпикалық суреттеу де басым келеді. Поэма мейлінше көркем, терең мазмұндылығымен құнды.

Қорытынды

Сапарғали Бегалиннің тарихи тақырыпқа арнап жазылған шығармаларында қазақ поэмаларына тән шұбалаңқылық та жоқ емес. Кейбір шумақтарда сөз қайталау, буыны артық тұрған жолдар, ұйқастардан кеткен сәл кемшіліктерді де кездестіреміз.

Десек те, ақын поэмаларынан оның өткенді саралап, тарихты сабақтап, өз оқырманының үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие алатындығына күмәніміз жоқ. Поэмалардағы ел мен жер тағдырын, сол халық арасынан шыққан дара тұлғаның тағдырын бейнелеген шығарманың тақырыптық және көркемдік қуаты кез келген оқырманның биік талап-талғамына жауап береді. Ақын өзінің шығармашылық жолында, әсіресе эпикалық шығармаларында элеуметтік-тарихи тақырыпқа бара отырып, байыпты да байламды сөз айта білген.

Қорыта айтсақ, Сапарғали Бегалиннің тарихи тақырыпқа негізделіп жазылған поэмаларында өз дәуірінің үні, сарыны бар. Оның шығармалары – оқырман үшін тартымды, тәрбиелік, танымдық қасиеті мол, жас оқырманның дүниеге көзқарасын қалыптастырып, өмір сырларын ашатын өнер туындылары. Олай болса, ақын поэмалары қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар, рухани мұра болып табылары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
- [2] Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 243 б.
- [3] Ергөбеков Қ. Мейірім шуағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 165 б.
- [4] Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. – 428 б.
- [5] Бегалин С. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1966. – 431 б.
- [6] Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Қазақстан даму институты, 1999. – 752 б.
- [7] Алпысбаев Қ. Поэма және аңыз // Алпысбаев Қ. Поэзия парасаты. – Алматы: Ғылым, 2006. – 250 б.
- [8] Нұрқатов А. Идея және образ. – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. – 324 б.
- [9] Нарымбетов Ә. Кейіпкер сөзі және портрет // Нарымбетов Ә. Көркемдік кілті – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. – 348 б.

REFERENCES

- [1] Literaturnyi ensiklopedicheski slovär (Literary encyclopedic dictionary). – Moskva: Sovetskaia ensiklopedia, 1987. – 752 s. [in Rus.]
- [2] Jūmaliev Q. Ädebiet teoriasy (Theory of literature). – Almaty: Mektep, 1969. – 243 b. [in Kaz.]
- [3] Ergöbekov Q. Meirim şuağy (The sun of mercy). – Almaty: Jazuşy, 1985. – 165 b.[in Kaz.]
- [4] Äuezov M. Uaqyt jäne ädebiet (Time and literature). – Almaty: QMKÄB, 1962. – 428 b. [in Kaz.]
- [5] Begalin S. Şyğarmalary (Works). – Almaty: Jazuşy, 1966. – 431 b. [in Kaz.]
- [6] Qazaq ädebietü ensiklopediasy (Encyclopedia of Kazakh literature). – Almaty: Qazaqstan Respublikasy Bılım jäne ğylym ministrлігі, Qazaqstan damu instituty, 1999. – 752 b.[in Kaz.]
- [7] Alpysbaev Q. Poema jäne aңыз // Alpysbaev Q. Poezia parasaty (The mind of poetry). – Almaty: Ğylym, 2006. – 250 b. [in Kaz.]
- [8] Nūrqatov A. İdeia jäne obraz (Idea and image). – Almaty: QMKÄB, 1962. –324 b.[in Kaz.]
- [9] Narymbetov Ä. Keipker sözi jäne portret // Narymbetov Ä. Kōrkemdik kiltü – şeberlik (The key to artistry is skill)– Almaty: Ğylym, 1985. – 348 b. [in Kaz.]

УРОКИ ИСТОРИИ В ПОЭМАХ САПАРГАЛИ БЕГАЛИНА

*Ибрайханова А.¹, Алтай А.²

¹докторант 3 курса специальности “Литературоведение”,

ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казакстан,

e-mail: akmaral_rollan@mail.ru

²д.ф.н., профессор Евразийского национального университета
им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: Akzhol777@mail.ru

Аннотация. За основу данной статьи взяты поэмы выдающегося представителя казахской детской литературы С.Бегалина «Мечта Абака» и «Батыр Баян». Главная цель статьи - раскрыть уроки истории в поэмах поэта и по-новому исследовать их в соответствии с современными требованиями. В статье были проанализированы определения данные термину «поэма» и проведен обзор исследований ученых-литературоведов. В статье руководствовались трудами исследователей литературы К. Ергобека, К. Алпысбаева, А. Нуркатова, которые высказывали мнение о познавательном характере научных выводов, данных произведениям С. Бегалина.

Научная значимость статьи: в поэмах С.Бегалина изучена тематическая и художественная мощь произведений, отражающих судьбу страны и земли, судьбу отдельной личности из народа. Были проанализированы художественно-идейные особенности поэм поэта, говорится о том, как он мастерски изобразил такие сцены, как создание образа героя, раскрытие его духовного мира.

Полагаем, что основные теоретические выводы статьи внесут свой вклад в историю казахской литературы и детской литературы. Также результаты исследования могут быть использованы на филологических факультетах вузов при преподавании специальных дисциплин, проведении специальных семинаров.

Глубоко укоренившаяся, берущая свое начало в устной литературе древнейшая форма эпического жанра – исторические поэмы. В основу исторических поэм положены социальные, политические события, реально происходившие в жизни. В исторических поэмах речь идет именно о временных событиях собственной эпохи поэта. Они только со временем приобретают исторический характер. Исторические поэмы - это иллюзия реальных социально-исторических противоречий, а не одной эпохи.

На протяжении веков рождались многие поэмы о славных деяниях героев, проявивших мужество и бесстрашие, отвагу и героизм в борьбе с врагами, интересовавшимися необъятной казахской землей, ее

богатствами и недрами. Создание высокой личности отважных героев, которые заботились о стране, сели на лошадь за целостность земли, вели за собой весь народ и штурмовали своего врага, прославление их героических поступков получило широкое распространение в произведениях поэтов советского времени.

А поэмы С.Бегалина, охватывая актуальные проблемы своего времени, не упуская из виду исторические события, отличаются точным и художественным изображением. Одной из вершин многогранного творчества С. Бегалина, внесшего свой вклад в становление жанра поэмы в казахской поэзии начала XX века, являются поэмы «Мечта Абака», «Баян жүрек», написанные на историческую тему.

В работе использованы методы описания, систематизации, обобщения, формулирования.

Ключевые слова: казахская поэзия, детская литература, эпический жанр, героические поступки, социально-историческое противостояние, человеческая ценность, политическое событие, жанровая специфика

HISTORY LESSONS IN THE POEMS OF SAPARGALI BEGALIN

*Ibraikhanova A.¹, Altai A.²

*¹3rd year doctoral student of the specialty "Literary Studies", L. N.

Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail:

akmaral_rollan@mail.ru

²Doctor of Phil.Sc., Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan, e-mail: Akzhol777@mail.ru

Abstract. This article is based on the poems of the outstanding representative of Kazakh children's literature S.Begalin "Abak Armany" and "Bayan zhurek". The main purpose of the article is to reveal the lessons of history in S. Begalin's poems and to study them in a new way in accordance with modern requirements. The article analyzes the definitions of the term "poem" and reviews the research of literary scholars. They were guided by the works of literary critics K. Ergobek, K. Alpysbayev, A. Nurkatov, who expressed opinions about the cognitive nature of scientific conclusions to the works of S. Begalin.

Scientific significance of the article: in the poems of S. Begalin, the thematic and artistic power of works reflecting the fate of the country and the earth, the fate of a person from the people is studied. The artistic and ideological features of the poems were analyzed, described how he skillfully painted such scenes as the creation of the image of the hero, the disclosure of his spiritual world.

We believe that the main theoretical conclusions of the article will contribute to the history of Kazakh literature and children's literature. Also, the results of the study can be used in the study of disciplines for philological faculties of universities, conducting special seminars.

The oldest and most deeply rooted form of the epic genre, originating in oral literature, is historical poems. Historical poems are based on social and political events that were obvious in life. Historical poems glorify the modern events of the period in which the poet himself lived. They only acquire a historical character over time. Historical poems are an illusion of real socio-historical contradictions, and not of one epoch.

For centuries, many poems were born on the vast Kazakh land about the courage, bravery and heroism of our people, shown against enemies who encroached on Kazakh lands and wealth. The creation of an image of the personality of a brave hero who managed to lead the whole people for the freedom and integrity of his country and who managed to give a worthy rebuff to the enemies, the glorification of the heroic deeds of the brave hero became widespread in the works of poets of the Soviet period.

S. Begalin's poems are distinguished by an accurate and artistic depiction of historical places, covering the actual problems of their time. Begalin's poems "Abak Armany" and "Bayan Zhurek", written on a historical theme and made a significant contribution to the formation of the poem genre in Kazakh poetry of the early twentieth century, became one of the peaks of the writer's multifaceted creativity.

The methods of description, systematization, generalization, formulation are used in the work.

Keywords: Kazakh poetry, children's literature, epic genre, heroic deeds, socio-historical confrontation, human value, political event, genre specificity

Статья поступила 14.03.2023

ӨОЖ 82-32

ҒТАХР 17.09.91

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.033>

**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ “СОҒЫС” КОНЦЕПТІСІ
(М.МАҚАТАЕВТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)**

*Момбек А.А.¹

*¹PhD докторант, Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Алматы, Қазақстан

e-mail: mombekainur@gmail.com

Аңдатпа. Аталған мақалада соғыс тақырыбында жазылған шығармалар тарихи әлеуметтік-мәдени контекстте қарастырылды.

Ғылыми-зерттеу мақалада көзделген негізгі мақсат - соғыс тақырыбына жазылған шығармалардағы “соғыс” концептісінің танымдық ерекшелігін айқындау.

Зерттеу нысанына әлем әдебиеті мен қазақ әдебиетіндегі соғыс тақырыбына жазылған шығармалардың мазмұндық ерекшеліктері негізге алынды. Оларды анықтау барысында майданға қатысқан ақын-жазушылардың шығармаларындағы соғыс тақырыбы сараланды. Майданға қатысқан және жастық не балалық шағы соғыс жылдарына тап келген ақын-жазушылар шығармалары басшылыққа алынып, зерттеу тақырыбына арқау болды.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы ретінде соғыс тақырыбына жазылған шығармаларға салыстырмалы-тарихи талдау жасау арқылы жеңген не жеңілген тарап ақын-жазушылары туындыларындағы соғыс концептісінің танымдық ерекшелігі қарастырылатынын айтуға болады. М.Мақатаев туындыларының көркемдік поэтикасы, тілдік құрылым ерекшеліктері тұрғысында зерттеу еңбектері жүргізілгенімен туындыларындағы соғыс тақырыбы тұрғысынан талданбағаны анықталды.

Зерттеу барысында М.Мақатаевтің тура не жанама түрде соғыс тақырын сипаттайтын туындыларының танымдық ерекшеліктеріне талдау жүргізілді. Қазақ және әлем әдебиетіндегі “соғыс” концептісін талдауда салыстырмалы-тарихи, компартивистикалық әдістер қолданылды.

Зерттеудің нәтижелері ретінде: М.Мақатаев шығармаларының негізгі идеялық мазмұны қарастырылып, туындыларындағы “соғыс” концептісінің танымдық сипаты айқындалды. Қазақ әдебиетіндегі соғыс тақырыбына жазылған шығармалар мен “жоғалған ұрпақ өкілдерінің”

туындылары арасындағы ерекшелікке талдау жасалды. Мұндай ерекшеліктің орын алуы, бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстың саяси-аймақтық ықпалымен байланысты. Сол себепті әдебиет тарихында соғыс тақырыбында жазылған туындылар өзекті болып табылады.

Жүргізілген зерттеу жұмысы қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі “соғыс” концептісінің ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде жасалған ғылыми тұжырымдар Мұқағали Мақатаев туындыларындағы танымдық ерекшеліктерді анықтауға негіз болады.

Мақаланың практикалық маңызы: зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарында «Қазақ әдебиеті», «Әдебиеттану», «Әлем әдебиеті» пәндерін оқытуда, аталған пәндер бойынша семинарларда қолдануға болады. Жұмыстың нәтижелері осы саладағы зерттеу жұмыстарына септігін тигізеді.

Тірек сөздер: жоғалған ұрпақ өкілдері, құрылымдық концепт, соғыс концептісі, қазақ әдебиеті, соғыс тақырыбы, жорық жырлары, катарсис, фольклор, әдеби талдау

Негізгі ережелер

Ежелгі тайпалық-рулық қауым қалыптасқаннан бастап екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі қазақтың дәстүрлі танымында “соғыс” ұғымы ел қорғау, ерлік көрсету мен батырлардың сынға түсетін алаңы ретінде қабылданды. Әскері мықты елдер территориясын кеңейтіп, атағын аспандату үшін жорыққа аттанып соғыс ашса, енді бірі шапқыншылардан елін қорғау, тәуелсіздігі мен теңдігін сақтап қалу үшін соғысты. Елдің геосаяси мәселелерін шешудің бір жолы ретінде қарастырылды. Тайпа-ру ішінде қанаушы тапқа қарсы, әділеттілікке қол жеткізу мақсатында соғысты. Соғысу, соғысқа қатысып ерлік көрсету көшпенділерде жас баланың ер азамат атануы инициациясы ретінде қабылданды. Бұл ретте “соғыс” әдебиетте оқиғалар желісіндегі сюжет шиеленісін тудырушы қызметін атқарды.

Екіншіден, эпикалық батыр бейнесін қалыптастырудың бір жолы ретінде танылды. Тасқа қашалған тарихымыз “Күлтегін” жырында “Бастыны еңкейттім, тізеліні бүктірдім” деп бейбіт өмірге жету жолындағы күрес пен сол күрестегі қаған билердің ерлігі жырланады. Кейіннен бұл эпостық жырларда өзінің жалғасын табады. Алпамыс батыр жауы Тайшық ханды жеңіп, Ұлтан құлдан елін азат еткеннен кейін, Ер Төстік ағаларын тауып жауын жеңгеннен кейін (ертегілердегі батырдың жауы реалды кейіпкерлер ғана емес ирреалды кейіпкерлер ретінде де беріледі (Мыстан, Бекторы) мақсатына жетеді. Қозы Қодарды

жеңгеннен кейін, Төлеген Жібектің елін жаудан қорғағаннан кейін ғана сүйіктісіне қосылады. Эпостық жырлардың сюжетіндегі орын алуы тиіс оқиғаның негізгі компоненті ретінде беріледі. Халқымыздың ертегілері мен қаһармандық эпостардың барлығында батырдың ерлігінің жырлануы мұның дәлелі. Тек қазақ халқының жырларында ғана емес өзге де халықтардың фольклорында кездесетін құбылыс.

Кіріспе

Ауыз әдебиетінде қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы жорықтарында Бөгенбай, Наурызбай, Қабанбай, Қарасай, Райымбек сынды батырлардың ерлігін дәріптейтін батырлық жыр-дастандар тарады. Бұл батырлардың соғысы елді жаудан қорғау, ел тәуелсіздігін сақтап қалу мақсатындағы ұрыс. Ел аузындағы “Қанды соғыс ерге сын, қаптаған жау елге сын”, “Ер ел үшін туады, ел үшін өледі” сынды мақалдар арқылы да ерлердің елді қорғауы басты міндеті мен парызы ретінде дәріптеледі. Бұл әдебиетімізде жыраулар поэзиясы, батырлық дастандар арқылы көрініс тапты. Ақын-жыраулар батырлардың ерлігін жырлаумен қатар халықты елін қорғауға, жауға қарсы шығуға, бірлікке, ерлікке үндеу, намысын қайрау мақсатында айтылды.

Ұлт азаттығы жолындағы көтерілістер батырлардың жорықтарымен үндес болып келеді. Қанаушы тапқа қарсылық, теңдікті қалап, әділдікті іздеу мақсатында болды. Яғни соғыс тәуелсіздікке жету жолындағы жасалу міндетті қадам ретінде қарастырылады. Ұлт-азаттық көтеріліс басышыларының бірі Махамбеттің жорық жырлары ақынның жеке психологиялық сезімін жеткізу, таным-көзқарасын білдіру үшін ғана емес халықтың рухын көтеріп көтеріліске шақыру мақсатында да айтылған. Исатай ел адамы ақсақалдарымен келелі кеңесте отырғанда, Махамбет айналадағы ауыл-ауылды аралап жүріп, өлең-жырмен жұртты қыздырып, желіктіріп, артынан шұбыртып отыратын болған [1, 270 б.].

Академик З.Қабдолов Махамбеттің жырларын “Жорық жырлары” деп атаған. Бұл жағдайда да көтеріліс, соғыс ел мүддесін көздеу негізінде қарастырылып, соғыстың зардаптары, соғыс әкелген моральды, материалды қиыншылықтар екінші орынға ығыстырылады. Елдің тәуелсіздігі, басты мәселе ұлттық мүдде болды. Жыраулар поэзиясында “соғыс” өздері куә болған ұрыстар мен ондағы батырлардың ерліктерін дәріптеу, утопиялық қоғамға жету жолының құрамдас бөлігі ретінде берілді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу барысында отандық және шетелдік ақын-жазушылардың соғыс тақырыбында жазылған еңбектері негізге алынды. Оның ішінде Шерхан Мұртаза, Мұқағали Мақатаевтің аталған тақырыпқа байланысты туындылары когнитивті-танымдық тұрғыдан әдеби-тарихи контекстте қарастырылды. Қазақ және әлем әдебиетіндегі “соғыс” концептісін талдауда салыстырмалы-тарихи және компаративистикалық әдістер қолданылды. Қазақ әдебиетіндегі соғыс концептісінің репрезентациялану тарихын талдау барысында олардың ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктері анықталды. Отандық ғалымдардың аталған тақырыпты зерттеудегі ғылыми-теориялық еңбегері мен әдебиеттануға тән зерттеу әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Нәтижелер

Мақаладағы тұжырымдар соғыс тақырыбында жазылған шығармаларды саралап, талдауды басқа қырынан қарастыруға жол ашады. Әр дәуір мен кезеңге байланысты “соғыс” концептісінің деформацияланып отырғаны анықталды. Әлем әдебиеті мен қазақ әдебиетіндегі соғыс тақырыбына жазылған шығармалардың танымдық ерекшелігіне талдау жасалды. Кеңес өкіметінің құрамында болып, соғыста жеңген тап тарапынан баяндалатын шығармалар мен оларды әдеби тұрғыдан бағалаудағы еңбектердің объективизмнен алшақтықты байқаймыз. М.Мақатаевтің туындыларындағы “соғыс” концептісінің репрезентациялану ерекшелігі анықталып, оларға талдау жасалды. Ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесін ғылыми жұмыстар жазуда; орта, жоғары мектепте әдебиет пәнін оқытуда пайдалануға болады.

Талқылау

Адамды қоғам қалыптастыратындықтан заманның саяси-тарихи оқиғалары адам танымына тікелей әсер етеді. Қоғамда қалыптасқан саяси идеология адам танымын айналып өтпейді. Себебі адам өз заманының туындысы. Ақын-жыраулар поэзиясындағы концепт деп танылған бірліктің беретін ұғым түсінігін тану арқылы жеке адамнан бастап, белгілі бір қоғамдық топтың, бүкіл бір ұлттың, халықтың ой-өрісін, дүниетанымының ерекше белгілері, ұлттық ерекшелігі анықталады [2, 35 б.]. Кеңес өкіметі кезеңінде де “соғыс” концептісі жоғарыда аталған шеңбер аясында танылды.

Қазақ әдебиетінде соғысқа қатысқан бірқатар ақын-жазушылар бар. Б.Момышұлы, М.Ғабдулин, Қ.Қайсенов, С.Мәуленов, Қ.Аманжолов, И.Есенберлин, Т.Ахтанов, А.Шарипов, Т.Жангелдин,

Ж.Саин шығармашылығы соғыс тақырыбын айналып өткен жоқ, тікелей соғыспен байланысты болды.

Бір ерекшелігі батыста соғыстан кейінгі болашаққа деген пессимистік көзқарас, үрей мен сенімсіздік, құлдыраған көңіл күйді білдіретін туындылар жарық көрді. Ал кеңес дәуірі кезіндегі қазақ әдебиетінде “жоғалған ұрпақ” тақырыбы қалыптасқан идеология мен саясатқа байланысты идеалды совет ұжымы концепциясына сай келмегендіктен тыйым салынған тақырыптар қатарында қалып қойды.

Себебі кеңес өкіметінің идеологиялық саясаты аталған ағымның қазақ әдебиетінде орын алуына жол бермеді. Олардың туындыларындағы негізгі ой “Отан, Отан алдындағы борыш, ерлік, батылдық, рухты” дәріптейді. Мұнда да ұлттық мүдде, Отанды қорғау, сол кездегі саяси идеологиямен ұштасып жатты. Бұл жайында екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы мерзімді басылымдардың тілдік ерекшелігін зерттеген Жұмағазина Р. Қ. өз еңбектерінде: “...газеттерде жарияланған кез-келген мәтін белгілі бір мәдени ортаның белгілерін, мәдениет бірліктерін, идеология мен идеяның элементтерін бойында сақтап, жинақтайды әрі сол арқылы ықпал жүргізу, әсер ету функциясын іске асырады. Соғыс жылдарындағы газеттер де советтік идеологияның үлгісі болып танылады” [3, 25 б.]-дейді.

Кеңес өкіметі тұсында қазақ ақын жазушыларының “соғыс” тақырыбындағы туындыларының жиі жарық көруінің негізгі себептерінің бірі саяси идеологиямен тікелей байланысты болды.

Соғыс жылдарындағы беделге сүйену дәйектемесінің ғалымдар атап көрсетіп, арнайы тоқталмаған тағы бір түріне газет көздеген мақсаттың және газет арқылы партия саясатының іске асуының дәлелі ретінде нақты беделді адамдардың мақалаларын жариялаумен қол жеткізуін жатқызуға болады. Сонда беделге сүйенудің төртінші тәсіліне қоғам қайраткерлері мен тұлғалардың, соғыс кезінде ерлік көсеткен жауынгерлердің, Совет Одағы Геройларының (Батырларының) авторлығымен жазылған мәтіндердің жариялану жатады [3, 37б.].

Кеңес өкіметі тұсында “соғыс” тақырыбының идеологиялық мәні басым болды. Бұл кезеңде де “соғыс” халық танымында соғыс салдарына аса мән берілмеді. Соғыстың адам санасына психологиялық, танымдық тұрғыдағы кері әсері, құндылықтар қайшылықтары туралы сөз қозғалмауының астарында саяси идеологияның негізі жатты.

Керісінше әлем әдебиетінде бірінші дүниежүзілік соғысты бастан кешіп, соғыс тақырыбы шығармаларына арқау болған бірқатар жазушылар “жоғалған ұрпақ” өкілдері ретінде таныла бастады. Олардың шығармалары 20-30 жылдардың аралығында жарық көріп, соғыстан

кейінгі рухани тоқырау мен соғыс салдарының адам табиғаты мен танымына әсерін сипаттайтын сарын алды: Ф.С.Фицджеральд “Жұмақтың осы жағы” (1920), Э. Хемингуэй “Арайлап атқан таң” (1926), “Қош бол, Майдан” (1929), У. Фолкнер “Сарбаздың марапаты” (1926), Дос Песос “Үш жауынгер” (1921), Э.М.Ремарк “Батыс майданда өзгеріс жоқ” (1929). Бұл туындыларда соғыстың қарапайым халыққа қайғы мен азаптан басқа әкелері жоқ деген ойлар айтыла бастады. “Жоғалған ұрпақ” өкілі жазушыларының шығармалары сол кездегі мәселелер мен құлазыған көңіл-күйдің куәсі болды ” [4, 4 б.]. Еуропада халық алдында жазалау, гильотинамен адамды өлім жазасына кесу қоғамдағы қылмысты азайтуы керек болғанымен, керісінше ол қоғамда адамдардың агрессиясын арттырып, қылмыс көбейе түскен. Сол секілді, жеңген не жеңілген тарап сарбаздарының ерлігін сөз ету, соғысты жырлау сарынындағы шығармалар ұлттық рухты көтерудің құралы бола алмады. Соғыстан кейінгі құлдыраған көңіл-күйді, рухани тоқыраудың орнын толтырмады. Бейбітшілік саласындағы Нобель сыйлығының лауреаты Тереза “Мені соғысқа қарсы қозғалысқа шақырсаңыздар келмеймін, бейбітшілікті қолдайтын қозғалысқа шақырсаңыздар сіздерге қосыламын” деген екен.

Кейінірек әдебиетте 40-50 жылдар аралығындағы авторларды да “жоғалған ұрпақ өкілдеріне” жатқыза бастады. Себебі екеуін де жақындастыратын ортақ “соғыс” тақырыбы мен оның салдары, адамзат танымы мен құндылықтарына еткен әсері болатын. Бұл жайлы 40-50 жылдар аралығындағы француз әдебиетін зерттеген Витман Т.Б. төмендегідей тұжырым жасайды: “Жұтаған цивилизацияның құндылықтарына қарсы көзқарас пен ақталмаған үміттің кесірінен пайда болған құлазу сезімі “Жоғалған” ұрпақ өкілдерінің екеуін де жақындастырады” [5, 4 б.].

Бірінші дүниежүзілік соғыс пен екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қалыптасқан жазушылар легі мен олардың өзіндік ерекшеліктері бар екені даусыз (идеология, саясат, заман ағымы тұрғысында). Бірақ екеуінде де адами құндылықтар, дағдарыс, тоқырау, соғыстың салдары сынды мәселелерді айналып өтпеген. Бұл жоғалған ұрпақ өкілдерінің ортақ тақырыптарының біріне айналған. Э.Хемингуэй сынды екі соғысты да басынан кешкен жазушылардың болуы да кейінгі кезде әдебиетте жоғалған ұрпақ өкілдері ретінде екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі ақын жазушыларды аталған ұрпақ қатарына қосып айтуға себеп болды. Америка әдебиетіндегі соғыс және бейбітшілік мәселесін зерттеген ғалым Муратова Э.Д. бұл жайлы: “Балалық шағы депрессия жылдарына қатар түскен қырықыншы жылдардың ұрпақтары, ешкімге керек болмай қалған кезде екінші дүниежүзілік соғысқа тап келді. Оларда әлемді

өзгертеміз деген жалған сенім болмады. Соғысқа дейін өзін таппаған ұрпақ, соғыстан кейін де өзін таба алмады" [4, 152б.]- дейді.

Аталған ұрпақ өкілдері романдарында соғыстың зардабы мен салдарын оқырманға басқа қырынан жеткізді, ендігіде соғыс деген таным, соғысқа деген көзқарас өзгере бастады.

Соғыс тақырыбында жазылған шығармалардың тағы бір қыры жеңген не жеңілген тап ақын-жазушыларының шығармаларындағы ерекшеліктердің болуы. Жеңген тап өкілдерінің туындыларында патриоттық рух, жеңіс эйфориясының әсері басым болады. Сол себепті де, посткеңестік кеңістікте соғыстың салдарын емес нәтижесін арқау еткен туындылар көп. Керісінше жеңіліс тапқан тараптардың бірі жапон әдебиеті соғыстан кейін өзінің даму бағытын өзгертіп рухани катарсисті басынан өткізді. Г.Ж. Қансейітова соғыстан кейінгі жапон романдарының ерекшелігін талдай отырып төмендегідей тұжырым жасады: "Жапон милитаризмнің соғыстағы жеңілісі, жапон қоғамында жаңа дәуір басталды дегенді білдірді. Бұл дәуір, әрине, жапон әдебиеті тарихына да өз қолтаңбасын қалдырды. ... Өткеннен дәріс алуға деген жалпы қызығушылық нәтижесінде соғыста жақындарынан айырылғандардың қасіреті мен қайғысын бейнелеген және милитаризмнің күш-қуатын еш аяушылықсыз сынға алған шығармалар туындай бастады" [6, 69 б.]. Ғалым Кобо Абэ, Оэ Кензабуро, Есиюки Дзиноске сынды жазушылардың соғыс тақырыбындағы романдарына талдау жасаған.

Бұл құбылыс қазақ әдебиетінде соғысқа қатысқан ақын-жазушылардың шығармаларында байқалмағанымен, балалық шағы соғыспен сәйкес келген ақын жазушылардың шығармаларында орын алды. Соғыстың салған салдары, адам мінезі мен болмысына, адамгершілігіне еткен әсері ашық болмаса да айтыла бастады.

Ш.Мұртазаның "Мылтықсыз майдан" повесінде соғыстың салдары ауыл адамдарының тағдыры арқылы беріледі. Кейіпкердің "Жыла,Тотия! Соғыстың бетін тырналап шикандай қыл! Абыройын айрандай төк! Бүкіл жетім-жесір қалғандар қауымынан қарғағын қанды соғысты!" [7, 121б.] деген сөздерінен автордың соғысқа деген отаншылдық, пафостық көзқарасынан гөрі, оған деген қарсылығы мен реніші байқалады. Майданда жүрген сарбаздар секілді ауылда қалған адамдар да мылтықсыз майданда жүргенін жеткізеді.

Хасен Әлімқұловтың "Созвездия близнецов" романында ақын ханмен тілдесіп отырып, "Сонда соғыс ешқашан бітпейді ме?"- деген сұрағына "Нет вечных вопросов, есть вечные причины"- деген жауап алады. Соғыстан кейінгі американы, ағылшын жазушыларының туындыларында соғыс үлкен державалар арасындағы билікке, геосаяси

үстемдікке ұмтылыс, оның қарапайым адамға қайғыдан басқа әкелері жоқ деген ой айтылады.

Қазақ әдебиетіндегі “соғыс” концептінің басқа қырдан танылып, жырлануы М.Мақатаев өлеңдерінен көрініс тапты. Әкесі соғыста хабарсыз кетіп, жастай жетім қалған ұрпақ өкілі ретінде ақынның танымында соғысқа деген көзқарасы басқа қырынан қалыптасады.

Ақын-жазушылардың дүниеге деген көзқарасы жеке және қоғамдық сана негізінде қалыптасады. Ғаламның концептуалдық бейнесі әрбір ақын жыраулардың санасында әртүрлі дәрежеде орын алып, тілінде түрліше көрініс табады. Оны анықтаушы мәліметтер ретінде оның білімін, жас ерекшелігін, өмірлік тәжірибесін, әлеуметтік жағдайын, өмірге деген психикалық көзқарасын, өмір сүрген дәуірін, т. б. атауға болады [2, 236.].

Мұқағалидің поэзиясында “соғыс” концепт ретінде адам өмірбаяны, тағдырымен, қоғам тарихымен бірге ұштасады. Ақын жырларында соғыстың салдарынан туындаған бірнеше әлеуметтік мәселелер (адам психологиясындағы өзгерістер, жетімдердің тағдыры, жесірлердің басына түскен ауыртпалық, елдің экономикалық жағдайы, көкесін күткен бала, жалғыз ұлын күткен ана, жастай жесір қалған әйел) тарапынан сипаттайды. Мұқағали өлеңдеріндегі соғыс концептісінің құрылымдық көрінісі төмендегідей беріледі.

“Сенің қандай аңсаймын “тамашанды” ?

Соғыс келді:

Жүрекке жара салды,

Шапан еттім төсенген алашамды,

Қамқор тұтып қауқарсыз қара шалды”[8,б.]. Сынды автордың соғыс туралы субъективті танымы - оның өлеңдеріндегі “соғыс” концептін тудырушы негізгі форма.

Мұқағали “Менен сұра” өлеңінде соғысты көрмесе де, соғыстың кесірінен жетім жесір қалғандардың зарын естігенін, соғыспаса да майданда жүрген солдаттардай жан салып еңбек еткенін, оның салдарынан әкесіздіктің не екенін білгенін, халықтың қалтасын қағып майданға бәрін бергенін, ауылдағы азаматтар майданға кетіп күші кеткен қарттар мен жас балалар аштан өлген қартты ақпанда тонды тесіп үш күнде эзер көмгенін айтады. Соғыстың басқа салған ауыртпалығын тізбектеп келіп, сол қиындықты басынан кешкен, балалықтан ерте айрылған баланың соғысқа деген жеккөрінішін, ішіндегі ренішін, соғысқа деген көзқарасын былай жеткізеді:

“Соғыс деген аққан соры, ақсүйектің құлдың да,
Соғыс деген төккен ары қыздың және ұлдың да.
Соғыс деген жаралмаған жалғыз ғана қан үшін
Соғыс деген сор айдаған содырлардың табысы.

Соғыс деген сақаймайтын есуастар дәрісі” [8, 243 б.]. Өлең жолдарындағы соғыстың зардабын тартқан ұрпақтың санасындағы “соғыс” ұғымының жоғарыдағы айтылған “соғыс” ұғымынан өзгешелігін байқауға болады. Мұнда адам санасында ұлттық мүддені қорғаудың құралы, немесе қалыптасқан саяси идеологияны тарату жолы ретінде дәріптеліп, таңылған “соғыс” ұғымы мен, соғысты көрмесе де оның ауыртпалықтарын көрген қарапайым шаруа баласының санасындағы “соғыс” ұғымының айырмашылығын көре аламыз. Аталған өлеңнің соңғы шумағында:

Менен сұра, соғыстың тастап кеткен зардабын,
Ауыл қайтіп көтерді қан майданның салмағын,

Менен сұра, жас бала қайтіп әйел алғанын,

Менен сұра, жас қыздың қайтіп шалға барғанын...”[8, 245 б.]. Бұл жолдардан соғыстың адам санасына қалдырған ізінен бөлек, әлеуметтік тұрмыстық жағдайды да айналып өтпегені көрінеді. Әлеуметтік тұрмыстық жайға әсері дегеніміз, әкесінен айрылған жас баланың ерте қатаюуы, артынан ұрпақ қалсын, шырағы сөнбесін деп жас баланың ерте отау құруы, жарынан айрылған жесірлер мәселесі, әкесі соғыста қаза болдыға сенген некесіз туылған балалар тағдыры, жалғызын күткен ата-ана сағынышы, осы қиындықтардың адам танымына, психикасына әсері, ұлттық мінездің өзгеруі сынды аспектілерді қамтиды.

Ақын “соғыстың” бала танымында қалдырған ізін “Келді де соғыс деген ала шапқын, сайранын быт-шыт қылды бала шақтың” деген өлең жолдары арқылы, ұрланған балалық шағы жайлы баяндайды. Диалог еске алу формасында жазылған “Әке аманаты” өлеңінде автор әкесінің майданға аттанар алдындағы өсиетін:

Сұстандырған суық лебі,
Соғыс жылы қыстың кезі.
Әкем сонда аймалап мені,
Аманат еткен мынау еді сөзі:

- Мен де сенің он жасыңда
Атадан жетім қалғанмын,
Аса ақылды болмасам да

Аманатын алғанмын,- деп жырлайды. Кейіннен, ақын әкесіз өсуі, оның мінезіне қалай әсер еткені жайлы былай дейді:

Мен әкемнің тәрбиесін көрмедім

Ал анамның ақылына көнбедім.

Тіпті кеше оқушылық кезде де

Тізгінімді ешбір жанға бермедім [8, 152б.]. Аталған өлең шумақтары ақынның 1968 жылы жазылған “Ұлыма” деген өлеңінен үзінді. Өлеңде автор өзі әке тәрбиесін көрмегендіктен өзінің ұлын тәрбиелеуде жіберген қателіктері үшін кешірім сұрайды. Ал оның негізгі түпкі себебі - “соғыс”. Сол кездегі баланың санасында қалдырған ізімен қатар, кейінгі ұрпақтың қалыптасуына да әсерін ақын өлеңдерінен аңғаруға болады. Өзге ақындардың өлеңдеріндегі “соғыс” тақырыбы Мұқағалидің өлеңдерінде басқа қырынан жырлануының бір себебі де осы.

Соғыс концептісі ақын өлеңдерінде “өзімдікі және өзгенікі” тақырыбымен қатар өрілген. Ол ақынның “Шаруа һәм жауынгер” өлеңінде “Білмеймін, бір қағынғыр соғыс салса, шалғайдағы шаруа жауапты ма?” деген сұрақ арқылы ұтымды көрініс табады. Соғысқа қарапайым шаруаның қандай қатысы барын, қалай ғана қолына қару алып, соғысарын елестете алмайды:

Білмеймін, сен аттың ба, жау атты ма?!

Тірідей тықты ма әлде абақтыға?!

Аранын ашқан шақта қанды ауыздар,

Қорғанып аттың ба әлде жалмауыздан?!

Білмеймін, қайтіп адам өлтіре алдың,

Үйінде көрмеп едім мал бауыздап?[8, 239 б.].

Ауыл азаматтарының соғысқа кетуі, елдегі тентектерді жөнге салатын адамдардың болмауын, олардың әйел-бала, шал-кемпірді көзге ілмеуіне әкелді. Ақын “Аға, мен тірімін” өлеңінде Кемпірбай атты ауыл адамының жолда адасып қалған баланы шанасына мінгестірмей, жол сілтемей өте шыққаны жайлы айтылады. Қысқы демалыс кезінде нағашысының аулына шыққан бала тоңып, әрең жүріп келеді. Алыстан қарауытқан адамды көріп, атына мінгестіріп әкелетер деген ойда болады.

Аштық дейтін албасты наланы артқан,

Бала едім қорек іздеп бара жатқан.

Адамның баласы деп, қарайлап ем,

Қараңдап көрінген соң қараң аттан, - дегенімен жолшыбай оны көрген адам шанасына мінгестірмей, оның адасып бара жатқанын да айтпай жанынан өте шығады. Бала қысқы аязда адасып, түнде бір ауылға жетеді. Ауылдың шетіндегі үй иесі, жасы үлкен қарт мейірімді кісі екен, үйіне кіргізіп жылытады. Өлеңде ақын оны:

Үй иесі өзіңнен бөлек екен,
Бала десе, бәйек боп өледі екен.

Қайырымды қазаққа дөп келіпін,

Қазақ деген сен емес, бөлек екен,- деп еске алады. Жолдағы болған жағдайды естігенде қатты кейіп, тым болмаса нағашысының бұл тауда емес екенін, адасып бара жатқанын айтып жол сілтемегеніне ашуланады. Үлкендерді кейітіп, қазақ деген атқа сын келтіріп жүрген адамның жазасын беру үшін де қарт соғысқа кеткен басаласының оралуын күтетіні жайлы:

Қарт сенің біледі екен қылығыңды,

“Даярлап жүрмін, - деген, - құрығымды”

Қан майданнан баласы оралғанда,

Қалайда үзем деген жұлыныңды [8,248 б.], - деген жолдарда айтылады. Ақсақал баланы қысқы каникулы біткенше он бес күн асырап, жұмысын да істетпей, кейіннен баланы өзі аулына әкеліп тастайды. Өлең жолдағы баланы ертпей кеткен жолаушы туралы шағын сюжетке құрылған. Алайда, ақын мұнда бір оқиғаның көлеңкесі арқылы майданнан баласын күткен қария, әкесі соғысқа кетіп қарны ашып нағашыларын паналауға келген бала, елдегі жөнге салар ағалардың жоқтығын пайдаланып есірген адам арқылы соғыс жылдарындағы әлеуметтік жағдайды еске түсіреді. Соғыс жылдарындағы адамдардың бойынан көрінетін мейірімділік, қазақ танымына әкелген психологиялық өзгерістерді балалық шақтан қалған естелігі арқылы жеткізеді. “Жиі енеді” өлеңінде:

Қырық түтін шығады қырық тамнан,

Қырық торғай ұшады шыбық талдан.

Қырық әже күзетіп отырады,

Қырық ұлдың орынын суып қалған

Қыр басына қырық шал жиналады,

Бір-біріне тартуы сый қабағы

Бір-біріне отырар басу айтып,

Қайтесің деп тәңірдің кимағаны[8,136.]. Өлеңде соғысқа кетіп оралмаған ер азаматтар ауылының қалпы берілген. Автор ырғақты синтаксистік параллелизммен жеткізуге тырысады. Қайталау ретінде “қырық” санының қолдануы оның қазақ ұғымында өмірмен өліммен қатысты сакралды сан ретіндегі танымымен байланысты.

Ақын адам тағдыры тақырыбына аса назар аударады. “Өмірдастан” поэмасының “Дарига-жүрек” деген жетінші бөлімінде жары майданға аттанған ауыл әйелінің тағдыры жайлы сөз қозғалады.

“Сұңқардай едім жердегі,
Аққудай едім көлдегі...”
Дариға жүрек шөлдеді,
Дариға жүрек шөлдеді,
Сапардан жары келмеді, - деп жеңгесінің сағынышын әнге
қосқанына сүйсінгенінен басталатын тарау

Құзар жартастан орамал көрдім бұлғаған,
- Қош бол, тентек!.. (әзілдеп, сірә, тұр маған.)

Көк көйлек көрдім, қалықтап құздан зулаған [8, 251б.],- деген жолдармен аяқталады. Күйеуі соғысқа кетіп, сағыныш арқалаған әйелдер тағдыры тақырыбы М.Шахановтың “Ғайша” жеңгей өлеңінде де кездеседі.

Ақынның өлеңдері арнайы соғыс тақырыбында жазылмағанымен, өлеңдеріндегі адамдар тағдыры, мінез-құлқы, іс-әрекеттері осы тақырып мазмұнында. Автордың жеке танымы мен ұстанымдары өлеңдерде кейде тура берілмесе де, туындыдағы кейіпкерлердің дискурсы арқылы беріледі. Ақынның “Бала шақтан – болашаққа” деп аталатын поэмасы

1. Бесік бағындағы жылан
2. Алдымен көргенім аспан
3. Адам ата мен Хауа ана
4. Шаруа һәм жауынгер
5. Менен сұра
6. Аға мен тірімін
7. Дариға - жүрек
8. Қанаттарым менің
9. Атамекен деген тоғыз тараудан тұрады.

Бұл ақынның биографиясымен теңдес туынды. Аталған тараулардың алтауының мазмұны соғыспен байланысты. Бұл туындысы оның өмірдастаны деп қарастырсақ, демек ондағы өлеңдердің 66% соғыс тақырыбында жазылған. Мұқағали өлеңдерінде “соғыс” жағымсыз негативті қырынан репрезентацияланады.

Қорытынды

Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетіндегі шығармаларға арқау болған негізгі тақырыптардың бірі - “соғыс” тақырыбы. Әлемде орын алған тарихи оқиғалардың барлығы әдебиеттен көрініс табады. Батыс елдерінде “соғыс” осы тақырыпта жазылған шығармалар легімен қатар әдебиетке “жоғалған ұрпақ” терминін ала келді. Жоғалған ұрпақ өкілдерінің шығармаларында “соғыс” - ұлы державалардың экономикалық-саяси ойыны, гуманистік ұстанымға қарсы, адами

құндылықтарды жоюшы құрал ретінде сипатталды. Балалық немесе жастық шағы соғыс жылдарына немесе одан кейінгі тоқырау жылдарына тап келген жазушылар шығармалары арқылы осындай көзқарасты білдірді.

Қазақ әдебиетінде аталған тақырыптағы туындылар батыс әдебиетінен ерекшеленеді. Мұның басты себебі: Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде патша үкіметінің боданында, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде кеңес одағының құрамында болуы. Елдің бодан болып өз қарсылығын білдіре алмай биліктегі үкіметке тәуелді болуы әдебиетте де соғысқа қарсы көзқарастағы шығармалардың тууына тосқауыл болды. Кеңес дәуірінде әдебиеттегі соғыс тақырыбы биліктің идеологиялық пропагандасы шеңберінен асырылмады. Майданға қатысқан ақын-жазушылар ұлықталып, мерзімді басылымдарда шығармалары жиі басылып тұрды.

Қазақ әдебиетіндегі “соғыс” тақырыбы

- а) оқиғалар желісіндегі сюжет шиеленісін тудырушы компонент;
- ә) эпикалық батыр бейнесін қалыптастырушы құрал;
- б) еркіндікке жетудің жалғыз жолы (жорық жырлары, жыраулар поэзиясында);
- в) саяси идеологияны насихаттаушы тақырыптардың бірі ретінде репрезентацияланды.

Тек XIX ғасырдың екінші жартысындағы ақын-жазушылардың туындыларында жанама болса да бұл тақырып адамзат баласының басына түскен трагедия тұрғысында беріле бастады. Аталған сарынды М.Мақатаевтің шығармаларынан кездестіруге болады. Ақын соғысқа деген көзқарасын кейіпкерлердің дискурсы арқылы білдіруге тырысқан. Өзінің өлеңдерінде соғысты жеңген жауынгердің үстем рухынан гөрі соғыстың салдарын көрген, ауыртпалығын басынан өткерген адам тағыдыры тұрғысынан сипаттайды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014. 7-том: Оқулықтар. 1929–1933. – 504 б.

[2] Жиренов С.А. XV-XIX ғғ.ақын-жазушылар поэзиясындағы “Өмір-өлім” концептісінің танымдық табиғаты : филол. ғыл.канд. ... дис. – Астана, 2007. – 165 б.

[3] Жұмағазина Р.Қ. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы мерзімді басылымдар тілінің ерекшеліктері : филол. ғыл.канд. ... дис. – Астана, 2009. – 121 б.

[4] Муратова Э. Д. Проблемы войны и мира в творчестве Джеймса Джонса: дис. ...канд. филол. наук. – М., 1981. – 201 с.

[5] Витман Т.Б. “Потерянное поколение” во французской литературе конца 1940-х - начала 1950-х годов: дис. ...канд. филол. наук. – Л., 1985. – 208 с.

[6] Қансейітова Г.Ж. Соғыстан кейінгі жапон романы // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. –2011 – №2(55). – Б.69-73.

[7] Мұртаза Ш. Мылтықсыз майдан. – Жұлдыз 2, 1968. – 138 б.

[8] Мақатаев М. Аманат: Жыр жинағы. Құраст. А.Алтай. – Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.

[9] Иванова Л.В. Современная советская проза о великой отечественной войне: дис. ...канд. филол. наук. – М., 1985. – 209 с.

REFERENCES

[1] Äuezov M. Şyğarmalarynyň elu tomlyq jinağy (Complete fifty-volume collection of Auezov’s works.). –Almaty: “Däuir”, “Jibek joly”, 2014. 7-tom: Oqulyqtar. 1929–1933. – 504 b. [in Kaz.]

[2] Jirenov S.A. XV-XIX ğğ.aqyn-jazuşylar poeziasyndağy “Ömir-ölüm” konseptisiniň tanymdyq tabiğaty (The cognitive nature of the concept “Life-death” in the poetry of poets-writers of the XV-XIX centuries). : filol. ğyl.kand. ... dis. – Astana, 2007. – 165 b. [in Kaz.]

[3] Jūmağazina R.Q. Üly Otan soğysy jyldaryndağy merzımdı basylymdar tılıniň erekşelikleri (Features of the language of periodicals during the Great Patriotic War) : filol. ğyl.kand. ... dis.- Astana, 2009. – 121 p. [in Kaz.]

[4] Muratova E. D. Problemy voiny i mira v tvorchestve Jeimsa Jonsa (Problems of War and Peace in the Works of James Jones’): dis... kand.filol. nauk. – М., 1981. – 201 s. [in Rus.]

[5] Vitman T.B. “Poterännoe pokolenie” vo fransuzskoi literature konsa 1940-h - nachala 1950-h godov (“The Lost Generation” in French Literature of the Late 1940s - Early 1950s): dis. ...kand. filol. nauk. – Л., 1985. – 208 s. [in Rus.]

[6] Qanseitova G.J. Soğystan keiingi japon romany (Post-war Japanese novel) // QazŪU habarşysy. Şyğystanu seriesy. – 2011. – №2 (55). – B. 69-73. [in Kaz.]

[7] Mūrtaza Ş.; Myltyqsyz maidan (War without weapons). – Jūldyz 2, 1968. – 138 b. [in Kaz.]

[8] Maqatayev M. Amanat: Jyr jinağy (A collection of works). Qūrast. A.Altai. – Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б. [in Kaz.]

[9] Ivanova L.V. *Sovremennaiia sovetskaia proza o velikoi otechestvennoi voine* (Modern Soviet prose about the Great Patriotic War): dis. ...kand. filol. nauk. – M., 1985. – 209 s. [in Rus.]

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА “ВОЙНА” В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА М.МАКАТАЕВА)

*Момбек А.А.¹

*¹докторант, КазНУ имени Аль-Фараби

Алматы, Казахстан

e-mail: mombekainur@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассмотрены произведения, написанные на военную тему в историческом социокультурном контексте.

Основной целью научно-исследовательской статьи является определение когнитивной специфики концепта «война» в произведениях, написанных на военную тему.

За основу взяты содержательные особенности произведений на тему войны в мировой и казахской литературе. В ходе исследования проанализированы основные особенности репрезентации концепта “война”.

Тема исследования ориентирована на произведения М. Макаатаева, которые прямо или косвенно связаны с темой войны.

В ходе исследования концепта “война” в мировой и казахской литературе применялись сравнительный, также сравнительно-исторические методы анализа. Выявлены специфические особенности передачи концепта «война» в произведениях М.Макаатаева. В произведениях представителей казахской литературы тема войны отличается от произведений авторов потерянного поколения, что отражается в художественном и историческом своеобразии содержания текста. Корни такого различия в том, что первая и вторая мировая война территориально и политически повлияли на представителей того или иного народа.

Научные выводы исследования вносят свой вклад в дополнение и углубление исследований, связанных с литературоведением.

Результаты исследования могут быть использованы при преподавании таких дисциплин, как казахская литература, мировая литература, литературоведение.

Ключевые слова: потерянное поколение, структурная концепция, концепт войны, тема войны, казахская литература, стихи о войне, катарсис, фольклор, литературоведческий анализ

CONCEPT OF “WAR” REPRESENTATION IN KAZAKH LITERATURE (ON M. MAKATAYEV’S WORK)

*Mombek A.A.¹

*¹PhD student, Kazakh National University named after Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan
e-mail: mombekainur@gmail.com

Abstract. In this article, works written on military topics were considered in a historical socio-cultural context.

The main purpose of the research article is to determine the cognitive specifics of the concept of “war” in the works written on war topics.

The content features of works written on the theme of war in the world and Kazakh literature were taken as the basis. In the course of the study, the main ideological purpose of the works was analyzed.

The research topic is focused on M. Makataev’s works. The scientific significance of the work is the cognitive feature of the concept of war in the works of poets and writers based on conducting a comparative historical analysis of works written on the theme of war.

The empirical and inductive comparative methods are used in the study as well.

In the works of representatives of Kazakh literature, the theme of war differs from the work of the authors of the lost generation. Thus, works written on this topic are relevant in the history of literature. The specific features of the transfer of the concept of “war” in Kazakh literature are revealed.

The scientific conclusions of the study contribute to the addition and deepening of studies related to comparative literature.

The results of the study can be used in teaching disciplines such as Kazakh literature, world literature, literary criticism.

Keywords: the lost generation, structural concept, concept of war, theme of war, the Kazakh literature, poems about war, spiritual catharsis, folklore, literary analysis

Статья поступила 20.02.2023

ӘОЖ 82.02

ҒТАХР 17.07.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.034>

КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ МАГИЯЛЫҚ РЕАЛИЗМ

(қазақ және шетел әдебиетіндегі бойынша)

Оразбек М.С.¹, *Сагидуллиева С.С.²

¹фил.ғыл.док., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

e-mail: makpal_zere@mail.ru

*²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты

Астана, Қазақстан

e-mail: samatovna2021@inbox.ru

Аңдатпа. Бүгінгі таңда адамдық құндылық тұжырымдамасы күрделене түсті, бұл иррационалды, мистикалық элементтерді көркем шығармаға енгізу арқылы реалистік әдіске әсер етті. Өмірдегі реалды құбылыстарды мифтік мотивтер және фантастикалық элементтер арқылы түсіндіру әлем әдебиетінде ХХ ғасырда жаңа бағыт – магиялық реализмнің дамуына әсер етті. Мақала мақсаты – қазіргі әдеби үрдістің даму сатысындағы магиялық реализмнің тарихи сатысын, сондай-ақ оның адамзатқа әсерін толық түсіну үшін реалистік және фантастикалық, сиқырлы және иррационалды үйлесімін қарастыру. Магиялық реализм әдісінің даму сатысы, басқа бағыттардан айырмашылығы мен ерекшелігі ғылыми тұрғыда жүйелі қарастырылды.

Мақалда компаративистік зерттеу әдісі, герменевтикалық талдау тәсілдері, кейіпкер мен автор арақатынасын психоаналитикалық талдау әдісі арқылы зерттеу жүргізілді. Шындықты суреттеудегі уақыт пен кеңістіктің рөлі, символдық детальдар көрінісі талданды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Магиялық реализм әдісі әлем әдебиетінде кең өріс алғанымен, қазақ әдебиетінде магиялық элементі қамтылған туындылар мифтік шығармалардың қатарында қарастырылып келді. Мақалада магиялық реализм әдісінің қолданысы, готикалық, мистикалық, фантастикалық жанрлардан айырмашылықтары мен ерекшеліктері жүйелі талданды. Сонымен қатар, магиялық реализм әдісінің даму тарихы мен бүгінгі деңгейі қарастырылды.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы әлем әдебиеті мен қазақ әдебиетіндегі жеке авторлар шығармаларындағы магиялық реализм әдісінің берілу тәсілі мен тарихилығы сараланды. Зерттеу материалы ретінде шетел және отандық әдебиеттану ғылымындағы теориялық

еңбектер мен неміс қаламгері мен қазақ жазушысының туындылары салыстырмалы түрде алынды. Мақалада зерттеу нәтижесінде неміс жазушысы Г.Казак туындыларында адамгершіліктің тамырларын зерттей отырып, гуманистік құндылықтарды пысықтау модельдерін анықтап, «прогресс пен регрессияның өзара байланысын» негіздей отырып, мифтік туындыларын түсіндіру арқылы тарихтың қайғылы бұрылыстарын түсіндірсе, қазақ жазушысы А.Алтай мифтік сюжеттер, романтикалық қос дүние, қосарлану мотиві «екінші шындықты» қалпына келтіру арқылы қазіргі қоғамдық шындықтарды суреттеу көркемдік деңгейі қарастырылды. Ал практикалық маңыздылығы әлем әдебиеті мен қазақ әдебиетін салыстырмалы зерттеулерде, «Әдебиет теориясы» пәні негізінде көркемдік әдістерді оқытуда қосымша ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: көркем проза, магиялық реализм, постмодернизм, фантастика, қазақ және әлем әдебиеті, ұлттық құндылық, миф, готика

Негізгі ережелер

Көркем туындылардағы классикалық магиялық реализмде (1940-70 жылдар кезеңінің Латын Америкасы нұсқасы) шындық кейіпкерге жасалған сиқырлы рәсімдер арқылы ашылады және жерден үшінші әлем деп саналатын әлемнің кез-келген аймағындағы оқиғалар өрбіген кеңістікті суреттейді. Космогониялық, антропогониялық, эсхатологиялық білім мифологиялық сананың үстемдік ету дәуіріндегідей магиялық реализмде жанданады алады. Неміс жазушысы Г.Казак пен қазақ қаламгері А.Алтай туындыларын талдау барысында көз жеткізілді.

Магиялық реализмнің неміс нұсқасында әдеттегі мінез-құлық стереотиптері дәстүрлі түрде түсіндірілетін мағынасын жоғалтты, өйткені олар магиялық реализмнің өкілдері тарихи шындықты түсінуге бағытталған. Санадағы әлемнің қарапайым бейнесі жойылып, рационалды тұжырымдамалаудың «жаңа» шындығы берілмейтініне көз жеткізілді. Қазақ әдебиетіндегі магиялық реализм әдісінің берілу тәсілі мифтік сюжетке негізделіп, ұлттық құндылық пен болмыс негізінде сараланатынына көз жеткізілді.

Кіріспе

Магиялық реализм (ағыл. Magical realism, нем. Magischer Realismus, испанша realismo magico) – әлемнің реалистік бейнесін сиқырлы элементтер арқылы суреттейтін көркемдік әдіс; бұл шындықты бейнелеуде сиқыр мен реалдың дуалистік қатар өмір сүруі. Бұл әдеби құбылысқа тән қасиет – құпияларға, жұмбақтарға және шытырман оқиғалар жүйесі.

Порсмут университетінің ағылшын әдебиеті пәнінің оқытушысы М.Э.Бауэрстің айтуынша, Латын Америкасы жазушыларының халықаралық деңгейде мойындалуы (А.Карпентьер, Г.Маркес) магиялық реализмнің XX ғасырдың басындағы еуропалық өнермен байланысын алмастыра отырып, жалпы Латын Америкасы әдебиетінде кең етек ала бастағанын көрсетеді [1, 65 б.]. Алайда, магиялық реализмнің қосымша түсіндірмелерін бөліп көрсетуге болады.

Бастапқыда бұл термин алғаш рет 1923 жылы француз өнер тарихшысы Франц Рудың мақалаларында түсіндірілді, ол пост-экспрессионизм кескіндемесін сипаттады. Суретшілердің зерттелген шығармалары нақты шындықты анық бейнеледі, материалдық дүниені бейнеледі. Дегенмен, ерекшелігі болашақтың ауысуы, кеңістіктік өмірдің бұрмалануы болды. Мұның бәрі картинадағы басқа дүниенің, шынайы емес мазмұнның болуын тудырды. Соғыстан кейінгі жылдары Германияда магиялық реализм «жаңа материалдылыққа» теңестірілді, оны неміс мәдениетінде *Neue Sachlichkeit* деп атайды [2, 491 б.].

Итальян жеріндегі магиялық реализм 1920 жылдары 1927 жылдан бастап шығатын М.Бонтемпеллидің «Новесенто» әдеби журналында теориялық негіздемесі жарияланды. Бұндағы магиялық реализм концепциясы Ф.Рудың тұжырымдарына жақын болады. «Сиқырлы» эпитетіне жазушы ашуға тиіс және образ «реалистік» бағынуға тиіс шындықтың жұмбақ жағы кірді. Бірте-бірте магиялық реализмнің әдіс-тәсілдерін қабылдаған авторлар, бір жағынан, шындықты, әсіресе, материалдық дүние мен жеке адамның қарым-қатынасын объективті түрде бейнелеуге ұмтылды. Екінші жағынан, жаңа құбылыс «адам мен әлем арасындағы қарым-қатынастың ерекше үлгісін» қалыптастыруға мүмкіндік берді, сондықтан магиялық реализм шығармалары аясында шындық пен шындыққа жатпайтын дүниелер бір-бірінен ажыратылмайды.

1927 жылдан бастап испандық өнер теоретигі Дж.Ортега и Гассет өнертанушы Ф.Рудың бірқатар монографияларын испан тіліне аударды, сонымен қатар оның «Постэкспрессионизм. Магиялық реализм» (*Realismo magico*, 1925) кітабының материалдарын ішінара аударды. Ол бұл теориялық ақпаратты *Revista de Occidente* журналында жариялайды. Сол жылы Ортега и Гассет Ф.Ру зерттеулерінің толық аудармасын басып шығарды, сонымен бірге тек «Магиялық реализм» туралы сөзді ғана қалдырып, «постэкспрессионизм» түсінігін алып тастайды. Дәл жоғарыда аталған басылымдар Латын Америкасы әдебиетіндегі магиялық реализм феноменінің дамуының бастапқы нышаны болды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін магиялық реализм құбылысы «қайтадан дүниеге келді» және 1945 жылдар аралығында Неміс зерттеушілерінің ерекше назарын аударады. Соғыстан кейінгі неміс шындықтарына қатысты магиялық реализм экспрессионизм дағдарысын түсіндіруге және жеңуге арналған.

Сонымен қатар, Германиядағы магиялық реалисті жақтаушылар 1970 жылдарға дейін Германиядағы ең ықпалды әдеби орта – «47-Топ» тобына қарсы шықты. Неміс нұсқасының шығу тегі романтизм мен экспрессионизмнен бастау алады. Неміс әдебиетіндегі жаңа құбылысты айшықтайтын негізгі әдеби журнал Дрезденде басылып шыққан «Бағана» (1929-1932) бюллетені болғанын айта кеткен жөн. «Бағананың» құрамында Г.Казак, Э.Ланггессер, П.Гюхель, Г.Эйх жазушылары болды. 1960 жылдардың басына қарай бұл әдеби құбылысқа қызығушылық төмендей бастады.

Болмыстың жаратылыс ғажайыбы ретінде бейнеленуі, сиқырды тану шын мәнінде бельгиялық жазушылардың шығармаларында бейнеленген. Магиялық реализмнің бельгиялық нұсқасы фламанд тілінде жарияланған Х.Лампо мен Дж.Деннің еңбектерінде айқын көрінеді. Магиялық реализм қағидаларын теориялық тұрғыдан түсіну оларға белгілі бір әдеби тәжірибе жинақтап, оны «Әдебиет және магия» (Ю.Ден, 1958) очеркінде зерттеді. Бұл авторлардың пікірінше, таныс шындықтан ғажайыпты көру рухани дүниесі бай адамға қол жетімді.

1950 жылдардағы әдебиеттанушылар Америка Құрама Штаттарының магиялық реализмнің бір түрі деп гиперреализмді атайды. Дәл осы кезеңде АҚШ-қа қоныс аударылған неміс және француз сюрреалисттері (А.Массон мен М.Эрнст) көбінесе магиялық реализмнің алғашқы сатыларына ұқсас гиперреализм принциптерін дамыта бастады [3, 257 б.].

Орыс зерттеушілерінің арасында магиялық реализм құбылысы 1945-1949 жылдардағы Л.И.Мальчуковтың «Реализм және магиялық реализм» тақырыбындағы Батыс неміс әдебиеті бойынша жазылған диссертациясында толық сипатталған. Әдебиеттанушының алдында Батыс Германиядағы әдеби процестің динамикасын осы құбылыстың германдық қабатының аспектілерін анықтау міндеті тұрды. Л.И.Мальчуков айтуынша, «жаңа реализмнің» табиғатын анықтауда «киранды суретшілердің» шығармашылығына қарсы қоюына назар аударған жөн [4].

Отандық әдебиетте фольклорлық мұраларда шындық пен қиял аралас жанрдағы туындыларды «магиялық реализм» бағытының бастауы деп айта аламыз. С.Қасқабасов фольклорлық туындыларды жанрлық

тұрғыда топтастырғанда «эпсаналар мен хикаяттар» деп, «шындық пен қиялдың элементтерін пайдалана отырып, белгілі бір тарихи оқиға, немесе атақты тұлға, я болмаса топоним жайында баяндайтын әңгімелер» [5, 42 б.] деген тұжырымдама жасайды. Эпсаналар мен хикаяттардың өзің іштей үш түрге бөледі: тарихи-мекендік эпсаналар, элеуметтік-утопиялық эпсаналар және діни-кітаби хикаяттар. Бұл жанрдағы туындыларда көбінесе «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» кезең, бақытты сәттер баяндалады, бас кейіпкер батырлық келбетімен дәріптеледі. Кейінгі жылдары көркем прозадағы магиялық реализм әдісін кеңінен пайдаланып, мифтік элементтер арқылы қиял мен шындықты қатар суреттеген О.Бөкей, А.Алтай, Д.Рамазан, Т.Нұрмағамбетов, А.Кемелбаева, Л.Қоныс т.б. жазушыларымызды айтуға болады.

Жалпы алғанда, әртүрлі әдебиеттердегі магиялық реализмнің табиғаты «жаңа заттылықты» (Neue Sachlichkeit) игеруге: табиғаттан тыс және сиқыр техникасы арқылы уақытты біріктіру кезінде шындықта елеулі бұрмаланулар арқылы саналы және айқын көрінетін әлемді өзгерту құбылыстарын айқындауға мүмкіндік береді. Алайда, бұл құбылысты зерттеу кезінде басқа теориялық аспектілерді атап өткен жөн. Әдебиеттанушы А.В.Биякаеваның айтуынша, магиялық реализм прозасын дамыту барысында жазушылар С.Рушди («Флоренциялық сиқыршы», 2008), Б.Окри («Аш жол», 1991), К.Гарсия («Кубалық армандар», 1992) элеуметтік-саяси, тарихи және этносаралық мәселелерін шешуді қамтитын космополиттік тәсілді кеңінен қолданды [6, 35 б.]. Аталған өкілдердің жұмысында келесі аспектілер жиі байқалады: дәстүрлердің жойылуы, биліктің заңсыздығы, күштеп бірігу, түпкі тамырдың жоғалуы, отаршылдық соғыстар, адамның адамға қысым жасауы [7, 276 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің әдіснамалық негізін теориялық еңбектерді жүйелік-құрылымдық талдау, салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы қарастырылды. Көркем мәтін мағынасын ашу мақсатында герменевтикалық, компоративистік талдау әдістері қолданылды. Біздің мақаламыздың тақырыбы мен мағынасын ашу үшін «магиялық реализм» тұжырымдамасының теориялық мен ғылыми-зерттеу жұмыстары негізінде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалды.

Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы «магиялық реализм» терминінің мистика, фантастика, готика жанрларынан ерекшелігі мен айырмашылықтарын анықтадық. Психологиялық әдіс арқылы

кейіпкерлердің ішкі сезімдері, ой-толғаныстары, саналарындағы түпкі мифтік образдар (архетиптер) жүйесіне талдау жасалды.

Нәтижелер

Магиялық реализмнің негізгі қақтығысы дәстүрлі жергілікті мәдениет пен ерекше және әмбебап мәдениеттің қатар өмір сүруі болуы мүмкін. Магиялық реализм өкілдері тарихи процесс барысында олардың қарама-қайшылықтары мен синтездерін түсінуге тырысты. Космополитизм магиялық реализм туындыларын талдау кезінде ескеріледі, өйткені дәл осы тәсіл этносаралық және дінге сенушілік кедергілерге деген көзқарасты анықтауға көмектеседі,

Магиялық реализмді әдебиет пен өнердің кейбір бағыттарымен салыстырып, негізгі ұқсас принциптерді де, айырмашылықтарды да анықтау керек. Біріншіден, басқа дүниелік шындыққа деген қызығушылық, барлық сәйкессіздіктердегі идеал мен өмірге қарама-қайшылық, магиялық реализмді романтизммен типологиялық тұрғыдан жақындатады. Алайда, бірінші жағдайда, жазушының басты міндеті – фантастикалық элементтерді қолдана отырып, рационалистік ойлауды жоққа шығарады. Сондай-ақ тарихи шындықтың ерекшеліктерін көрсете отырып, әлемнің мифтік моделін көркемдік тұрғыдан түсіндіреді. М.Э.Бауэрстің пікірінше, магиялық реализммен байланысты тағы бір шығармашылық әдіс – сюрреализм. Бірақ соңғы бағыттағы жазушылар шындықтан тыс ғажайыпты іздеуге, естеліктер мен қиялға жүгінуге, «жан өмірі» мен адам психологиясын бейнелеуде берік тірек іздегенін ескеру қажет [1, 66 б.]. Ақырында, магиялық реализм мен фантастиканы салыстыру кезінде зерттеуші Ц.Тодорова, мынаны атап көрсетеді: фантастика оқырманға болып жатқан оқиғаларды табиғи және табиғаттан тыс түсіндіру арасындағы таңдауды ұсынады, ал магиялық реализмге қатысты мұндай балама жоқ [8, 39 б.].

Сипатталған құбылысты баяндау моделі тұрғысынан қарастыра отырып, «магия» және «реализм» ұғымдары арасындағы қатынастарды түсінудегі түрлі деңгейді байқауға болады. Бұл жағдайда әдебиеттің бұл құбылысы қиялдағы және жұмбақ элементтерді шынайы сияқты байланыстырады.

Әдебиеттанушы А.А.Гугниннің пікірінше, магиялық реализмнің мысалдары ретінде жіктелген шығармалардың көпшілігінде дәстүрлі реализмнен толыққанды айырмашылықтарды қалыптастыратын бірқатар ерекше белгілер бар.

1. Кейіпкерлер арасындағы қатынастарды детерминистік-психологиялық принциптің кілтінде бейнелеуден бас тарту, яғни жеке

абстракцияланған бөліктерде емес, әлемнің құрылымын тұтастай түсіндіруге тырысатын мифтік сананың үстемдігіндегі қоғамды сипаттауға ерекше назар аударылады.

2. Субъективтілік пен объективтілік – белгілі бір уақыт категориясын қолдануға бағытталған мақсаттар.

3. Екі шындықтың өзара енуі: бастапқы – «төменгі» – айқын, бірақ шынайы емес, екіншілік – «жоғары», шынайы деңгей ретінде ұсынылады, мұнда мінез-құлықтың әдеттегі қалыптары өз мәнін жоғалтады.

4. Ерекше безендірілген кеңістік шығарманың құрылысына әсер етеді. Ол нақты анықталған болуы мүмкін, бірақ тарихи немесе географиялық кеңістікке толық сәйкес келмейді.

5. Өміршеңдік шындықтың белгілі тарихи ерекшеліктерін көрсетеді.

6. Магиялық реалисттер мифтік-магиялық шындықты прагматикалық-рационалдық категорияға көрнекі және бейнелі түрде қарсы қояды, яғни рационалды және иррационалды сана дилеммасы кеңістіктік-уақыттық арқылы жойылады.

7. Магиялық реализмнің белгілері – антидогматизм, дистопиялық, антидеологизм.

8. Магиялық реализм шеңберінде дүниетанымдық немесе адам санасының тарихи типтерінің синтезі жиі кездеседі: синкретикалық (миф/фольклор), діни, атеистік, рационалды, мистикалық.

9. Әдеби шығармалардағы магиялық реализмге ұмтылу – өркениет пен ойлаудың еуропалық типінен шығу, әлемдік тәжірибенің өзектілігін қамтамасыз ете отырып, ұлтшылдық пен еуроцентризмді жеңу [2, 491 б.].

Айта кету керек, магиялық реализм саласындағы тарихи аспектіні зерттеу кезінде ұлттық мәдени дамудың ерекшеліктерін ескеру қажет. М.Бауэрстің пікірінше, ең маңызды мәдени және көркемдік бағдарлардың бірі ретінде қабылданған магиялық реализм құбылысы ХХ ғасырдың басындағы еуропалық өнермен байланысын тоқтатып, Латын Америкасындағы нұсқасынан алға шығады [1, 62 б.]. Формалистік және дерексіз өнерге қарсы күресте өзін дәлелдеген және дамудың басқа негізі бар Латын Америкасындағы магиялық реализмнің әдеби ағымынан айырмашылығы, ұсынылған құбылыстың неміс нұсқасы өзінің базасында экспрессионизм, романтизм және утопия/дистопия дәстүрлерімен байланысты болды.

Магиялық реализмді зерттеуші А.В.Биякаеваның пікірінше, классикалық магиялық реализмде (1940-70 жылдар кезеңінің Латын

Америкасы нұсқасы) шындық кейіпкерге жасалған сиқырлы рәсімдер арқылы ашылады және жерден үшінші әлем деп саналатын әлемнің кез-келген аймағындағы оқиғалар өрбіген кеңістікті суреттейді. Космогониялық, антропогониялық, эсхатологиялық білім мифологиялық сананың үстемдік ету дәуіріндегідей магиялық реализмде жанданады алады [7, 90 б.].

Миф – ХХ ғасырдағы әдеби дәуір үшін маңызды ұғымдардың бірі. Баламалы (ғылымға, мәдениетке, тарихқа қатысты) білім жүйесі ретінде ол әлемнің біртұтас және синкретикалық бейнесін көрсете алады. К.Г.Юнг, мифология – бұл «ұжымдық бейсаналықтың тұрақты проекциясы» және магиялық реализм адамның шынайы өмірінің көрінісі ретінде қазіргі заманғы өнердің құпия интертекстуалдық мүмкіндіктері мен байланыстарын ашатын магияның маңызды бөлігі деп санауға болады деп көрсетеді.

Талқылау

Г.Казактың туындыларында мифологиялық бейнелерді қолданып, Еуропа мен шығыс елдерінің мәдени мұраларын қарастырып, алдыңғы дәуірлерге арналған дәстүрлі мотивтерді пайдаланған. ХХ ғасырдың мифологемаларымен (елес қала, қираған қала, өлі қала) өткен мифологемалардың синтезі (шындықты іздеу, лабиринтте серуендеу, өзін-өзі анықтау) Г.Казактың романын тарихи түсінуде ерекше рөл атқарады, ал адамның өмірі мен тарих барысы басқа әлемнің символдық картиналарында ұсынылған.

«Өзен сыртындағы қала» романның басты кейіпкері – өнертанушы Роберт Линдхоф, өзеннің арғы жағындағы қалаға шақырылады, онда жоғары комиссар оны қаланың мұрағатшысы етіп тағайындағанын хабарлайды. Роберт абдырап қалады, өйткені ол өзінің міндетін толық түсінбейді – өлгендер қаласын шежірелеу, бұл үлкен қиындықтар тудырады. Роберт өзінің көзқарасы мен өмірбаяны субъективті аспектіден мүмкіндігінше айырылуы үшін басқа дүниелік қала өмірінің әртүрлі аспектілеріне қосылуға шешім қабылдады. Романның соңында Роберт Линдхоф тірілер әлеміне оралады, онда ол жалпы жойылудың куәсі болады. Ол өзінің шежіресін оқи отырып, пойыз вагонында қираған елді аралап жүрген мәңгілік саяхатшы рөлін алады. Роберт отбасын көргеннен кейін жүрек талмасынан қайтыс болады және ол қайтадан өзеннің арғы жағындағы қалада, қазіргі тұрғыны ретінде суреттеледі. Алайда бұрын ол жерде тұрғанын есіне алмайды.

Романның сюжеті ақыретке, «аруақтар еліне» түсуді білдіреді, ал оқиға Гадес бастаған өлілер патшалығы туралы ежелгі грек мифтерімен

байланысты. Романнан А.Дантениң «Құдайдың комедиясымен» параллель құбылыстарды табуға болады, ол тозақтың тоғыз шеңберін, адамның өз күнәларын білуден азап шегуін және оларды тазарту кезінде жеңу қабілетін сипаттайды. Роберт Линдхофты бомбамен қираған көшелер, мистикалық орындар, абсурдтық ғимараттар атмосферасы бар елес қаланың өміріне батырған кезде, ол қайтыс болған туыстарымен кездеседі. Әкесі, досы Каттель, сүйіктісі Анна оның жадында өмір сүруді жалғастыруда, сондықтан олармен кездесу шындықта болуы мүмкін. «Өзен сыртындағы қаладағы» «өтпелі кезең» – бұл тірілер мекені мен екінші әлем арасында болатын уақыт.

Қала тұжырымдамасы «ақырет патшалығын» білдіреді, мұнда білім жолы келесі ұғымдар тізбегіне құрылады: өмір – аралық мемлекет (өзеннен тыс қалада) – өлім (ғарышта үйлесімділікке жету). Романның алғашқы беттерінде Роберт Линдхоф пойызбен (адамзат өркениетінің тірегі) өзеннен өткеннен кейін ((мифологияның лентасымен ұмыту өзенімен параллель) оны жаңа мұрағатшымен жиі бірге жүретін досы Кател қарсы алады.

Роберт Линдхофтың өзі Геракл туралы мифтің басты кейіпкерімен салыстыра алады, ол жарты құдай болғандықтан жерасты патшалығына түскен. Магиялық реализмнің маңызды идеялық мотивтері қазіргі әлемдегі жеке тұлғаның орнын анықтауға тырысу және болмыс пен адамның философиялық тұжырымдамасы болып табылады. Автордың ниеті мен сұрақтарға жауап беру тұжырымдамасы магиялық реализмде шынайылықпен сәйкес келетін символдар, мотивтер мен бейнелердің тоғысуы арқылы ашылады.

Қазақ әдебиетінде магиялық реализм фольклорлық жанрлардан бастау алатынын С.Қасқабасов зерттеулерінен білеміз. Тәуелсіздік жылдары жарық көрген Асқар Алтайдың «Казино», «Шаһид» әңгімелері магиялық реализм жанрындағы туындылар қатарына жатқызамыз.

«Шаһид» әңгімесінде автор бас кейіпкерді елеспен тілдестіріп, жолықтыру арқылы өмір мен өлімді сынайды. Елес бас кейіпкерге биліктің адуына алданған, лауазымның масаң буына масаттанған мінезін сынайды. Автор елесті беру арқылы қоғамдағы басшылардың шынайы мінез-құлықтары мен бетперделерін ашады.

Г.Казак секілді А.Алтайда өмір мен өлім арасындағы кейіпкердің ішкі сезімдерін суреттейді. Г.Казактың кейіпкері Роберт өлілер қаласының тұрғыны болса, А.Алтайдың кейіпкері өз өмірін елі үшін шаһид етеді.

А.Алтай туындыларындағы елес ол адам жанын алғыш ажал бейнесінде беріледі. «Шаһид» әңгімесіндегі елес бас кейіпкердің ажалы

ретінде келіп, өмірде өткен жолы мен болашақта қандай іс жасар едің деген сауалдар қояды. Ғалым С.Қондыбай: «Ажал – екі мағыналы ұғым. Біріншісі, дәстүрлі дүниетанымда да, мұсылман агиологиясында да Жасағанның әмірімен адамның, жалпы тіршілік иелерінің жанын алатын тылсым күдірет иесі. Екіншісі, адамның биофизиологиялық ғұмырының аяқталғанын білдіреді (араб. Әбжәл)» [9, 100 б.] деп көрсетеді. Жалпы қазақ мифологиясындағы адам жанын алғыш ажал адам бейнесінде суреттеледі. А.Алтай туындыларында да елес адам бейнесінде тілдеседі, адаммен бір кеңістікте жүреді.

Магиялық реализм шығармада көркем шындықты беруде авторлық позицияның бейтараптығы үлкен рөл атқарады. Қаламгерлер өмірдің өткінші екенін, адам жаны мәңгілік емес екендігін елес кейіпкерлерді, екі дүниені суреттеу арқылы көрсетеді.

Қорытынды

Магиялық реализм эволюциясының қазіргі кезеңінде зерттеушілер көркем шындық деңгейлері арасындағы байланысты ерекшеліктерді көрсетеді. Мәтіндік кодтар арасындағы қарым-қатынастардағы теңдік осы бағыттағы шығармалардағы қарапайым және ерекше құбылыстар саны арасындағы қатаң тепе-теңдікті анықтайды, бұл ретте минималды сурет-детальдар мен символдардың шектен тыс мәтіндік жақындығын сақтайды [10, 89 б.]. Зерттеуші Д.Микич магиялық реализмнің табиғатын зерттей отырып, бұл әдеби құбылыстың «романда барысында еркін еніп, күнделікті өмірде реалистіктік жағдайды суреттеудің басты формасы ретінде қызмет етеді» деп атап көрсетеді [7, 275 б.]. Осылайша, магиялық реализм сиқырлы және шынайы болуы керек барлық қарама-қайшылықтарды елемейді. Магиялық реализм әдебиетінде барлық баяндау барысында табиғи танылатын шындық пен табиғаттан тыс ауытқулардың көріністері бейтарап авторлық бағаны сақтай отырып, эквиваленттік негізділікке ие болады.

Алайда, магиялық реализмнің қазіргі авторлары оқырманға керемет әсер ететін табиғаттан тыс аймақ үшін айна тәрізді етіп жасауға күш салуда. Сипатталған бағыттың әдебиетін талдай отырып, оқырмандар екі мәдени кодты, екі дүниетанымды да бірдей байқайды.

Баяндау тұрғысынан магиялық реализмдегі бар мәдени кодтардың екі жақтылығы табиғи және қосарлы болып табылады. Ғалымдар сюжетті қосарлы баяндау тәсілдерін бөліп көрсетеді: дубляж (әр түрлі көзқарастағы үзіліссіз баяндау тізбегі) және қосарлы (әр түрлі көзқарастағы үздіксіз баяндау). Г.Казактың шығармаларында дубляж көрсетіледі, өйткені тұтастай баяндаудың негізінде жатқан оқиғаның

бір бөлігі әртүрлі композициялық эпизодтарда бейнеленген. Осылайша, баяндау перспективаларын таңдау мәдени кодтарды синтездеу процесінің маңызды бөлігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бауэрс М.Э. Магический реализм // Социальные и гуманитарные науки. Литературоведение. – М.: РАН, 2006. – № 3. – С. 63-68.

[2] Гугнин А.А. Магический реализм // Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: Просвещение, 2001. – С. 489-492.

[3] Маслова Е.Г. Магический реализм как парадигма культурнохудожественного сознания современного общества // Вестник ЧГПУ Гуманитарные парадигмы инновационного сознания современного общества. – Челябинск, 2012. – №10. – С. 254-269.

[4] Фролов Г.А. Зарубежная литература XX века. Курс лекций: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений по направлению подготовки «Филология». – Казань: Изд-во КФУ, 2015. – 283 с.

[5] Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.4. Фольклорлық иірімдер. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2015. – 328 б.

[6] Биякаева А.В. Эффективность космополитического подхода в анализе литературы магического реализма // Наука о человеке: гуманитарные исследования. – Омск, 2016. – № 2 (24). – С. 34-37.

[7] Биякаева А.В. О значении истины для природы двойственности художественной реальности в магическом реализме // Материалы III всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Омск: Изд-во ОГПУ, 2015. – С. 273-278.

[8] Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу. – М.: Изд-во Дом интеллектуальной книги, 1999. – 144 с.

[9] Қоңдыбай С. Байырғы қазақ дүниетанымдарының негіздері. Энциклопедиялық басылым. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. – 480 б.

[10] Биякаева А.В. Гибридизация нарративных перспектив в литературе магического реализма как выражение его синтетической дуальности // Знание. – Киев: Изд-во Serenity-Group, 2017. – № 44. – С. 87-91.

[11] Алтай А. Киллер сауысқан. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: «Арда+7», 2013. – 400 б.

REFERENCES

- [1] Bowers M.E. Magicheski realism (Magical realism) // Social and humanitarian sciences. Literary studies. – М.: RAS, 2006. – № 3. – S. 63-68. [in Rus.]
- [2] Gugnin A.A. Magicheski realism (Magical realism) // Literary encyclopedia of terms and concepts. – М.: Enlightenment, 2001. – S. 489-492. [in Rus.]
- [3] Maslova E.G. Magicheski realism kak paradigma kulturnokhudozhestvennogo soznaniya sovremennogo obchestvo (Magical realism as a paradigm of cultural and artistic consciousness of modern society) // Bulletin of ChSPU Humanitarian paradigms of innovative consciousness of modern society. – Chelyabinsk, 2012. – №10. – S. 254-269. [in Rus.]
- [4] Frolov G.A. Zarubezhnaiya literatura XX veka (Foreign literature of the twentieth century). Course of lectures: A textbook for students of higher educational institutions in the field of Philology. – Kazan: Publishing House of KFU, 2015. – 283 s. [in Rus.]
- [5] Kaskabasov S. Tandamaly (Selective). T. 4. folklore yarns. Research from each year. – Astana: Folio, 2015. – 328 b. [in Kaz.]
- [6] Biyakaeva A.V. Effectivnost kosmopoliticheskogo podkhoda v analize literaturny magicheskogo realizma (The effectiveness of the cosmopolitan approach in the analysis of the literature of magical realism) // Science of Man: humanitarian studies. – Omsk, 2016. – № 2 (24) – S. 34-37. [in Rus.]
- [7] Biyakaeva A.V. O znachenii istiny dlya prirody dvoistvennosti khudozhestvennoi realnosti v magicheskom realizme (On the meaning of truth for the nature of the duality of artistic reality in magical realism) // Materials of the III All-Russian Scientific and Practical Conference with international participation. – Omsk: OGPU Publishing House, 2015. – S. 273-278. [in Rus.]
- [8] Todorov Ts. Vvedeniye v fantasticheskuyu literaturu (Introduction to fantastic literature). – Moscow: Publishing House of Intellectual Books, 1999. – 144 s. [in Rus.]
- [9] Kondybay S. Bayırǵı qazaq dunietanımdarınńnı negızderi. Enciklopediyalıq basılım (Fundamentals of Indigenous Kazakh worldviews. Encyclopedic edition.) – Almaty: publishing house “Kazakh Tili”, 2018. – 480 b. [in Kaz.]
- [10] Biyakaeva A.V. Gibridizatsiya narrativnykh perspektiv v literature magicheskogo realizma kak vyrazheniye yego sinteticheskoy dual'nosti (Hybridization of narrative perspectives in the literature of magical realism as an expression of its synthetic duality) // Knowledge. – Kiev: Serenity-Group Publishing House, 2017. – № 44. – S. 87-91. [in Rus.]

[11] Altai A. Killer sauysqan (Killer fought). Stories and stories. – Almaty: “Arda+7”, 2013. – 400 b. [in Kaz.]

МАГИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ (ПО КАЗАХСКОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ)

Оразбек М.С.¹, *Сагидуллиева С.С.²

¹д. ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: makpal_zere@mail.ru

²докторант Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева Астана, Казахстан, e-mail: samatovna2021@inbox.ru

Аннотация. В наше время концепция человеческой ценности становится все сложнее, что влияет на реалистический метод, так как в художественное произведение включаются иррациональные, мистические элементы. Интерпретация реальных явлений в жизни через мифические мотивы и фантастические элементы оказала влияние на развитие в мировой литературе в XX веке нового направления – магического реализма. Цель статьи – рассмотреть историческое становление магического реализма на стадии развития современного литературного процесса, а также сочетание реалистического и фантастического, магического и иррационального для полного понимания его влияния на человечество. Этап развития метода магического реализма, его своеобразие и отличие от других направлений систематически рассматривались в научном контексте.

В статье проблема изучается с применением компаративистского исследования, подходов герменевтического анализа, метода психоаналитического анализа взаимоотношения героя и автора. Описывается роль времени и пространства в изображении действительности, проявление символических деталей.

Актуальность темы исследования заключается в том, что, хотя метод магического реализма получил широкое распространение в мировой литературе, в казахской литературе произведения с элементами магического относились к мифическим. В статье произведен систематический анализ метода магического реализма, его особенностей и отличия от готического, мистического, фантастического жанров. Кроме того, была рассмотрена история и современный уровень развития метода магического реализма.

Научная значимость исследования проявляется в том, что анализируется подход и историчность метода магического реализма в произведениях отдельных авторов в мировой и казахской литературе.

В качестве материала исследования взяты зарубежные и отечественные теоретические литературоведческие труды и произведения немецкого и казахского писателей. В статье изложены результаты исследования духовных корней творчества немецкого писателя Г. Казака, определена модель выявления гуманистических ценностей, обоснована «взаимосвязь прогрессии и регрессии», передана трагичность поворотов истории на примере интерпретации его мифических произведений, анализируется умение казахского писателя А. Алтая передавать реалии жизни через мифические сюжеты, романтические параллели, мотив двойственности, рассмотрен художественный уровень описания современных общественных реалий. Что касается практической значимости, материалы работы можно использовать в сравнительных исследованиях мировой и казахской литературы, в преподавании дисциплины «Теория литературы» при изучении художественных методов.

Ключевые слова: художественная проза, магический реализм, постмодернизм, фантастика, казахская и мировая литература, национальная ценность, миф, готика

MAGICAL REALISM IN FICTION (BASED ON KAZAKH AND FOREIGN LITERATURE)

Orazbek M.S.¹, *Sagidulliyeva S.S.²

¹Doctor of Phil.Sc., Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan, e-mail: makpal_zere@mail.ru

*²doctoral student of L.N.Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan, e-mail: samatovna2021@inbox.ru

Abstract. Today, the concept of human value has become more complex, influencing realistic approaches by incorporating irrational and mystical elements into artwork. The interpretation of real-life phenomena through mythical motifs and fantastic elements has influenced on the development of a new literary direction in the twentieth century – magical realism. The article aims to explore the historical stage of magical realism in the context of modern literary processes and examine the amalgamation of realistic and fantastical, magical and irrational elements for a comprehensive understanding of their impact on humanity. The methodical development stage of magical realism, its distinctions, and its specificity compared to other literary directions are systematically examined in a scientific context.

In the research, a comparative approach, hermeneutical analysis, and the psychoanalytic method of exploring the relationship between the hero and

the author were employed. The analysis delves into the role of time and space in representing reality and scrutinizes the manifestation of symbolic details.

The relevance of the research lies in the fact that, despite the widespread use of magical realism in world literature, works containing magical elements in Kazakh literature were often classified as mythical. The article systematically analyzes the application of the magical realism method, highlighting differences and features compared to Gothic, mystical, and fantastic genres. Furthermore, the article explores the historical development of magical realism and its current status.

The scientific significance of the study is rooted in the analysis of the approach and historicity of magical realism in the works of individual authors in both world and Kazakh literature. The research material includes theoretical works from foreign and domestic literary studies and the works of a German writer and a Kazakh writer. As a result of the research, the German writer G. Kazak explores the roots of morality in Cossack works, identifying models for working out humanistic values and justifying the "relationship of progress and regression." He explains the tragic turns of history through the interpretation of mythical works. The Kazakh writer A. Altay discusses mythical plots, the romantic double, and the motive of duality through the restoration of a second reality. The artistic level considers descriptions of modern social realities.

Keywords: fiction, magical realism, postmodernism, science fiction, Kazakh and world literature, national value, myth, Gothic

Статья поступила 11.04.2023

ӘОЖ 82-3(574)

ҒТАХР 17.82.30

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.035>

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИ ИНТЕРЬЕР ЖӘНЕ СӘНДІК ҚЫЗМЕТІ

Сұлтанғалиева Р.Б.¹, *Рысқалиева Б.Д.²

¹ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ
Орал, Қазақстан, e-mail: r.sultangalieva@mail.ru

²магистрант, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан
e-mail: balnur99.05@mail.ru

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – әдеби интерьердің көркем шығарма мәтінінде қаншалықты маңызды рөл атқаратындығын, аталмыш баяндау

бірлігін талдау шығармалардың поэтикасын түсінуде, эстетикалық құндылығын оқырманға жеткізудегі маңызды қызмет атқаратын көркем бірлік тұрғысында зерделеу.

Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының айналымына енген «интерьер» ұғымы және әдеби интерьердің сәндік қызметі мен көркемдік поэтикасының мәселелері қарастырылады. Әдеби интерьердің сәндік қызметінің дәуірлеу кезеңі талданады. Әдеби интерьердің көркем шығарма кеңістігін қалыптастыру төңірегінде қарастырылған зерттеу еңбектеріне шолу жасалып, шығарма идеясы мен тақырыбына арқау болған заттық детальдің қолданылу ерекшеліктері анықталып, қазақ әдебиеттану ғылымында күні бүгінге дейін әдеби теориялық ұғым қалыптастыру жолында өзекті тақырып ретінде талданып, қазіргі қазақ прозасындағы поэтикасы мен қызметі мәселелері жан-жақты талданады. Әдеби интерьердің көркем мәтіндегі құрылымдық ерекшеліктерін талдау арқылы оның сәндік және тағы да өзге де қызметтері анықталады. Кейіпкер өмір сүретін кеңістікті, ішкі жан әлемін, мінезін, болмысын танудағы қызметі көркем прозадағы эстетика мәселелерімен сабақтастықта талданады.

Зерттеу нысанына алынған қазіргі қазақ көркем шығармалары мен ондағы әдеби интерьердің көріністерін анықтау зерттеудің ғылыми құндылығын арттырады. Заттық әлем объектілерінің, детальдердің эстетикалануы адам өмірінде алатын орны туралы шығармалардан мысалдар келтіріледі.

Әдебиеттегі интерьер ұғымы шығарманың сюжет, композиция, символдық жүйесі сынды кең аспектілерімен байланыстыра талданады.

Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы әдебиеттану ғылымы бойынша зерттеу жұмыстары мен арнайы курстарда пайдалануда, көркем шығарманы театр сахнасына интерпретациялау барысында сценаристер мен қоюшы режиссерлерге де тигізер септігі мол. Зерттеуде теориялық талдау, жинақтау, жүйелеу және салыстырмалы талдау әдістері қолданылады.

Тірек сөздер: қазіргі қазақ прозасы, заттық әлем, көркемдік тәсіл, әдеби интерьер, көркемдік поэтика, суреттеу, деталь, сәндік қызмет

Негізгі ережелер

Пейзаж, портрет және экфрасис сынды суреттеулердің әртүрлі көріністері туралы бірқатар зерттеулермен салыстырсақ, қазақ әдебиеттануында интерьер қызметі туралы арнайы зерттеу жұмыстары жоқ. Десе де автордың шығармашылық еркі мен шеберлігіне құрылған, кеңістікте орналасқан сөзбен бейнеленген заттар әлемі кездесетін шығармалар күн санап жарық көруде.

Шығармаларда кездесетін әдеби интерьер бірден қалыптаспағаны анық. Көне Қытай кезеңінен бастау алған «фэн шуй» ілімі мен интерьер психологиясы сияқты ғылым салаларынан бөлек, әдеби интерьер кейіпкер болмысын терең зерттеуге, адам өміріндегі күнделікті қолданыстағы заттарды шығармаларда орнымен қолдануға назар аударады.

Психологияда интерьер адамның жеке ерекшеліктерін көрсету тәсілі, ал дизайн тұрғысынан интерьер тұрғын үй ішінде қолайлы өмір сүру жағдайларымен қамтамасыз ету қызметтерін атқарады. Интерьердің аталмыш қызметтерінің барлығын мәтін шеңберіне сыйғызып, көркемдік тәсіл ретінде енгізуі – әдеби интерьердің, заттық әлемді ұтымды қолданудағы автор жетістігі болмақ.

Кіріспе

Әдебиеттанушы ғалым Қ.Жұмалиев өзінің «Әдебиет теориясы» атты оқу құралында шығарма желісін көркем қылатын сюжет, портрет, кейіпкердің іс-әрекеті мен сөздері, пейзаж, затты суреттеу сынды суреттеулердің бір-бірімен тығыз байланысын және бәрі бірігіп бір бүтін нәрсе туғызатынын айтады. Ал автор осындай бірліктерді қолдану арқылы, өмірді қалай түсініп, қалай танитындығын аңғартады. Себебі кез келген шығарманың мақсаты адамды тану, адам тағдыры мен адамгершілік сырына қанығу. Біз зерттейтін әдеби интерьер де адам жанының қатпарларына үңіліп, өмірінің сырын ұқтыруға қызмет етеді.

Жазушы өз қаламының қуаты арқылы көркем игерген заттар әлемі, яғни адам баласының өз қолынан шыққан киім-кешек, тұрмыстық заттары, үй кеңістігін толтырып тұрған сан алуан жиһаздар мен күнделікті тұрмысқа қажет құрал-саймандардың барлығы шығармаға өң беріп, көркем мәтінді әр алуан қырынан танытып, оқырманға жұмбақ әлемнің есігін ашады. Шығармадағы осы баяндау бірлігі «әдеби интерьер» немесе «заттық әлем» деп аталады [1, 1 б.].

В.Шмид «Нарратология» еңбегінде интерьерді «оқиғасыз бірлік», яғни оқиғаға жатпайды, бірақ оқиғаның одан әрі өрбуіне ақпараттық фон қалыптастырады [2, 23 б.].

Әдебиет теоретигі В.Хализевтің пікірінше, «заттық әлем әдеби-көркем бейнелеудің ажырамас және өте маңызды құраушысына жатады» [3, 240 б.].

Б.Майтановтың «Көркемдік нәрі» атты зерттеу еңбегінде «Көркемдік ғимаратында елеусіз нәрсе жоқ. Егер жазушының әрбір деталь төңірегіндегі табан аудармай ізденетін қажырлы еңбегін еске алсақ, сөздік композиция бөлшектеріне айрықша мән берудің үлкен

маңызын түсіну қиын емес» [4,5-6б.] дей келе, аталмыш еңбекте әдеби интерьерді «предметтік-заттық орта» [4, 91 б.] деген атаумен қарастырғанын атап өту керек.

Күні бүгінге дейін қалыптасқан әдебиеттің әр дәуірінде баяндаудың осы бірлігі зерттелусіз қалған. Сондықтан да көркем мәтіндегі әдеби интерьерді зерттеу – шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеу еңбектерінде әдеби категория ретінде өзекті мәселеге айналып отыр. Кез келген шығарманы заттық әлемінсіз елестету қиын. Сол үшін де әдеби интерьерді көркем шығарманың ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, сипаты мен көркемдік қызметтерін қарастыру маңызды болмақ.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Әдеби интерьердің сөз өнеріндегі қызметін саралауда арнайы зерттеу еңбектері болмаса да, проза жанрына қатысты, әдебиет поэтикасына қатысты ізденістің теориялық негізін құрайтын Б.Е.Галановтың «Живопись словом»(1974), В.Е.Хализевтің «Теория литературы» (2002), В.Шмидтің «Нарратология» (2003), әдеби интерьерді арнайы категория ретінде зерттеген И.С.Судосеваның «Көркем прозадағы интерьер поэтикасы» (2016), «Әдеби интерьердің функциялары» (2013) т.б. мақалалары және қазақ әдебиеттану ғылымындағы зерттеулерден Б.Майтановтың «Көркемдік нәрі» (1983), Г.Пірәлінің «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем» (2003), Б.Кабдуловтың «Художественная деталь в литературном произведении» (1982), Қ.Жанұзақованың «Әдебиеттанудың теориялық мәселелері» (2015), заттық әлемді көркемдік деталь деңгейінде қарастырған Т.Ақшолақовтың «Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты» (2001), М.Оспаналының «Қазіргі қазақ әңгімесіндегі әдеби интерьердің қызметі» (2021) сынды еңбектері қаралды. Әдебиет теориясы, проза, әдеби интерьер саласына қатысты зерттеу еңбектері дәйек, тұжырым ретінде қолданылды. Зерттеу нысанына айналған қазіргі қазақ туындыларындағы кездесетін әдеби интерьер үлгілеріне салыстырмалы талдау жасалды.

Нәтижелер

Қазіргі қазақ прозасы қоғамның шынайы келбетін суреттеп қана қоймай, кейіпкерлердің болмыс-бітімін дәл таныта алуымен де құнды. Адам жанын сөзбен суреттеу арқылы оқырманның рухани өмірінде ерекше орын алып отыр. Қазақ прозасының тәуелсіз кезеңіндегі шығармалардың дені өмір шындығын суреттеу арқылы көркемдік-

идеялық жетістіктерге жетуде. Көркемдік типтендіру мен жинақтау ұлт мүддесі биіктігінен саралануда. Қазақ әдебиетін өз биігінен түсірмей, түрлі жанрлық эксперименттерде озық көрінуінің артында көркемдік-эстетикалық бағыттардың да салмағы зор. Көркем шығармада пейзаж, портрет, заттық әлем сынды детальдардың қолданылуы жазушының суреткерлік шеберлігі, дарынының толысқанының белгісі. Аталмыш ұғымдарды жай суреттеу ретінде қолданбай, қиыннан қиыстырып, орынды қолдана білудің де өз қиындықтары бар. Ол туралы ғалым Т.Ақшолақов: «жер астынан асыл кен іздеген инженер-геологпен парапар немесе адам ағзасындағы кінәратты табуға бүкіл білім, тәжірибесін жұмсаған дәрігер іспеттес. Міне, әдебиетші де солар сияқты шығарманың өн бойынан, адам жанына нұр себер, жақсылық нышандарына жетектер, жан әлеміне ыстық леп берер, алаулаған арпалыс, ашу-кек туғызар штрих-детальдарды іздеуге тиіс. Оны А.С.Пушкин айтқандай, рухани көзбен оқыса ғана таба алмақ» [5, 35 б.] деген пікірді ұсынады. Жазушы шеберлігінің белгісі ретінде детальдарды орынды қолдана білуі деп жатамыз. Алайда заттық әлем, интерьер, деталь сынды суреттеу бірлігінің жасалу жолдарын, қабылдау сынды мәселелерді зерттеудегі өзектілігін бір жолға түсіре алмай келеміз. Жазушы үшін шығарманың жан дүниесін, табиғатын аша алатын заттық әлемді қолдана білудің өзі шығармашылықтағы оза шабу болмақ.

«Интерьер» ұғымы адам санасында үй кеңістігі, бөлмеде орналасқан заттар арқылы тұрмыстық мағынада қалыптасқаны анық. Семантикалық тұрғыдан «интерьер» сөзінің бірнеше сөздіктердегі мағынасын былайша қарастыруға болады. «Cambridge dictionary: Meanings and Definitions» сөздігінде «interior» сөзіне «the inside part of something: *The estate agent had pictures of the house from the outside but none of its interior.* - The land that is furthest away from the outside or coast of a country or continent: *The African interior*» сынды түсіндірмесі қатар берілсе, С.Ожегованың түсіндірме сөздігінде «интерьер» сөзі ғимараттың ішкі кеңістігі ретінде түсіндіріледі. Сайып келгенде, «интерьер» сөзі француздың яғни *interieur* сөзін аударғанда «ішкі» деген мағынаны білдіреді.

Әдебиеттегі интерьерді қазақ әдебиеттану ғылымында зерттеп, көркемдік қызметін саралауда пікір білдірген ғалым Г.Пірәлиеваның «Заттық әлем – ең бастысы кейіпкердің табиғатын, талғамын, тұрмыс-тіршілігін, мінезін суреттеуде көптеген көркемдік, психологиялық қызметтер атқарады» [6, 27 б.] деп көрсеткен анықтамасына сүйене отырып, ешқандай шығарманы заттық әлемінсіз елестету мүмкін емес деп ойлаймыз. Себебі белгілі бір тұрмыстық заттарға, материалды әлемге байланысынан бүтін бір шығарманың композициялық байланысы,

кейіпкердің болмысы ашылуы мүмкін. Адам баласы ойлап тауып, өз қолымен жасаған және өміріміздің әр сәтінде өрнек берген заттарға деген көзқарасымызға шектеу қоймай, тұрмыста тұтылатын нәрселердің бағасын арттыра түсуіміз керек. Себебі біз оларды қалай құрасақ, олар өмірімізге солай әсер етуде. Заттық әлемнің көркем шығармадағы адам өміріне, кейіпкер бейнесін тереңірек танытуда, болмысын ашып, бітімін айқындауға келгенде мәні үлкен болмақ.

«Қазіргі әдебиетте заттар қаһарманның характерін танытудың аса маңызды поэтикалық құралына айналды. Фольклорлық шығармаларда, ауыз әдебиеті үлгілерінде заттық детальдер жеке тұлғаның белгілі бір ортаға, топқа немесе мамандыққа қатысын, әл-ауқатын, қоғамдағы орнын ғана білдіретін. Мысалы, батырлардың қару-жарағы – қол шокпары, өткір семсері, садақ-жебесі, қалқаны, дулығасы т.б., байдың сыртқы тұрқы – құндыз бөркі, жібек шапаны, саптама етігі, т.б., сұлудың сән-салтанаты – күміс шолпысы, қамзолы, бүрмелі көйлегі т.б. Бұл заттар кейіпкердің характерін ашуға емес, оның кескін-кейіптемесін, сырт келбетін, портреттік сипаттамасын суреттеуге ғана жұмсалды. Уақыт өте келе заттық деталь психологиялық детальға айналып, адамның жеке мінез ерекшелігін, ішкі әлеміндегі сезімдік иірімдерді, көңіл-күйлерді бейнелейтін болды» [7, 115 б.] деп ғалым Қ.Жанұзақова заттардың шығармада қолданылуындағы тағы бір ерекшелігін айқындап көрсетеді.

Орыстың әдебиеттанушы ғалымы И.С.Судосева «интерьер» ұғымын алғаш әдеби категория ретінде қарастыра келіп, оның сәндік, бейнелілік, мекен-шақтық сынды негізгі қызметтерін көрсетеді.

Интерьердің сәндік қызметін ғалымдар сонау антика дәуірінен бастау алады деп қарастырады. Ежелгі дәуірде шешендіктің сот және әлеуметтік-саяси сынды екі түрі көрсетілсе, уақыт өте келе эпидейктикалық жанры қосылып, көркем сөзді жеткізудің ерекше үлгісін қалыптастырды. Әдебиеттегі экфрасис жанрының дүниеге келуімен байланыстыра зерттелген аталмыш қызметтің оқырманды сендіруден гөрі, шығармада көркем суреттеу, оқырманға эстетикалық әсер қалдыруымен ерекшеленді. Шешендік өнерге енген мұндай өзгерістер әдебиетте сәндік қызметін орындап, шығармадағы іс-әрекеттердің мағынасын ашатындай декорацияларды суреттеуге қызмет атқарады. Интерьердің аталмыш қызметі салтанатты, әдемі сөйлеу әсерінен көркем мәтін қолданысына еніп, кейін өнер туындыларын бағалайтын мәлімдеме үзінділерінің шығармалар желісіне енуі арқылы әдеби интерьер ұғымының сәндік қызметі деңгейіне дейін көтерілді.

Ғалым Судосеваның пікірінше, интерьердің сәндік қызметін хронологиялық тұрғыдан қарастыратын болсақ, әдеби интерьердің

шығармаларда көрініс табуында бірінші болып ерекшеленбек. Оның еуропалық әдебиетте пайда болуы тарихындағы орнын ежелгі кезең деп қарастырып, көркем мәтінде иконикалық типтегі суреттеулер мен интерьерлерде орындалатынын анықтайды. Интерьердің сәндік қызметі шығармадағы оқиға орнын әсерлі жеткізу үшін безендірумен қатар оқырманға кейіпкер өмірінің барлық қыртыстарына дейін, егжей-тегжейлі танытуды мақсат етеді.

Талқылау

Интерьердің сәндік қызметінің үлгілерін XIX-XX ғасырлардағы әлемдік әдеби прозалық шығармаларда көптеп кездестіруге болады. Әсіресе тарихи оқиғаларды баяндайтын шығармаларда сол кезеңді суреттеуде, тұрмыстық деңгейін көрсетуде ерекше айқын көрінеді.

Декаден стилінде ағылшын қоғам қайраткерлері мен ірі тұлғалары суреттелген Оскар Уайльдтың «Дориан Грейдің портреті» шығармасындағы «Осыдан кейін бір айдан соң, бірде күндіз Дориан Грей жайлы креслода лор Генридің Мейфердегі үйіндегі шағын кітапханада отырған-тын. Бұл жаңғақ пен асылтым түсті аралатып боялған емен ағашынан биіктеп қаптал өрілген, сарғыш ернеулі, ойылып, соғылған төбесі бар әдемі бөлме болатын. Еденге қапталған күрең қызыл мәуітінің үстіне жібектеп тоқылған түгі қалың парсы кілемдері тасталған. Сүйегі қызыл ағаштан қиылған үстелдің үстінде Клодион мүсіні мен оның жанында «Жүз новелла» сериясы бойынша Кловис Эвтің жұмысының бір данасы жатыр» [8, 55 б.] сынды үзіндіде интерьердің ерекше үйлесімділікпен суреттелуі, кеңістіктегі заттар шығарманың одан сайын көркемдік-эстетикалық мазмұнын байыта түседі. Шығармада қолданылған осындай артефактілер кейіпкер өмірінің белгілі бір бейнесін қалыптастыруға қызмет етеді.

XX ғасыр әдебиетінде бұрын соңды болмаған көлемде заттық әлемді тек тұрмыс жабдығының нышан-белгісі ғана емес, адамдар тіршілігінің ортасы ретінде кеңінен қолданды, бірақ ең бірінші адамның ішкі өмірімен біте қайнасқан нәрсе оның үстіне әрі символдық, әрі психологиялық және «болмыстық», онтологиялық мәнге ие болды [3, 240 б.]. Әдебиетке романтизм сынды тағы да басқа жаңа ағымдардың дүниеге келуімен оқырманға шығармадағы құндылықтар иесінің ішкі әлемін, өмір салтын, уайым-қайғысын жеткізуде интерьердің бейнелілік сынды жаңа қызметі пайда болды. Мысалы, көркем шығарма кейіпкерлерінің қоғамдағы орны мен әлеуметтік дәрежесіне ендігі кезекте оның адами-психологиялық сипаттары қосылды. Осылайша, интерьер кейіпкердің «психологиялық портретін» таныту қызметін қатар атқарды. Бұл қызмет

әдеби интерьердің сипаттамалық қызметіне жатады. Оған сай, интерьер кейіпкердің ішкі жан әлемінің көрінісі мен тұлғалық қасиеттерін бойына сіңіріп тұрады [1, 3 б.]. Автордың айналаны талғамға сай, әдемі суреттеуінің өзі де бір шеберлік. Оқырманның санасы, талғамы жоғарылаған сайын, әдеби интерьерді қолданудың да талабы жоғарылай түсері анық.

Біз сөз қылып отырған интерьердің қай-қай қызметін алып қарасақ та, қазіргі қазақ прозасының негізінде талдап түсіндіруге болады. Көркем мәтін негізіне жаңаша леп беріп, адам өмірі мен характерін, жекелеген заттар арқылы кейіпкер образын ашып көрсетіп, интерьердің көркемдік қызметін одан әрі зерделей түсті.

Қазіргі қазақ шығармаларында интерьердің аталмыш қызметі жаңа көркемдік мағынада сәтті қолданып жүр. Олардың қатарында жазушы Сәуле Досжанованың «Екі күйеулі келіншек» сынды шығармасында өмірдің көлеңкелі тұсы мен отбасы құндылығын суреттеп, анасынан ерте айырылып бауырларына қамқор болған, тағдыр тартысында жеңілмеген бас кейіпкер Гүлжанның жайы баяндалады. Оның ауылдан қалаға жұмыс іздеп келіп, зәулім сарайдай үйде қызметте жүргендегі сәтін былайша суреттейді: «Үлкен бөлме, ортада дастарқан жайылған үстел. Жанында жұмсақ диван мен креслолар. Қабырғада ыдысқойғыш, ішінде небір әсем ыдыстар тізіліп көз тартады. Арғы жағында ашық есіктен жатын бөлме көрініп тұр. Шәйі мен жібектен қабаттап тіккен терезе перделердің әдемілігі-ай, мебельдері мен өмірімде көрмеген кереметтер. Жатын төсекке жапқан жапқышы да пердесі сияқты шәйі мен жібек араласқан, төгіліп тұр. Жерде қып-қызыл гүлдер төгілген қалы кілем» [9,202 б.]. «Екі күйеулі келіншектегі» бас кейіпкер Гүлжанның бөлме ішіндегі заттарға ерекше таңданысынан ешқандай түсіндірусіз-ақ оның әл-ауқатының төмен болғанын байқаймыз. Сонымен қатар хикаядағы осындай ерекше суреттеулері оқырманға әсерлі жеткізудегі шығарманың ең ұтымды тұсы ретінде қабылдауға болады.

Сәуле Досжанованың «Үлкен үйдегі үрей» деп аталатын бір ғасырлық оқиғаға өрілген шығармасында Қарқаралының ортасындағы салтанатты қос қабатты үйдің босағасын аттаған кедейшілікте өскен Хадишаның үйдің ішіндегі заттық әлемді қабылдауын ерекше суреттеудегі қолданған әдеби интерьерін былайша жеткізеді: «Айналы киімсалғышты, жұмсақ қызыл барқытпен қаптаған орындықтарға көзі түсті. Мұндай заттарды да алғаш көруі. Тек жеңешесінің әңгімелерінен еститұғын. Қызыл ала кілемдер мен текеметтер, орыстың айқыш өрнегімен кестеленген төсек жапқыштар, терезе перделер көз тартады. Шымылдық та шымқай қызыл екен. Ұстап көрді, асыл жібек алақанда

сусыды» [9,16 б.].

Аталмыш шығармада Арсланның байлық-дәулетін, кейіпкерлер отырған кеңістіктің атмосферасын жеткізуде заттық әлем көрінісін ұтымды қолдануының дәлелі ретінде мынадай үзінділерді де қолданады.«Ақ сәтен дастарқанның үсті толған дәмді тамақтар. Күміс жалатқан ыдыстар терезеден түскен таңғы сәулемен жарқырап көз тартады. Болыскей самауыр екі иығынан дем алып, Лепсіден алдырған сексеуіл шоғының хош иісі бөлмені алып барады» [9,19 б.].

Еуропа әдебиеттерінде әдеби интерьердің көрініс табуын славян фольклорлық шығармаларында сипатталған мифология мен әдебиетте тұрғын үйдің бірқатар объектілері мен элементтерінен қарастырып, кейінгі ғасырлардағы көркем шығармаларға ауысады. Әдеби интерьер оқырманға эмоционалды әсер ету құралы ретінде «қып-қызыл перделер», «ескі шамдар», «ескі кітаптар» тіркестері арқылы готикалық жанрдағы шығармаларда айқын көрініс таба бастады. Батырлық эпос пен мифтерде интерьерде қару-жарақ (қылыш пен қалқан) сияқты маңызды құралдарды (әсіресе кейінірек пайда болған рыцарлық романдарға тән) пайдалану дәстүрі қалыптасады.

Қазақ әдебиетінде қаламы қарымды қаламгер Мұхтар Мағауиннің саяси памфлет пен психологиялық көркем саралауға құрылған трагедиялық шығармасы «Жармақ» романы әлемдік деңгейдегі шығармаларының бірі десек қателеспейміз.Аталмыш туындының көркемдік ерекшелігінің сәтті тұстарының бірі – әдеби интерьер, деталь үлгісін шебер қолдануында: «Жарық – менің бөлмемдей, жібінен салбыраған жалғыз шам емес, сансыз шам – самсаған жарық. Аумағы ат шаптырым дерлік кең сарайдың кіреберіс босағасында тұр екем. Төбе толған әсем өрнек, әрқилы кейіпті, бір емес, қатарласа жамыраған әлденеше шаңырақ люстра, хрусталь моншақ,ұзынды-қысқалы салпыншақтарға шағылысқан алтынды, күмісті, қызғылтым, көгілдір, ақшаңқан нұрдан көз тұнады. Төрт қабырға – алтын кәсекті, ескілікті, арғы, бергі заман суретшілерінің әрқилы туындылары. Еден – есіктен төрге дейін, түгі тусырылған, бөлек-бөлек емес, біртұтас, көк-ала қалы кілем. Осыншама сәнді, кең сарайдың іші толған салтанатты қауым. Біразы төрде – ақ дастарқанды дөңгелек столдар басында. Енді біразы – көбіне жастар, топырлата билеп жүр» [10, 4 б.]. Үзіндіде кейіпкер Мұраттың өз үйінде шай ішіп отырған жерінен жазып жатқан еңбегін аяқтауға тұра бергенінде кенет шам өшіп, алдында тұрған есікке тап болады. Есікті ашқан сәтте кең сарайды суреттеудегі қолданған әдеби интерьердің сәндік қызметін сәтті қолданған.

Қазіргі әдеби кеңістікте пайда болған сан алуан тақырып пен бағыт төңірегінде талпыныс жасап, кәдімгі дәстүрлі көркем прозадан гөрі мистикалық сарындағы туындармен оқырманның ықыласына бөленген Мадина Омарова шығармашылығында да әдеби интерьердің қызметі айқын көрінеді: «Үйлердің қақ ортасындағы он екі қанат киіз үй деген осы болар, бәлкім, аса салтанатты тіпті сыртқы киізінің өзі өрнектеліп басылған біреуіне кірдік. Іші сыртына сай екен. Екі үлкен кресло, диван, ортада жалтыраған әйнек үстел, аса әдемі әрі ықшам орындықтар. Тіпті бір шетіндегі каминде көңілді ойнақшып от жанып тұр. Біз жан-жағымызға ауызымызды ашып қарап қалдық. Ал, Айтоқтының үстел басында жатқан ноутбукты немқұрайлы ашып, ұзын, темір тырнақтарын епті қозғап, әлденені тез теріп жатқанын көргенде, аңтарылып, сенер-сенбесімді білмедім» [11, 108 б.]. Автордың «Ғажайып көл» атты ертегі-повесіндегі мына бір үзіндіде бес-алты киіз үйден тұратын ауылдың әсем бейнесін, табиғат сұлулығын шығарма бойы ерекше суреттеген. Әдеби интерьердің сәндік қызметінен бөлек үзіндіден мекеншақтық детальдар қатар қолданылғанын байқаймыз. Киіз үй, ноутбук, сәкі, күйме сынды заттық атаулар көркем шығарманың мазмұндық жағынан ерекшелігін, көркемдігін одан сайын арттыра түседі. Шығармадағы әрбір зат атауының өмір шындығын көркем шығарманың өз шындығына қызмет атқарып, кейіпкердің жан дүниесі мен уақыт кеңістігімен тұтасып жатады. Сөзімізге дәлел ретінде заттар әлемін және оның көркемдік қызметін зерттеуде көп еңбек атқарған ғалымдардың бірі Б.Е. Галанов біз қолданатын заттардың өнерде де бізге қызмет ететіндігін алға тартады.

Қиял-ғажайыпқа енген бесеудің кенет тап болған көне шкафтың ішіндегі мекенді оқырман алдында бейнелеудің ерекше тұстарын байқауға болады. «Еденге түгелімен түкті кілем төселіпті. Бөлме өте кең, кілемнің әсері болар, отқа оранғандай қып-қызыл болып көрінеді екен. Қабырғаларына майда тастан қашалған неше түрлі ою-өрнек түсіріліпті. Өте салтанатты, мұражай сияқты жер». «Өте үлкен ғимарат екен, төбесі күмбез тәрізді дөңгеленіп, көз жетпес биікке кетеді, қабырғалары да қалың, барлық жеріне ерінбей жалықпай, түрлі түсті әйнектің сынықтары ма, әлде осылай қисық кесілген тас па, әйтеуір жылтыраған әдемі моншақ тәрізді зат жапсырылып шығыпты. Қол жуатын бөлмеден лалагүлінің иісі аңқиды. Керемет нәзік, сырлы хош иіс» [11, 108 б.].

Жас қаламгер Әсем Қоспағарованың «Күй» атты әңгімесінде адам жанының ішкі әлеміне терең бойлап, психологиясына әсер беретін бөлменің ішкі интерьерін суреттеуден бастауы ұтымды шыққан. «Қарапайым кісінің қарапайым бөлмесі. Бәрі өз орнында. «Қызыл

орамал» Қара домбыра, шаң басқан перде, жылауық баланың бетіндей сүртілуісіз айғыздалған терезе.

– Тек қара домбырасы серік болған осы жанға теліткен не нәрсе? – деп ойлады Жәудір бөлме ішіне көз жүгіртіп.

– Келдің бе, балам? –деп қарапайым кісі күліп отыр.

– Келдім!

– Күй ырғағы адам жанын тазалайды. Күй тыңда. Әдетінше қабырғада ілулі тұрған домбыраны алды, үнсіз біраз отырды да, ақтық күйін шерткелі тұрғандай жанарына жас үйірді. Жәудір үйренісіп қалыпты» [12, 24 б.]. Көркем шығармада әдеби теңеулерді де сәтті қолданып, күй құдіретін қарапайым жанның жай-күйімен қазақы текті өнердің образын қоса көрсеткен.

Жас қаламгер Досхан Жылқыбайдың шығармашылығынан да әдеби интерьердің сәтті үйлесім тапқан тұстарынбайқауға болады. Солардың бірі – «Қазан түйнектер» атты шығармасы.«Бірінші болып көзіне қаздай тізілген төрт пюпитр түсті. Анықтап қарап еді, әрқайсысының жанында бір-бір орындық бар екен. Біреуіне сүйеніп қобыз тұр. Оның екі бүйірі Модилиани салған картинада балбырап, ағып бара жатқан секілді. Айтжан санасын бірден сергітіп алды да, қайта қарады. Түгі де жоқ. Қарапайым қобыз.Еденде шашылған кітаптар.Бәрі ноталар жинағы. Бұл бөлменің музыканттарға арналған грим бөлмесі екенін енді аңдады» [13,40 б.]. Шығармадағы жас ақын Айтжан көрген құпия бөлмедегі өнер туындыларын, құралдарын суреттеуі оқырманды ерекше сезімге бөлентері анық. Ерекше стильде жазылған көркем шығарманың өн бойынан осындай эстетикаға толы суреттеулерді молынан байқауға болады.Үзіндіде қолданылған детальдарды суреттей келе, өткен оқиға іздері кімге тиесілі болғанын аңғартады.

Қазіргі қазақ прозасында қалам тербеп жүрген жазушы Жадыра Шамұратованың «Сандық» атты новелласында: «Кейде әжесі сандығын ашып бала-шағаны жарылқайтын. Осы жолы да жаулығының астындағы селдір ақшулан бұрымының ұшына байланған кілтшені құлыпқа салып сырт еткізіп ашқан сәтте нафталин иісі мұрынды жарып жібере жаздады. Алдымен қызыл қоңыр мақпал, жасыл барқыт, гүлді жібек дейсің бе, құшақ матаны бір шетке үйді. Сая осы үйілген матаның арасындағы тым шымқай түсін көз жатырқайтын жасыл плащ пен сұр пальтоны ешкімнің үстінен көрмеген.Этикеткасы түгел болғанына қарамастан, алпысыншы әлде жетпісінші жылдардың сәні болса да, құдай біледі...» [14] сынды үзіндіде заттық әлемді қолданудағы кейіпкердің мінезі, суреттеулермен ерекшеленген еңбегінде әжесінің сандығы шығарманың өн бойына арқау болып, оқиғаларды шебер байланысуына дәнекер болады.

Қазақ шығармаларында сандық ерекше тұрмыстық детальдық қолданысқа ие. Қазақ халқының ұлттық құндылығын, сонымен қоса кейіпкердің естеліктерін көркем бейнелеуде ұлттық бұйымдар маңызды қызмет атқарады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, заттық әлем әдеби-көркем образдың, бейнелеудің ажырамас және өте маңызды құраушысына жатады. Әдеби туындыда көрініс тапқан әрбір зат (интерьер ретінде бөлме ішінде және одан тыс қары жерде) кең ауқымды мазмұндық қызметке ие болып келеді [3, 240 б.]. Шығармада кейіпкер өз өмірінен бөлек, айналасындағы оқиға орбитін ортаға, тұрмыс деңгейінен хабар беруі, әрбір детальға деген ерекше көзқарасын таныту арқылы әдеби интерьер қолданысы мен баяндау бірлігі ретінде әдебиеттегі ерекшеліктерін жазбай тани аламыз. Көркем туынды мәтініндегі әдеби интерьер қызметі шығарманың поэтикасын тануға қызмет етеді. Әдеби шығарманың маңызды бөлшегіне айналған заттық әлем кездеспейтін шығарма жоқтың қасы. Зерттеуші, ғалым Б.Қабдуловтың «шындығында көркем туындыдағы тұтастық дегеннің өзі бөліктерден, яғни шындық панорамасы детальдардан тұрады» [15, 138 б.] деуінің себебі осында жатса керек. Көркем шындықты белгілеуде заттық әлемнің рөлі ерекше. Сол үшін де ұлттық прозамызды зерттеу үдерісінде әдеби интерьер қызметін әлі де анықтау өз өзектілігін жоймақ емес.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Оспаналы М. Қазіргі қазақ әңгімесіндегі әдеби интерьердің қызметі // «Keruen» scientific journal. – 2021. – №4 (73). – Б. 314-324
- [2] Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
- [3] Хализев В.Е. Әдебиет теориясы. – М.: Жоғары мектеп, 2002. – 438 б.
- [4] Майтанов Б. Көркемдік нәрі: Әдеби-сын мақалалар. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1983. – 184 б.
- [5] Ақшолақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. – 338б.
- [6] Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
- [7] Жанұзақова Қ. Әдебиеттанудың теориялық мәселелері. Оқулық. – Алматы: Қыздар университеті, 2015. – 292 б.

- [8] Уайльд Оскар. Дориан Грейдің портреті. Роман. Ағылшын тілінен аударған Г. Түсіпова. – Астана: Аударма, 2011. – 344 б.
- [9] Досжан С. Үлкен үйдегі үрей. «Жаңа заман әдебиеті. Проза» сериясы. – Алматы: Жазушы, 2013. – 304 б.
- [10] Мұхтар Мағауин. Жармақ. Роман. – Прага: Арфост, 2007. – 350 б.
- [11] Омарова Мадина. Қадір түні: Проза. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2012. – 320 б.
- [12] Қоспағарова Әсем. Қызыл орамал: Проза. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2012. – 160 б.
- [13] Досхан Ж. 18:47 (әңгімелер мен эссе-очерктер жинағы). – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2021, – 144 б.
- [14] Шамұратова Ж. «Сандық». 2022 жыл. 29 қазан. – URL: <https://qazaqadebieti.kz/34385/sandy-novella>
- [15] Кабдулов Б. Художественная деталь в литературном произведении: дис. канд. филол. наук: 10.01.02. – Алматы, 1982. – 125 с.

REFERENCES

- [1] Ospanaly M. Qazırgı qazaq äñgimesindegi ädebi intererdıñ qyzmetı (The function of the literary interior in modern Kazakh storytelling) // «Keruen» scientific journal. – 2021. – №4 (73). –B. 314-324. [in Kaz.]
- [2] Şmid V. Narratologia (Narratology). – M.:Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2003. – 312 s. [in Rus.]
- [3] Halizev V.E. Ädebiyet teorıasy (Literary theory). – M.: Joğary mektep, 2002. – 438 b. [in Kaz.]
- [4] Maitanov B. Kırkemdik narı: Ädebi-syn maqalalar. (Artistic nourishment: Literary-critical articles). – Almaty: «Jazuşy» baspasy, 1983. – 184 b. [in Kaz.]
- [5] Aqşolaqov T. Kırkem şyğarmanyñ estetikalıq tabıǵaty (Aesthetic nature of a work of art). – Almaty: «Ğylym» ğylymi baspa ortalyǵy, 2001. – 338 b. [in Kaz.]
- [6] Pırälieva G. Kırkem prozadaǵy psihologizmnıñ keibir mäseleleri (Tüs köru, beiverbaldy işarattar, zattyq älem) (Some problems of psychologism in artistic prose (color vision, non-verbal gestures, material world). Monografiya. – Almaty: Alaş, 2003. – 328 b.[in Kaz.]
- [7] Janūzaqova Q. Ädebiattanudyñ teorıalyq mäseleleri (Theoretical problems of literary studies). Oqulyq. – Almaty: Qyzdar universiteti, 2015. – 292 b.[in Kaz.]
- [8] Uaild Oskar. Dorian Greidıñ portreti (Portrait of Dorian Gray). Roman. Aǵylşyn tılınen audarǵan G. Tüsıpova. – Astana: Audarma, 2011. – 344 b.[in Kaz.]

[9] Dosjan S. Ülken üidegi ürei (Panic in the Big House) // «Jaña zaman ädebieti. Proza» seriasy. – Almaty: Jazuşy, 2013. – 304 b. [in Kaz.]

[10] Mühtar Mağauin. Jarmaq. Roman. – Praga:Arfost, 2007. – 350 b.[in Kaz.]

[11] Omarova Madina. Qadır tüni: Proza. – Almaty: «Jalyn baspasy», 2012. – 320 b.[in Kaz.]

[12] Qospağarova Äsem. Qyzyl oramal: Proza. – Almaty: «Jalyn baspasy», 2012. – 160 b. [in Kaz.]

[13] Doshan J. 18:47 (äñgimeler men ese-ocherker jinağy) 18:47 (collection of short stories and essays). – Almaty: RPBK «Däur», 2021. – 144 b. [in Kaz.]

[14] Şamūratova J. «Sandyq». 2022 jyl. 29 qazan. – URL: <https://qazaqadebieti.kz/34385/sandy-novella> [in Kaz.]

[15]Kabdulov B. Hudojestvennaia detäl v literaturnom proizvedeni (An artistic detail in literary works): dis. ... kand. filol. nauk: 10.01.02. – Almaty, 1983. – 125 s. [in Rus.]

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ИНТЕРЬЕР В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ И ЕГО ДЕКОРАТИВНАЯ ФУНКЦИЯ

Султангалиева Р. Б.¹, *Рыскалиева Б. Д.²

¹канд. филол. наук, ассоц. профессор Западно-Казахстанского
университета имени Махамбета Утемисова

Уральск, Казахстан, e-mail: r.sultangalieva@mail.ru

*²магистрант Западно-Казахстанского университета имени Махамбета
Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: balnur99.05@mail.ru

Аннотация. Целью исследования является изучение того, насколько важную роль литературный интерьер играет в тексте художественного произведения, анализ указанной повествовательной единицы в контексте художественного единства, что занимает важное место в понимании поэтики произведений, в передаче их эстетической ценности читателю.

В данной статье рассматриваются понятие «интерьер», вошедшее в оборот казахской литературоведческой науки, и проблемы декоративной функции и художественной поэтики литературного интерьера. Анализируется период развития декоративной деятельности функции литературного интерьера. Дается обзор исследовательских работ, посвященных формированию художественного пространства литературного интерьера, выявляются особенности применения предметной детали, лежащей в основе идеи и темы произведения,

анализируются вопросы поэтики и деятельности в современной казахской прозе как актуальной темы на пути формирования литературного теоретического понятия в казахском литературоведении. Путем анализа структурных особенностей литературного интерьера в художественном тексте определяются его декоративные и другие функции. Функция познания пространства, в котором живет герой, его внутреннего мира, характера, бытия, анализируется в связи с проблемами эстетики в художественной прозе.

Определение современных казахских произведений искусства и литературного интерьера в них повышает научную ценность исследования. Приводятся примеры из произведений, показывающие место эстетизации объектов, деталей предметного мира в жизни человека.

Понятие интерьер в литературе анализируется в связи с такими широкими аспектами произведения, как сюжет, композиция, символическая система.

Практическая значимость данной работы заключается в возможности использования в ходе исследовательских работ, при изучении спецкурсов по литературоведению, также имеет большое значение для сценаристов и режиссеров-постановщиков при интерпретации художественного произведения на театральной сцене. В исследовании применяются методы теоретического анализа, обобщения, систематизации и сравнительного анализа.

Ключевые слова: современная казахская проза, предметный мир, художественный подход, литературный интерьер, художественная поэтика, описание, деталь, декоративная функция

LITERARY INTERIOR AND DECORATIVE ACTIVITIES IN MODERN KAZAKH PROSE

Sultangaliyeva R. B.¹, *Ryskaliyeva B. D.²

¹Candidate of Phil. Sc., Associate Professor of Makhambet Utemisov
West Kazakhstan University

Uralsk, Kazakhstan, e-mail: r.sultangaliyeva@mail.ru

*² Master student of Makhambet Utemisov West Kazakhstan University
Uralsk, Kazakhstan, e-mail: balnur99.05@mail.ru

Abstract. The purpose of the study is to show what role the literary interior plays in the text of a work of fiction, the analysis of this narrative unity in the context of artistic unity, which plays an important role in understanding the poetics of works, in conveying their aesthetic value to the reader.

This article examines the concept of «interior» that has entered into the Kazakh literary science and the issues of decorative function and artistic poetics of the literary interior. The author analyses the period of development of decorative function of literary interior. The review of research works considered around the formation of the artistic space of literary interior is given, the peculiarities of using the subject detail underlying the idea and theme of the work are determined. In the Kazakh literary science the questions of poetics and activity in the modern Kazakh prose are still being analyzed as the actual topic on the way of formation of literary theoretical concept. The analysis of structural features of literary interior in literary text reveals its decorative and other functions. The activity in the knowledge of the space, the inner world, the character, the being in which the hero lives, is analysed in continuity with the problems of aesthetics in fiction prose.

The object of the study is the literary interior in works of fiction during the Independence period. Examples are given from works about the role of aesthetics of objects, details of the environment in human life.

Due to the lack of separate studies on the concept of interior in literature, the relationship of the work to such broad aspects as plot, composition, symbolic system is analyzed.

The practical significance of the research work lies in its use in research works and special courses in literature studies, as well as in the interpretation of the work of fiction to the theatre stage by scriptwriters and stage directors. The study makes use of methods of theoretical analysis, generalization, systematization and comparative analysis.

Keywords: modern Kazakh prose, material world, artistic method, literary interior, artistic poetics, description, detail, decorative function

Статья поступила 10.04.2023

ӨОЖ 16.31.61

ҒТАХР 17.09.91

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.036>

ҚАЗІРГІ АЙТЫСТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК СИПАТЫ

(А.Қалиев, Р.Зайытов, Б.Имашев, А.Бердалин айтыстары негізінде)

Шахманова Г.Ш.¹, *Тлеубердина Г.Т.²,

Нуржаксина М.К.³, Каналина Г.М.⁴

¹п.ғ.м., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан, e-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com

*²ф.ғ.к., қауымд. профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау
университеті, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

³ф. ғ.м., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан, e-mail: makosya_06@mail.ru

⁴ф. ғ.м., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан, e-mail: gaukan26@mail.ru

Андатпа. Мақала Қазақтан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің 2023-2025 жылдарға арналған гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан АР19574645 «Қазіргі айтыстың типологиясы мен поэтикасы» атты жобасы аясында жазылған. Мақалада халқымыздың көне, өміршең өнерінің бірі, поэзия жанрының ең күрделісі – айтыс жайлы сөз етіледі. Әдеби мұраның қалыптасып, өркендеуі бұл өнердің кең етек жаюына ат салысқан ақындар, әсіресе еліміз егемендік алғаннан кейінгі кезеңде айтыс сахнасында өнер көрсете бастаған шабыт иелерінің шығармашылығы зерделенеді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін айтыстың тақырыптық-идеялық өрісі кеңейіп, бұл өнер түрі ұлттық рухани өрлеуге жарқын шырай берді. Жас айтыскерлердің жаңа лебі ауқымды мәселелерді батыл көтере білді. Қазақ халқының қанына сіңіп, жаңаша дамып келе жатқан асыл мұраның жалғастырушысы – бүгінгі айтыскер ақындар. Осыған сәйкес, мақаламыздың мақсаты – санаға түйген жүрек жарды сезімін сахна үстінде айтып беретін шын дарын иелерінің ақындық идеясы мен жыршылық даралықтарын, айтыстағы әдіс-тәсіл қолдану шеберліктерін анықтау, ақындық мұраларына поэтикалық тұрғыдан талдау.

Мақаланың ғылыми-практикалық маңыздылығы қазіргі айтыстардың тақырыптық ерекшеліктерін ескере отырып, ақындардың тілге тиек ететін мәселелерін зерттеп, ол айтыстардың қоғамдық маңызы мен әлеуметтік мәнін таныту. Зерттеу тақырыбына негіз болған қазіргі қазақ айтысының өкілдері Айбек Қалиев, Ринат Зайытов, Балғынбек

Имашев, Арман Бердалин сынды ақын айтыстарының көркемдік қыры мен тәрбиелік мәні зерделенеді. Ақындардың шығармашылығын, олардың жеке авторлық бейнесін құру және сипаттау арқылы мәдени мұрамызды жаңғыртуға, ұлттың мәдени кодын дамытуға ықпал етеді.

Мақаланың негізгі нәтижелері жоба аясында қазіргі айтыс ақындары әлемінің жеке авторлық бейнесінің әдебиет пен мәдениеттегі орнын түсіну, рухани мұраны сақтап, қазақстандық брендті қалыптастыруында. Өскелең ұрпақ бойында адамгершілік және азаматтық-патриоттық сезімдері мен ұлтжандылығын қалыптастыруда бұл өнердің орны мен маңызы ерекше.

Тірек сөздер: айтыс, ақын, өлең, мақам, типология, поэтика, синкреттілік, әлеуметтік маңыз

Негізгі ережелер

Халық поэзиясының биік шыңы саналатын, өзіндік ерекше табиғатымен қалыптасқан жанр жыр бәйгесі айтыс екені белгілі. Сөз жарысы айтысты ұлттық құндылық ретінде халқымыз қай заманда болмасын ерекше бағалаған.

Заңғар жазушы М. Әуезов сайыс пен өнер бәсекесі айтысты сөз барымтасы деп, сөз жарысына түсетін ақындарды жиында сайысқа шыққан батырларға, күреске түскен балуанға, бәйгеде жарысқан сәйгүлікке балап, ақындық өнердің ерекшелігін танытады [1].

Айтыс – ақындар үшін өнер жарысы мен сөз таласы ғана емес, сөз майданындағы намыс тартысы да болып табылады. Өйткені айтысушы ақындар әрқайсысы өз жағының жетістіктерін мақтаса, қарсы жақтың кемшіліктерін әшкерелейді.

Ерте кезеңнен *өнер алды – қызыл тіл* деп, сөз барымтасын қадірлеп, қастерлеген қазақ халқы жалпы әдеби мұраға, оның ішінде өнер бәсекесіне қашан да ерекше мән берген. Рухани өмірдің көрінісі мен көнермес асыл мұрасы ретінде өскелең ұрпаққа жалғастырып үлгі-насихат етіп отырған.

Аталмыш өнер қазақ халқымен бірге өмір сүріп келе жатқан синкретті жанр. Оның синкреттілік сипатына эпостық шығармалармен ұқсастығын, тұрмыс-салт өлеңдерінен бастау алуын, белгілі мақам, әуенмен айтылуын, мәтінмен суырыпсалмалық өнер тоғысуын жатқызуға болады. Қимыл мен әуен сөз өнерімен ұштасып, әлеуметті толғандырған мәселені замана шындығына сай жырлайтын ерекше поэтикалық туынды.

Жазушы С.Мұқанов ақынға қашан да ақын деген атақты әперетін ең басты поэзия – айтыс екенін атап, нағыз ақынға тән белгілерге жаттама

өлеңнің аздығы, сауырыпсалмалық, тапқырлық пен өткірлік, әрі халық ауыз әдебиетін көп білуін [2] жатқызады.

Сөз сайысы – ақындар үшін сөз майданы ғана емес, ол – ақындық өнер мен білім шарқын сынайтын жер. Сол себепті де айтысқа түсетін әрбір ақын бұл жағын ескеріп, сөз жарысына үлкен дайындықпен келетіні мәлім.

Кіріспе

Қазақ елі еркіндікке қол жеткізген тұста айтысқа қосылған жаңа толқын, айтыстың түрі мен мазмұнын, сапасы мен мәнін өзгертті. Қара домбырамен көсіле шапқан жас ақындар өлең құрап, сөз саптауда мінез, алғырлық, әлеуметтік өткір мазмұнды ойларын ортаға сала бастады. Қоғамдық-саяси өзгерістерге дөп түскен айтыскер ақындардың өлең жолдары өздері өмір сүрген ортасының бейнесін айқара ашты десек артық болмас.

Тәуелсіздік жылдары айтыстың сахнасына келген жаңа буын өкілдері оралымды ой, зерделі сөздің жаңа үлгісін көрсетіп, халық ықыласына бөленіп, жұртшылықты шат-шадыман көңіл-күйге бөледі. Қазіргі қазақ айтысының дамуына айтарлықтай үлес қосып жатқан ақындар қатарына: Аманжол Әлтаев, Айбек Қалиев, Мәліс Қосымбаев, Қуаныш Мақсұтов, Бекарыс Шойбеков, Кәріма Оралова, Балғынбек Имашев, Дәулеткерей Кәпұлы, Арман Бердалин, Ринат Зайытов, Рүстем Қайыртауұлы, Мұхтар Ниязов сынды өнер өкілдерін жатқызамыз.

Қазіргі айтыстың құлашы кең, ауқымы да өзгеше. Әрине, бұрынғы айтыстың қол жетпес биіктері көп. Дегенмен, өзінің даму барысы жағынан, әлеуметтік мәселелерді орынды көтеруі жағынан, қоғамдық тыныстың кеңдігі жағынан қазіргі айтыс басым екені белгілі. Айтыс – тапқырлық мектебі, шындық сахнасы. Шындық болмаса, айтыстың бағасы кемиді. Ақындар үшін сөз майданы болып табылатын бұл өнер шыншылдығымен қымбат.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Ғылыми зерттеудің негізі нысаны ретінде қазіргі айтыс өнерінде ойсырата өзіндік орын алған, қазақ айтысының алдаспан ақындары Айбек Қалиев, Арман Бердалин, Ринат Зайытов, Балғынбек Имашевтың шығармашылығы мен youtube желісінде берілген айтыстарының текстологиясы негізге алынды.

Қазіргі айтыс ақындарының сөз жарысы өнерін игерудегі сауырыпсалмалық шеберлігін, ақындық қолданысындағы көркемдік ерекшеліктерін қарастырдық. Айтыскер ақынның сөзді саптау шеберлігін

анықтау мақсатында әр кезеңдегі айтыстарының текстологиясын теріп, талдадық. Тақырыпқа қатысты еңбектерді зерттеу, саралау, салыстыру әдістерін басшылыққа алдық.

Талқылау мен нәтижелер

Айтыс – қоғамдық ойды қозғаушы күш. Айтыстың негізі салмағы да, түйіні де өмір шындығы. Жалпы бұл өнер қашан да өзінің даму жолында үнемі елдің әлеуметтік жағдайын, қоғамдағы әр түрлі қайшылықтарды көтеріп отыратыны белгілі. Сондықтан қазіргі айтыстың қоғамдағы маңызы ақынның елдің мұң-мұқтажын шынайы жырлай білуінде.

Ұлттық өнердің жанашыры, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Жүрсін Ерман бір сұхбатында: «Айтыстың бүгінгі биігін бағалау үшін оның тарихына қарау керек. Айталық, соңғы екі ғасыр, үш ғасырда халықтың ішінде өмір сүріп келе жатқан өнер болса, бұл тоғандағы су емес, ағын су, сосын дамымай тұра алмайды. Ар жағын айтпағанда, кешегі 80-жылдардың теледидардағы айтысы мен бүгінгі айтысты салыстыруға да келмейді. Айтыс деген қалай болғанда да өлең сөз. Өлең сөздің деңгейі мүлдем өзгеріп кеткен, өсіп кеткен. Осы уақыттың ішінде қазақтың жазба поэзиясы қалай дамыса, айтыс өлеңі де соншалық дамыды. Қазір интеллектуалдық поэзия сахнаға шықты. Сондықтан екеуінің арасы жер мен көктей. Мүлдем білімпаз, ойшыл жігіттердің заманы туды. Соған орайлас айтыстың деңгейі де шырқау биікке көтеріліп кеткен» [3] дейді.

Жүрсін Ерман ойын топшыласақ, қазіргі айтыстың тақырыптық-идеялық өрісі кеңейіп, айтыскер ақындар көтеретін мәселе ауқымы артқаны тайға таңба басқандай көрініп тұр. Қоғамның көлеңкелі тұстарын өткір де өзекті пікірмен, көркем де бейнелі тілмен өрнектеу дәстүрі осы тұстан кең қанат жайды.

Айтыстанушы ғалым М.Жармұқамедұлы айтыстағы тарихи және көркем шындық қашан да қоғамдық-әлеуметтік болмыстармен қатар дамитынын атап өтеді. Айтыстың құндылығы өмір шындығын терең әрі шебер жеткізе білуінде. Демек, шындық – қарсылас екі ақын айтысындағы басты өлшем [4,126].

Қазіргі қоғамда өзекті әлеуметтік мәселелердің бірі – тіл мәселесі. Тіл – әр ұлттың байлығы. Тілі жоқ ұлттың тарихы, бүгінгі мен ертеңі де бұлыңғыр болатыны анық. Халық ретінде ұлттық жадымызды, руханиятымызды сақтауда тілдің орны ерекше.

Ұлт болашағын ойлаған әрбір ақын ұлттың басты белгісі болып табылатын тілдің күйін айтпай кете алмайды. Тіл мәселесі қазіргі айтыскер ақындардың тілге тиек етіп, жиі көтеретін тақырыбы болса

да, бұл мәселенің бүгінгі күннің өзінде шешуін таппай жатқан тұстары баршылық.

Айтыстың ақтаңгері атанған торғайлық ақын Айбек Қалиев Қызылжар қаласында Мағжан Жұмабаевтың 130 жылдығына орай ұйымдастырылған халықаралық айтыста қарсыласы ақын Жарқын Жұпарханға Мағжан тойын дүбірлете тойлағанымен, солтүстік өңірдегі тіл мәселесінің өзекті тақырыпқа айналғанын баса айтады:

*Дүниенің тұтқасы менде тұр ма?
Тілімнің бағын аш деп жатсың, інім.
Жарқын-ау, сіздің жаққа қарағанда,
Торғайда тіл жайы сәл жақсы күнім.
Мысалы, сен Бескөлде тұрасың зой,
Еліңнің көтерсең де басты жүзін.
**Сол Бескөлді Бешкөл деп тілін бұрап,
Қаперге алмай орыстың жапсыруын.
Бешкөліңді Бескөл деп айтып ашы,
Сол болсын тілге қылған жақсылығың.
Аманжол, Ринат бар Парламентте
Қалыптасып келеді жақсы буын.
Мемлекеттік тіл жайлы заң шығарып,
Ұлтымның көтермекші басты мұңын.
Соларға аманаттап тапсырайық [5]***

Ақынның *Сол Бескөлді Бешкөл деп тілін бұрап* деген бір ғана мысалы арқылы Қазақстандағы жер-су аттарының әлі де өзге тілде тұрғанын көрсете отырып, билікке үн қатуы, тілге қатысты намысты ойлары залда отырған халықтың зор қолдауына ие болды.

Дегенмен, қазақ халқы азаматына сенім артқан ұлт екені аян. Ақынның болашаққа деген үлкен сенімін *Аманжол, Ринат бар Парламентте, Қалыптасып келеді жақсы буын* деген тармақтардан байқаймыз.

Рухани құндылық бастауы ұлттық тілдің тағдыры тұтастай руханият проблемасы екенін шыншыл ақын Ринат Зайытов та тілге тиек етеді.

*Елде жоқ эксперимент кім тауыпты?
Бастауыштан үш тілді тығындаса,
Бастауыш осы болар бұл қауіпті
Тоғыз тілді білетін Тоқаев та,
Сағадиев мырзаға сын тағыпты.
**Өз тілінде өрісі кеңеймесе,
Өзге тіл кигізбей ме құл-қамытты.***

*Білімменен алысып жатқан кезде,
Бір жақтан бұрқ еткізді бір танытты.
Ол да біраз тосын-сый дайындапты,
Кім басынбай жатыр деп бұл халықты? [6]*

Тіл – өлшеусіз қазына, өрісі кең әлем деген халқымыздың нақылын ақын өз сөзінде *Өз тілінде өрісі кеңеймесе, Өзге тіл кигізбей ме құл-қамытты* деп ой сабақтастыра, сәтті қолданады. Тіл арқылы ұлт көкірегіндегі көрікті ойды сөзбен сомдайды. Демек, айтыстың бұл жолдарынан, тіл – қашан да халықтың ой-өрісін кеңейтетін басты тетік деген көркемдік ойды байқауымызға болады.

Тіл мәселесі Арман Бердалин мен Сара Тоқтамысованың сөз жарысында да көтеріледі.

Арман Бердалин:

*Жастарың тілін білмей жетіледі,
Тойғанын көтере алмай кекіреді.
Бағытын батыс жаққа бұрған жастар,
Дүрсілдеп әуеніне секіреді.
Жастарың ана тілін ардақтар еді,
Егерде орындалса ел тілегі.
Ағылшынша, орысша шүлпілдесіп,
Ұлтының берекесін кетіреді.
Сөйлеген өз тіліңде дұрыс шығар,
Өгіз де өз тілінде өкіреді.
Не түрлі масқаралар шығып жатыр,
Жастарың суымызды сығып жатыр.
Ең басты мәселе боп тұрған қазір,
Ана тілі – қазақ тілі құрып жатыр.
Өз тілін, діліменен білмес жастар,
Бағытын батыс жаққа бұрып жатыр.
Шоқынса да біз қазір таң қалмаймыз,
Осылай тығырыққа тығып жатыр [7]*

Өгіз де өз тілінде өкіреді тармағынан ақын Қадыр Мырза Әлінің тіл хақындағы *өгіз де өз тілінде мәңгірейді, қорсылдаған құлынды көрген жоқпын* деген нақылы ойға оралады.

Ұлттық сана мен дәстүрдің, дін мен ділдің, әдебиет пен өнердің өркендеуінің кепілі қашанда тілге байланысты екені белгілі. Айтыс ақындары тіл проблемасын көтеруші ғана емес, тілді асқақтатын насихаттаушысы болып келеді.

Балғынбек Имашев:

Ал бұл күнде жетпіс пайыз болып қазақ,

*Жеңіс қой бұл елбасының ісіндегі.
Бірақ та тең жартысы шала қазақ,
Секілді мұражайдың мүсіндері.
Мәңгүрттер ана тілін ақсатып тұр,
Қақсатқан қан құрт ұқсап тісімдегі [8]*

Қазіргі ақындар айтысы заман сұранысына сай сөз саптауымен, тақырыптық тұрғыдағы жаңалығымен ерекшеленеді. Тақырыпты қоғам қайшылығымен байланыстыра отырып, ұлттық ынтымақты, ұлттық идеологияны, ұлтжандылықты, елдік мақсат-мұраттарды халық санасына сіңіру қазіргі айтыстың әлеуметтік маңызын арттыра түсетіні аян. Ақындар айтысының маңызды аспектілерінің бірегейі де осы – өткір тіл мен ақиқат сөз арқылы ой қозғап, халықтың мәдени әрі рухани мұраларын қалыптастыру және дамыту.

Айбек Қалиев:

*Қызылжар деп қала емес арақ татып,
Атауды ауыстырдың басқа қандай.
Қызылжарға қызара бөрді алып,
Дүниені төңкеріп тастағандай.
Болмайды қала атауын халал етпей,
Сен жүрсің бұған ешбір алаң етпей.
Нұрсұлтанды өзгерттік бірақ күнде
Ерекше жылдамдықпен самолеттей.
Әлі тұр Павлодар мен Петропавл,
Денеге артық біткен арам етпей.
Қазақтың тірісіне батырмыз зой,
Орыстың өлгеніне шама жетпей.*

***Шын тәуелсіз болмаймыз жер мен судың
Атауын өзге тілден адал етпей [5]***

Бүгінгі айтыс ақындары қандай тақырыпты жырласа да халық үшін өзекті, елдің мұң-мұқтажын жоқтап, ұлт тағдырын жан дүниесімен сезінуден, бағалаудан туындайтын құбылыс. Сондықтан өз жырларында көтерілетін кез келген мәселе ұлттық мүдде негізінде іске асады. Мәселен, айтыста тіл тағдырынан бөлек, жер мәселесі, оқу-ағарту жайы, тарихи тұлғалар, елді-мекен, ауыл проблемасы, саяси-әлеуметтік бағыт секілді мәселелер биліктің назарын аудару мақсатына насихатталып отырады. Бұл қазіргі қазақ айтысының тақырыптық, идеялық көкжиегін кеңейтеді.

Талайды аузына қаратқан шабыт иесі Айбек Қалиев елордалық айтыскер ақын Рауан Қайдаровпен айтысында ішкі жанайқайын биліктің құлағына былайша жеткізеді:

*Биылғы жыл Аханның жылы емес пе?!
Ұлы ұстаздың даңқымен мақтанайын
Тойына екі ай жарым уақыт қалды
Ұлы тойға дайындық жоқ па ағайын?
Тоз-тоз болған Торғайда той болады деп,
Қазаққа қай бетіммен мақтанайын
Атамның ауылына апаратын
Жол жоқ деп қайсыңызға ақталайын
Отыз бес шақырымға қаржы тапқан
Архимедті десем де даттамайын
Қалғанына қаржы жоқ деп отырса,
Онысын да дұрыс деп жақтамайын
Ол жолдың өзі әлі басталған жоқ,
Жазулы тек жоспар мен хатта ағайын
Жүз шақырым жол салып бере алмаса,
Ұят қой мемлекет деген ат, ағайын [9]*

Ақын Торғай елінде қордаланған тағы бір мәселені, Алаш арманын жырына арқау етіп, менің жанды жерім дей келе, іштегі арман тілегін бұл айтыста былайша жеткізеді:

*Ахмет, Ахмет деп қақсайсыңдар
Сөз басын Міржақыптан бастайсыңдар
Ал енді солар туған қарт Торғайға
Баруға бірін аяқ баспайсыңдар
Тоз-тоз болған Торғайды қашанғы енді,
Тағдырдың тепкісіне тастайсыңдар
Жолы жоқ, газы да жоқ, ауыз суы жоқ
Бізді қандай тозаққа бастайсыңдар
Секілді елдің қоры, жердің кемі
Тым құрыса облысын ашпайсыңдар [9]*

Елдегі соңғы келеңсіз жағдайды тілге тиек етіп, халық көкейіндегі облыс болу арманын соңғы айтыстарының бірі Жарқын Жұпарханмен айтысында бұл саяси мәселені тағы бір мәрте қозғайды:

*Тоқаев келеді деп күтіп едік
Тойланғанда Ахмет заңғарымыз
Бағымыз жана ма деп отырғанда
Баға емес жанып кетті орманымыз
**Бірге өртеніп кетті зой сол орманмен
Облыс болса деген арманымыз [5]***

Ақындардың өзекті өртеген үлкен мәселелерден туған ішкі толғанысы қызу қолдау, зор қошеметке ие болып жатады. Сондықтан

да қазіргі ақындар айтысы тақырыптық-мазмұндық, көркемдік форма тұрғысынан біршама өзгеріп, заман ағымына мейлінше бейімделді.

Қазіргі айтыстарда қозғалатын тағы бір өзекті тақырыптардың бірі – имандылық, яғни, дін мәселесі. Тәуелсіздіктен кейінгі кезеңде діни лексика қайта жанданып, айтыстың тілінде қайта айналымға ене бастады. Ислам дінінің қазақ қоғамында қажеттілігі мен әлеуметтік мәнін насихаттауда қазіргі айтыскер ақындарының орны ерекше.

Арман Бердалин:

*Ағайын есті жиып **иманға кел**
Адал менен тарамды қарап барма
Дүние мал жолдас емес бұл жалғанда
Міндеттім бес-алты ақ күн қонақ болмақ
Иманға келсең жанын жай табады
Руын пәк сәбидей қанаттанады*

Балғынбек Имашев:

***Иманды ел болайық бір ауылды**
Самиһ Баһир әл-Ғаффура Раббымызға
Жалбарынып жасайық дұғамызды,
Бидағат амалдардан аман сақтап
Ғидаят жолға салсын тура бізді*

Арман Бердалин:

*Пендені жан **иман** мен тамақтаңдыр,
Ораза ұстап байлықтан зекет беріп
Амалдардын асын ішер шалап барма
Шамасы жеткен жандар қажы барып
Қасиетті Қазбаға тауапты арнап
Бес парызды мүддіксіз орындасаң
Жаратқан жақпар жақтан жауап болмақ*

Айбек Қалиев:

*Патшаға тәуба, елген бірлік бер
Жасаған жапар Жаратқан Алла
Сүйгеннің өшін қинадың бала
Жиганым ал да, иманымды алма
Ұлымды менің пейішке баста
Көрейік нұрлы дидарыңды Алла
Жұртымды менің жұмбаққа баста
Көрейік нұрлы дидарыңды Алла*

Жоғарыда келтірілген айтыс үзінділерінен ақындардың имандылық, жүрек тазалығы, рухани байлық мәселелерін орынды қозғайтынын көреміз. Сөз жарысында қозғалған қай тақырып болмасын айтыстың қоғамдық мәнін арттыра түсетіні сөзсіз.

Қорытынды

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні – ғасырдан-ғасырға, заманнан-заманға, атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа мұралық дәстүрмен келе жатқан айтыскерлік өнер – бойына өнердің бірнешелік түрін қамтыған синкретті жанр ретінде қазіргі ақын-жыршылардың қабілетін шыңдап, өнерін өркендетін, рухани әлемді байытатын тәжірибе мектебі, қоғам-элеумет, халық тағдырын қозғайтын, ой салатын өнер алаңы десек артық айтқан болмас. Ақындық сөз жарысы – өскелең ұрпақты азаматтыққа тәрбиелеудің, тілді үйренудің, имандылыққа шақырып баулудың, дәстүр мен тарихты білудің ғана емес, ұлттық құндылықтарымызды қалыптастырудың құралы.

Қазіргі айтыс ақындарының шығармалары мәдени құбылыс қана болып қоймай, жаңа ұрпақты қалыптастыруға қажетті тарихи-мәдени, азаматтық-патриоттық сезімдері мен ұлтжандылықты қалыптастыратын құнды өнер туындылары. Ал, бұл өнер дәстүрін жалғастырып, халықтың көкейіндегі ойды айта білген ақын әрқашан халықтың ілтипатына бөленетіні анық.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2023-2025 жылдарға арналған АР19574645 «Қазіргі айтыстың типологиясы мен поэтикасы» атты ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырып жатқан жоба аясында жазылған.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- [2] Хасенов С. Айтыс керуені / С. Хасенов. – Көкшетау, 2016. – 153 б.
- [3] «Жүрсін ЕРМАН: Қазір айтыс та, айтыс ақындары да екіге бөлініп кетті» Қамшы сайтында жүргізілген сұхбат. – URL: <https://qamshy.kz/article/1923-zhursin-erman-qazir-aytys-ta-aytys-aqyndary-da-ekige-bolinip-ketti>
- [4] Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. – 293 б.
- [5] Айбек Қалиев пен Жарқын Жұпархан айтысы. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=Pc3v_pRyc-Q&t=724s
- [6] Ринат Зайытов пен Мұхтар Ниязов айтысы. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=FJ_qA2R42CE
- [7] Қазіргі айтыс. 3-кітап. – Астана: Күлтегін, 2006. – 317б.
- [8] Балғынбек Имашев пен Сара Тоқтамысованың айтысы. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=Ch-fLq_npxU
- [9] Айбек Қалиев пен Рауан Қайдаровтың айтысы. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pbLisBWp7Dk>

REFERENCES

- [1] Auezov M. Adebiet tarihy (History of literature). – Almaty: Ana tılı, 1991. – 240 b. [in Kaz.]
- [2] Khasenov, S. (2016). Aitys kerueni (Aitys caravan). – Kokshetau, 2016. – 153 b. [in Kaz.]
- [3] “Zhursun ep: now both aitys and aitys poets are divided” interview on the website of Kamschy. – URL: <https://qamschy.kz/article/1923-zhursinerman-qazir-aytys-ta-aytys-aqyndary-d6a-ekige-bolinip-ketti>
- [4] Jarmuhameduly M. Aitys olenderinin argy tegi men damuy (The origin and development of aitys poems). – Almaty: Mūrattas, 2001. – 293 b. [in Kaz.]
- [5] Aibek Qaliev pen Jarqyn Juparhan aitysy. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=Pc3v_pRyc-Q&t=724s
- [6] Rinat Zaiytov pen Muhtar Niazov aitysy. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=FJ_qA2R42CE
- [7] Qazirgi aitys (Modern aitys). – Astana: Kültegin, 2006. 3-kıtap. – 317 b. [in Kaz.]
- [8] Balgynbek Imashev pen Sara Toqtamysovanyn aitysy. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=Ch-fLq_npxU [in Kaz.]
- [9] Aibek Qaliev pen Rauan Qaidarovtyn aitysy. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pbLisBWp7Dk> [in Kaz.]

СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ СОВРЕМЕННОГО АЙТЫСА

(по айтысам А.Калиева, Р.Зайтова, Б.Имашева, А.Бердалина)

Шахманова Г.Ш.¹, *Тлеубердина Г.Т.², Нуржаксина М.К.³, Каналина Г.М.⁴

¹м.п.н., Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова

Кокшетау, Казахстан, e-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com

²к.ф.н., ассоц. профессор, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

³м.ф.н., Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова

Кокшетау, Казахстан, e-mail: makosya_06@mail.ru

⁴ м.ф.н., Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова

Кокшетау, Казахстан, e-mail: gaukan26@mail.ru

Аннотация. Статья написана в рамках проекта AP19574645 «Типология и поэтика современного айтыса», который реализуется при грантовом финансировании МНВО РК на 2023-2025 годы. В статье рассказывается об одном из древнейших видов искусства казахского народа, фольклорном жанре – айтыс. Изучено становление и процветание искусства айтыс, мнения исследователей об айтыс, творчество поэтов,

участвовавших в популяризации айтыса, особенно поэтов, которые начали выступать на сцене айтыса в период приобретения суверенитета нашей страной.

В годы независимости тематико-идейное поле айтыса расширилось, и искусство айтыс стало ярким отражением национального духовного роста страны. Новая волна юных акынов смело поднимала масштабные проблемы. Сегодняшние акыны айтыса – продолжатели благородного наследия, проникнутые духом нашего народа и сумевшие развиваться по-новому, не потерявших во времени. В соответствии с этим целью нашей статьи является выявление поэтических идей акынов, умений использовать приемы в айтысе, поэтический анализ их творческого наследия.

Научно-практическая значимость статьи изучить актуальные проблемы, поднимаемые поэтами с учетом тематических особенностей современных айтысов, показать общественную и социальную значимость этих айтысов. Изучаются художественные аспекты и воспитательная сущность айтысов современных казахских акынов Айбека Калиева, Рината Зайытова, Балгынбека Имашева, Армана Бердалина. Способствует возрождению нашего культурного наследия, развитию культурного кода нации через создание и описание творчества поэтов, их индивидуального авторского образа. В статье использованы методы теоретического анализа, систематического и всестороннего обобщения особенностей поэтических творческих личностей казахской поэзии, выявления фактов жизни современных айтысских поэтов, их поэтической среды и продолжения традиций.

Основные результаты статьи: понимание места индивидуального авторского образа мира современных поэтов айтыса в литературе и культуре, сохранение духовного наследия и формирование казахстанского бренда проведенном в рамках проекта. Особое место и значение это искусство имеет в формировании у подрастающего поколения нравственных и гражданско-патриотических чувств и национальности.

Ключевые слова: айтыс, поэт, поэма, статус, типология, поэтика, синкретизм, социальное значение

THE SOCIAL SIGNIFICANCE OF MODERN AITYS

(based on the aitys of A. Kaliyev, R. Zaitov, B. Imashev, A. Berdalin)

Shakhmanova G. Sh.¹, *Tleuberdina G. T.², Nurzhaksina M. K.³, Kanalina G.M.⁴

¹Master of Ped. Sc., Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com

*²Candidate of Phil. Sc., Associate Professor, Kokshetau University
named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan
e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

³Master of Phil. Sc., Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: makosya_06@mail.ru

⁴Master of Phil. Sc., Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: gaukan26@mail.ru

Abstract. The article is written within the framework of the project AP19574645 "Typology and poetics of modern aitys", implemented with grant funding from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025.

The article tells about one of the oldest forms of art of the Kazakh people, the folklore genre – aitys. The formation and prosperity of the art of aitys, the opinions of researchers about aitys, the work of poets who participated in the popularization of aitys, especially poets who began performing on the stage of aitys during the acquisition of sovereignty by our country, were studied.

During the years of independence, the thematic and ideological field of aitys expanded, and the art of aitys became a vivid reflection of the national spiritual growth of the country. A new wave of young akyns boldly raised large-scale problems. Today's akyns of Aitys are the successors of the noble heritage, imbued with the spirit of our people and who managed to develop in a new way, not lost in time. In accordance with this, the purpose of our article is to identify the poetic ideas of the Akyns, the ability to use techniques in aitys, and the poetic analysis of their creative heritage.

The scientific and practical significance of the article is to study the topical issues raised by poets, taking into account the thematic features of modern aitys, to show the social and social significance of these aitys. The artistic aspects and educational essence of the aitys of modern Kazakh akyns Aibek Kaliev, Rinat Zaitov, Balgynbek Imashev, Arman Berdalin are studied. It promotes the revival of our cultural heritage, the development of the cultural code of the nation through the creation and description of the work of poets, their individual author's image. The article uses methods of theoretical analysis, systematic and comprehensive generalization of the features of poetic creative personalities of Kazakh poetry, revealing the facts

of life of modern Aitys poets, their poetic environment and the continuation of traditions.

The main results of the article are an understanding of the place of the individual author's image of the world of modern Aitys poets in literature and culture, the preservation of spiritual heritage and the formation of a Kazakhstani brand carried out within the framework of the project. This art has a special place and importance in the formation of moral and civic-patriotic feelings and nationality among the younger generation.

Keywords: aitys, poet, poem, maqam, typology, poetics, syncretism, social significance

Статья поступила 04.12.2023

UDC 829

IRSTI 17.01.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.037>

THE FUNCTION OF MONOLOGUE AND DIALOGUE IN THE WORKS OF KEMEL TOKAYEV

*Zhunussova A. K.¹, Turysbek R.S.²

***¹PhD, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Astana, Kazakhstan, e-mail: aina zhunusova@mail.ru**

**²Doctor of Phil.Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan, e-mail: rst58@mail.ru**

Abstract. This article analyzes the works of the writer Kemel Tokayev, who contributed to the detective genre development in Kazakh literature. The function of monologue and dialogue in the writer's works is described.

The purpose of the study is to consider the structure of the monologue and dialogue, and to determine the style of the writer. To achieve this, it is supposed to collect and group monologues and dialogues in the works, analyze their function. Identification of the features of the dialogue in each of K. Tokayev's works, the author's originality and the features of his writing skills determine the significance of the work. The object of the study are the works as "Tunde atylgan ok" (Night shot) "Sargabanda bolgan okiga" (Incident in Sargaban), "Qastandyq" (Hostility). The article uses methods of description, generalization, grouping, analysis.

In these works, dialogic and monological method of narration is often used. The features of dialogue in each of the works of the writer are determined, its author's originality and aspects of writing skills are studied. The dialogues' function comprehensively reveals the psychology of the hero and serves to form the image.

The scientific significance of the article: we believe that the article will help to take a fresh look at the work of Kemel Tokayev. The practical significance is the results of the study that can be used in teaching such subjects as literary criticism, topical issues of Kazakh literature at the philological faculties of higher educational institutions.

Keywords: Kazakh literature, detective, monologue, dialogue, character psychology, investigator, genre, main character

Basic provisions

Veteran, writer Kemel Tokayev is an outstanding figure who opened the way to the detective genre in Kazakh literature. The writer has several works written in the detective genre. In particular, "Tunde atylgan ok" (Night shot), "Sarbaganda bolgan okiga" (Incident in Sargaban), "Qastandyq" (Hostility). He successfully used the techniques of dialogue and monologue in his works. It is important to note that in the works of the author, the character's speech, used in the form of a dialogue, from a plot-compositional point of view, serves to develop the plot of the work, and was also rationally used as an artistic device from the point of revealing the character's feature, creating an image, expressing his mood, determining the idea, the position of the writer, and the realization of the author's goal. These points are confirmed by concrete examples.

Introduction

In the works of the writer K. Tokayev, the techniques of dialogue and monologue are used a lot. The author reveals the story in detail through a monologue and dialogue. The active use of the monologue in the writer's work contributed to their dialogization. As a result of internal and external speech, the nature of what is happening is revealed; the psychology of the hero becomes clearer. Since fiction is a kind of art that depicts the originality of life through expressive speech, we can conclude that the widespread use of dialogue in a work of art is a natural phenomenon. The relevance of the work lies in the fact that the monologues and dialogues in the works of the writer comprehensively show the psychology of the hero, form his image, determine his role in the works.

Materials and methods

In this study, methods of description, generalization, grouping, and analysis are widely used. These methods help to get to know the creativity of K. Tokayev more deeply. First, we have identified elements of dialogues and monologues in the mentioned above works of the writer. Then we have classified them and interpreted to find out their artistic function.

Also the research work was guided by the findings of scientists as L. N. Timofeev, R.A. Budagov, B.B. Shalabay, G.S. Imangalieva, who considered the problems of the style of fiction. In accordance with his theme, the researcher sought to reveal the artistic qualities of the writer and his writing abilities.

Results and discussion

Depending on the structure of the work, the author's purpose and the style of the writer, the function and use of the character's speech vary greatly. The role and meaning of the verbal image in a work of art is unique in comparison with other artistic means, and the scope of its application is also different.

One of the main features of a monologue and dialogue in works of art in general: a monologue is an independent type of character's speech that does not require an immediate response from anyone, does not depend on how the listener perceives what was said, what impression he or she gets; and dialogue is a means communication between two or more people, a type of characteristic speech in which the words of one depend on the words of another. The character's words, which are structurally direct speech, indirect speech, are reflected in the work in the form of a monologue or dialogue.

In the Dictionary of Literary Terms, there is a following definition. Dialogue is a conversation between two characters or several persons in a literary work, the way they speak...Dialogue is not just a character speaking one after another, it is transmitted in accordance with how people's relations with whom he or she speaks sharpen, change and expand. And the speech of one character prompts the speech of another character, and the next speaker speaks in response. Extensive dialogue in every sense reveals another side of the character's behavior and shows that their relationship has changed from its previous state and has risen to a new level [1, p. 128].

Based on the typology of domestic linguists, the young scientist S. Imangaliyeva in her Ph.D. research work "Dialogue Typology" (Based on the material of Kazakh and Russian) [2] identified the following types of dialogue. Summarizing the samples of dialogues, the scientist divides them into three large groups:

a) Informative dialogue. These include: dialogue-interview, dialogue-investigation, dialogue-message and dialogue-understanding [2, p. 80].

ә) Pragmatic dialogue. This group includes: dialogue - conflict, dialogue - dispute [2, p. 80].

Dialogue is an artistic means of revealing the image of the hero, creating character, understanding, and knowledge of human society. When considering this issue, we first of all decided to reveal the nature of the term dialogue and note the place of dialogue in the use of various techniques by the writer.

K. Tokayev successfully used the form of dialogue in his works, opening the image, looking into its inner world. Because the originality of speech, its unique style is a dialogue in which the thoughts, intentions, origin, human nature are manifested, therefore it is very important in creating an artistic image. In the writer's works, the dialogic and monologue method of narration is more often used, and the dialogue is continuous. For example, let us consider the dialogue of the investigator during the investigation of the suspects in the writer's work "Tunde atylgan ok" (Night Shot):

Table 1. Extract from "Tunde atylgan ok" (Night Shot)

Original in Latin	Interlinear translation (done by authors)
<p>Maior Bögenbaev sol küni oblys ortalyğyna jürüp ketpek edi. Oqys jañalyq kідirtti ony. Temir jol ašanasynyñ janyndağy şuñqyrdan pistolet tabylğan. Az uaqyttan kein leitenant Altaev telefon soqty:</p> <p>- Joldas moior, peronda poezd kütip türğan jerinen Amir İakupov degen üstaldy. Üstalğan adam temir jol liniasyndağy milisia böliminde otyr. Ne büiyrasyz? Bögenbaev qysqa jauap qatty:</p> <p>- Qazır kelem! İakupov bölme büryşynda, oryndyqta ters qarap küjireip otyr. Üstaramen aldyrğan şaşy ösip, üripigen. Mürnyn tartyp barmağynyñ basyn tustelei berdi.</p> <p>- Kımsız? Qaidan jürsız? – degen Bögenbaevtyñ sūrağyna:</p> <p>- Men jümıssy adammyñ, - dedi taiqy qatpar mañdaiyn sipalap.</p> <p>- Qaida jümıys isteısız?</p> <p>- Andağy qağazda bari aitylğan.</p> <p>- Men sizden sūrap türmyñ!</p> <p>- Qai jaqqa bara jatırsyz?</p> <p>Kupov kürsındı.</p> <p>- Mürnyñ tarihy ūzaq.</p>	<p>Major Bogenbaev was going to leave for the district center that day. The sudden news made him stop. The gun was found in a pit near the railway canteen. After a while, Lieutenant Altaev called:</p> <p>- Comrade, Amir Yakupov was detained while waiting for a train on the platform. The detainee is in the police station on the railway line. What do you order to do?</p> <p>Bogenbaev gave a short answer:</p> <p>- I'm coming! Yakupov is sitting in the corner of the room, on a chair, frowning. His hair, shaved off with a razor, grown out and disheveled. He pinched his nose and bit his fingertip.</p> <p>- Who are you? Where are you coming? - to the question of Bogenbaev:</p> <p>I'm a worker," said the slut, stroking his forehead.</p> <p>- Where do you work?</p> <p>- Everything is on the paper.</p> <p>- I am asking you!</p> <p>- Where are you going?</p> <p>Yakupov sighed.</p>

<p>- Mynau sızdıkı me? Bögenbaev stol üstündeği şaşylyp jatqan aqşany körsetti. - İa. - Öz eñbegiñizben tapqan aqşa ğoi. [4, p. 224]</p>	<p>- It has a long history. - Is it yours? Bogenbaev pointed to the money scattered on the table. - Yes. - This is money earned by your own labor. [4].</p>
--	---

The dialogical method of searching for truth is contrasted with a specific monologue that wants to have a ready-made truth, as well as the conviction of people who think they know some truth. Truth does not arise and does not exist in the individual's head, it arises between people seeking truth during their dialogical conversation [3, p. 3-38].

The dialogues in this passage, as in the above definition, on the one hand, serve to reveal the character of the hero. On the other hand, these dialogues serve the purpose of the work and play the role of an element of plot connection.

It is especially noted that K. Tokayev is a real master of revealing the image of characters, showing different sides of character traits, their relationships with each other by the method of dialogue.

Sometimes a writer prefers to tell the story to the characters themselves rather than just telling the story. Therefore, even a conversation between two people not only expands the storyline in the work, but also leads to the resolution of disputes. The character and mood of the characters can be felt by the way they speak. In this regard, K. Tokayev tries to preserve the unity of action and the dialectics of the character's existence. For example, if we consider the nature of the criminal. The writer does not give a portrait of the character; he uses the dialogue method and invites the reader to evaluate the character.

Table 2. Extract from “Tunde atylgan ok” (Night Shot)

Original in Latin	Interlinear translation (done by authors)
<p>Chernonosov qaltasyna qolyn salyp: - Boldyñ ba? – dedi. Baqytjan Chernonosovtyñ pistoletke qol jügirtkenin sezip: - Otyryñyz, qazır jüremız, - dedi. Kabınağa kirkende Chernonosov: - Osy tüsta Tarazğa töte tartatyn jol bar ma? – dedi.</p>	<p>Chernonosov put his hand in his pocket: - Are you done? - he said. Bakytzhan felt that Chernonosov was reaching for his pistol: «Sit down, we're going now,» he said. Entering the cockpit, Chernonosov: - Is there a shortcut to Taraz now? - he said. - I don't know how they ride. There is no road for cars in this area. To get to the city, you need to go through the area.</p>

<p>- Atty kısımıñ qalai ötetının bilmeimın. Al bül mañda maşınanyñ joly joq. Qalağa baru üşin audandy basyp ötu kerek. Tüs mezgılınde Baqytjan audanğa jürıp ketti. Jolda kele jatqanda Chernonosov:</p> <p>- Jıgıtım, kısı öltirgender ölım jazasyna kesiletının bilesiñ be? – dedi.</p> <p>- Men eşkımdı öltirgenım joq.</p> <p>- Taksidiñ şoferine u bergeniñdi öz közimmen kördım ğoi. Bül kısı öltıru emes pe? - Qyzğañaştaqtan jasalğan ısı qoi, Ğaneke.</p> <p>- Baqytjan aiağynyñ astynda jatqan motordy ainaldyryp temirge qol saldy. – Jäne drımı öziñiz berdiñiz.</p> <p>- Jıgıtım, tüzü otyr, ol temırmen meni ūram degenşe, jairatyp salam! – dep penjaktyñ astynan pistoletiñ tümsyğyn qyltityp körsetti.</p> <p>- Sen kimsiñ? Mende ne jüymysyñ bar?</p> <p>- Kim ekeniñdi qalağa bargan soñ bilesiñ [4, p. 225].</p>	<p>Bakhytzhan went to the region in the afternoon. On the Chernonosov road:</p> <p>- Dzhitig, do you know that murderers are sentenced to death? - he said.</p> <p>- I didn't kill anyone.</p> <p>- I saw with my own eyes that you poisoned the taxi driver. Isn't this murder?</p> <p>- So it's from envy, Ganeke.</p> <p>- Bakytzhan turned the motor under his feet and touched the piece of iron.</p> <p>- And you yourself gave the medicine.</p> <p>- Guy, sit up straight, if you decide to hit me with this piece of iron - I'll lay you down! - he said, pointing to the muzzle of a pistol from under his jacket.</p> <p>- Who are you? What do you want from me?</p> <p>- You will find out who I am as we get to the city.</p> <p>[4, p. 225].</p>
--	---

In this dialogue one can see the arrogance of a criminal who only cares about himself, that he is a vile criminal. The conversation between the criminal and the detective is the opposite. One is hypocrite and evil, the other is simple and humane. The personality of Bakhytzhan, who always demands decency. The development of the plot of the work is reflected in the dialogue in this passage. The reader is immersed in the circumstances of the relationship between the investigator and the criminal and understands what the problem is.

Here is an excerpt from the writer's story "Qastandyq" (Hostility): Kuzmenko looked around the house, but saw no one but Petrushkin. Pointing to the glasses on the table: - Did you invite guests? You complain about all the people, you don't like anyone, and you approve of nobody, so why call them? - he said. - Mister chief, you also decided to tease me? Petrushkin sat down on the chair opposite. He took a Belomor out of his pocket and lit a cigarette. - Who needs an old man like me? We are already behind on receiving guests. Petrushkin lowered his eyes and sighed. Today was the poor old woman's birthday. - Who is Glafira? Kuzmenko spoke up. Petrushkin was surprised. - Don't you know? Petrushkin began to worry and fear. - Comrade chief, what happened to the woman who was arrested yesterday? Have you already dealt with her? - Who are you talking about? - The woman whose bag was found? - You mean Maslova? She ran away. We can't catch her [5, p. 236].

In this example of a dialogue, we see that the criminal Petrushkin most fully manifests lies, flattery, hypocrisy, cowardice, and bad character. We did not take an excerpt from this story for nothing. Sometimes the author's remarks after the dialogue play an important role in revealing the character's personality.

Another example in the passage: Extract from "Qastandyq" (Hostility): *So, Baikin said that the echo that resounded in the mountains that night did not leave his ears, and he could not sleep all night. At the end of the incident, he accompanied Baikin and Zhalakin in search of Tilek's body. "When Tilek's body was brought ashore Bankov covered his face and cried. How pathetic and tough we are. Everything is gone now! Shelkovnikov answered shortly: The bottom of vodka is torment!* [5, p. 236].

This is, as it were, the author's answer to a criminal and a degenerate society. Our opinion echoes the opinion of Matkerim Akimzhanov: *Kemel Tokayev was a gifted man who learned his lessons and left a significant legacy, turning a strange life, which was the curse of the society in which he lived, into adventure". In the works that came out from under his pen, the patriotic spirit and national patriotism were manifested. In general, the speech of the heroes of Kemel Tokayev is not at all close to colloquial speech. His work is based on artistic dialogue. Of course, artistic dialogue and colloquial language may not be entirely compatible. The Russian scientist R. Budagov points out that the artistic dialogue has four different differences from the spoken one:*

1. the artistic dialogue is somewhat delayed, this is not necessary for colloquial speech;
2. the author thinks through the artistic dialogue in advance; in colloquial speech, the speaker does not think about it;
3. artistic dialogue contributes to the development of history and its promotion, all its elements are closely interconnected, which is also not necessary for colloquial speech;
4. dialogue in a literary text obeys the rules of time, rhythm and tempo, without which there is no literary text" [6, p. 2].

L. Timofeev speaks about another feature of the hero's speech: "Only the hero himself, corresponding to the peculiarities of his character, expressing his cultural field, profession, psychological aspects, state of his soul, one will influence like a living person" [7, p. 186].

The conclusion from this is that the word of the author and the word of the hero should not be similar to each other, and if we cannot distinguish who asked a question to whom or who answered whom, then this will be a writer's fault.

The most important and relevant section of the language of a work of art are monologues. A monologue is a type of speech intended for direct perception as a result of active speech activity. The monologue is found not only in oral speech, but also in writing. As one of the manifestations of a monologue, in a work of art there is an author's narration, especially in the prose world, on the one hand, great connoisseurs of the word, who involve listeners and readers in history.

There are many features of using the monologue method in a work of art. The author can reveal the full depth of the story through a monologue. The active use of the monologue in the work makes it more dialogic. As a result of internal and external speech, the nature of what is happening is given, the psychology of the hero is revealed.

One of the obvious guarantees of the authenticity of life realities, undergoing artistic study, are the words of the hero. The unique character of the hero is reflected in his speech manner. This, of course, determines the aesthetic value of the dialogue. Characteristic features, features of thinking, ideological channels of the image are also expressed through a monologue. Some subtle moments of the idea of the work, sometimes the main grain of the author's goal are beaten out by a stream of inner words. In mute thinking, as well as in open dialogues, there is a decision of the plot-compositional principles that require psychological validity in accordance with the logic of the development of the image.

The purpose of using a monologue in a work of art is that the writer reveals the psychology, inner state and emotions of the character using a monologue in the text. The reader will be impressed by reading parts of the character's conversations and confessions with himself and learn about the inner experiences of the author of the work.

Among Kazakh scientists there is the work "Internal Monologue" by G. Prelieva about the monologue. One of the ways of representation in fiction - an internal monologue (internal thinking, the words of the hero from the inside, self-differentiation, the flow of thought) was considered comprehensively, but did not become the subject of a special study [8, p. 87].

In each work of the writer, we can find at least four or five monologue sequences. The monologues bring the work to life. In particular, the relevance of the study of this article lies in the fact that such works by K. Tokayev were analyzed with the aim of frequently encountered monologues. The form of the story is open to the monologue structural plot. The world of the soul and thoughts of the protagonist is clearly visible.

The writer's story "Sargabanda bolgan okiga" ("The Incident in Sargaban") also well presents monologues. The writer conveys a lot through

the inner speech of the heroes of the work. In addition, the author through his monologues forms the psychological characteristics of the hero. The work itself begins with a monologue: *O Creator. Save and preserve the soul of my only child! Please have mercy on your person who will die without seeing the joy of the world. Isn't this my happiness and hope that I have been raising for twenty years. Isn't it a lot of trouble and pain was in my life? Pour out your kindness on the head of the unfortunate. Just save the soul of my only one!* [9, p. 17]. This is the cry of a grief-stricken mother, about her wounded son Rakhim. In this passage, the hero worries not only about himself, but also about the opinions of others. The emotionally expressive words used here in the monologue, exclamatory sentences expressing the inner excitement of a person, enhance the character of the work.

The thought, the feeling in the hero's monologue conjures up the moment when he is looking for answers to the most painful and final questions. "On the way, Talgat said: *Major Dildabekov was right. Why show ostentatious zeal between the two sides? What can I find in the desert* [9, p. 32].

Structurally, the word hero, which is an original word, a common original word, is reflected in the work in the form of a monologue or dialogue. Depending on the structure of the work, the purpose of the author and the style of the writer, the function and use of the word hero varies [10, p. 2]. In his works, the author concretizes the appearance, the inner world of feelings, the entire psychological nature of any of his characters, while emphasizing the unique features and unique qualities.

The author speaks here in different ways, sometimes in his own name, sometimes in the second person, sometimes from a letter. There was especially a lot of speech when the writer speaks like an outsider, without his participation. The writer gradually writes down the situation, the incident. Here the writer does not explain how he knows this event, how he learned it. The main character speaks for himself.

Conclusion

We made sure that the speech of the characters, used in the form of a monologue and dialogue in the works of K. Tokayev, serves to develop the history of the work, both in terms of plot and composition, and as an artistic approach in terms of the implementation of the author's intention, such as revealing the nature of the character, the embodiment of the image, the expression of the mood of the hero, the definition of the idea, the position of the author, etc. Our opinion can be confirmed by original examples of the speeches of the heroes in the works of K. Tokayev in his own expression.

Further, we aim to develop the study of the detective creativity of the writer, use of stylistic devices with the help of comparative study method with foreign detective authors and stories to reveal common and special features. That will contribute to enhancing domestic detective genre and deeper understanding of K. Tokayev's works.

REFERENCES

- [1] Akhmetov Z. Adebiettanu terminder sözdığı (Dictionary of literary terms). – Almaty: Ana tili, 1996. – 240 b. [in Kaz.]
- [2] Imangalieva G.S. Tipalogi dialoga (Typology of dialogue). – Almaty, 1999. – 17 b. [in Kaz.]
- [3] Bahtin M. Voprosy literatury i estetiki: issledovania raznyh let. – Moskva: Iskustvo, 1975. – 504 s. [in Rus.]
- [4] Tokayev K. Tünde atylğan oq (Night shot). – Almaty: Ana tili, 2018. – 383 b. [in Kaz.]
- [5] Tokayev K. Qastandyq (Hostility). – Almaty: Ana tili, 2018. – 383 b. [in Kaz.]
- [6] Budagov R.A. Pisateli o iazyke i iazyk pisatelei (Writers about language and the language of writers). – Moscow: 1984. – 280 s. [in Rus.]
- [7] Timofeev L.N. Osnovy teorii literatury (The main theoretical literature). – M: Prosveshchenie, 1976. – 448 s. [in Rus.]
- [8] Shalabayev B. Körkem proza tılı (The language of artistic prose). – Almaty: Education, 1994. – 126 b. [in Kaz.]
- [9] Tokayev K. Sarğabanda bolğan oқиға (Incident in Sargaban). – Almaty: Ana tili, 2018. – 383 b. [in Kaz.]
- [10] Valikhanov Sh. A. Keipker sözi (Character word) // Messenger of KazNU. Philology series. – 2013. – No. 4 (144). – 101 b. [in Kaz.]

КЕМЕЛ ТОҚАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МОНОЛОГ ПЕН ДИАЛОГТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

*Жунусова А. К.¹, Тұрысбек Р.С.²

*¹PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан, e-mail: aina_zhunusova@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан, e-mail: rst58@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі детектив жанрына үлес қосқан жазушы Кемел Тоқаевтың шығармалары талданады. Жазушы шығармаларындағы монолог пен диалогтың қызметі дәйектеледі.

Зерттеудің мақсаты – Кемел Тоқаев шығармаларындағы монолог пен диалогтің құрылымын жан-жақты талдап, жазушының стилін анықтау. Осы мақстақа жету жолында шығармалардағы монолог пен диалогтарды жинақтап, топтастыру, олардың қызметін талдау қарастырылады. Маңыздылығы – жазушы К. Тоқаевтың әр шығармасындағы диалогтың ерекшелігі айқындалып, автордың өзіндік қолтаңбасы, жазушылық шеберлігінің қырлары танытылады. Зерттеу нысанына К. Тоқаевтың «Түнде атылған оқ», «Сарғабанда болған оқиға», «Қастандық» атты шығармалары негізге алынды. Мақалада сипаттау, жинақтау, топтау, талдау әдістері қолданылды. Шығармаларда ізкесушінің өз-өзіне сұрақтар қою арқылы құрған монологі, ізкесушінің қасындағы жолдасымен құрған диалогі, немесе ізкесушінің басқа кейіпкерлермен диалогі, күдіктілер мен куәгерлерден жауап алу диалогі жан-жақты қарастырылып, мысалдармен талдау жасалынды. К. Тоқаевтың кез-келген шығармасында бірнеше монолог пен диалогтің кездесіп жататынын байқаймыз. Кейіпкердің оқиға барысындағы ішкі сөйленісі, автордың өз монологы, диалогі тіпті өзге құбылыс иесі атынан берілген диалогтардың көптігі сонша, шығарманың өзі тұтас диалогке құрылғаны байқалады. Сондықтан да Кемелдің шығармаларындағы монологтар мен диалогтары тереңірек зерттеуді қажет етеді. Қаламгердің шығармаларындағы диалогтардың қызметі кейіпкер психологиясын жан-жақты ашып, кейіпкер образын қалыптастыруға қызмет етеді.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы – мақала К. Тоқаевтың шығармашылығын ғылым саласына жаңа бір қырынан тануға септігін тигізеді деген ойдамыз. Практикалық маңыздылығы – жоғары оқу орындарының филология факультетіндегі «әдебиеттану» мамандығының студенттеріне, қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері сияқты пәндерді оқытуда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: қазақ әдебиеті, детектив, монолог, диалог, кейіпкер психологиясы, тергеуші, жанр, бас қаһарман

ФУНКЦИИ МОНОЛОГА И ДИАЛОГА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КЕМЕЛЯ ТОКАЕВА

*Жунусова А. К.¹, Турысбек Р.С.²

*¹PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
Астана, Казахстан, e-mail: aina_zhunosova@mail.ru

²д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им.
Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: rst58@mail.ru

Аннотация. В данной статье анализируются произведения писателя Кемеля Токаева, внесшего вклад в развитие детективного жанра

в казахской литературе. Описывается функция монолога и диалога в произведениях писателя.

Цель исследования – изучить структуру монолога и диалога в произведениях К. Токаева, и определить стиль писателя. Для достижения этой цели предполагается собрать и группировать в произведениях монологи и диалоги, осмыслить их функцию. Выявление особенностей диалога в каждом из произведений К. Токаева, авторского своеобразия и черты его писательского мастерства определяют значимость работы. Объектом исследования стали произведения писателя как «Түнде атылған оқ» (Ночной выстрел), «Сарғабанда болған оқиға» (Происшествие в Саргабанде), «Қастандық» (Враждебность). В статье использованы методы описания, обобщения, группировки, анализа. Определены особенности диалога в каждом из произведений писателя К. Токаева, изучено его авторское своеобразие и аспекты писательского мастерства. Всесторонне рассматриваются и доказываются на примерах монолог следователя, созданный путем задавания себе вопросов, диалог следователя со своим спутником или с другими персонажами, диалог допроса подозреваемых и свидетелей в произведениях. Функция диалогов в произведениях писателя всесторонне раскрывает психологию героя и служит формированию его образа.

Научная значимость статьи: мы полагаем, что статья поможет области наук по-новому взглянуть на творчество Кемеля Токаева. Практическую значимость составляют результаты исследования, которые могут быть использованы при преподавании таких предметов, как литературоведение, актуальные вопросы казахской литературы на филологических факультетах высших учебных заведений.

Ключевые слова: казахская литература, детектив, монолог, диалог, персонаж, следователь, жанр, главный герой

Статья поступила 28.03.2023

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

1 (72) 2024
ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

bulletin-philology.ablaikhan.kz

Отпечатано в издательстве “Полилингва”
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов
и не предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Директор издательства:
Есенгалиева Б.А.

Технический редактор, компьютерная верстка:
Кынырбеков Б.С.

Подписано в печать 28.03.2024 г.
Формат 70x90 1/8. Объем 70,5 п.л. Заказ № 3395. Тираж 300 экз.
Отпечатано в издательстве «Полилингва»
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 21-19
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru